

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-10/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
т.ф.д., проф.

Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.

Бобожонова Сайёра Хушнудовна, б.ф.н., доц.
Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.

Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.

Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.
Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.

Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc

Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.
Кутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.

Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.
Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,
проф.

Рахимова Гўзал Юлдашовна, ф.ф.н., доц.
Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.

Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.
Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,
б.ф.д., академик

Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Худайбергана Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№10/2 (107), Хоразм
Маъмун академияси, 2023 й. – 193 б. – Босма нашрнинг электрон варианты -
<http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм
Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Abdullaev A.J., Raimova D.D. Avtotransport sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik sub'ektlarida outsorsing va undan foydalanishning afzalliklari	5
Abdurahmonova S.E. O'zbekiston temir yo'llarining rivojlanish imkoniyatlari va taraqqiyoti	8
Alimova D.T. Investitsiyani moliyalashtirishda aholi mablag'lari va tijorat amaliyotidagi ishtiroki	10
Allonazarov O.N. Mehmonxona xizmatlari bozorini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni qo'llashning ustuvor yo'nalishlari	14
Axrorova N.U. Talaba va yoshlar sayohati turlari hamda uning xususiyatlari	18
Babajanov J.F. Mintaqada kambag'allikni qisqarishni omillari	22
Baytanov O'M. Oziq-ovqat korxonalarida mahsulot sifatini mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar	25
Donayev Sh.B. Don mahsulotlari korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligini baholash usullari	29
Kurpayanidi K.I. Economic transformation through institutional reforms: analysing challenges and perspectives of enterprise management	32
Matyakubov U.R. Marketing tadqiqotlari tizimining metodologik asoslari	36
Mirzayev A.T. O'zbekistonda turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish	40
Mirzayev S.A. Qurilish sanoati korxonalarida boshqaruv samaradorligini baholash omillari	46
Nishonboyev D.E. Tadbirkorlik faoliyatining tashqi iqtisodiy faoliyati ko'rsatkichlari tizimi takomillashtirish	50
Qurbonova O. Mintaqada sanoat siyosatini shakllantirish ustuvor yo'nalishlari	54
Raxmonov S. Mintaqalarda innovatsion faoliyatini jadallashtirish ustuvor yo'nalishlari	57
Ruzimatov Sh.Kh. Chakana savdo korxonalarida brend nufuzini oshirishda inson resurslarini boshqarishning ahamiyati	60
Sattarov N.A. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida qurilish korxonalar raqobatbardoshligining o'ziga xos xususiyatlari	66
Sattarov N.A. Qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning yo'nalishlari	69
Shakirova N.A. Tadbirkorlik sub'ektlarida aholi bandligini ta'minlashni muammolari va yechimlari	73
Xamroyeva M.B. Turizm sohasida xizmat ko'rsatish nosozliklari va ularni samarali bartaraf etish yo'llari	79
Абдутурапова Д.Ф. Ўзбекистонда суғурта муносабатлари ва ривожлантириш истикболлари	83
Атажонов Ж.О. Аграр соҳада кичик бизнес субъектлари кооперация алоқалари (КБСКА) ни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти	88
Ахмедов М.Ш. Персонал мотивациясининг япония тажрибаси таҳлили	93
Ембергенова А. Қорақолпоғистон Республикаси давлат музейларининг туризм соҳасидаги роли ва уларни бошқариш аҳамияти	97
Жумабаева Д.Т. Агротуризм фаолиятининг таснифланиши ва ташкил этиш хусусиятлари	103
Жўраева З.Т. Инсон капитали самардорлигини баҳолашда хориж тажрибасини қўллашнинг концептуал асослари	108
Калимулина Н.В. Хорижий мамлакатларда қурилиш соҳасида кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг айрим илғор тажрибалари	113
Қуйжанов Х.А. Саноат корхоналарида иқтисодий салоҳият тушунчасининг моҳияти ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти	121

Мадрахимов Қ., Маткаримова И.А. Миллий ҳисоблар тизимини ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ асосий счетлари ва уларни иқтисодий - статистик таҳлили	124
Махсудов Ш.С. Тўқимачилик саноатида инвестицион фаолиятни ривожлантириш орқали экспорт салоҳиятини ошириш тенденциялари	130
Мухитдинов Ш.Х., Саломов Ф. Минтақа туризмда хизмат кўрсатиш корхоналарининг гуруҳлаш ва уларни иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш усуллари	132
Оллокулова Ф.М. Маҳаллий бюджетлар даромадлар манбаини кенгайтириш йўналишлари	137
Саидов Д.Р. Ўзбекистон Республикасида автомобиль бизнесида сервис хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш йўналишлари ва уларни амалга ошириш алгоритми	139
Сарыбаева А.Б. Хорижий инвестицияларни жалб этишда қулай инвестицион муҳитдан самарали фойдаланиш истиқболлари	147
Саттаров Ғ.А. Минтақа экспорт салоҳиятини оширишнинг ўзига хос жиҳатлари	153
Сатторкулов О.Т., Рахматов К.У., Самадқулов М.И. Инновацион фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш йўналишлари	156
Хабибулло Ҳожи М.А. Хоразм вилояти туризм салоҳияти хусусиятлари	163
Хабибулло Ҳожи М.А. Хоразм вилоятида туризмнинг ривожлантириш стратегик йўналишлари	166
Хамроқулов У.А. Озиқ-овқат саноати корхоналар инновацион салоҳиятини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари	170

АРХИТЕКТУРА ФАНЛАРИ

Masharipova S.A., Xamidova B.A., G'oymatov O'.M. Savdo, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat ko'rsatish binolari	174
Qodirova S.A., Inogomov B.I., Raximov L.Sh. Madaniy va ma'rifiy markazlarining paydo bo'lish omillari va rivojlanish bosqichlari	177
Абдужаббарова М.Т. Проектирование основного производства на современных швейных предприятиях	180
Адилова М.С. Предпосылки использования водного фасада для стабилизации экологического состояния городов Узбекистана	183
Иногамов Б.И., Абдужаббарова М.Т., Алимджанов Р.И. Ўзбекистонда ганч ўймакорлиги санъатининг ривожланиши	189

UO'K 338.45.01

**AVTOTRANSPORT SOHASIDA FAOLIYAT YURITUVCHI TADBIRKORLIK
SUB'EKTLARIDA AUTSORSING VA UNDA FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI****A.J.Abdullaev, dos., Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent****D.D.Raimova, ass., Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Maqolada avtotransport sohasida autsorsing faoliyatining afzalliklari, vazifalari va ularning natijalari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini raqobatbardoshligini ta'minlash yo'nalishlari keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, tadbirkorlik, autsorsing, autsorsing turlari, vazifalari va afzalliklari, tadbirkorlik sub'ektlari.

Аннотация. В статье широко освещаются преимущества, задачи и результаты аутсорсинговой деятельности в сфере автомобильного транспорта, направления обеспечения конкурентоспособности малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, аутсорсинг, виды аутсорсинга, задачи и преимущества, хозяйствующие субъекты.

Abstract. The advantages, tasks and results of outsourcing activities in the field of motor transport, directions for ensuring the competitiveness of small businesses and private enterprises are widely covered in the article.

Key words: small business, entrepreneurship, outsourcing, types of outsourcing, tasks and advantages, business entities.

Hozirgi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati rivojlanishiga bo'lgan e'tibor oldingidan kuchaymoqda. Ishbilarmonlik muhitini takomillashtirish, kichik biznesni har tomonlama qo'llab quvvatlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi vakillariga qo'shimcha imtiyozlar berish, tadbirkorlar faoliyatiga davlat organlari aralashuvini keskin qisqartirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Biznes yuritish uchun yaratib berilayotgan bunday shart-sharoitlar, o'z navbatida, ishbilarmonlardan faoliyatiga bozor munosabatlari nuqtai nazaridan yondashishni, zamonaviy usullardan foydalanishni talab etmoqda. Xususan, boshqaruv tizimiga marketing, logistika hamda menejment yutuqlarini qo'llashni taqozo qiladi. Logistik autsorsing boshqaruv tizimi ular orasida eng muhimi hisoblanadi. O'zbekistonda autsorsing bozori nisbatan yangi faoliyat bo'lib, sekin asta rivojlanib bormoqda.

Autsorsing ingliz tilidan olingan bo'lib, tashqi manbalardan foydalanishni anglatadi ya'ni - bu uchinchi tomon tashkiloti tomonidan odatda kompaniyaning asosiy faoliyatining bir qismi bo'lmagan, lekin biznesning to'liq ishlashi uchun zarur bo'lgan muayyan vazifalar, biznes funksiyalari yoki biznes jarayonlarini bajarishni bildiradi.

Korxona faoliyatining xususiyatlariga qarab autsorsing xizmatini quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Ishlab chiqarish (yoki sanoat) autsorsingi - uchinchi tomon tashkilotiga qisman yoki to'liq mahsulot ishlab chiqarish uchun uning tarkibiy qismlari o'tkaziladi

2. Axborot texnologiyalari autsorsingi - dasturlash; veb-resurslarni yaratish; ishlab chiqish, o'rnatish, dasturiy ta'minotni qo'llab-quvvatlash; uchinchi tomon ixtisoslashgan kompaniyalari tomonidan texnik xizmat ko'rsatish o'z ichiga oladi

3. Biznes jarayonlarini autsorsingi – tashqi resurslardan, bilim va tajribadan, xizmat ko'rsatuvchi provayderning qatlamlangan infratuzilmasidan foydalanish

(autsorser uchun) tashkil etish va ta'minlash uchun kompaniyaning o'ziga xos funksiyalari va biznes maqsadlariga erishishni o'z ichiga oladi.

4. Bilimlarni boshqarish autsorsingi - chuqur o'rganish yoki jiddiy analitik ma'lumotlarni qayta ishlash, shakllantirish va talab qiladigan jarayonlarni boshqarishni, keyinchalik ishlatilishi mumkin

bo'lgan bilimlar bazasini boshqarish, shu jumladan qarorlarni qo'llab-quvvatlash jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Ko'pincha autsorsing korxonalar tomonidan tashqi ijrochiga quyidagi funksiyalarni topshirishga asoslangan:

- buxgalteriya hisobi va soliqlarni hisoblash;
- faoliyatni huquqiy qo'llab-quvvatlash;
- xodimlarning ish haqi;
- xodimlarni boshqarish;
- axborot tizimlari va boshqaruvi, ma'lumotlar bazalari;
- marketing kommunikatsiyalari
- loyihani ishlab chiqishdan to amalga oshirishgacha;
- iqtisodiy va axborot xavfsizligi masalalari;
- logistika va yetkazib berishni boshqarish;
- ishlab chiqarish;
- yig'ish va sinovdan o'tkazish;
- tozalash va texnik xizmat ko'rsatish;
- transportni boshqarish, unga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash (havo va dengiz kemalari, avtomobil, temir yo'l transportlarida).

Autsorsingning keng tarqalgan yo'nalishlaridan biri transport va logistika autsorsingidir. Hozirgi vaqtda G'arb mamlakatlarida logistika xizmatlariga talab ortib bormoqda, ular asosan transport va logistika xizmatlarining kompleks paketini taqdim etuvchi kompaniyalar tomonidan ishlab chiqiladi. Bunday kompaniyalar logistika boshqaruvi, malakali kadrlar va rivojlangan infratuzilma bo'yicha katta tajribaga ega. Deyarli barcha yirik chakana sotuvchilar transport autsorsing xizmatlaridan foydalanadilar. Transport autsorsing xizmatlari uzoq vaqtdan beri kichik biznes va yirik transmilliy korporatsiyalar tomonidan talab qilinmoqda.

Transport autsorsingi quyidagi afzalliklarga ega:

1. Vazifalarni biznes uchun ustuvor yo'nalishlarga qayta taqsimlash orqali samaradorlikni oshirish (biznesni optimallashtirish);
2. Shartnomalar bo'yicha xarajatlarni aniqlash (rejalashtirish va byudjetlashtirish imkoniyati).
3. Biznes faoliyatida qo'shimcha vazifalarga chalg'itmasdan qilish imkoniyati.
4. Xarajatlarni kamaytirish.
5. Kompaniyaning o'zgarish va rivojlanish uchun moslashuvchanligi.
6. Birovning tajribasi va xatolaridan foydalanish.
7. Muayyan muammolarni hal qilishda ko'proq tajribaga egaligi va aksariyat hollarda muammolardan kamroq yo'qotishlar bilan chiqish.
8. Qo'shimcha xodimlarga ega bo'lish xavfini kamaytirish.
9. Xizmat sifati va ishonchliligini oshirish - bunga kafolatlar olish va bajarilgan ishlarning sifati uchun moliyaviy javobgarlikni autsorsing korxonalri zimmasiga yuklatish.
10. O'sish potentsialini yaratish - Biznesingizni rivojlantirish.
11. Vazifalarni biznes uchun ustuvor yo'nalishlarga qayta taqsimlash orqali samaradorlikni oshirish (biznesni optimallashtirish);
12. Xarajatlarni kamaytirish orqali rentabellikni oshirish transport vositalarini sotib olish, ularga texnik xizmat ko'rsatish va xodimlarni saqlash (moliyaviy optimallashtirish);
13. Taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilash, ish samaradorligini oshirish;
14. Ish oqimini optimallashtirish va xarajatlarning shaffofligi Transport parkining yaxshi texnik holati va xavfsiz himoyalangan transport to'xtash joylarining kafolati;
15. Pudratchi tomonidan yomon bajarilgan ish uchun kompensatsiya olish.

Deyarli har qanday korxona o'z faoliyatida transport vositalaridan foydalanish zarurati bilan duch keladi. Transport autsorsingi quyidagi vazifalarni bajaradi:

1-rasm. Transport autsorsingi vazifalari

Boshqa tomondan, transport autsorsingiga ehtiyoj sezadigan juda ko'p korxonalar mavjud. Aksariyat tashkilotlar deyarli har kuni o'z faoliyatida eng oddiy transport muammolariga duch kelishadi ya'ni:

1. Xom ashyoni ishlab chiqarishga yetkazib berish.
2. Tovarlarni mijozga yetkazib berish.
3. Materiallarni tashish.
4. Chiqindilarni olib tashlash.
5. Ko'chirish va boshqalar

Ya'ni, korxona avtomobilsiz ishlamaydi, lekin o'z transport bo'limini tashkil etish murakkab hisoblanadi.

Ammo kompaniyada o'zining transport bo'limi bo'lsa ham, quyidagilar bilan shug'ullanishi kerak bo'ladi:

- mashina sotib olish,
- ro'yxatdan o'tish,
- sug'urta
- transport vositalariga o'z vaqtida texnik xizmat ko'rsatishni ta'minlash,
- baxtsiz hodisa yuz berganda ta'mirlash ishlarini tashkil etish;
- avtomobillarni saqlashni tashkil etish,
- yoqilg'i-moylash materiallaridan foydalanish va iste'mol qilishni nazorat qilish;
- haydovchilarni tanlash va ularga xizmat ko'rsatish;
- shuningdek me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish va ularga rioya qilish va buxgalteriya hisobini ta'minlash va boshqalar.

Bunday kompaniyalar uchun eng to'g'ri yechim transport masalalarini hal qilish uchun autsorsing bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abror Qo'chqorov. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori. Outsorsing bozori tadbirkorlik harakati rivojida muhim o'rin tutadi. Xalq so'zi gazetasi, 2-may 2018y.
2. Черненко В.А. Санкт Петербургский государственный университет сервиса и экономики. Основные виды аутсорсинга в процессе экономических отношений с внешними исполнителями. ВЕСТНИК ОГУ №13 (132)/декабрь`2011
3. Langfield-Smith, Kim. Managing the Outsourcing Relationship. Strategic Resource Management Series / Kim Langfield-Smith, David Smith, Carolyn Stinger // New South Wales University Press Ltd. May 2006. - P.60-69.

4. Tieman, R. Outsourcing providers. Trend towards «bundled» services // Financial Times. Special report: outsourcing. 2003. - June №30. - P.4-21.

5. Амелин Д.Е. Аутсорсинг муниципальных функций. М.: 2008. URL: <http://www.vscs.ac.ru>. 7. Auguste, B.G. Th

UO'K 330

O'ZBEKISTON TEMIR YO'LLARINING RIVOJLANISH IMKONIYATLARI VA TARAQQIYOTI

S.E.Abdurahmonova, o'qituvchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston temir yo'llarining rivojlanish imkoniyatlari va taraqqiyoti haqida so'z boradi. Muallif arxiv ma'lumotlarga tayanib, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida muammoni tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, temir yo'llar, rivojlanish, taraqqiyot, transmintaqaviy.

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности развития и развития железных дорог Узбекистана. Автор проанализировал проблему на основе имеющейся научной литературы, опираясь на архивные данные.

Ключевые слова: Узбекистан, железные дороги, развитие, прогресс, трансрегиональный.

Abstract. V dannyoy state rassmatrivayutsya vozmojnosti razvitiya i razvitiya zheleznikh dorog Uzbekistana. The author analyzed the problem of scientific literature based on archival data.

Key words: Uzbekistan, signal road, development, progress, transregional.

O'zbekiston temir yo'llari transmintaqaviy transport koridorlarining eng muhim bo'g'ini sifatida xalqaro temir yo'llar tashuvi tizimida munosib o'rin egallamoqda. Ma'lumki, qadim zamonlardan boshlab hozirgi O'zbekiston zamini bo'ylab Buyuk ipak yo'li o'tgan va bu hududda ko'plab savdo yo'nalishlari tutashgan, turli sivilizatsiyalar o'rtasida o'zaro muloqot va hamkorlik aloqalari amalga oshirilgan. Bugungi kunda ham O'zbekiston magistral temir yo'l tarmoqlari orqali Sharq va G'arb, Janub va Shimolni birlashtiradigan salmoqli transport kommunikatsiya va tranzit salohiyatiga ega. Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining globallasuvi milliy va hududiy ishlab chiqarish hamda transport majmualarining raqobatbardoshligini oshirishga yangi talablar qo'yimoqda. Bu esa o'z navbatida bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o'sishga, mahsulotlar va xizmatlar almashinuvi chegaralari kengayishini faollashtirmoqda, hamda transport xizmatlari bozoriga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Transport kommunikatsiya tarmoqlari jahon iqtisodiyotining muhim qismlaridan biridir. Mamlakat iqtisodiyoti taraqqiyotini transport tizimisiz, jumladan temir yo'l tarmog'isiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'zbekiston temir yo'llarida sanoat ishlab chiqarishni, mavjud texnika va texnologiyani modernizatsiyalash, muqobil yo'llarni qurish, yagona milliy temir yo'l tizimini yaratish siyosatini ilgari surdi. Bevosita dengizga chiqa olmaydigan mamlakatimiz iqtisodiyoti rivoji ko'p jihatdan temir yo'llar taraqqiyotiga bog'liq edi.

O'zbekistonda temir yo'llar qo'shni mamlakatgardagiga qaragabda ko'p va texnik jihatdan ulardan oldinda turadi. Mamlakatimizning deyarli barcha temiryo'llari tekisliklardan, daryo vodiylaridan o'tadi. Jizzax-Samarqand oralig'idagi temiryo'l dengiz sathidan 850 metr balanddan o'tgan. Mamlakatimizning eng yirik transport tuguni Toshkent temiryo'l stansiyasi xalqaro ahamiyatga ega. Undan to'rt tomonga yo'llar ketgan. XX asrning 40-yillarida ko'mir konini ishga tushirish maqsadida Toshkent-Angren temiryo'li qurildi. Mirzacho'lni o'zlashtirish maqsadida 1957-yili uzunligi 110 km bo'lgan Jizzax-Sirdaryo temiryo'li qurildi. Bu yo'l respublikaning g'arbiy qismi bilan Toshkentni qisqa yo'l orqali bog'ladi. 1952-1955 yillarda Chorjo'y-Qo'ng'iro't yo'li qurildi. Bu yo'l Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati va Turkmanistonning Toshhovuz viloyatini boshqa Markaziy Osiyo respublikalari bilan hamda Qozog'iston Respublikasi orqali Rossiya Federatsiyasi bilan bog'ladi.

O'zbekiston g'arbiy hududlarini Rossiya o'lkalari bilan iqtisodiy hamda madaniy aloqalarini yanada rivojlantirishni ko'zlab, Qo'ng'iro't-Beynov 410 kmlik temir yo'l qurildi. Temir yo'llarning

jahon talablari darajasida texnik jihozlanishi tufayli Toshkent-Samarqand yo'nalishida yo'lovchilar tashishga mo'ljallangan zamonaviy tezyurar "Registon" elektropoezdlar qatnovi yo'lga qo'yildi.

Respublikamiz ichkarisida temiryo'llar qurilishi bilan bir qatorda qo'shni davlatlardagi xalqaro yo'llar qurilishida ham ishtirok etdi. Mamlakatlar mustaqilligi va iqtisodiyot uchun ulkan ahamiyatga ega bo'lgan Yevropa va Osiyo mamlakatlarini tutashtiradigan Trans Osiyo magistrali (Istanbul-Toshkent-Oлмаota-Pekin) qurilishida ishtirok etdi. O'zbekiston temir yo'llari ushbu magistralning markaziy bo'g'ini bo'lib qoladi. Bu yo'ldan Buxoro-Beynov orqali Yevropaga, Tajan-Saraxs orqali Janubiy-G'arbiy Osiyo mamlakatlariga chiqadi.

Xalqaro transport va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish hamda mustahkamlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridayoq bir qator tashkiliy-huquqiy va amaliy chora-tadbirlar ko'rilgan. Transport kommunikatsiyalarini investitsiyalash qimmat turadigan va kam foyda keltiradigan biznesdir. Shunga qaramay, O'zbekiston o'z manbalari hisobidan ikkita yirik va strategik muhim temir yo'l magistralini: uzunligi 342 kilometr bo'lgan Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog'-Nukus hamda uzunligi 223 kilometr bo'lgan G'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on magistrali qurilishi juda katta yangilik bo'ldi.

Yuk sobiq ittifoqning Qora dengiz, Boltiq dengizi, Yapon dengizi va Shimoliy dengiz sohillaridagi bandargohlar orqali tashilgan. Bunday transport yo'li bo'yicha yuk tashish qimmat tushishidan tashqari, janubiy yo'nalishda transport kommunikatsiyalari amalda rivoj topmay qolgan. Hozirgi kunda dunyoda, ayniqsa mintaqamizda ro'y berayotgan chuqur va izchil siyosiy-iqtisodiy jarayonlar amaldagi transport yo'laklaridan oqilona foydalanish bilan birga, mavjud yirik xalqaro bozorlar va faoi shakllanib borayotgan istiqbolli bozorlarni bog'laydigan yangi, samarali yo'nalishlarni ochish va o'zlashtirishni taqozo etmoqda edi. Bu uzoq muddatli umumiy manfaatlarga mos kelardi, boy tabiiy zaxiralar va mineral xomashyo resurslaridan keng foydalanishni ta'minlashga ko'maklashardi, shuningdek davlatimizni ijtimoiy-iqtisodiy barqaror rivojlantirishning kafolati bo'lib xizmat qiladi va gumanitar hamkorlikni kengaytirish uchun yangi imkoniyatlar eshigi ochilardi.

Ana shunday yirik loyihalardan yana biri Navoiy-Uchquduq-Miskin-To'rtko'l-Sulton Uvaystog' yo'nalishidagi temir yo'lidir. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq transport kommunikatsiya tizimini jadal rivojlantirish, yuk tashish va yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishni tubdan yaxshilash masalalariga katta e'tibor qaratilgani yuqoridagi singari yangi yo'llarning qurilishi iqtisodimizni barqaror rivojlantirishga imkon yarataveradi. 2011-2015 yillarda transport kommunikatsiya infratuzilmasini qurilishini jadal rivojlantirish dasturining qabul qilinishi ishlab chiqarish, transport va muhandislik kommunikatsiya infratuzilmasi tarmog'ini mamlakat va hududlar iqtisodiyotini istiqbolli taraqqiy ettirish bo'yicha amalga oshirilgan dasturlar bilan uzviy bog'liq holda yanada rivojlantirish imkonini berdi.

Mintaqaning tabiiy er osti boyliklarini o'zlashtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti tub burilishlarga yuz tutib, aholining turmush farovonligi oshdi. Yuk va yo'lovchi tashish masofasi 170 kilometrga, harakat vaqti esa 7 soatga qisqardi. Natijada temir yo'l bo'ylab tashilayotgan tranzit va mahalliy yuklar salmog'i sezilarli miqdorda ko'paydi. O'tgan davr mobaynida mazkur temir yo'ldan 5 million tonna yuk o'tkazilgan, shundan 4 million tonnasi tranzit yuklar ekanligi ana shundan dalolat beradi. 2013 yildan yana bir ulkan loyiha 125 kilometrlik "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l qurilishi boshlab yuborildi. Temir yo'l nafaqat Farg'ona vodiysi viloyatlarini respublikaning boshqa hududlari bilan, balki Evropani Xitoy bilan bog'lab, O'zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qamchiq tunnelining rasmiy ochilish marosimi bo'lib o'tdi. 2016-yil iyunda Angren-Pop temir yo'li va Qamchiq tunneli ochildi. Ozbekiston Respublikasi yo'lovchi tashish sohasida yangi texnologiyalarni joriy etish uchun Toshkent-Samarqand yo'nalishi bo'ylab tezyurar yo'lovchi tashishni tashkil qildi. Yangi tezyurar poezd nomi Afrosiyob bu Samarqand viloyatida joylashgan qadimiy shahar sharafiga qo'yildi. 2011 yilning oktyabridan boshlab undan tijorat maqsadida foydalanish yo'lga qo'yildi. O'sha yili ikkinchi poezd ham keltirilib, 2012 yilning mayidano'z qatnovini boshladi.

Ushbu eng zamonaviy tezyurar yo'nalish 2015 yilda Qarshi shahrida, 2016 yilda esa "Toshkent-Buxoro" yo'nalishi, 2018 yil Toshkent-Xiva yo'nalishi ishga tushirildi. Poezd maksimal tezlikni soatiga 250 kilometr ga oshirish mumkin.

Mana shu ilmiy nuqtai nazardan qaralganda bizning mintaqamiz jahonda avtomobil, temir yo'l kommunikatsiyalarini taraqqiyoti uchun eng katta qulayliklarga ega. Shuning uchun ham O'zbekistonda transport kommunikatsiyalarining yangi sohalarini takomillashtirishga, ularning yuk tashish quvvatlarini oshirishga tranzit yuklarining mamlakatimiz hududi bo'ylab uzluksiz harakatlanishini ta'minlash, sohaga sarmoya jalb etishga qaratilgan ko'plab xayrli ishlar amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston. 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'zbekiston temir yo'llari" aksiyadorlik jamiyati jamoasiga tabrigi//Xalq so'zi, 2018 yil
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. -Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 30 noyabrda Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on yangi temir yo'l liniyasi qurilishi loyihasini amalga oshirishni jadallashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida 559-son qarori. Lex.uz
7. Mustaqil O'zbekiston tarixi. Mas'ul muharrir A.Sabirov. - Toshkent: Akademiya, 2013.
8. O'zbekiston hududlari mustaqillik yillarida.-Toshkent:Sharq, 1996.

UO'K 33

INVESTITSIYANI MOLIYALASHTIRISHDA AHOLI MABLAG'LARI VA TIJORAT AMALIYOTIDAGI ISHTIROKI

D.T.Alimova, tayanch doktorant, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Investitsiyalar korxonalarni rivojlantirish, mamlakatda moliyaviy savodxonlik bilan birgalikda iqtisodiy o'sishni ta'minlashning bosh omillaridan biridir.

Iqtisodiyotning barqaror va mutanosib rivojlanishi, aholi turmush darajasi va farovonligining oshishi ko'p jihatdan fuqarolarning iqtisodiy hodisa va jarayonlarga ongli ravishda munosabatda bo'lishi, iqtisodiy tafakkur va ko'nikmalarning rivojlanishiga bog'liq. Chunki, fuqarolar qanchalik yuqori iqtisodiy faollik va moliyaviy savodxonlikka ega bo'lsa, ularning iqtisodiy faoliyati, hayotning turli jabhalarida qabul qilayotgan qarorlari shu darajada samarali bo'ladi. Ayniqsa, moliyaviy savodxonlik mamlakatdagi ishbilarmonlik muhitining rivojlanishiga, Makro va mikro ko'lamda investitsiyalarning kiritilishi va to'g'ri yo'naltirish asosidir.

Kalit so'zlar: iqtisodiy o'sish, Iqtisodiyoy barqarorlik, moliyaviy savodxonlik, investitsiya, ishbilarmonlik muhiti.

Аннотация Инвестиции являются одним из основных факторов развития предприятий и экономического роста в стране наряду с финансовой грамотностью.

Стабильное и пропорциональное развитие экономики, повышение уровня жизни и благосостояния населения во многом зависит от осознанного отношения граждан к экономическим событиям и процессам, развития экономического мышления и навыков. Ведь чем выше экономическая активность и финансовая грамотность граждан, тем эффективнее будет их экономическая деятельность и решения в различных сферах жизни. В частности, финансовая грамотность является основой развития бизнес-среды в стране, внедрения и правильного направления инвестиций на макро- и микромасштабе.

Ключевые слова: экономический рост, экономическая стабильность, финансовая грамотность, инвестиции, бизнес-среда.

Abstract. Investment is one of the main factors for enterprise development and economic growth in a country, along with financial literacy.

Stable and proportional development of the economy, increasing the standard of living and well-being of the population largely depends on the conscious attitude of citizens to economic events and processes, the development of economic thinking and skills. After all, the higher the economic activity and financial literacy of citizens, the more effective their economic activities and decisions in various spheres of life will be. In particular, financial literacy is the basis for the development of the business environment in the country, the introduction and correct direction of investments on the macro- and microscale.

Key words: economic growth, economic stability, financial literacy, investment, business environment.

Kirish. Eng avvalo, ta'kidlash joizki, moliyaviy savodxonlik tushunchasi juda keng hisoblanadi. U investitsiya kiritish va to'g'ri yo'naltirishdagi asosiy bilimdir shu bilan birgalikda aholining kundalik hayotdagi oddiy iqtisodiy voqea va jarayonlar (masalan, oziq-ovqat va uy-ro'zg'or buyumlarini xarid qilish, turli resurslar (elektr energiyasi, tabiiy gaz, ichimlik suvi) va kommunal xizmatlardan foydalanganlik uchun to'lovlarni amalga oshirish, xususiy yoki davlat sektorida mehnatda band bo'lish, ish haqi yoki nafaqa olish va h.k.)dan tortib nisbatan murakkab jarayonlar (masalan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, tijorat banklari kreditlaridan foydalanish, investitsiyalar kiritish, qimmatli qog'ozlar sotib olish va boshqalar)da ishtirok etishigacha bo'lgan jihatlarni qamrab oladi. Investitsiyalar o'z ichiga foyda (daromad) olish va ijtimoiy samaraga erishish maqsadida tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlariga sarflangan pul mablag'lari, shuningdek, maqsadli bank omonatlari, paylar, aktsiyalar, boshqa qimmatbaho qog'ozlar, texnologiyalar, mashina va uskunalar, litsenziyalar (shu jumladan, tovar belgilari), kreditlar, har qanday boshqa mulk va mulk huquqlarini hamda intellektual boyliklarni oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Investitsiya muhiti” va “investitsiya iqlimi” sinonim tushunchalar sifatida ishlatiladi. Bu xususda iqtisodchi-olimlardan D.G'ozibekov va T.Qoraliyev tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan: “Investitsiya iqlimi juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi” [1].

E.Xazanovchining ilmiy ishlarida iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashda xorijiy investitsiyalarning roli, iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllari, qulay investitsiya muhitining chet el sarmoyalarini jalb qilishdani roli tadqiq qilingan hamda xorijiy sarmoyalarni faol jalb qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan [2].

Yu.Leonovanning ilmiy asarlarida Rossiy Federatsiyasi hududlarida investitsion faollikni ta'minlash va xorijiy kompaniyalarning investitsiyalarini jalb qilish yo'llari va afzalliklari yoritilgan [3].

Johnson and Sherraden, Remundlarining ta'kidlashicha Moliyaviy savodxonlik q moliyaviy imkoniyatlar, moliyaviy kompetentlik (financial capability) – bu mavjud bilimlardan kelib chiqqan holda investitsiya kiritishga harakat qilish qobiliyati hamda shunchaki yashab qolish yoki to'laqonli hayotni ta'minlash maqsadida iqtisodiy tizimda harakat qilish imkoniyatlari, kompetentsiyalari [4,5].

L.I.Yuzvovich investitsiyalarga ikki nuqtai nazardan ta'rif berish kerak deya aytib o'tadi. Birinchi nuqtai nazar iqtisodiy jihatdan bo'lib, unga ko'ra, “investitsiyalar sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalariga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar shaklida amalga oshiriladigan xarajatlar yig'indisidir.

Moliyaviy nuqtai nazardan, investitsiyalar kelajakda daromad olish maqsadida biznes ob'ektlariga pul mablag'larini qo'yishdir”.

Bundan tashqari Larisa Yuzvovich investitsiyalarni real investitsiyalar, moliyaviy investitsiyalar, jamoaviy investitsiyalar va venchur investitsiyalar [6]ga bo'lib ko'rsatib o'tadi.

M.I.Lisitsa esa investitsiyalarga “investitsiyalar – natijaga erishish uchun kapital qo'yilmalardir deya ta'rif berib”, “investitsiya” so'zining kelib chiqishi haqida “rimliklarda “invenire” – topish,

kashf qilish, chiqarib olish, “inventio” – xazina topish, “investio” – kiyinish kabi atamalar mavjud bo‘lib. Ushbu atamalar investitsiya atamasining boshlang‘ich ko‘rinishlaridir[7]”, - deya keltirib o‘tadi. Unga ko‘ra investitsiyalar 3 turga: moddiy, moliyaviy va aralash turlarga bo‘linadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekistonda aholining moliyaviy savodxonligini oshirish masalasiga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda. Jumladan, Moliya vazirligi, Markaziy bank, Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi hamda Xalq ta‘limi vazirligi tomonidan kiritilgan “Moliya va investitsiya savodxonligi” dasturini amalga oshirish taklifi ma‘qullandi[8]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 11 iyuldagi qaroriga muvofiq “O‘zbekistonda aholining moliyaviy savodxonligini oshirish” loyihasi, O‘zbekiston Savdo-sanoat palatasi Jahon Banki Guruhi moliyalar va bozorlar bo‘yicha departamentining Markaziy Osiyo va Ozarbayjonda moliyaviy infratuzilmani mustahkamlash bo‘yicha loyihasi (ACAFI) hamkorligida SSP trenerlari va xodimlarining moliyaviy savodxonligini oshirish bo‘yicha dastur, 2018 yildan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Savdo-sanoat palatasi va “Norma” professional rivojlanish markazi tomonidan “Tadbirkorlar va aholining moliyaviy savodxonligini oshirish” dasturi yo‘lga qo‘yilgan.

Iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra, investitsiyalar asosiy va aylanma kapitalni yaratish, kengaytirish yoki rekonstruksiya qilish va qayta qurollantirish uchun qilinadigan xarajatlardir.

Tijorat amaliyotida investitsiyalarning quyidagi uch shakli o‘zaro farqlanadi:

Fizik aktivlar deganda asosiy ishlab chiqarish vositalari, ya‘ni ishlab chiqarish binolari va inshootlari hamda xizmat muddati bir yildan ortiq bo‘lgan har qanday mashina va uskunalar tushuniladi.

Pul aktivlari deganda boshqa jismoniy va yuridik shaxslardan pul mablag‘larini olish huquqi, masalan, bankdagi depozitlar, aktsiyalar, obligatsiyalar va boshqalar anglashiladi.

Nomoddiy aktivlar xodimlarni qayta tayyorlash yoki malakasini oshirish dasturlarini amalga oshirish, litsenziyalar sotib olish, savdo belgilarini ishlab chiqarish natijasida firma ega bo‘ladigan boyliklardir.

Ishlab chiqarishni kengaytirishga qilingan investitsiyalarda tavakkal xavfi yangi ishlab chiqarishga qilingan investitsiyalarga qaraganda pastroq. Investitsiyalar, shuningdek, manbalariga ko‘ra, ichki va tashqi investitsiyalarga bo‘linadi. Ichki investitsiyalar manbalari davlat byudjeti, korxonalar va aholi mablag‘lari, bank kreditlari hamda nobyudjet jamg‘armalari mablag‘lari, tashqi investitsiyalar manbalari bo‘lib xorijiy davlatlar va firmalarning, shuningdek, xalqaro moliya tashkilotlarining mablag‘lari hisoblanadi. Investitsiyalarni manbalariga ko‘ra bunday guruhlash ularning manbalari bo‘yicha tuzilishini ham belgilash imkonini beradi. Iqtisodiy tahlil maqsadlarida va amaliyotda investitsiyalarning manbalariga ko‘ra tuzilishi bilan birga ularning tarmoq tuzilishi, hududiy tuzilishi, mulkchilik shakllariga ko‘ra tuzilishi, takror ishlab chiqarish tuzilishi va texnologik tuzilishi farqlanadi. Shuningdek, moliyaviy savodxonlikning aholining investitsiya jarayonlaridagi ishtiroki har bir fuqaro va oilaning moddiy holati va turmush farovonligini ta‘minlashdagi o‘rnini tushunib etgan holda, bu borada o‘z bilim va ko‘nikmalarini oshirish istagida bo‘lgan xonadon vakillarining aniq soni, ijtimoiy ahvoli, faoliyat turi va boshqa tavsifiy ma‘lumotlariga ega bo‘lish imkonini ta‘minlaydi. Bu esa moliyaviy savodxonlikni oshirish bo‘yicha har bir mahalla kesimida aniq chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va uni samarali amalga oshirishga zamin yaratadi.

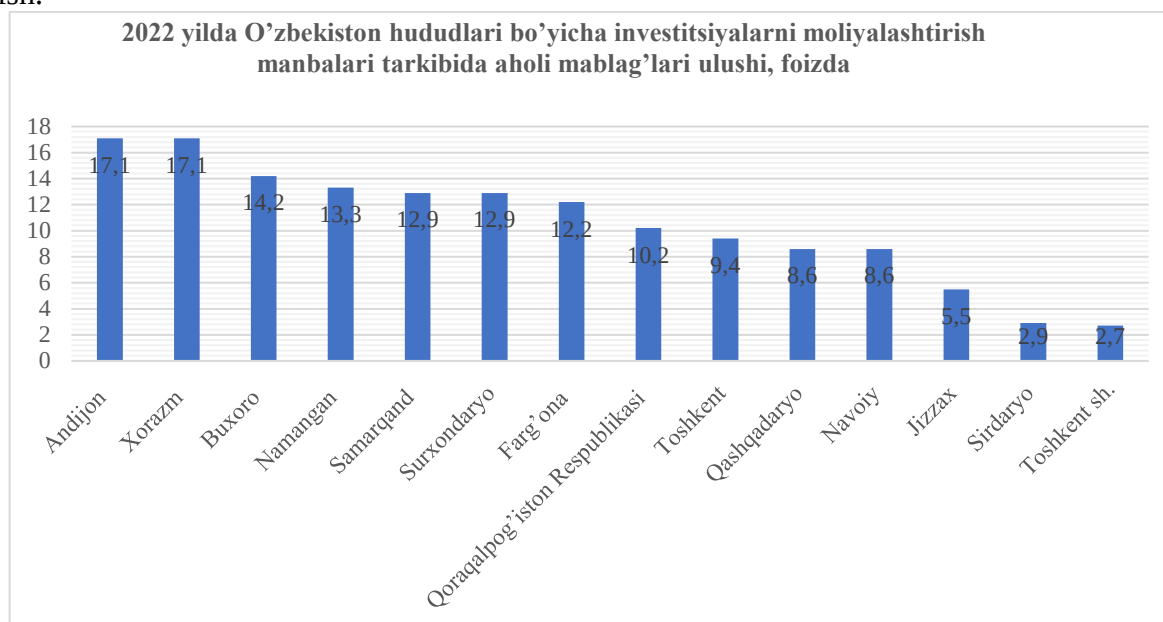
Aholining moliyaviy savodxonligi uning iste‘mol va jamg‘arish bo‘yicha xulq-atvoriga ham ahamiyatli ta‘sir ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, ishda O‘zbekiston hududlari bo‘yicha aholining investitsiya jarayonlaridagi ishtiroki tahlil etilgan (1-diagramma).

Diagramma ma‘lumotlaridan ko‘rinadiki, aholi shaxsiy jamg‘armalarini oshirish hamda ularning investitsiya resurslariga aylanishini rag‘batlantirish mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish bugungi kundagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Aholi shaxsiy jamg‘armalari va investitsiyalarini tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirishning moliyaviy savodxonlikni oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi yo‘nalishlarini ilgari surish mumkin:

1) aholida shaxsiy jamg‘arma hosil qilish va uni ko‘paytirish ko‘nikmasini rivojlantirish, mazkur jarayonga undovchi avtomatik dastaklarni shakllantirish;

- 2) shaxsiy jamg'armani to'g'ri va samarali sarflash ko'nikmasini shakllantirish;
- 3) jamg'armaning investitsiyaga aylanish jarayonlarini soddalashtirish, zarur shart-sharoitlarni yaratish.

1-diagramma. Stat.uz ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Aholi ixtiyoridagi bo'sh pul mablag'larni daromad keltiruvchi jarayonga jalb etish ko'nikmasini shakllantirishda ixtiyoriylik tamoyiliga asoslanib, uni harakatga keltiruvchi kuch sifatida iqtisodiy manfaatdorlik xizmat qilishi lozim. [8]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, aholi jamg'armalarining investitsiyaga yo'naltirilishi aholi moliyaviy savodxonligi bilan bog'liq holda amalga oshadi. Shu sababli investitsiyalar miqdorini oshirishdan avval aholining moliyani boshqarish sohasidagi dunyoqarashini kengaytirish, o'z mablag'laridan samarali foydalangan holatlarida ko'riladigan iqtisodiy manfaatlarini tushuntirib o'tish zarur hisoblanadi. Bu borada OTMLar, iqtisodiy sektor korxona va tashkilotlar tomonidan o'tkazilayotgan ilmiy-amaliy seminarlarning o'rni beqiyos.

Bundan tashqari, mamlakat hududidagi ijtimoiy-iqtisodiy holat ham aholining investitsiya qilishga bo'lgan qiziqishini orttirishi yoki aksincha ta'sir etishi mumkin. Shu sababdan investitsiyalar, investitsiyalar miqdorini oshirish, investitsion muhitni yaxshilash to'g'risida gap ketganda, ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham siyosiy jihatlarni inobatga olgan holda ish yuritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ozibekov D.G', Nosirov E.I. O'zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Risola. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – 92 b.
2. Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции. Учебное пособие. 3-е изд., перераб.–М.: КноРус, 2013.–311 с.
3. Леонова Ю.Ю. Региональные интересы и факторы инвестиционной активности зарубежных компаний в России. Монография. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 195 с.Артемова С.С., Митрохин В.В. Оценка финансовой грамотности российской и зарубежной молодежи и рекомендации по ее повышению. / ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ. Т. 22. № 1. 2018. С. 46.
4. Чаплинска А. "Оценка финансовых знаний молодежи в Латвии". Банкаўскі веснік, Лістапад 2019. С. 47.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Капитал бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2021 йил 13 апрель, ПФ-6207-сон. – www.lex.uz
6. Л.И.Юзвович Инвестиции. Учебник. Издательство Уральского университета – 2018. 616 с.
7. М.И.Лисица Инвестиции. Учебник. СПб.: Издательство Университет при МПА ЕврАзЭС, 2017. 462 с. – (Серия «Учебники Университета при МПА ЕврАзЭС»).
8. Hoshimov Jahongir Ravshanbek o'g'li. Iqtisodiyot va ta'lim / 2023-yil 2-son 369. Опыт Китая и Сингапура в повышении привлекательности инвестиционной среды

**MEHMONXONA XIZMATLARI BOZORINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI
TEKNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI**
O.N.Allonazarov, mustaqil izlanuvchi, Urganch Davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mehmonxona xizmatlari bozorini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarni qo'llashning ustuvor yo'nalishlari hamda mehmondo'stlik industriyasida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning asosiy tendensiyalari va zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy qilishning asosiy afzalliklari, kamchiliklari va to'siqlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamli innovatsiya, mehmondo'stlik industriyasi, texnologiya, sun'iy intellekt, samaradorlik, raqobatbardoshlik.

Аннотация. В данной статье раскрываются приоритетные направления использования цифровых технологий в развитии рынка гостиничных услуг, основные тенденции использования современных технологий в индустрии гостеприимства, а также основные преимущества, недостатки и препятствия внедрения современных информационных технологий.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые инновации, индустрия гостеприимства, технологии, искусственный интеллект, эффективность, конкурентоспособность.

Abstract. This article reveals the priority areas for the use of digital technologies in the development of the hotel services market, the main trends in the use of modern technologies in the hospitality industry, as well as the main advantages, disadvantages and obstacles to the introduction of modern information technologies.

Key words: digital economy, digital innovation, hospitality industry, technology, artificial intelligence, efficiency, competitiveness.

Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyotini raqamlashtirish jarayoni mehmonxona industriyasi rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq mehmonxonalarni avtomatlashtirish mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Raqamlashtirish tendensiyalari mehmonxonalar ichki biznes jarayonlarini avtomatlashtirish (mijozlar bilan muloqot, jamoa ichidagi vazifalarni taqsimlash, elektron papkalar) sohalariga faol kirib kelmoqda.

“Raqamli O'zbekiston-2030” strategiyasiga muvofiq, mamlakatdagi barcha mehmonxonalarni «E-Mehmon» tizimiga o'tkazish, mehmonxonalardagi bo'sh joylar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladigan axborot tizimini joriy etish, ichki turizmni rivojlantirish maqsadida mehmonxonalarni onlayn bron qilish tizimini davlat-xususiy sheriklikka asoslangan hamkorlikda ishga tushirish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda[1]. Raqamli innovatsiyalar asta-sekin mehmonxona xizmatining yangi standartiga aylanib bormoqda. Mehmonlar uchun mobil aloqa xizmatlarini rivojlantirish va gadjetlar asosidagi xizmatlarni ishga tushirish kabi ikkita aniq tendensiyaga qo'shimcha ravishda mehmonxonalarni raqamlashtirish tahliliy va xavfsizlik bo'yicha ilg'or yechimlarni joriy qilishni ham o'z ichiga oladi.

Bronlashtirishning hozirgi zamon kompyuter tizimi – KSB (Computer Reservation System - CRS) ga XX asrning 1950 yillar oxiri va 1960 yillar boshlarida asos solingan. Ularning vazifasi turistik agentlar, mijozlardan pochta, telefon, telegraf orqali joyni bronlashga tushayotgan buyurtmalarni qo'lda ishlash edi. G'oyat kattaligi va ishlovchi xodimlar sonining ko'pligiga qaramay, o'tgan biroz vaqt ichida rezervlashtirish bo'yicha markazlar ortib borayotgan axborot hajmi uddalay olmay qoldilar.

Bizning fikrimizcha, raqamli iqtisodiyot sharoitida mehmondo'stlik industriyasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning asosiy tendensiyalari 1.1-rasmda keltirilgan.

Mehmondo'stlik industriyasida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning asosiy tendensiyalari

1.1-rasm. Mehmondo'stlik sanoati korxonalarida zamonaviy texnologiyalarni joriy etishning asosiy tendensiyalari[2]

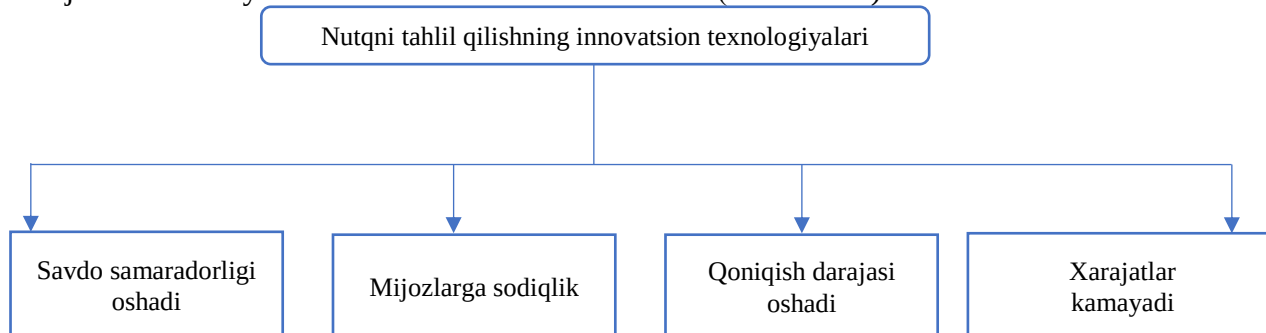
Hozirgi vaqtda mehmondo'stlik industriyasi korxonalari ko'payib borish natijasida mahalliy serverlardan foydalanish o'rniga bulutli texnologiyalardan foydalanishni afzal ko'rmoqdala[3]. Mehmonxonalarda qo'llanilayotgan an'anaviy texnologiyalarning asosiy kamchiliklari sifatida mahalliy server tizim administratoridan muntazam texnik xizmat ko'rsatishni talab qilishini, ma'lumotlar bazasiga kirish mahalliy tarmoq vositalari tomonidan cheklanganligini, ulanish tezligi mahalliy provayderning tezligi bilan chegaralanganligi va ma'lumotlar bazasiga jalb qilinganlar orasida taqsimlanishini kiritish mumkin. Mehmonxona industriyasi korxonalarida bulutli texnologiyalardan foydalanish bir qator afzalliklarni beradi: bulutli serverga ma'lumotlar markazi mutaxassisleri xizmat ko'rsatadi; taqdim etilgan hisoblash quvvatini o'zgartirish dasturiy ta'minotga asoslangan va jismoniy harakatlarni talab qilmaydi; ma'lumotlar bazasiga kirish faqat kirish huquqi bilan cheklangan (foydalanuvchi nomi va parol); ma'lumotlarga kirish tezligi faqat ma'lum bir foydalanuvchining kirish tezligi bilan cheklangan bo'lad[4].

Mehmonxona industriyasida sun'iy intellekt texnologiyasidan foydalanishga misol sifatida allaqachon joriy etilgan "smart" xonalarni keltirishimiz mumkin (sun'iy intellekt yorug'lik va haroratni moslashtiradi, shuningdek, mijozning sevimli teleko'rsatuvlarini ko'rishini va ichimliklar taklif qilishni ta'minlaydi). Shuningdek, Yaponiyada robot butlerlardan foydalanish o'zining samarasini bergan. Sun'iy intellekt o'nlab tillarni taniy oladi. Bundan tashqari, mehmonxonalarda mijozlarning odatlarini tekshirish va xizmat ko'rsatish xodimlariga tegishli buyruqlar ishlab chiqish va ularga kelish vaqtidagi ehtiyojlarini qondirish uchun mijozlar smartfonlarining joylashuvini kuzatuvchi qurilmalar bo'lishi mumki[5]. Umumiy ovqatlanish korxonalari samaradorligini oshirishda sun'iy intellekt ham birdek muhim rol o'ynaydi. Masalan, kurerlik logistikasi kurerining kelish vaqtini tahlil qilishga imkon beradi va oshxonaga kurer kelishidan oldin ovqatlarni pishirishni boshlashni buyurad[6].

Hozirgi vaqtda reklamadan ko'pincha turli bloggerlar foydalanmoqda. Mehmondo'stlik sanoati korxonalari esa "millionerlar"ni emas, balki nanobloggerlarni (muxlislari soni 50 ming kishidan oshmaydigan bloggerlar) chaqira boshladilar. Ushbu tendensiya ancha tor maqsadli auditoriyaga yuqori ta'sir qiladi.

Turizm va mehmondo'stlik sanoatida innovatsion nutq tahlili texnologiyalari yordamida biznes ko'rsatkichlari samaradorligini oshirish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish mumkin bo'ladi. Ushbu texnologiyaning asosiy maqsadlari qo'ng'iroqlarni audioyozuv, xodimlarning suhbatlari, xodimlarning xulq-atvor standartlari va to'g'ri texnologiyalarga rioya qilishini tahlil qilish, eng yaxshi savdoni aniqlash tahlili, ilg'or tajribalarni aniqlash, xizmat ko'rsatish vaqtini qisqartirish hisoblanadi. Nutqni tahlil qilish vositalari yordamida mutaxassislar 100% so'rovlar bilan ishlashlari mumkin. Buning uchun barcha dialoglar matnga tarjima qilinadi va maxsus tizim yordamida tahlil qilinadi.

Nutqni tahlil qilish vositalari mehmonxona biznesida muqarrar ravishda yuzaga keladigan muammolarni hal qilishga imkon beradi: savdo samaradorligini oshirish orqali korxona daromadini oshirish, mahsuldorlikni oshirish va ortiqcha aloqalarni kamaytirish orqali xarajatlarni kamaytirish va mijozlarning xizmatdan qoniqishini oshirish. Umuman, mehmonxona xo'jaligi korxonalari nutqni tahlil qilishning innovatsion texnologiyalarini joriy qilish natijasida savdo samaradorligini oshirish, mijozlarga sodiqlik va qoniqish darajasini oshirish, sifatni tushurmasdan xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish xatti-harakatlar tahlili bo'ladi (1.2-chizma).

1.2-chizma. Mehmonxonalarda nutqni tahlil qilish texnologiyalari afzalliklari[7]

Mehmonxona xo'jaligi korxonalarida plastik kirish kartalari, kalit halqalari va parollar o'zining zaifligini isbotladi. Yillar davomida ko'plab o'g'irlik, qalbakilashtirish va firibgarlik holatlari qayd etilgan. Bugungi kunda xavfsizlik bozoriga kirib, biometrik texnologiyalar shaxsiy himoyani ta'minlashda ham, turli sohalarida identifikatsiya va tekshirish samaradorligini oshirishda ham ushbu texnologiyalarning barchasidan o'zib ketdi.

Hozirda biometrikadan mijozning shaxsini aniqlash va tasdiqlash uchun allaqachon foydalanilmoqda. Xizmatda ro'yxatdan o'tishda yuzni skanerlash texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Misol uchun mehmonxonalarda to'lov uchun kassaga o'rnatilgan kameraga qarashning o'zi kifoya bo'ladi. Tahlilchilarning prognozlariga ko'ra, mehmonxona industriyasi uchun biometrik yechimlar xalqaro bozori kelgusi yillarda intensiv ravishda o'sib boradi[8].

Biometrika eng ishonchli va aniq autentifikatsiya tizimi sifatida xodimlar va ularning ish vaqtidan foydalanishlari haqida real vaqt rejimida ma'lumot beradi. Xodimlarning davomatini kuzatish uchun barmoq izlarini o'qish moslamalaridan foydalanish mehmonxonalarda yiliga o'rtacha 2,2 foiz ish haqini tejash imkonini beradi. Biometrika vaqtini kuzatish terminallari sizga xodimning ish vaqtini qanday boshqarishi haqida tasavvurga ega bo'lishga va olingan m'lumotlarga muvofiq ularning ish haqiga tuzatishlar kiritishga yordam beradi.

Tadqiqot jarayonida Xorazm viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan mehmonxonalarda yuqorida sanab o'tilgan axborot texnologiyalarni joriy qilishning asosiy to'siqlari sifatida ushbu texnologiyalarni narxi yuqoriligi, xodimlarni tayyorlash jarayonlarining davomiyligi hamda korxonalarning zamonaviy biznes jarayonlar tizimiga tezda moslasha olmasligini aytish mumkin. Mehmonxona rahbariyatining innovatsion texnologiyalarni joriy qilishni istamasligi ko'pincha mehmonxona biznesidagi innovatsion loyihalarning yuqori tавvakalchiliklari bilan bog'liq hisoblanadi. Shuningdek, mintaqa mehmonxona industriyasiga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni

jalb qilishning qiyinligi hisoblanadi.

Xalqaro tajribasiga asoslanilsa, mehmonxona industriyasida innovatsion loyihalarni amalga oshirishning o'zini oqlash muddati ancha uzoq bo'lishi mumkinligi hamda ulardan olinadigan foyda to'g'ridan to'g'ri emas, balki bilvosita bo'lishi isbotlangan. Ammo innovatsiyalarni jalb qilinishi korxonaga ortiqcha xarajatlarni tejashga imkon beradi[9]. Mehmonxona biznesiga axborot texnologiyalarini joriy etishdagi yana bir muammo me'yoriy hujjatlarning dolzarbligi va innovatsiyalarni joriy etishdagi huquqiy to'siqlarning yo'qligi hisoblanadi. Bundan tashqari, mehmondo'stlik sanoatiga zamonaviy axborot texnologiyalarini tadbiiq qilish, amalga oshirilayotgan loyihalarning texnik va texnologik murakkablik darajasi bilan qiyinlashmoqda.

Xulosa o'rinida shuni alohida ta'kidlash kerakki, bugungi zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalar yuqori sur'atlarda takomillashib bormoqda, bu esa o'z navbatida mehmonxonalar biznesiga bevosita ta'sir qilib, ularni boshqarish texnologiyasini o'zgartirib, korxonalar samaradorligini oshiradi va kompaniyalar faoliyatiga innovatsiyalarni joriy qilish yordamida raqobatbardoshlik ustunligini ta'minlaydi. Xorazm viloyatida mehmonxona xo'jaligi korxonalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini rivojlantirish va ulardan foydalanish nuqtai nazaridan baholashda shuni ta'kidlash lozimki, ko'p omillar mehmonxona boshqaruviga bog'liq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. «Raqamli O'zbekiston -2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktabrdagi PF-6079-sonli Farmoni
2. Manba: Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi.
3. O. V. Voronova, V. A. Khareva, T. S. Khnykina, International scientific journal (1), 19-25 (2019).
4. S. A. Chunikhin, E. A. Kuzmin, L. V. Pushkareva, Entrepreneurship and Sustainability Issues 6(4), 1663–1679 (2019). doi:10.9770/jesi.2019.6.4(8).
5. A. R. Bril, O. V. Kalinina, I. V. Ilin, Proceedings of the 30th International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2017, 2972-2980 (2017).
6. V. E. Stepanova, Modern Economy Success 6, 40-44 (2019).
7. Manba: Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi
8. T. S. Koval, M. A. Gritsay, Tourism industry: opportunities, priorities, challenges, and prospects 14(1), 294-302 (2019).
9. Jadhav, Vidyullata & Shivaji, Dhanshree & Mundhe, Shivaji. (2021). Information technology in Tourism.

UO'K: 338.48

TALABA VA YOSHLAR SAYOHATI TURLARI HAMDA UNING XUSUSIYATLARI N.U.Axrorova, doktorant, "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti doktranti, Samarqand

Annotatsiya. Turizmning boshqa turlari qatorida talaba va yoshlar turizmi hozirgi sohaning asosiy tarmoqlaridan biriga aylanib ulgurdi. Bundan tashqari, shuni aytish ham kerakki, turizm va mehmondo'stlik sanoatida yoshlar tomonidan qilinadigan nisbatan xarajat kam bo'lsa-da, statistik ma'lumotlar soha daromadining doimiyligi va umumiy miqdori yuqoriligini ko'rsatadi. Mazkur maqolada turli mamlakatlardagi talaba va yoshlar sayohatining mashhur turlari o'zining xususiyatlari bilan yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar segmenti, talaba va yoshlar turizmi, tipologiya, sayohat xususiyatlari.

Аннотация. Среди других видов туризма молодежный туризм стал одной из основных отраслей современной индустрии. Кроме того, следует отметить, что, хотя расходы молодежи в индустрии туризма и гостеприимства ниже, статистика показывает, что этот доход в отрасль постоянен, а общая сумма высока. В данной статье описаны популярные виды молодежных путешествий по разным странам с их характеристиками.

Ключевые слова: молодежный сегмент, студенческий и молодежный туризм, типология, туристические характеристики.

Abstract. Among other types of tourism, Youth tourism has become one of the major sectors of the current field. Besides it should be considered that even though less money may be spent per a person than other segments, the preponderance of evidence can show the resilience and higher total amount of this money. Therefore, this article explores popular types of youth travel in different countries with its characteristics.

Keywords: *youth segment, student and youth tourism, typology, travel characteristics.*

Kirish. Yoshlar turizmi bir milliarddan ortiq xalqaro sayyohlarning 23% dan ortig'ini o'z ichiga olgan xalqaro turizmning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biriga aylandi (Global Report on The Power of Youth Travel, UNWTO 2016) [1]. Britaniya Kengashining hisob-kitoblariga ko'ra, 2011-2020 yillarda Buyuk Britaniyadagi xalqaro talabalar soni 21 millionga, 178 milliondan 199 millionga ko'tarilishi prognoz qilinmoqda (HM Government 2013). 2017-yilda yoshlar va talabalar sayohatchilari tomonidan 27 milliard funt sterling hissa qo'shgan bo'lib, bu 2016-yilga nisbatan 5%ga ko'pdir. AQShda 1,094,79 nafar xalqaro talabalar va ularning sayohatlari to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita 455,622 ish o'rni yaratib, 2017-2018 o'quv yili davomida mamlakat iqtisodiyotiga 39 milliard AQSh dollarini tashkil etadi [2].

Yosh sayyohlar unchalik ko'p mablag'ga ega bo'lmasa-da, lekin yetarlicha bo'sh vaqti bor. Bu shuni anglatadiki, ular turistik yo'nalishlarda oddiy sayohatchilardan ko'ra uzoqroq qolishlari mumkin. Butunjahon Yoshlar, Talabalar, Ta'lim va Sayohat Konfederatsiyasi (WYSE Travel Confederation) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, 2013-yilda yosh sayohatchilar asosiy sayohatlarga o'rtacha jami 2160 AQSH dollari, global sayyohlar uchun esa o'rtacha 1 097 AQSh dollari sarflagan [1]. Shubhasiz, boshqa sayyohlarga qaraganda uzoqroq sayohat qilgan yosh sayohatchilar o'rtacha uchdan ikki baravar ko'p pul sarflashadi. Bundan tashqari, ular ko'pincha o'z sayohatlarini vositachilarsiz mustaqil ravishda rejalashtirishga harakat qilishadi, ya'ni ular mahalliy muassasalarda o'zlarining katta miqdordagi pullarini to'g'ridan-to'g'ri sarflashadi. Shubhasiz, bu mahalliy tadbirkorlik sub'ektlarining iqtisodini yaxshilashga olib keladi.

Talaba va yoshlar turizmi hamda sayohatini rivojlantirish uchun dastlab uning tizimini keng miqyosda takomillashtirish zarur, albatta, birinchi navbatda, yoshlar sayohatining turlari va xususiyatlarini o'rganish va keyinchalik uni rivojlantirish uchun zarur infratuzilmani shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlar turizmi, uning shakllari, xususiyatlari, motivlari va omillari Richards G., Claudia MOISĂ, Elena N. Koroleva, Olga V. Semenchuk, Seekings, J. Horak, S. Weber, DEMETER T., BRĂTUCU G., Hudman, L.E., Holdnak, A., Holland, S., Adina Negruşa, Medet Yolal, Lingxu Zhou. kabi xorijiy olimlar tomonidan keng o'rganilgan Claudia Moisa (2010) fikriga ko'ra, XIX asrda yoshlar qatlami jamiyatda unchalik muhim o'ringa ega bo'lmagan, shuningdek, ular ergashgan ba'zi "modalar" G'arbiy Yevropada qisqa vaqt ichida osongina va tezda unutilgan, biroq keying asrda yoshlarning texnologik taraqqiyotni oson qabul qilishi va ko'plab sohalar, xususan, siyosat, musiqa, moda kabilarning rivojlanishiga bo'lgan ishonchi ularning jamiyatning muhim qatlami ekanligini ko'rsatib berdi [3,4,5]. Ijtimoiy rolga qo'shimcha ravishda, ularning sayohat qilish motivlari turli davrlardagi boshqa yoshlar segmentlariga nisbatan farq qilishi mumkin, biz bu yo'nalishlarni ilmiy tadqiqotimizning keyingi qismida muhokama qilamiz.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida xalqaro tajribalar asosida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida yoshlar sayohati va turizmi ishtirokchilarining turlari, xususiyatlari, motivatsiyalari o'rganildi. Maqolada ilmiy-nazariy, kuzatish va tanlash, empirik kuzatish metodlaridan foydalanilgan. Maqola tadqiqot natijalarining ishonchliligi tadqiqotda foydalanilgan xorijiy statistik rasmiy manbalardan, Butunjahon Turistik Tashkiloti hamda Butunjahon Yoshlar, Talabalar, Ta'lim va Sayohat Konfederatsiyasining rasmiy veb-saytidan foydalanish bilan izohlanadi.

Tahlil va muhomakalar. Umuman olganda, xuddi turizm kabi, talaba va yoshlar turizmi ham odamlarning motivatsiyasiga qarab keng ko'lamli shakllardan iborat. Shunisi e'tiborga loyiqki, yosh sayohatchilar yoshlarga xos xususiyatlarga ega turizmning har qanday turiga jalb qilingan bo'lsa, u yoshlar sayohati va turizmiga tegishli bo'lishi mumkin. Yoshlar turizmining juda ko'p turlari mavjud bo'lsa-da, ular orasida quyidagilar eng ko'p uchraydiganlar hisoblanadi: ta'lim turizmi, ko'ngillilik, mehnat va sayohat dasturlari (Work and travel programs), madaniy almashinuv dasturlari, dam olish turizmi, sport va sarguzasht turizmi.

Ta'lim turizmi. Ta'lim turizmida yoshlar tashrif buyurilgan joy bilan bog'liq tajribani o'rganish maqsadida guruh shaklida ma'lum bir joyga sayohat qilishadi. O'z navbatida, mazkur yo'nalishni madaniy meros turizmi, ekoturizm, qishloq turizmi va ta'lim muassasalari o'rtasidagi talabalar

almashinuvi kabi kichik bo'limlarga bo'lish mumkin. Ularning asosiy maqsadi mahalliy yoki xalqaro darajada tashkil etiladigan bio-fan, texnologiya, tarix kabi sohalarida o'z bilimlarini oshirish va ta'lim jarayonini rivojlantirish, chet elda stipendiyalar, yozgi kurslar, guruh ichidagi turistik paketlar, jumladan ekskursiya, til kurslari, har qanday bilim darajasi uchun yozgi oromgohlar bilan ta'minlash orqali dunyoqarashini kengaytirishga qaratilgan. Yoshlar sayohati bo'yicha hozirgi kunda takliflar turlicha bo'lib, bolalar, yoshlar, ularning ota-onalari va buvilari, o'quvchilar, talabalar, bitiruvchilar, ilmiy izlanuvchilar va yosh xodimlar uchun dasturlarni o'z ichiga oladi va dunyoning nufuzli universitetlarida xalqaro miqyosda tan olingan interaktiv muhit bilan birga ilmiy tadqiqot qilish, malaka oshirish va stajirovkalarni ta'minlab beradilar. Erasmus almashinuv dasturi esa ta'lim turizmining eng keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi

Ko'ngillilik. Mazkur atama yoshlarning ma'lum bir davrda, xususan, bayramlarda jamiyatga va atrof-muhitga yordam berish orqali yoshlar o'zlarining nazariy va amaliy bilimlarini oshirish, moddiy qashshoqlikdan qutulishga yordamlashish uchun tadqiqotlar olib borishini anglatadi. Shuningdek, aytish kerakki, bu volontyorlik yoki ko'ngillilik davrida yoshlarning turistik xizmatlarni xarid qilishlari holatlari ham ko'p uchraydi. Tarixga nazar soladigan bo'lsak, volontyorlik XX asrning boshlarida, xususan, Birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan. Aynan o'sha davrda volontyorlik tashkiloti odamlardagi qayg'u va umidsizlikni bartaraf etish uchun tashkil etilgan bo'lgan. Hozirgacha bu faoliyatlar haqiqatan ham rivojlanish va madaniyatning bir qismi bo'lishni xohlaydigan yoshlar orasida keng ommalashgan. Volontyorlik bilan bog'liq loyihalar qisqa muddatli ta'tildan tortib to uzoq muddatligacha mahalliy yoki xalqaro miqyosda amalga oshirilishi mumkin.

Ko'ngillilik turizmning quyidagi jihatlari olimlar tomonidan izohlangan: "turli sabablarga ko'ra jamiyatdagi ba'zi guruhlarining moddiy qashshoqligini kamaytirishga yordamlashish yoki yengillatish, muayyan muhitni tiklash, ta'lim sohalarini tadqiq qilish uchun tashkiliy ravishda ta'til olib volontyorlik qiluvchi turistlarning faoliyatiga aytiladi". (Wearing, 2001) [3]. "Ko'ngilli turizm odamlarni dunyoning kambag'al qismlariga qandaydir hissa qo'shish uchun olib borishning asosiy motivatsiyasini taqdim etadi." (Crossley, 2012) [4]. Zulhaimi, Halim, & Zawawi (2018) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot talabalarning volontyorlikda ishtirok etishning asosiy motivlari sifatida karyera, ijtimoiy qadriyatlar, dunyoni anglash va mukammallashish deb tasvirlaydi.

JULIE JIE WEN (2019) tomonidan olib borilgan amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'ngillilik faoliyatidan so'ng mahalliy odamlarda ham, ko'ngillilarda ham yaxshi tomonga o'zgarishlar kuzatilgan. Ijtimoiylashuv va o'zaro munosabatlar ular o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga muvaffaq bo'lgan [5].

Mehnat va sayohat dasturlari. Sayohat qilish istagi kuchli bo'lgan yoshlar, odatda, talaba va yoshlar turizmining ushbu turiga murojaat qilishadi. Ko'pincha dastur yozda 3 oy davom etadi, bunda yoshlar boshqa xorijiy kompaniyalarga ishga yollanishadi. Bu vaqt ichida yosh sayyohlar pul ishlash bilan bir qatorda sayohat qilish, mahalliy hayot madaniyatini, ularning tillari va urf-odatlarini o'rganish uchun ajoyib imkoniyatga ega bo'lishadi, bu ularning kelajakdagi karyeralari va istiqbollari uchun muhim poydevor vazifasini bajarishi mumkin. Ish va sayohat dasturlari dastlab AQShda paydo bo'lib, Avstraliya, Kanada va Ispaniyaga tarqalib ketgan bo'lsa-da, u asosan Germaniya, Gretsiya, Ispaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya kabi Yevropa mamlakatlarida keng ommalashgan. Bu yoshlar sayohat bozoriga sezilarli hissa qo'shishadi va o'z navbatida dastur ishtirokchilari xorijda ishlash orqali chet ellik do'stlari bilan mustahkam aloqa o'rnatib muntazam ravishda sayohat oqimini shakllantirish xususiyatiga egadirlar.

Mehnat va sayohat dasturlari asosan yosh talabalarga, balki o'rta maktab va universitet yillari o'rtasida "bir yillik ta'til" olgan yosh bitiruvchilarga mo'ljallangan, shuningdek, faqat yozgi ta'til davrida mazkur dasturda ishtirokchilar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Hisoblanishicha, "dam olish yili" (*gap year*) bo'lgan yoshlar tomonidan amalga oshiriladigan turizm yiliga 1-1,5 million sayohatni tashkil qiladi va bu sayohatlarning aksariyati mustaqil ravishda tashkil etiladi [6].

Eng muhimi, yoshlarning mehnat va sayohat dasturida ishtirok etishlari natijasida erishgan asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- ✓ yangi turistik destinatsiyalarga tashrif buyurish;
- ✓ boshqa madaniy muhitda ish tajribasini orttirish;

- ✓ chet tilini mukammallashtirish;
- ✓ butun dunyo bo'ylab turli madaniyatga oid odamlar bilan yaxshi aloqa o'rnatish;
- ✓ o'zini erkin tutish va boshqa tengdoshlari bilan dam olish imkoniyati;
- ✓ kelajak uchun yetarli miqdorda mablag' topish imkoniyati.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham ish va sayohat dasturlari keng tus olmoqda, ayniqsa, yoshlarning ta'limdan so'ng yozgi ta'til oylarida ushbu dastur bilan AQSh va Germaniyaga borishlarini yaqqol ko'rish mumkin..

Madaniy almashinuv dasturlari. Bu atama, shubhasiz, turli mamlakatlar o'rtasidagi yoshlar almashinuviga ishora qilishi mumkin. Ushbu o'ziga xos madaniy almashinuv ta'lim, texnologiya, tibbiyot, san'at va sport kabi turli sohalarga oid ishtirokchilarni o'z ichiga oladi. Umuman olganda, bir xil yoki o'xshash ma'lum bir narsani targ'ib qilish uchun kamida ikki mamlakat o'rtasida joriy madaniy almashinuv amalga oshirilishi kerak bo'ladi. Ijtimoiy, diniy, madaniy, geografik va iqtisodiy kelib chiqishidan qat'i nazar, odatda madaniy almashinuv ishtirokchilari bo'lgan talabalarga o'z dunyoqarashini kengaytirish, boshqa madaniyatlarni tushunish, o'z mamlakatlaridan tashqarida yangi odamlardan o'rganish uchun ulkan ahamiyatli imkoniyat taqdim etiladi.

Shubhasiz, madaniy almashinuv mamlakatlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni mustahkamlashga, ko'p madaniyatli jamiyatda yosh avlodning dunyoqarashini kengaytirishda yordam beradi. Ushbu dastur odatda bir haftadan bir yilgacha davom etadi, ishtirokchilar mezbon oilalarda yashashadi. Eng muhimi, almashinuv dasturining asosiy maqsadi *o'rganish va bilim ulashishdir* [7].

Sport va sarguzasht turizmi. Bu davrda sport insoniyat tomonidan eng tan olingan va sevimli mashg'ulotlardan biriga aylandi. Ma'lumki, har yili ko'plab insonlar sport o'yinlarini tomosha qilish yoki sport musobaqalarida qatnashish maqsadida xorijiy mamlakatlarga tashrif buyurishadi, bu esa mezbon mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda katta hissa qo'shadi. O'z navbatida, sarguzasht turizmi esa yosh sayohatchilar uchun qiziqarli bo'lib, zavq berish xususiyatiga ega. Yuqori darajadagi jismoniy kuch talab qiladigan turistik faoliyat yosh sayohatchilarning sevimli mashg'ulotlari hisoblanadi. Ular ekstremal turlarda qatnashish, tavakkal qilish, yangi joylarni o'rganish orqali yuqori darajadagi adrenalin olishni xohlashadi.

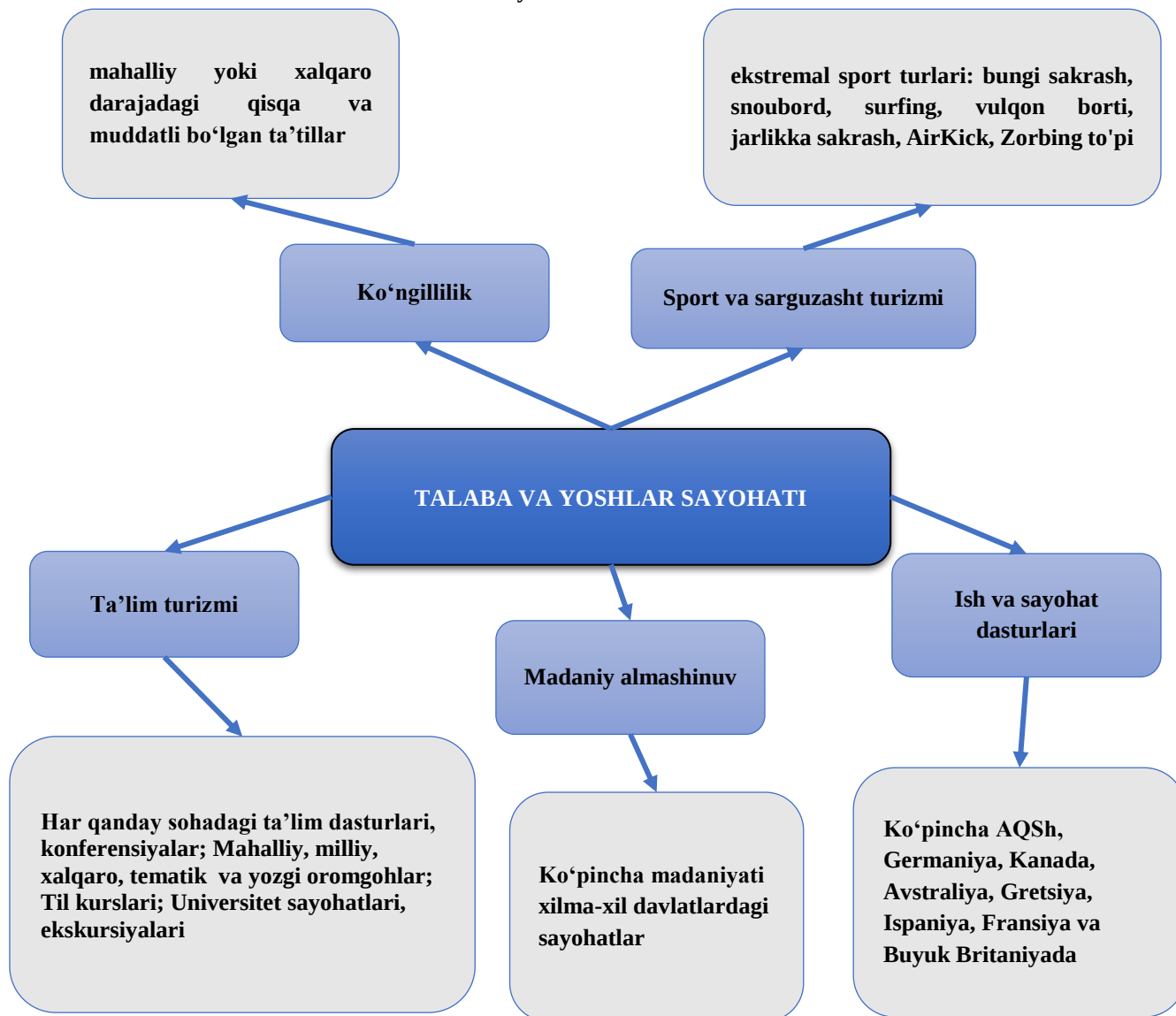
Bunday istak, albatta, ishtirokchilardan turli darajadagi xavflarni talab qiladi, mashg'ulotning turiga turli darajadagi tavakkalni talab qiladi. Juda ko'plab sarguzasht turizmi mashg'ulotlari mavjud: piyoda sayr qilish, tog' velosipedi, muzga chiqish, alpinizm, rafting, vindsurfing, suvga sho'ng'ish, akvalang yordamida suv ostida suzish, arqon bilan sakrash (bungi sakrash), paraplanda uchish, snoubord, jarlikka sakrash, AirKick, Zorbing koptogida harakatlanish, vulqonga chiqish va boshqalar [8].

Greg Richards va Juli Uilson (2004) fikricha, sport va sarguzasht turizmi uchun yoshlardagi asosiy motiv bu hayajonni boshdan kechirish, keyin esa boshqa madaniyatlarni o'rganish hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlarda "jismoniy mahoratdan maksimal darajada foydalanish", "qobiliyatlarini sinab ko'rish" va "hayajon izlash" motivlari o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlik mavjud [9].

Dam olish turizmi. Mazkur yo'nalishni yoshlarning o'qish yoki ishlashdan bo'sh bo'lgan, ayniqsa, dam olish kunlarida bo'ladigan yoki 2 haftagacha davom etadigan, shuningdek, qarindoshlari va do'stlarini ziyorat qilish, ko'ngilochar tadbirlarga qaratilgan dam olish ta'tillari sifatida izohlash mumkin. Asosiy jihati shundaki, ish va o'qishdan holi bo'lgan davrda amalga oshirilishi va sayohatlar dam olish maqsadiga asoslangan bo'lishi kerak. Yosh segment sifatida ular kam mablag' bilan arzon aviakompaniyalar va yotoqxonalarda sayohat qilish xususiyatiga ega bo'lishadi.

Natijalar.

Talaba va yoshlar turizmi turlari

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan.

Xulosa. So'nggi 10 yil ichida yoshlar turizmi sohasida jadal o'zgarishlar ro'y berdi, turli ko'rinishdagi muhim tadbir va anjumanlar o'tkazildi, ushbu sohani sezilarli darajada rivojlantirish maqsadida ko'plab tadqiqotlar olib borildi. Mazkur segment boshqalaridan tarkibiy jihatdan xilma-xilligi va murakkabligi kabi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan. Yosh sayohatchilar soni sezilarli darajada oshib, ularning motivatsiyasi kengayib borayotganligi sababli, yoshlar turizm mehmondo'stlik bozorining eng katta qismini egallash imkoniga ega, kelajakda turistlar oqimi, bozor hajmi, talaba va yoshlar sayohati dinamikasi, uning shakllari albatta yosh sayohatchilarga bog'liq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Chapman David. Director General. WYSE Travel Confederation 18 October 2016 | World Tourism Conference. New Horizons III Executive summary, Aglobal study of the youth and student traveller.
2. Youth Student & Educational Travel Statistics Report 2018. British Educational Travel Association (BETA), London, UK.
3. Wearing, S., and Neil, J. (2001). Expanding Sustainable Tourism's Conceptualization: Ecotourism, Volunteerism and Serious Leisure. In S.F. McCool and R.N. Moisey, eds. Tourism, Recreation and Sustainability, Linking Culture and the Environment, pp.233-255.
4. Crossley, E. (2012). Poor but happy: volunteer tourists' encounters with poverty. Tourism Geographies, 14(2):235-253.
5. Zulhaimi, N., Halim, M. S. A., & Zawawi, M. M. A. (2018). The Motives of Volunteerism Involvement in the Tourism Sector. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 8(6), 290-304.

6. Julie Jie Wen (2019). The Impact of Volunteer Tourism: Case Study of Meixian Team. *International Journal of Social Sciences*, Vol. VIII(1), pp. 81-94., 10.20472/SS.2019.8.1.007
7. Uktamovna, A. N. (2023). The foreign countries' experience on tourism and youth policy. *Journal of new century innovations*, 31(1), 125-131.
8. Akhrova, N. U. (2022). Swot Analysis in Youth Tourism Development Strategies for Uzbekistan. *American Journal of Economics and Business Management*, 5(12), 26-33.
9. Uktamovna, A. N. (2023). The differences and characteristics of young travellers. *International journal of advanced research in education, technology and management*, 2(5).

YŷK 333.344.233

MINTAQADA KAMBAG'ALLIKNI QISQARISHNI OMILLARI**J.F.Babajanov, tayanch doktorant, Urganch Davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Maqolada mintaqada kambag'allikni qisqartirish omillari tahlil qilingan. Xorazm viloyati misolida kambag'allik xolati o'rganilgan va uni kichik biznesni rivojlantirish asosida qisqartirish yuzasidan, takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kambag'allik, kambag'allik chegarasi, eng kam ish haqi, iqtisodiy faol qatlam, yashash minimum.

Аннотация. В статье анализируются факторы снижения бедности в регионе. На примере Хорезмской области изучена ситуация с бедностью и высказаны предложения по ее снижению на основе развития малого бизнеса.

Ключевые слова: Бедность, черта бедности, минимальная заработная плата, экономически активный класс, прожиточный минимум.

Abstract. The article analyzes the factors of poverty reduction in the region. On the example of Khorezm region, the situation of poverty was studied and suggestions were made to reduce it on the basis of small business development.

Keywords: Poverty, poverty line, minimum wage, economically active class, living minimum.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning so'nggi yillarda tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ko'plab hukumat qaror va farmonlari qabul qilindi. Buning natijasida hukumat ko'plab ishbilarmonlarga o'z tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yishda yordam bermoqda, provardada ishsizlik darajasi pasayib, mamlakat iqtisodiyoti yaxshilanmoqda. O'zbekistonda kambag'allik muammosini hal etish ijtimoiy siyosatda alohida o'rin egallaydi, unga qarshi faol kurash oxirgi yillarda jadal tus oldi. Aholining ehtiyojmand qatlamini manzilli qo'llab-quvvatlash maqsadida ma'lumotlar bazalari shakllantirildi. 2021 yildan boshlab kam ta'minlanganlarni "Ijtimoiy himoyaning yagona reyestri" axborot tizimiga kiritish orqali hisobga olish mexanizmi joriy etilgan. 2017 yilda 500 ming nafar kam ta'minlangan oilaga ijtimoiy yordam ko'rsatilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib ushbu ko'rsatkich 2,2 milliondan ziyodni tashkil etmoqda. Ajratilgan mablag'lar hajmi yetti baravar oshirilib, yiliga 13 trillion so'm (1,1 milliard dollar)ga yetkazildi[1].

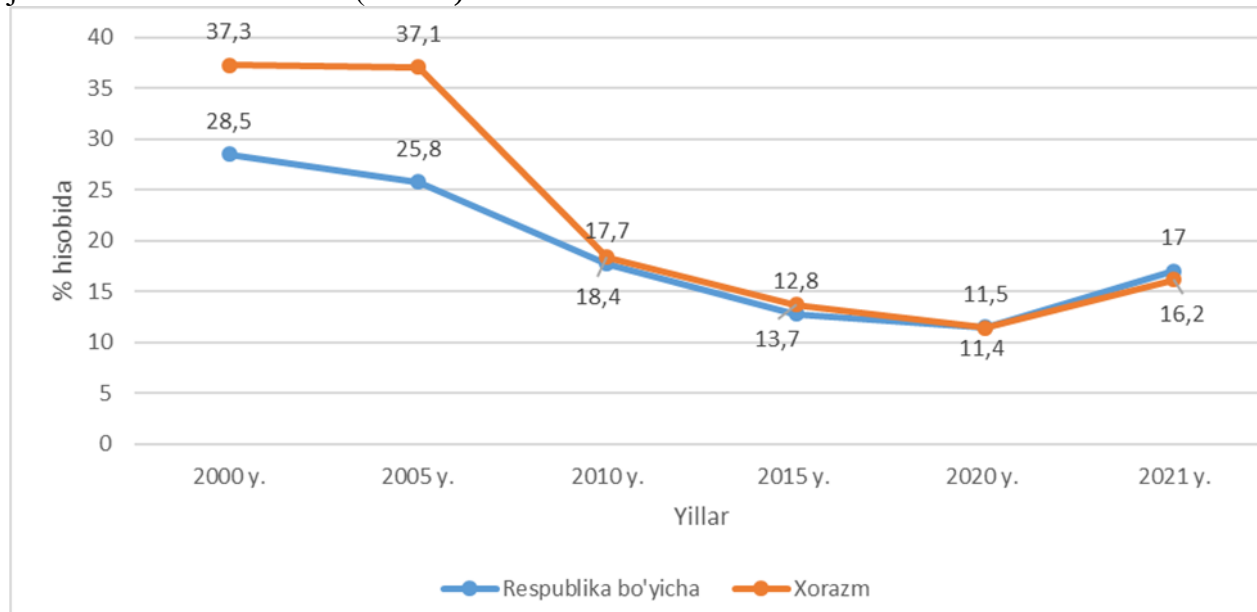
Mamlakatimiz Prezidentining 2022 yil 20 dekabrda Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida ta'kidlanganidek, Yangi O'zbekistonni "ijtimoiy davlat" tamoyili asosida qurish, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, odamlar munosib hayot kechirishi uchun zarur sharoitlar yaratish va kambag'allikni qisqartirish maqsad qilingan.

Shundan kelib chiqib, ijtimoiy sohaga davlat xarajatlarini oshirish vazifasi qo'yildi. Xususan, 2018 yilda ular 39 trln, 2019 yilda 61,3 trln, 2020 yilda 74,2 trln[2], 2021 yilda 85,3 trln so'mni tashkil etgan. 2022 yilda esa 105,5 trillion so'm yo'naltirilgan[3].

Shu yilning 25 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida "Kambag'allikni qisqartirish, aholi bandligini ta'minlash masalalari"ga bag'ishlab o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish jarayonlari yuqori samaradorlikni namoyish etayotganini ta'kidlandi.

Bu borada Xorazm viloyatda ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. KBXT sub'ektlari sonini oshishi o'z navbatida Xorazm viloyatining iqtisodiyotda bandlar sonini oshishiga olib keldi. Xususan, 2010 yilda Xorazm viloyatining iqtisodiyotda bandlar soni 642 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa,

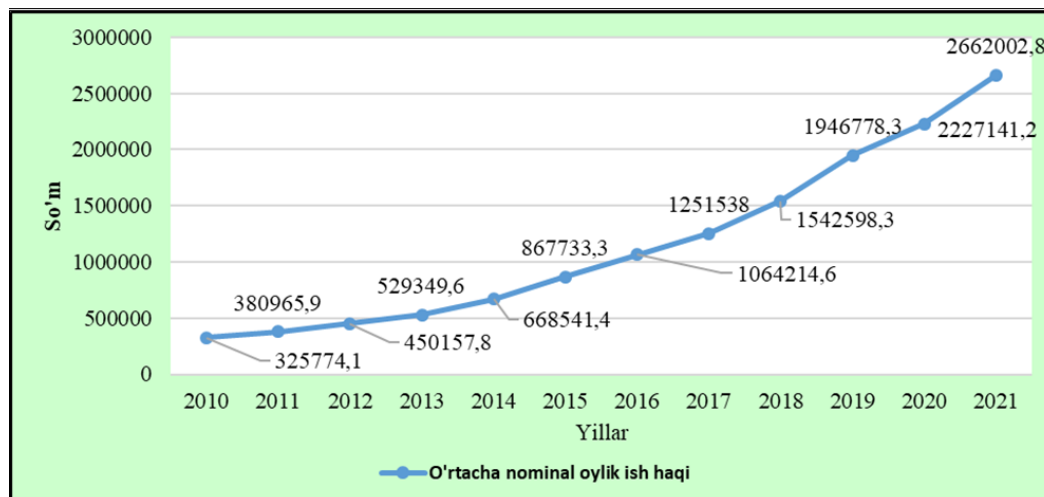
2021 yilda 2000 yilga nisbatan 164,4 ming nafarga oshib 806,4 mingtaga etdi. Bu esa o'z navbatida, aholining bandlik darajasini o'sishi viloyatda aholi daromadini oshishiga va o'z navbatida aholining kambag'allik darajasini kamaytirishga hissa qo'shadi. Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlangan) darajasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, Respublika miqyosida solishtirganda farqli jihatlarini ko'rish mumkin (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi va Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlangan) darajasi
(O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi)

1-rasmga keltirilgan ma'lumotlarga asosan 2000 yilda O'zbekiston Respublikasi va Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlangan) darajasi mos ravishda 28,8% va 37,3%ni tashkil etgan. Bu esa o'z navbatida Xorazm viloyatida kambag'allik darajasi Respublika darajasidan 8,8% yuqori ekanligini ko'rish mumkin. Bunga sabab, kuzatilayotgan davrda Xorazm viloyatida avvalambor, ishsizlikning Respublika bo'yicha jami darajasi (0,4%)dan (Xorazm viloyati 0,5%) yuqoriligi, real ish haqining Respublika miqyosidan 7,3% kamligi (2000 yilda Xorazm viloyatida 301,9 ming so'mga teng bo'lgan) deb qarash mumkin.

Bugungi kunda har qanday jismoniy shaxsning ish haqi kambag'allik darajasini kamaytirishga yoki uni oshirishga asosiy sabab bo'lib, u aholining moddiy ahvolini yaxshilashning muhim omili bo'lib, natijada aholi turmush farovonligi va turmush darajasiga ta'sir etuvchi omillardan biri hisoblanadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan[4] ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqalar miqdorlarini va ayrim xizmat turlari bo'yicha tariflarni oshirish bilan bog'liq qaror hamda farmonlarni chiqarilishi ushbu sohada olib borilayotgan ijobiy ishlar sirasiga kiradi (2-rasm).

2-rasm. O'zbekiston Respublikasida o'rtacha nominal ish haqi o'zgarishi
(O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi)

O'zbekiston Respublikasida o'rtacha nominal ish haqi o'zgarishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 2010 yilda Respublika bo'yicha 325,7 ming so'mga teng bo'lgan bo'lsa, hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan ijobiy islohotlar natijasida 2021 yilga kelib ushbu ko'rsatkich 2010 yilga nisbatan 8.1 barobardan ko'proqqa oshib 2 662 ming so'mga yetganligini ko'rish mumkin.

Bu borada xorijiy davlatlar tajribasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, iqtisodiyoti rivojlangan Yevropa mamlakatlarida eng kam ish haqi darajasi mamlakat bo'yicha o'rtacha 35-40% (bizda 33,4 %), eng yuqori yashash minimumi uchun esa 10-15% qilib belgilangan. Mamlakatimizda esa eng kam ish haqi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 20 maydagi PF-138-sonli farmoni bilan 920,0 ming so'm qilib, belgilangani va Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yil uchun minimal iste'mol xarajatlarining yangi miqdori 13,2 foizga oshib, 498 ming so'mni tashkil etgan ligini e'tiborga oladigan bo'lsak, yashash minimumidan eng kam ish haqi 1,85 barobar ko'p ekanligi ma'lum bo'ladi[5]. Bundan esa o'z navbatida ish haqi bilan kambag'allik o'rtasidagi bog'lanish va o'zaro o'zgarishlarini kuzatish mumkin.

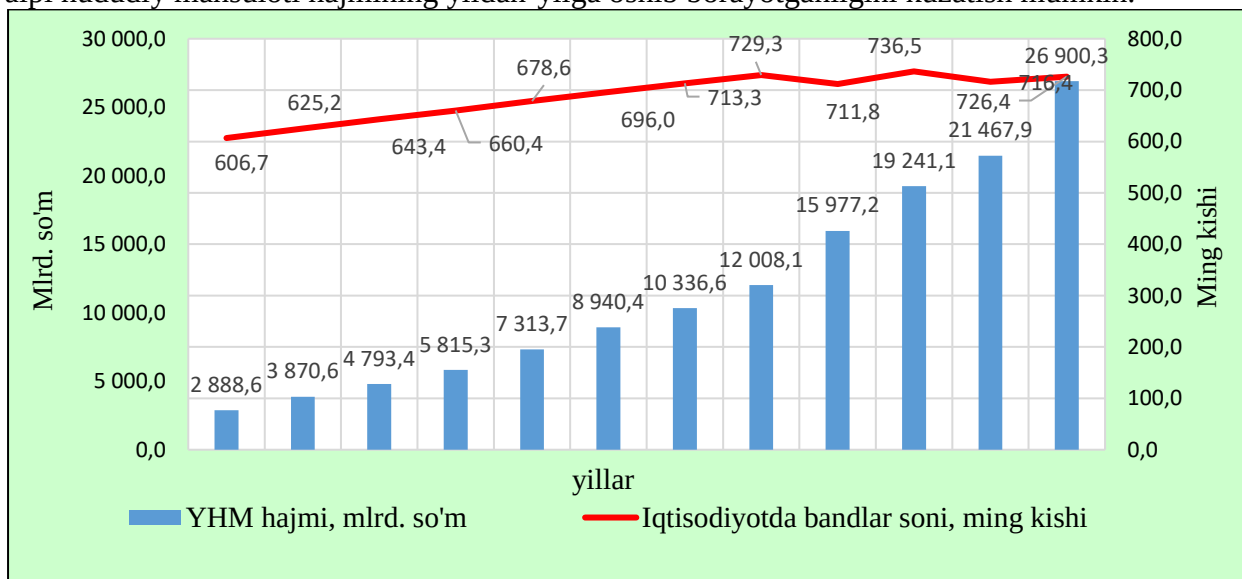
Bunday xodisa nafaqat ijtimoiy muammo, balki makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda ham iqtisodiy muammodir, lekin yalpi ichki mahsulotning o'zi, ishsizlik darajasi, inflyatsiya indeksi va real ish haqi o'zgarishida namoyon bo'ladi. Buning uchun Xorazm viloyatida ish haqi va kambag'allik darajasi bo'yicha statistika ma'lumotlari dinamikasini ko'rib chiqamiz (1-jadval)

1-jadval

Xorazm viloyatining o'rtacha nominal ish haqi va kambag'allik darajasi ko'rsatkichlari
(O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari)

Ko'rsatkichlar	2010 y.	2015 y.	2020 y.	2021 y.	2021 yilda 2010 yilga nisbatan o'zgarishi (-, +)
O'rtacha nominal ish haqi	321790,8	952914,2	2186248,5	2580373,6	2258582,8
Kam ta'minlanganlik (kambag'allik) darajasi	18,4	13,7	11,4	16,2	-2,2

2010 yilda Xorazm viloyatining o'rtacha nominal ish haqi va kambag'allik darajasi ko'rsatkichlari mos ravishda 321,8 ming so'm va 18,4 foizga teng bo'lgan. 2021 yilga kelib o'rtacha nominal ish haqi 2010 yilga nisbatan 8,02 barobarga oshib 2 580,4 ming so'mga va kambag'allik darajasi 2,2 foizga kamayib 16,2 foizni tashkil etgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, butun dunyoda ro'y bergan post pandemiya inqiroziga qaramasdan Xorazm viloyatida kambag'allik darajasini nafaqat qisqarishiga balki, Respublika bo'yicha ko'rsatkichlardan ham 2020 yilda 0,1 foizga, 2021 yilda 0,8 foizga kamaytirishga erishganligini ta'kidlash mumkin. Bundan tashqari, Xorazm viloyatida yalpi hududiy mahsuloti hajmining yildan-yilga oshib borayotganligini kuzatish mumkin.

3-rasm. Xorazm viloyatining YaHM hajmi va iqtisodiyotda bandlar sonini o'zgarishi dinamikasi (O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi)

Xorazm viloyatining YaHM o'zgarishiga e'tibor qaratilsa, 2010 yilda 2888,6 mlrd. so'mga teng bo'lib, bu davrda iqtisodiyotda bandlar soni 606,7 ming nafarni tashkil etgan. 3-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra yalpi hududiy mahsulot ishlab chiqarish grafigi 2010-2021-yillarda

eksponentsial o'sishga ega ekanligini ko'rish mumkin. Iqtisodiyotda bandlar soni egri chiziqqa ega bo'lib, bu o'z navbatida yalpi hududiy mahsulot hajmining o'sishi iqtisodiyotda bandlar soniga to'g'ri bog'langanligini ifoda etadi. Bundan ko'rinadiki, hayotiylik chuqurligi vositachi dispersiyasining o'zgarishi bilan o'zgaradi va daromadning boshqa o'zgarishi bilan pastroq qiymatni ko'rsatadi.

Xulosa. Xorazm viloyati aholisining turmush darajasi o'rtasidagi tafovutning o'sishi va qonun chiqaruvchi tomonidan tasdiqlangan yashash minimumi mutlaq turmush darajasi o'rtasidagi o'sish taqdiri bilan belgilanganligini ifoda etadi. So'nggi yillarni tahlil qilib, shuni aytish mumkinki, Xorazm viloyati aholisining kambag'allik darajasi kamayishining ijobiy tendensiyasiga ega va bu mamlakatdagi ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy tebranishlardan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kambaga'llikni qisqartirish boyicha ilg'or tajribalarni xayotda tatbiq etish" mavzusidagi II xalqaro forum 18. may 2023 y.
2. A.Y.Kabulov, Sh.F.Maxamadjanov "Aholini ijtimoiy himoya qilishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish" "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3.567 (SJIF) November 2022 / Volume 3 Issue 11. list 4.
3. Kambaga'llikni qisqartirish boyicha ilg'or tajribalarni xayotda tatbiq etish" mavzusidagi II xalqaro forum 18. may 2023 y.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-138-son. 20.05.2022 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. PF-128-son. 30.04.2022 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. PF-6279-son. 17.08.2021 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. PQ-4938-son. 30.12.2020 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-6039-son 30.07.2020 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. PQ-4555-son. 30.12.2019 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-5723-son 21.05.2019 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-5553-son 13.10.2018 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-5469-son 02.07.2018 y.; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni PF-4751-son 26.08.2015 y.;
5. Vazirlar Mahkamasining 27.08.2021 yildagi «Minimal iste'mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to'g'risida»gi 544-son qarori.
6. <https://stat.uz/>
7. <https://siat.stat.uz/>

UDK 338.22.68758(155)

OZIQ-OVQAT KORXONALARIDA MAHSULOT SIFATINI MOHIYATI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

O'.M.Baytanov, o'qituvchi, Jizzax Politexnika Instituti, Jizzax

Annotatsiya. Maqolada oziq-ovqat sanoat korxonalarida mahsulot sifati ilmiy nazariy jihatlarini o'rganilgan. Shuningdek, oziq-ovqat sanoat korxonalarida mahsulot sifati ilmiy nazariy masalalari va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ham o'rganilgan. Oziq-ovqat sanoat korxonalarida mahsulot sifati oshirishda innovatsion faoliyat hozirgi holati va rivojlanishini nazariy asoslari yoritilgan, unda mahsulot sifati tushunchasining mohiyati, маҳсулот сифатини tashkil etishning nazariy asoslari hozirgi holati va rivojlanishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: маҳсулот сифати, yaxshi-yomon, mahsulotga iste'molchining qiziqishi, mahsulotning fizik xususiyati, tannarx xarajatlari, Mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты качества продукции на предприятиях пищевой промышленности. Также были изучены научно-теоретические вопросы качества продукции на предприятиях пищевой промышленности и факторы, на него влияющие. Объясняются теоретические основы современного состояния и развития инновационной деятельности в области повышения качества продукции на предприятиях пищевой промышленности, описываются сущность понятия качества продукции, современное состояние и развитие теоретических основ организации качества продукции.

Ключевые слова: качество товара, хороший-плохой, потребительский интерес к товару, физические свойства товара, себестоимость, факторы, влияющие на качество товара.

Abstract. The article deals with scientific and theoretical aspects of product quality at food industry enterprises. The scientific and theoretical issues of product quality at food industry enterprises and the factors influencing it were also studied. The theoretical foundations of the current

state and development of innovative activities in the field of improving the quality of products at food industry enterprises are explained, the essence of the concept of product quality, the current state and development of the theoretical foundations of organizing product quality are described.

Key words: product quality, good-bad, consumer interest in the product, physical properties of the product, cost, factors affecting the quality of the product.

Mahsulotlarimizning xalqaro bozorda raqotbardosh bo'lishi uchun ularning sifatiga ko'rsatilgan ichki bozor talablari yetarli bo'lmisligi mumkin. Chunki iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda mahsulotlar sifatiga yanada yuqoriroq talablar qo'yiladi. Shuning uchun ishlab chiqariladigan mahsulotlar va ular ko'rsatadigan xizmat turlariga meyoriy xujjatlar ishlab chiqish jarayonida standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish sohasidagi xalqaro tajribalarni muntazam hisobga olish zarur bo'ladi.

Sifatga berilgan V.B. Protasyevaning ta'rifiga ko'ra "... sifat - bu faoliyatni barcha jihatlarini samaradorligini tavsiflovchi keng qamrovli tushuncha: strategiyani ishlab chiqish, ishlab chiqarishni tashkil etish, marketing va boshqalar. Mahsulot sifati butun boshqaruv tizimining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi" [4, -C.116]. Muallif bergan ta'rifida sifat ishlab chiqarish jarayonining eng asosiy mezoni ekanligiga alohida urg'u bergan.

V.A.Lapidus ta'rifiga ko'ra, "Sifat - bu obyektning belgilangan va qabul qilingan ehtiyojlarini qondirish qobiliyati bilan bog'liq xususiyatlar to'plamidir"[2, -C.14].

Berilgan ta'riflar nafaqat ishlab chiqarishga balki, xizmat ko'rsatish jarayonlariga ham tegishli ekanligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sifat - bu murakkab falsafiy, iqtisodiy va sotsial tushuncha bo'lib, u ko'plab ta'riflar orqali beriladi. Masalan, buyuk antik olim Aristotel sifatni predmetlar orasidagi farqlar, "yaxshi-yomon" belgilari bilan ajratish deb tushuntirgan bo'lsa, ensiklopedik buyuk olim Ibn Sinoning fikricha sifat tajribaga, tahlilga, sintezga, umumlashtirishga asoslanadi. Alisher Navoiy sifat tushunchasini bilim va donolik kabi tushunchalar bilan bog'lagan holda ko'rib chiqqan. Nemis olimi Gegel sifat bu - narsaning birinchi navbatda haqiqiy, aniq mavjudligi bilan aniqlanadi, narsa sifatini yo'qotishi bilan u o'zligini yuqotadi, deb ta'riflagan.

Mahsulot sifati, uning operatsion xavfsizligi va ishonchligi, dizayni va sotishdan keyingi xizmat ko'rsatish darajasi zamonaviy xaridorning asosiy mezoni hisoblanadi va shu orqali kompaniyaning bozordagi muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi namoyon bo'ladi[1, -C.49].

Sifat tushunchasi birinchi marotaba eramizdan avvalgi III asrlarda Aristotel tomonidan o'rganilgan. Sifat sohasida mashhur bo'lgan bir qator olimlar tomonidan sifatga berilgan ta'riflar quyidagi jadvalda ko'rib chiqiladi (1-jadval):

1-jadval

Sifat tushunchasiga berilgan ta'riflar		
№	Ta'rif mualliflar	Sifatga berilgan ta'rif
1.	Amerika kompaniyalari	«Go'zallik kuzatib turuvchining ko'z o'ngida namoyon bo'ladi», ya'ni har bir inson sifatga o'z nuqtai nazaridan qaraydi
2.	D.Djuran	Sifat – “foydalanish (iste'mol) uchun yaroqlilik”. Bu tushuncha to'rtta o'ziga xos elementga egadir: -mahsulotni shakli, tuzilishini (dizayni) iste'molchilar o'zlarida idrok qilishlari; -mahsulotning projektiga va vazifasiga mosligi; -mahsulotni iste'molchilarga ma'qulligi, chidamligi va ta'mirlash mumkinligi; -maishiy xizmat korxonalarining mavjudligi.
3.	Dyoming	Sifatni boshqarish mukammallikka erishildi degani emas, u bozor talabiga javob beruvchi sifatga ega bo'lgan mahsulotni samarali ishlab chiqarishdir
4.	Iqtisodchilar	Noziklarning nozigi
5.	Isikava	Sifat–bu iste'molchining real ehtiyojini qondiruvchi xususiyatdir
6.	Nemis tadqiqotchilar	Sifat- mahsulot yoki xizmatlarning barcha xususiyatlarining yig'indisi bo'lib, ular o'z vazifalarini bajara olishlarini kafolatlaydi.
7.	Filipp Krosbi	Talablarga to'g'ri kelishi
8.	Xalqaro ISO 9000 - 1994 sistemasiga muvofiq	Sifat - shartlangan yoki taxmin qilingan ehtiyojlarni qondirish qobiliyatini beradigan mahsulot yoki xizmatlarning xususiyati va tavsiflari majmuasidir
9.	Shuxart	Sifat – bu obyektiv fizik tavsiflarni va subyektiv tomonlarni o'z ichiga olgan buyum.

Manba: Turli manbaalardan foydalangan holda tadqiqotchi tomonidan tayyorlangan

Xitoy tilida sifatni anglatuvchi iyeroglif ikki qismdan, ya'ni muvozanat va puldan tashkil topgan. Demak, sifat "qimmat" degan tushuncha bilan aynan o'xshashdir.

Sifat - keng sig'imli, murakkab va universal kategoriya bo'lib, u ko'plab xususiyat va jihatlarga egadir. Sifatning asosiy jihati mahsulotga iste'molchining qiziqishini uyg'otish bo'lib, ushbu ko'rinishda u ko'plab funksiyalarni bajaradi.

Sifatga berilgan ta'riflar turlicha yondashuv asosida keltirilgan bo'lsada, ular o'rtasida umumiy bog'liqlik mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

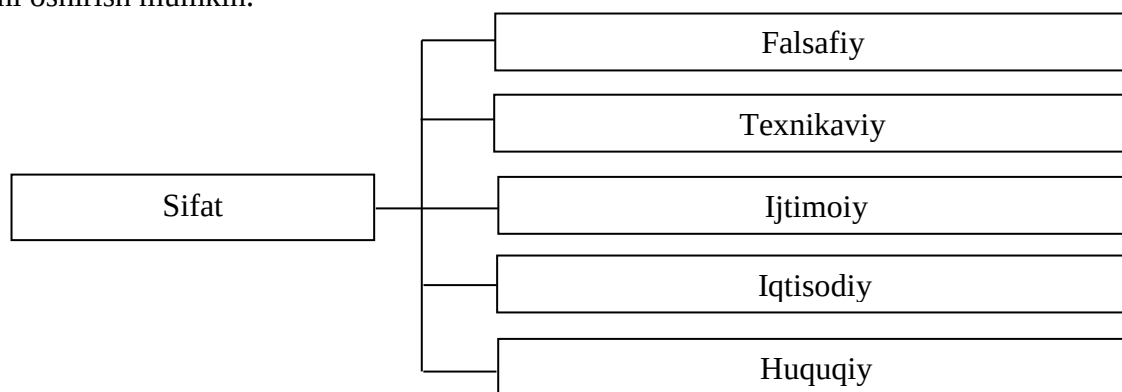
- iste'molchining ehtiyojini qondirishi;
- sifatni har bir inson o'z nuqtai-nazari bilan tushunishi;
- mahsulotning fizik xususiyatlari.

Yuqoridagilardan kelib chiqib sifat tushunchasiga bir nechta ta'rif berilishi mumkin: Sifat - bu iste'molchi ehtiyojlarini qondirilishi. Sifat - bu yuqori malakali xodimlar va yuqori texnologik qurilmalar yordamida erishiladigan unumdorlik. Sifat - bu ishlab chiqarish va mehnat samaradorligi. Bu ishlanmaning tez va aniq bajarilishi. Sifat- bu faoliyatni optimallashtirilishi. Bu harakatlar dasturiga rioya qilinishi, qo'yilgan vazifalarning o'z vaqtida bajarilishi. Sifat- bu rivojlanishning uzoq muddatli jarayoni. Sifat- bu mablag' joylashtirilishi. Uzoq muddatli rejada ixtiyoriy ishni boshidanoq to'g'ri bajarilishi keyinchalik nomuvofiqliklarni bartaraf qilishdan arzon turadi.

Bu fikr va muloxazalar umumlashgan holda jamlanganda «Sifat–bu qo'yilgan va kutilgan talablarni mahsulotning yig'ilgan tavsiflari orqali qoniqtirish» degan xulosa kelib chiqadi.

Tadqiqotlardan ko'rinadiki, raqobatbardoshlik bir necha omillar ta'siri bilan bog'liq bo'lib, ular orasida ikkita asosiy omillarni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular mahsulotning narxi va sifati. Ayniqsa, iste'molchilar ikkinchi omil ya'ni mahsulot sifatiga katta e'tibor qaratmoqda. Bugungi bozor munosabatlari charm-poyabzal mahsulotlari sifatiga mutlaqo yangi talablarni qo'ymoqda. Buning sababi, endi har qanday kompaniyaning omon qolish darajasi, uning tovarlar va xizmatlar bozorida barqaror mavqei raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Mahalliy bozorlarda mavjud bo'lgan charm-poyabzal mahsulotlari Xitoy, Rossiya, Xindiston hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tovarlari bo'lib, kuchli raqobat shakllangan. Bu vaziyatda raqobatdagi ustunlik faqat sifat orqali namoyon bo'ladi.

Faqatgina ilmiy asoslangan holda tizimli va kompleksli, o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgan texnik, tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy tadbirlar yordamida tez va aniq holatda mahsulot sifatini oshirish mumkin.

1-rasm. Sifat tushunchasini namoyon etuvchi asosiy jihatlari [3, -C.7].

Qaysi maqsadda foydalanishiga qarab sifat tushunchasini quyidagi jihatlari namoyon bo'ladi: falsafiy, ijtimoiy, texnikaviy, iqtisodiy va huquqiy (1-rasmga qarang).

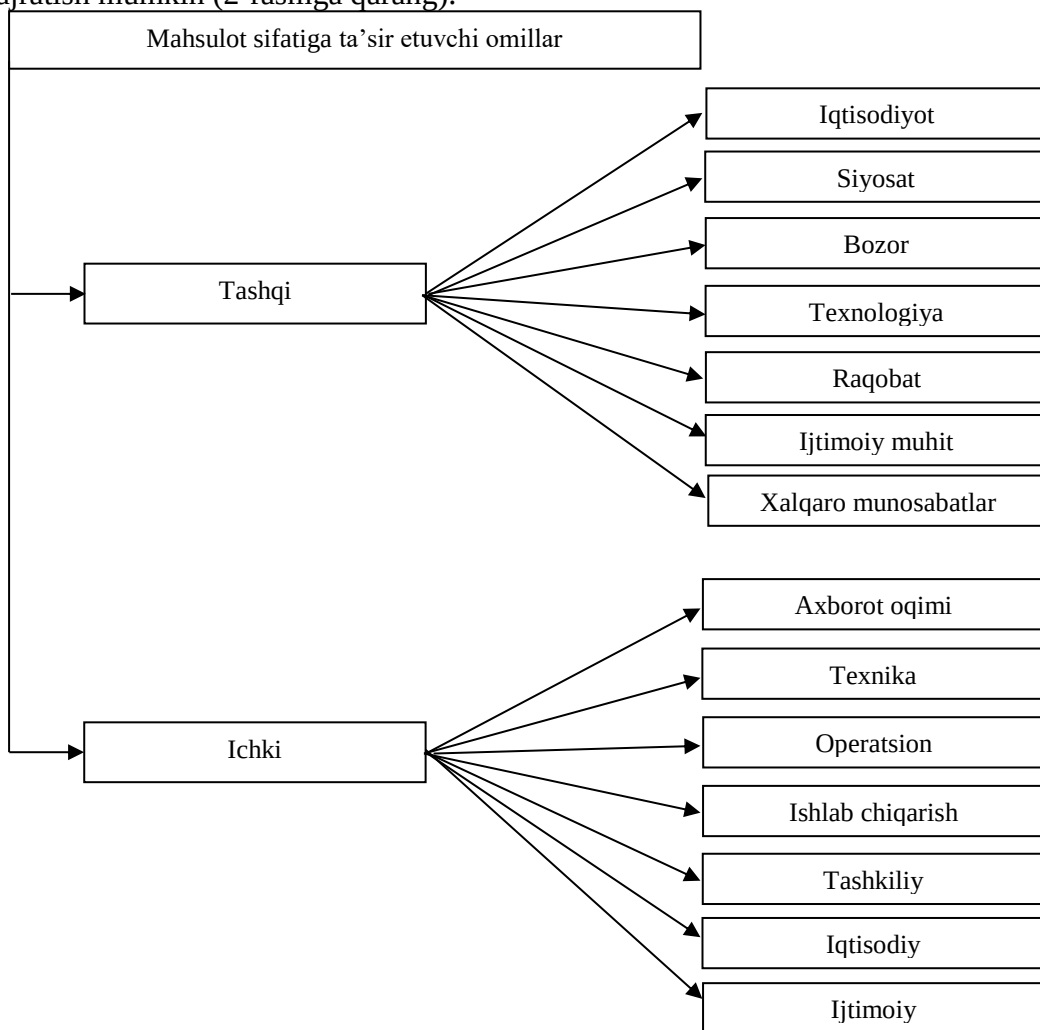
Sifatning ijtimoiy jihatlari muayyan subyekt bilan yoki jamiyat bilan bog'liq bo'lib, u iste'molchilar va mahsulot (xizmatlar) orasidagi munosabatdir. Bu yerda sifat kategoriya ko'rinishida namoyon bo'lib talab va taklif qonuniyatlariga javob beradi hamda iste'molchilarning madaniyati va daromadlariga bevosita bog'liq bo'ladi. Bu mahsulotlarni iste'mol va ekspluatatsiya qilish madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Buni turli din yoki ijtimoiy har xil qarashdagi iste'molchilarning mahsulotlarni xarid qilishdagi farqlari orqali ko'rish mumkin.

Iqtisodiy nuqtayi-nazardan olganda - sifat o'rganilayotgan manbani iste'mol xususiyatlarini va qiymatini namoyon etadi. Iste'molchilarning fikricha, mahsulot narxi qancha qimmat bo'lsa, u

shunchalik sifatli bo'ladi. Iste'molchining bunday nuqtai nafari aslida falsafiy qarash bo'lib, qaysi mahsulotni ishlab chiqarishga ko'p vaqt sarflangan bo'lsa, mazkur mahsulotni iste'molchi sifatli deb qarashiga asos bo'ladi. Mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan tannarx xarajatlari sifatning maqbul darajasiga olib keladi. Tannarx xarajatlarini jamlanishi esa mahsulot tannarxini beradi. Mahsulotning tannarxi sifatga iqtisodiy yondoshuvni shakllanishiga asos bo'ladi. Sifat masalasiga iqtisodiy jihatdan yondoshish juda ham nisbiy masala.

Oziq-ovqat sanoatida sifatga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish, o'z o'rnida mahsulotning tashqi va ichki ta'sirlarga bardoshini oshiradi hamda brak va defektlarni oldini olib, xarajatlarni kamayishiga olib keladi.

Shuningdek, mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillarni ta'sir doirasiga qarab tashqi va ichki turlarga ajratish mumkin (2-rasmga qarang).

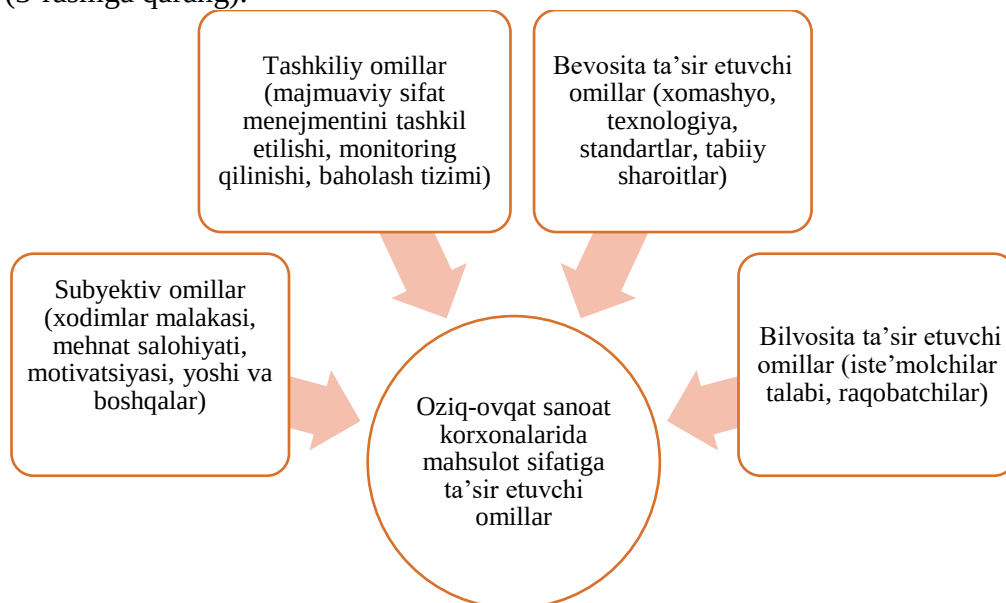

2-rasm. Mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar turkumlanishi [5, -C.141]

Mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi asosiy tashqi omillar quyidagilardan iborat: potensial xaridorlarning talablari, raqobat darajasi, sifat sohasidagi meyoriy - huquqiy hujjatlar, korxonaning obro'sini maqbul darajada saqlash, yetkazib beruvchilar bilan munosabatlar, tarmoqqa davlat aralashuvining darajasi. Ta'kidlash kerakki, tashqi omillar korxonalarga turlicha ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun korxonalar, odatda, ushbu omillarni ahamiyat darajasi bo'yicha ajratadilar, bu esa sifatga ta'sir ko'rsatadigan omillarni samaraliroq boshqarish imkonini beradi. Tashqi muhit tahlili bozorda mumkin bo'lgan tebranishlarni bashorat qilish uchun amalga oshiriladi. Bu esa o'z navbatida tashqi ta'sirlarga muvofiq sifat siyosatini olib borishni talab etadi. Ichki omillarga korxona mustaqil ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mezonlar kiradi. Korxonaning o'zi sifatni oshirishga qaratilgan har qanday operatsiyani bajarish to'g'risida mustaqil qaror qabul qiladi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarini mahsulotlariga qo'yilgan talablar asosida mahsulot ishlab chiqarish sifatini oshirishning eng asosiy omili hisoblanadi. Talablar hamda tadqiqiy ma'lumotlar

asosida oziq-ovqat sanoati mahsulotlari sifatiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin (3-rasmga qarang).

3-rasm. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi omillar (Manba: Muallif ishlanmasi)

Umuman olganda, oziq-ovqat sanoati korxonalarda mahsulot sifatini oshirishda quyidagi takliflar asosida ish yuritilishi muhim ahamiyat kasb etadi:

ishlab chiqarish jarayonida uchraydigan brak va defektlarni kamaytirish bo'yicha texnologik jarayonlarni takomillashtirish;

mahsulot sifatini nazorat qilish va tahlil qilishning yangi progressiv usullarini doimiy ravishda ishlab chiqish va qo'llash;

sifatni majmuaviy boshqarish maqsadida korxonani bir organizm sifatida ishlashini ta'minlash;

xalqaro standartlar asosida ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish hamda zamonaviy dasturiy ta'minotlardan samarali foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Горфинкеля В.Я., Швандера В.А. Товароведение. Экспертиза. Стандартизация : учебник для студентов вузов.-М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2010.- с. 239. 49 б.
2. Лapidус В.А. Всеобщее качество (TQM) в российских компаниях// Гос. ун-т управления; Нац. фонд подготовки кадров. - М.: Типография «Новости», 2000. - 115 с. 14 б.
3. Мишин В.М. Управление качеством: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент организации», М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 463 с. 7 б
4. Протасьева В.Б. Управление качеством: учебник. -2-е изд. - М.: ИНФРА-М. - 2010. - 216 с. 116 б.
5. Шацких Е. А. Факторы, влияющие на качество продукции в промышленном производстве. Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2014. № 12 (90). С. 140-142. 141 б.

UO'K 330

**DON MAHSULOTLARI KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH
SAMARADORLIGINI BAHOLASH USULLARI**

Sh.B.Donayev, erkin tadqiqotchi, Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada don mahsulotlari korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligini imiy-nazariy mohiyati, unga ta'sir etuvchi omillar va ishlab chiqarish samaradorligini baholashga bo'lgan yondashuvlar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: don mahsulotlari korxonalari, ishlab chiqarish samaradorligi, samaradorlik turlari, texnologiya, mahsulot tannarxi.

Аннотация. В данной статье изучена теоретическая сущность эффективности производства на предприятиях производства зерна, факторы, влияющие на нее, и подходы к оценке эффективности производства.

Ключевые слова: предприятия производства зерна, эффективность производства, виды эффективности, технология, себестоимость продукции.

Abstract. *This article examines the theoretical essence of production efficiency at grain enterprises, the factors influencing it, and approaches to assessing production efficiency.*

Key words: *grain products enterprises, production efficiency, types of efficiency, technology, product cost.*

Sanoat korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning nazariy asoslarini tadqiq etish jarayoniga har bir sanoat tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish zarur. Bugungi kunda ishlab chiqarish faoliyating samaradorligi umumiy kategoriya sifatida turli adabiyotlarda turlicha talqin etilgan bo'lsa-da, ularni umumlashtirgan holda korxonalarning ishlab chiqarish jarayonlarida ishlab chiqarish xarajatlarini ruxsat etilgan minimum chegarasiga erishish barobarida eng yuqori daromadga erishishning turli yo'llarini izlash va ularni amalga oshirish desak, fikrimizcha, eng optimal ta'rif bergan bo'lamiz. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar guruhi turlicha bo'lib, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ular tarmoq xususiyatiga va ta'sir belgilariga ko'ra tasniflanishi ishlab chiqarish samaradorligi kategoriyasini o'rganish vazifasini birmuncha osonlashtiradi.

Shu o'rinda iqtisodiy samaradorlik va ishlab chiqarish samaradorligi tushunchalari o'rtasidagi farqni aniqlab olishimiz zarur. Iqtisodiy samaradorlik - bu mahsulot yoki xizmatlar bozorining eng yaxshi ishlashi holatini ko'rsatish uchun odatda mikroiqtisodiyotda qo'llaniladigan keng atama. Iqtisodiy samaradorlik tovar yoki xizmatni ishlab chiqarish uchun minimal xarajatlarni, maksimal ishlab chiqarishni va bozor faoliyatidan maksimal foyda olishni nazarda tutadi. Iqtisodiy samaradorlik statik samaradorlik va dinamik samaradorlikning yig'indisi va natijasidir.[1]

Ishlab chiqarish samaradorligi tushunchasi esa ma'lum bir xarajat uchun natijalarni maksimal darajada oshirish yoki ma'lum bir natija uchun xarajatlarni minimallashtirishni anglatadi. Agar yangi ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlar yig'indisi qo'lga kiritiluvchi natijalardan teng yoki yaxshi bo'lsa, shu sikldagi xarajatlar shu siklda qo'lga kiritiluvchi natijalarga nisbatan samarali samarali hisoblanadi.[2] Undan tashqari texnik samaradorlik va taqsimot samaradorligi degan tushunchalar ham mavjud bo'lib, ularning talqini quyidagichadir:

Texnik samaradorlik - resurslar (kapital va mehnat) va natija o'rtasidagi jismoniy munosabatni bildiradi. Texnik jihatdan samarali mavqega, natijada mumkin bo'lgan maksimal yaxshilanish manbalar to'plamidan olinganda erishiladi. Agar bir xil (yoki undan ko'p) natijaga kamroq turdagi qo'yilmalar bilan erishish mumkin bo'lsa, bunday investitsiyalar texnik jihatdan samarasiz hisoblanadi.

Taqsimot samaradorligi – kontseptsiyasi nafaqat ishlab chiqarish faoliyati natijalarini ishlab chiqarish uchun resurslaridan foydalanish samaradorligini, balki ushbu natijalarni jamiyat o'rtasida taqsimlashdagi samaradorlikni ham nazarda tutadi.

Tadqiqot ishining obyekti bo'lgan "G'alla Altegi" AJ va boshqa don mahsulotlari korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligi va unga ta'sir etuvchi omillarning tasnifi iqtisodchi olimlar tomonidan bir qancha tadqiqot ishlarida o'rganilgan va turli yondashuvlar ishlab chiqilib, takomillashtirilgan.

Umuman olganda don mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar, shuningdek qishloq xo'jaligi tarmog'idagi barcha korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, barqaror rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ikkita asosiy muammo mavjud: resurslarga o'rnatilgan cheklovlarning (byurokratik, tabiiy, texnik –texnologik, innovatsion) oshib borishi va atrof-muhitning ifloslanishi. Qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga resurslarni taqsimlash nuqtai nazaridan yashil umumiy omil unumdorligini oshirish orqali erishish mumkin[3].

Iqtisodiy adabiyotlarda don mahsulotlari korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligini baholashda bir qator omillar baholanadi:[4]

- Mahsulot birligini ishlab chiqarish tannarxi (1 sentner don qiymatida);
- Mahsulot birligini realizatsiyasidan kelgan tushum;
- Mahsulot birligini realizatsiyadan kelgan foyda;
- Mahsulot birligining rentabelligi;
- Qishloq xo'jaligi ishchilarining mehnat unumdorligi;
- 1 nafar mehnat qiluvchiga to'g'ri keluvchi don ishlab chiqarish hajmi;

- Alohida olingan don ekinlarining hosildorligi;
- 1 gektar ekin maydoniga solingan mineral o'g'itlar hajmi;
- Donning tovar ko'rinishi va boshqalar.

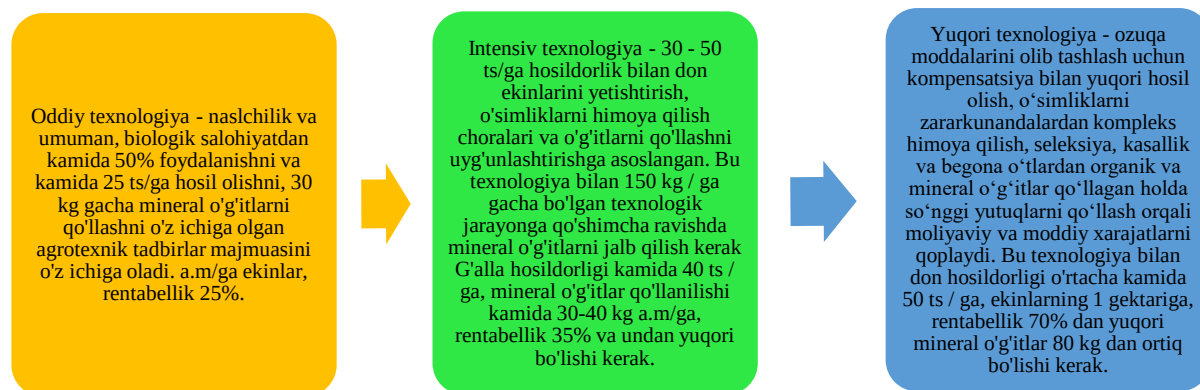
Tadqiqotlarda aniqlanishicha, don mahsulotlari korxonalarida ishlab chiqarish hajmini oshirish va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashda tabiat omillari va iqlim sharoiti juda katta ta'sir kuchiga ega. Amalga oshirilgan tajribalarga ko'ra tannarxga, demakki, g'alla yetishtirish rentabelligiga ta'sir etuvchi eng muhim omil - don ekinlari hosildorligi ekanligi g'alla yetishtiruvchilarni 1 gektar ekin maydoniga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi bo'yicha guruhlash natijalari bilan ham tasdiqlandi. G'alla hosildorligi oshishi bilan 1 sentner tannarxi va mehnat unumdorligi pasayib, ishlab chiqarish rentabelligi ortadi. Lekin bunga 1 gektarga pul va moddiy xarajatlarni qo'shimcha kiritish, ya'ni *ishlab chiqarishni intensivfikatsiya qilish* orqali erishiladi.[5] Shuningdek, tadqiqotchilar tomonidan don ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni aniqlashda bir qancha iqtisodiy kategoriyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1-jadval

Don ishlab chiqarishda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari [6]

1	O'rmini to'ldiruvchi resurslarning optimal kombinatsiyasi	Mehnat unumdorligi (so'm/kishi-soat, sent/kishi-soat)
		Mehnat sig'imi (kishi-soat/so'm, kishi –soat/sent.)
		1 traktorga ekiladigan yer maydoni (ga)
		1 kombaynga ekin maydoni (ga)
		1 traktor haydovchisiga uskunalar yuklamasi (dona)
		1 kombaynga to'g'ri keladigan avtomobillar soni (dona)
		resurs samaradorligi, resurs sig'imi (so'm)
2	Mahsulotning optimal miqdori	1 ga ga, 1 kishi-soat ga, 1 so'm xarajatga to'g'ri keluvchi don ishlab chiqarish
3	Xarajatlarning minimal miqdori	1 sent.donning tannarxi (so'm)
4	O'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyati	Tovarlik darajasi (%)
		Ishlab chiqarish va savdo rentabelligi (%)
		1 ga ga, 1 kishi-soatga,, 1 sent.ga yalpi daromad va sof daromad
		1 ga ga, 1 kishi-soatga,, 1 sent.ga to'g'ri keladigan tushum va foyda (so'm)
		Xarajatlarning o'z-o'zini oqlashi (so'm)
5	Ehtiyojlarni maksimal darajada qondirish	1 aholiga oziq-ovqat don va un miqdori (sent.)
		1 shartli chorva moliga to'g'ri keladigan yem don miqdori

Yana bir tadqiqotchi tomonidan keltirib o'tilgan yondashuvga ko'ra, don mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun tanlangan texnologiyalar ishlab chiqarish texnologiyalari milliy reestriga muvofiq texnologik adapterlarga (alohida operatsiyalarni bajarish uchun tavsiya etilgan usullar, muayyan ishlab chiqarish sharoitida samarali bo'lgan jarayonlar) asoslangan[7].

1– rasm. Qishloq xo'jaligi korxonalarida texnologiyaning turiga ko'ra tadbir etishning indikativ ko'rsatkichlari [7]

Fikrimizcha, yuqorida keltirilgan texnologik yondashuv don mahsulotlari korxonalaridagi umumiy ishlab chiqarish sur'atlarini faqat bir omil yordamida aniqlanayotganligi tufayli korxonaning iqtisodiy salohiyati va ishlab chiqarish samaradorligini aks ettirishda to'liq tasavvurni bermaydi. Shu sababli jarayonga ta'sir etuvchi omillarning tizimli tahlilini amalga oshirishga maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Lekin Volkova E.A. natural dondan yem donini ishlab chiqarishdagi almashinuv energiyasining o'lchov birligiga asoslangan yem donini ishlab chiqarish samaradorligini iqtisodiy baholash usulini taklif qiladi va shu bilan birga don mahsulotlari samaradorligini aniqlashda donning ozuqaviylik/yem-xashaklik darajasini hisobga olish zarurligi g'oyasini ifodalaydi[8].

$$T_{AE_n} = \frac{X}{H * AE_n} \quad (1)$$

Bu yerda,

T_{AE_n} – natural donning almashinuv energiyasi birligining tannarxi, so'm

X – yem-xashak donini yetishtirish, yig'ishtirish va undan keyingi qayta ishlash xarajatlari (so'm/ga):

H – qayta ishlagandan keyingi donning hosildorligi, t/ga;

AE_n – qo'lga kiritilgan hosilning almashinuv energiyasi, MDj.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, don qimmatli va almashtirib bo'lmaydigan bo'lib, aholining uglevod va oqsillarga bo'lgan ehtiyojining katta qismini qoplaydi. Biroq, u nafaqat non, balki chorva va parrandalar uchun ozuqa, shuning uchun ham sut, go'sht, tuxum va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish manbai hisoblanadi. Konsentrlangan ozuqalar juda to'yimli. Ular ham mexanizatsiyalash va oziq-ovqat tayyorlash tizimlariga osongina mos keladi. Don yemini tayyorlash va tarqatish uchun sarflanadigan mehnat xarajatlari boshqa yemlarga qaraganda bir necha baravar kam. Zero, g'alla bozori xalq xo'jaligida yetakchi o'rinni egallaydi. Don strategik muhim mahsulot hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Petrou, A. (2014). Economic Efficiency. In: Michalos, A.C. (eds) Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_818
2. Palmer S, Torgerson DJ. Economic notes: definitions of efficiency. BMJ. 1999 Apr 24;318(7191):1136. doi: 10.1136/bmj.318.7191.1136. PMID: 10213735; PMCID: PMC1115526.
3. Shaohai Lei, Xiao Yang, Jiahong Qin. Does agricultural factor misallocation hinder agricultural green production efficiency? Evidence from China//Science of The Total Environment, Volume 891, 2023, 164466, ISSN 0048-9697, (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048969723030875>)
4. Громова И.В. Пути повышения эффективности зерновой отрасли // Вестник НГИЭИ. 2011. №1 (2).
5. Полянская Н.А. Повышение экономической эффективности производства зерна на основе оптимизации использования ресурсов. Автореферат дисс.канд.экон.наук. 23стр. Княгиноно-2012.
6. Игошин А.Н. Экономическая эффективность производства зерна: понятие, критерии, показатели // Вестник НГИЭИ. 2011. №1 (2).
7. Мишина З.А. Оценка эффективности производства зерновых культур с учетом технологии производства и субсидирования хозяйствующих субъектов в части возмещения затрат на приобретение минеральных удобрений // Вестник НГИЭИ. 2012. №7.
8. Волкова Е.А. Повышение экономической эффективности производства и использования кормового зерна: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Новосибирск, 2013. – 23 с.

UDC 336.143

ECONOMIC TRANSFORMATION THROUGH INSTITUTIONAL REFORMS: ANALYSING CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF ENTERPRISE MANAGEMENT

K.I. Kurpayanidi, prof., Fergana Polytechnic Institute, Fergana

Annotatsiya. *Ushbu maqola iqtisodiy transformatsiya va korxonalarни бошқариш тизимларида институционал ислохотларни жорий этиш соҳасида тадқиқотлар ўтказиш билан боғлиқ моҳият, принциплар, усуллар ва муаммоларни аниқлашга бағишланган. У иқтисодиёт ва менежментдаги ўзгаришлар билан боғлиқ жараёнларни чуқурроқ тушунишга*

қаратилган бўлиб, ушбу шароитда корхоналарни ташкил этиш ва бошқаришда янги ёндашувларни ишлаб чиқиш учун асос яратади.

Kalit so'zlar: таркибий ўзгаришлар, рақобатбардош компаниялар, менежментдаги инновациялар, компанияларни бошқариш тизимлари.

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению сущности, принципов, методов и проблем, связанных с проведением исследований в области трансформации экономики и внедрения институциональных реформ в системы управления предприятий. Она ставит своей целью более глубокое понимание процессов, связанных с изменениями в экономике и управлении, и предоставляет основы для разработки новых подходов к организации и управлению предприятиями в этих условиях.

Ключевые слова: структурные изменения, конкурентноспособные компании, инновации в управлении, управленческие системы компаний.

Abstract. This article is devoted to the identification of the essence, principles, methods and problems associated with research in the field of economic transformation and implementation of institutional reforms in the management systems of enterprises. It aims to better understand the processes associated with changes in the economy and management and provides a basis for the development of new approaches to the organisation and management of enterprises in these conditions.

Keywords: structural changes, competitive companies, innovations in management, management systems of companies.

Introduction. In today's environment of rapidly changing production and social structure, management is in a constant stage of development. In order for this development to be successful, it is essential to conduct research to find ways and opportunities for improvement and to identify alternative directions and innovations [2, 4, 5]. The level of development of enterprise management and the extensive knowledge and experience of management researchers and practitioners that have been accumulated in recent decades play an important role in the success of enterprises. Indeed, the success of enterprises depends on many factors and assessing the contribution and role of management to the overall success of an enterprise is a challenging task [3]. One of the key aspects of research on modern enterprises is to collect and analyse data reflecting the current situation and trends of the company nowadays. A clear picture of different areas of enterprise activities helps to identify the main directions for further development and making important management decisions.

Research Methods. The study used general scientific methods and techniques: scientific abstraction, grouping, qualitative expert assessments, quantitative assessments, comparative analysis and synthesis.

Results. According to recognised experts in the field of modern management such as Cheriet, F., Messeghem, K., Lagarde, V., McElwee, G., Brignall, S., & Ballantine, J., Joseph M. Juran, Womack, J. P., and others, the active improvement of the production processes of companies is becoming an integral part of modern management systems such as Quality Management System, Total Quality Management, Lean Manufacturing or Continuous Improvement. Undoubtedly, the successes achieved in this area are significant, but there is always room for further improvement for the industry. In accordance with the Presidential Decree No PP-4397 dated 18.07.2019 "On additional measures for accelerated development of the automotive industry of the Republic of Uzbekistan", additional steps are being taken to actively develop the automotive industry in the country. This decision will show an orientation towards further innovations and improvements in the industry, which can significantly contribute to its growth and improve the economic development of the country.

Within this document, the main objectives and indicators for the development of the automotive industry of the Republic of Uzbekistan for the period from 2019 to 2023 have been defined: 1.

Increasing the annual production volume of passenger cars up to 350 thousand units; 2.

Increasing the level of localisation of passenger cars to an average of 60 per cent; 3. Expansion

of the annual production volume of trucks and buses up to 10 thousand units; 4. Increasing the volume of car exports to 100 thousand units annually; 5. Introduction of modern methods of corporate management and automated accounting system "ERP"; 6. Renewal of the car model range, including the production of a new modern model of passenger car available to the general public; 7. Attracting investors through initial public offering (IPO) of shares of at least two joint stock companies, which are part of Uzavtosanoat JSC, on domestic and international stock markets.

The goals and indicators defined in this document represent strategic objectives aimed at strengthening and developing the automotive industry in the country. Successful implementation of these activities contributes to the creation of a sustainable and prosperous automotive industry, promotes versatile economic growth and enhances competitiveness in the global arena.

The measures taken are aimed at boosting the development of the automotive industry in the country, as well as increasing its production capacity and technological modernisation. These steps contribute to the creation of modern and competitive cars that will be available to a wide range of consumers and have the potential to successfully occupy a sustainable position in the global market. These measures are an important driver of economic development and support the progressive transformation of the automotive industry. By stimulating innovation, developing new technologies and strengthening the competitiveness of enterprises, the country can ensure growth in the production of quality modern cars.

Discussions. In order to successfully achieve the set objectives, it is necessary to carry out a radical improvement in the organisation of enterprises' activities, with special attention to the improvement of the quality management system. This aspect plays a key role in the country's economy, and its successful improvement contributes to GDP growth, consumer satisfaction and inflation reduction.

Enterprises of Uzbekistan, such as JSC "Uzbekistan Havo Yollari", JSC "Navoiyazot", JSC "Almalyk Mining and Metallurgical Combine", strive to use advanced management strategies and methods, including quality management systems. They demonstrate their commitment to progress by implementing the latest version of the international standard ISO 9001:2015. These large enterprises have successfully obtained certification of the following systems over the past three years: "Quality Management System" ISO 9001:2015, "Environmental Management System" ISO 14001:2015, "Occupational Health and Safety Management System" ISO 45001:2018 and "Energy Management System" ISO 50001:2018. These certifications confirm the enterprises' commitment to high standards of quality, environmental responsibility, concern for safety and efficient use of energy [1, 5]. They also reflect the enterprises' commitment to improving productivity, optimising processes and increasing the confidence of customers and partners. The implementation of these international standards proves the enterprises' readiness for continuous improvement and adoption of advanced management approaches. This makes them globally competitive and an important contribution to the country's sustainable economic growth.

As of 1 July 2023, the State Register of Certified Quality Management Systems (QMS) of the Republic of Uzbekistan has registered 10,582 enterprises and organisations that have successfully passed the certification procedure and confirmed compliance with international standards. These include: 10104 enterprises with ISO 9001 certification, 201 enterprises with ISO 14001 certification, 256 enterprises with OHSAS 18001 certification, 289 enterprises with ISO 22000 certification, 43 enterprises with ISO/TS 45 certification (quality assurance of supplied parts in the automotive industry) and 23 enterprises with GMP certification. The main attention of domestic enterprises in building quality management systems is paid to the International Standards ISO 9000. This indicates the wide spread and popularity of this standard among the business community in the country. ISO 9001 certification allows organisations to systematise their processes, improve their efficiency and ensure high quality of products or services, which helps to improve their competitiveness and the trust of customers and partners. In addition, there is also a significant number of enterprises that have obtained certification to other international standards such as ISO 14001, OHSAS 18001, ISO 22000, ISO/TS 45 and GMP. These standards reflect the enterprises' endeavour to comply with environmental, health, food safety and other important requirements, which is an indicator of their

responsibility and progressive approach to management. In general, the presence of a large number of certified enterprises testifies to the growing importance of quality management systems in the economy of Uzbekistan and the general orientation towards high standards and modern methods of management in business. This positive phenomenon contributes to the further development of the country's business environment and its successful integration into the global economy.

Organisation and stimulation of creative work of personnel in the sphere of product quality improvement and process optimisation is one of the main and most important tasks in the field of quality management and is an integral part of modern enterprise management.

Japanese companies demonstrated significant success in ensuring high quality of products due to the creative approach of their employees to work. For example, each employee of Japanese automotive companies on average offers 61.6 process improvements during the year, while their European counterparts have only 0.4 [7, 8].

In this regard, European and American researchers and practitioners in the field of quality management pay special attention to the study, adaptation and development of methods of employee involvement in the processes of product quality management and overall company development, as well as the formation of creative attitude of employees to their work. Research aimed at exploring the essence, methods and tools of quality management in Japanese enterprises has received considerable resources and has led to great successes. For example, the indicators of suggestions for improvements "KAIZEN" made 4.2 for the USA and 1.9 for European car plants [3, 6].

At the enterprises of JSC "Uzavtosanoat", especially at JSC "UzAuto Motors", JV LLC "Samarkand Automobile Plant" and JV LLC "UZ TRUCK AND BUS MOTORS", the involvement of employees in improving the quality of products and processes, as well as the development of their technical creativity, are of particular importance. This contributes to improving the efficiency, quality and competitiveness of enterprises, which ultimately affects their success in the market and the overall growth of the country's economy.

On the example of JSC "UzAuto Motors" it can be seen that since 2000, the company has deployed a system of suggestions for improving production, inspired by foreign partners and similar to rationalisation. During this time, there has been a noticeable increase in the activity of employees who bring suggestions for improvement. The rationalisation ideas implementation ratio (the ratio of implemented ideas to the total number of proposed ideas) has also increased significantly, indicating that employees' suggestions are actively used in production processes. As a result, the ratio of implemented and proposed ideas increased, indicating a more efficient use of proposals at the enterprise.

For a more objective assessment of the state of rationalisation and identification of ways to improve it, surveys were conducted among the participants of the rationalisation movement of all categories of employees. At the same time, special attention was paid to the following factors of rationalisation activity: *Motives of participation*, i.e. the reasons that induce workers to take part in the rationalisation movement. The important motives identified in the surveys were the desire to improve working conditions and to obtain rewards both for themselves and their colleagues; *Driving forces* determining the activity of employees in proposing innovative ideas. Among them, initiative, innovativeness and management requirements were found; *Systemic factors* affecting the effectiveness of innovation activity. These include production and management culture, production climate, and support or obstacles from management.

By analysing these factors, it is possible to identify the real problems and challenges faced by those involved in the rationalisation movement and to identify areas for further improvement of the rationalisation system and stimulation of innovation activity in the company. The results of the surveys provide valuable data that can be used by management to create a more favourable and supportive environment for creativity and improvement in the company. It also allows for better interaction between management and employees, contributing to a more effective realisation of ideas and the achievement of the overall goals of the enterprise.

Conclusion. The modern market economy requires constant adaptation and change from enterprises in order to maintain their competitiveness. Effective transformation in both technological

and organisational aspects become a prerequisite for successful functioning of organisations. In the context of economic system transformation and institutional reforms, organisational innovations play a special role. These innovations represent the basis for the creation and implementation of new approaches in the management of enterprises that allow them to adapt to the constantly changing market conditions. Thus, the analysed problems and research methods can become the basis for further research and practical actions in the field of enterprise management taking into account the challenges and prospects of modern economy.

REFERENCES:

1. Agus, P., Ratna Setyowati, P., Arman, H. A., Masduki, A., Innocentius, B., Priyono Budi, S., & Otta Breman, S. (2020). The effect of implementation integrated management system ISO 9001, ISO 14001, ISO 22000 and ISO 45001 on Indonesian food industries performance. *Test Engineering and Management*, 82(20), 14054-14069.
2. Boon, C., Den Hartog, D. N., & Lepak, D. P. (2019). A systematic review of human resource management systems and their measurement. *Journal of management*, 45(6), 2498-2537.
3. Dzwigol, H., Shcherbak, S., Semikina, M., Vinichenko, O., & Vasiuta, V. (2019). Formation of strategic change management system at an enterprise. *Academy of Strategic Management Journal*, 18, 1-8.
4. Fatimah, Y. A., Govindan, K., Murniningsih, R., & Setiawan, A. (2020). Industry 4.0 based sustainable circular economy approach for smart waste management system to achieve sustainable development goals: A case study of Indonesia. *Journal of Cleaner Production*, 269, 122263.
5. Ivanovich, K. K. (2020). About some questions of classification of institutional conditions determining the structure of doing business in Uzbekistan. *South Asian Journal of Marketing & Management Research*, 10(5), 17-28. Doi: <https://doi.org/10.5958/2249-877X.2020.00029.6>
6. Kwilinski, A., & Kuzior, A. (2020). Cognitive technologies in the management and formation of directions of the priority development of industrial enterprises. *Management Systems in Production Engineering*.
7. Polancich, S., & Pilon, B. (2019). The application of the Toyota Production System LEAN 5S methodology in the operating room setting. *Nursing Clinics*, 54(1), 53-79.
8. Rusdiana, I. W., & Soediantono, D. (2022). Kaizen and implementation suggestion in the defense industry: A literature review. *Journal of Industrial Engineering & Management Research*, 3(3), 35-52.

UO'K 33.338.1

MARKETING TADQIQOTLARI TIZIMINING METODOLOGIK ASOSLARI

U.R.Matyakubov, kafedra mudiri, i.f.d., Urganch Davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada marketing tadqiqotlarini o'tkazishning tizimli tahlil, kompleks yondoshuv, chiziqli dasturlash, iqtisodiy va statistik usullar, ekspert baholash, anketa-so'rovnomaga kabi usullarining nazariy jihatlarini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: marketing, bozor, iste'molchi, baho, dala tadqiqotlari, kabinet tadqiqotlari.

Аннотация. В данной статье раскрываются теоретические аспекты таких методов маркетинговых исследований, как системный анализ, комплексный подход, линейное программирование, экономико-статистические методы, экспертная оценка, анкетирование.

Ключевые слова: маркетинг, рынок, потребитель, оценка, полевое исследование, кабинетное исследование.

Abstract. This article reveals the theoretical aspects of such marketing research methods as system analysis, an integrated approach, linear programming, economic and statistical methods, peer review and questionnaire.

Key words: marketing, market, consumer, evaluation, field research, desk research.

Marketing tadqiqotlari turli noaniqliklarni kamaytirish va marketing qarorlarini qabul qilish maqsadida ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish o'z ichiga oladi. Tadqiqotlarda asosan bozor, raqobatchilar, baho hamda korxonaning ichki salohiyati o'rganiladi. Ularni asosi bo'lib, ilmiy va analitik-proгноzlashtirish usullari hisobalanadi. Marketing tadqiqotlarini axborot ta'minoti kabinet va tashqi tadqiqotlari, hamda turli xil boshqa axborot manbalari hisobiga shakllantiriladi.

Marketingning metodologik asoslari o'z tarkibiga umumilmiy usullar (tizimli tahlil, kompleks tahlil, dasturiy-maqсадli rejalashtirish), va analitik-proгноzlashtirish usullari (chiziqli dasturlash, aloqa nazariyasi, tarmoqlararo rejalashtirish, iqtisodiy-statistik usullari, iqtisodiy-matematik modellashtirish, ekspert usuli) ni oladi[1].

Tizimli tahlil har qanday bozor holatini keng doiradagi ichki va tashqi sabab-natija munosabatlariga ega ob'ekt sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Xususan, iste'mol tovarlari bozoridagi o'zgarishlar, bir tomondan, tashqi jarayonlarning natijasi bo'lishi mumkin, ya'ni, ishlab chiqarish vositalari bozori, moliyaviy va xalqaro bozorlar sohasidagi o'zgarishlar, ikkinchi tomondan, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tovarlar bozorlarini rivojlantirish bilan bog'liq ichki o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

Kompleks yondashuv bozor kon'yunkturasini turli yo'nalishlarga ega bo'lgan ob'ekt sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Masalan, ma'lum bir mahsulot bozori muammosi talabning, mahsulot taklifining yoki narxining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ularni kompleks holda o'rganib, bu vaziyatdan chiqish uchun strategik va taktik qarorlarni aniqlash mumkin.

Albatta, tizim tahlil va kompleks yondashuv antipodlar emas, ular bir-biri bilan chambarchas bog'langan va bir-birisiz amalga oshirilmaydi, chunki ma'lum bir vaziyatda, birinchi navbatda, uning barcha aloqalarini (ichki va tashqi), ikkinchidan, uning namoyon bo'lishining barcha jihatlarini (tuzilmasi, hajmi)ni tekshirish kerak.

Dastur-maqсадli rejalashtirishga kelsak, bu marketing strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish va amalga oshirishda mutlaqo zarur hisoblanadi. Bundan tashqari, marketing - bu bozor sohasida dastur-maqсадli yondashuvdan foydalanish, deyishimiz mumkin. Korxonaning barcha rejalashtirilgan marketing faoliyati shu tamoyilga asoslanadi.

Chiziqli dasturlash bir qator muqobil yechimlardan (minimal xarajatlar, maksimal foyda, eng kam vaqt yoki kuch bilan) eng maqbulini tanlashning matematik usuli sifatida bir qator marketing muammolarini hal qilishda qo'llaniladi. Masalan, cheklangan resurslar bilan foydaliroq assortimentni ishlab chiqish, inventarizatsiyaning maqbul miqdorini hisoblash, savdo agentlari harakatining yo'nalishlarini rejalashtirish va boshqalar.

Ehtimollar nazariyasi usullari ma'lum hodisalarning yuzaga kelish ehtimoli qiymatini aniqlashga va mumkin bo'lgan harakatlardan eng maqbulini tanlashga to'g'ri keladigan qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni qayta tashkil etish yoki kengaytirish, bozorga kirib borish yoki kirmaslik va h.k. aytishimiz mumkin bo'ladi.

Tarmoqli rejalashtirish usuli dastur doirasida alohida ish turlari yoki operatsiyalarning ketma-ketligi va o'zaro bog'liqligini tartibga solish imkonini beradi. Bu sizga ishning asosiy bosqichlarini aniq belgilash, ularni amalga oshirish muddatlarini belgilash, mas'uliyatni belgilash, xarajatlarni tejash va mumkin bo'lgan og'ishlarni ta'minlash imkonini beradi. Ushbu usul yangi mahsulotni ishlab chiqarish dasturini ishlab chiqish va sinov savdolarini tashkil etish, marketing va reklama kompaniyalarini tayyorlash va o'tkazishda juda samarali hisoblanadi.

Mahsulot sifatini oshirish va bir vaqtning o'zida moddiy va mehnat resurslarini tejash bilan bog'liq muammolarni kompleks hal qilish uchun *iqtisodiy va statistik usullar* qo'llaniladi. Misol uchun, agar mahsulot tezda ma'naviy eskirib qolsa va foydalanishdan chiqib kelsa, nega haddan tashqari chidamlilikni yaratish kerak? Ishlab chiqarish mahsuloti potensial iste'mol qiymati sifatida faqat iste'mol ob'ektiga aylanganda paydo bo'ladi. Shuning uchun tadqiqot predmeti nafaqat ishlab chiqarish jarayoni, balki bozor talablari ham bo'lishi kerak. Bundan tashqari, ishlab chiqarish va bozorni o'rganish jarayonlari bir-biriga teng darajada ta'sir qilishi mumkin.

Marketing san'atini o'zlashtirgan holda, bozor bilimlaridan foydalangan holda ishlab chiqarish dasturini talab yuqori bo'lgan mahsulotlarga ustunlik beradigan tarzda tuzadigan korxonaga ko'proq iqtisodiy foyda keladi. Raqobat rivojlanishi bilan ishlab chiqarish va marketing funksiyalarining o'zaro ta'siri yanada murakkablashadi. *Iqtisodiy va statistik* usullarga murojaat qilish korxonalarga dizayn, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulotlarga xizmat ko'rsatish sohasida uning raqobatbardoshligini oshirishni ta'minlaydigan bunday oqilona yechimlarni izlash imkonini beradi.

Marketing san'atini o'zlashtirgan holda, bozor bilimlaridan foydalangan holda ishlab chiqarish dasturini talab yuqori bo'lgan mahsulotlarga ustunlik beradigan tarzda tuzadigan korxonaga ko'proq iqtisodiy foyda keladi. Raqobat rivojlanishi bilan ishlab chiqarish va marketing funksiyalarining o'zaro ta'siri yanada murakkablashadi. *Iqtisodiy va statistik* usullarga murojaat qilish korxonalarga dizayn, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulotlarga xizmat ko'rsatish sohasida

uning raqobatbardoshligini oshirishni ta'minlaydigan bunday oqilona yechimlarni izlash imkonini beradi.

Hodisalar, harakatlar yoki jarayonlar o'rtasidagi ma'lum yoki taxmin qilingan aloqalar tizimini modellashtirish usullari yordamida tasvirlash mumkin. *Iqtisodiy-matematik modellashtirish* juda samarali bo'lib, bu tashqi va ichki muhitning mavjud omillarini hisobga olgan holda bozor imkoniyatlarini rivojlantirish istiqbollarini baholash, eng oqilona marketing strategiyalarini, raqobatchilar tomonidan mumkin bo'lgan javob choralarini va kerakli foyda olish uchun optimal marketing xarajatlari aniqlash imkonini beradi [2].

Marketing tadqiqotlarini o'tkazishning yana bir yondoshuvlaridan biri *ekspert baholash usullari* hisoblanadi. Ular sizga bozorda ma'lum bir hodisaning rivojlanishining mumkin bo'lgan jarayonlari haqidagi savolga tezda javob olishi, korxonaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, muayyan marketing faoliyati samaradorligini baholash imkonini beradi. Ekspertizani to'g'ri o'tkazish ekspert guruhini shakllantirish, ekspertiza o'tkazish tartibi, ekspert baholash natijalarini qayta ishlash usullarini tanlash bilan bog'liq bir qator masalalarni hal qilishni o'z ichiga oladi.

Mutaxassislariga qo'yiladigan asosiy talablar ularning malakasi, professionalligi, ishonchliligi, xolisligidir. Imtihon tartibi so'rovnomalar yordamida munozaralar yoki so'rovlar (muntazam yoki ko'p bosqichli) asosida g'oyalarni jamoaviy ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Kompyuter texnologiyalaridan foydalanish nafaqat olingan ma'lumotlarni qayta ishlashga, balki analitik va simulyatsiya modellarini yaratishga yordam beradi[3]. Bularning barchasi ekspert baholash usulini juda obro'li va istiqbolli qiladi.

Marketing tadqiqotlari va ishlanmalarida boshqa bilim sohalaridan, masalan, psixologiyadan olingan metodologik usullar faol qo'llaniladi, chunki marketingda iste'molchilarning xulq-atvori va unga ta'sir qiluvchi omillarga alohida e'tibor beriladi. Buning uchun iste'molchilarning bozordagi xulq-atvori motivatsiyasi o'rganiladi, ularning reklama tadbirlarini idrok etishi, mahsulot imidji o'rganiladi[4]. Keng qo'llaniladigan psixologik testlar, motivatsion tahlil va boshqalarni kiritish mumkin.

Sotsiologiya usullari bozorda axborotni tarqatish jarayonlarini o'rganish, iste'molchilarning innovatsiyalarga munosabatini aniqlash, inson hayotining turli sohalarini rivojlanishini, uning qadriyat yo'nalishlarini o'rganish imkonini beradi. Bunda so'roq qilish usullari, «panel» so'rovlari va boshqalar qo'llaniladi.

Birlamchi marketing ma'lumotlarini to'plashning eng keng tarqalgan usuli bu so'rovnomalar usuli hisoblanadi. Taxminan 90% tadqiqotlarda qo'llaniladi. So'rovnoma - bu, birinchidan, mazmuni o'rganilayotgan muammoni aks ettiruvchi savollar bilan tadqiqotchilarning ma'lum bir guruh odamlarga (respondentlarga) yozma yoki og'zaki murojaatini ta'minlaydigan birlamchi marketing ma'lumotlarini to'plash usuli, ikkinchidan, ro'yxatga olish, statistik ishlov berish va olingan javoblarni izohlash uchun qo'llaniladi [5].

So'rovnomaning maqsadi - odamlarning sub'ektiv fikrlariga oydinlik kiritish ularning afzalliklari, e'tiqodlari, har qanday ob'ektga bo'lgan munosabati hisoblanadi. Shuning uchun so'rov usulidan foydalanish quyidagilarga imkon beradi[6]:

- potensial iste'molchilarni aniqlash;
- iste'molchilarning shaxsiy xususiyatlari;
- mahsulot (korxona), uning xususiyatlari, narxi va marketing aralashmasining boshqa elementlari bo'yicha kurashchilar;
- brend bo'yicha iste'molchilarning afzalliklarini ochib beradi;
- iste'molchilarning xatti-harakati va motivatsiyasini, sotib olish qarorlarini va ularni qabul qilish jarayoni o'rganadi;
- potensial iste'molchilarning xatti-harakatlariga ta'sir qiluvchi omillarni va ularni boshqarish imkoniyatlarini belgilaydi;
- marketing dasturlari, usullari va vositalarining iste'molchilarga ta'siri samaradorligini baholash;
- iste'mol dinamikasini, iste'molchilarning afzalliklari, ehtiyojlari, munosabati va e'tiqodlarini kuzatish;

- iste'molchi xususiyatlarini (ijtimoiy-demografik, psixografik, xulq-atvor) aniqlaydi.

Respondentlarning turiga qarab ommaviy va ixtisoslashtirilgan so'rovlar ajratiladi. Ommaviy so'rovda asosiy ma'lumot manbai bo'lib, kasbiy faoliyati tahlil predmeti bilan bog'liq bo'lmagan aholining turli toifalari hisoblanadi. Ixtisoslashtirilgan so'rovlarda asosiy ma'lumot manbai kasbiy faoliyati tadqiqot mavzusi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan vakolatli shaxslar hisoblanadi. Bu yerdan bunday so'rovlar uchun keng qo'llaniladigan yana bir nom kelib chiqadi - ekspert so'rovlari. Ular ko'pincha marketing tadqiqotlarining dastlabki bosqichlarida, muammoni aniqlash zarur bo'lganda va yakuniy bosqichda, axborotni tekshirish zarur bo'lganda qo'llaniladi va qaror qabul qiladi. Tadqiqot jarayonida anketa so'rovnomalarining tasnifiy belgilari bo'yicha guruhlariga ajratilishi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

Anketa-so'rovnomani tasniflanishi [1]

Tasniflash belgilari	Tasniflash guruhlari
Respondentlar turi	Ommaviy, ixtisoslashgan(mutaxassislar)
O'tkazish davriyligi	Bir marta, takroriy
Qamrab olish	Selektiv
Shakli	So'roq qilingan, intervyu orqali (telefon orqali yoki to'g'ridan to'g'ri)

Manba tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

So'rovlar davriga qarab, ular nuqtali (bir martalik) va takroriy bo'lishi mumkin. Ikkinchisi bozordagi faoliyat to'g'risida o'z vaqtida qaror qabul qilish uchun iste'molchilarning ehtiyojlari va afzalliklarining hayot aylanishini va ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishining asosiy tendensiyalarini aniqlashga imkon beradi.

Potensial iste'molchilarni qamrab olish darajasiga ko'ra, so'rovlar doimiy bo'lishi mumkin. Doimiy so'rovlar, masalan, ko'rgazma tadbirlarida korxona yoki uning stendiga tashrif buyuruvchilarga nisbatan o'tkazilishi mumkin. Amalda, korxonaning potensial xaridorlari soni odatda ko'p bo'lib, bu doimiy so'rovlar o'tkazishni imkonsiz qiladi. Shu munosabat bilan tanlab olingan so'rovlar eng maqbul bo'lib, ularning mohiyati 3 tadan iboratki, maxsus dalillarga asoslangan usullarni qo'llash natijasida tanlangan o'rganilayotgan aholining bir qismi (namuna) so'rovdan o'tkaziladi[7]. Agar tanlanma to'plam umumiy aholining xususiyatlarini yetarlicha to'liq aks ettirmasa, u reprezentativ (vakil) deb ataladi.

Tanlangan so'rovlarni o'tkazishda alohida rol fokus-guruh usuliga beriladi. Marketing amaliyotida so'rovning ikkita asosiy shakli qo'llaniladi. So'rov davomida respondent savollarga yozma ravishda tadqiqotchi (anketa) ishtirokida yoki uning ishtirokisiz javob beradi. So'rov shakli sifatida intervyu respondent bilan shaxsiy muloqotni o'z ichiga oladi, bunda tadqiqotchi (intervyu oluvchi) o'zi savollar beradi va javoblarni yozib oladi. So'rovlarning turli shakllaridan foydalanish vaziyatning o'ziga xosligi va o'rganilayotgan muammoning xarakteri bilan bog'liq. Marketing amaliyotida miqdoriy tadqiqotlarni o'tkazishda so'rovnomalarga va sifatli intervyularga (batafsil ma'lumot uchun) ustunlik beriladi.

Muayyan toifadagi odamlar hech qanday so'rovda qatnashish istagini bildirmaydi. Ikkinchi sabab ma'lum bir so'rovning o'ziga xos holatlari bilan belgilanadi. Masalan ba'zi respondentlar muayyan mavzularni muhokama qilishni xohlamaydilar. So'rovning tanlangan shakli so'rovda qatnashish istagi darajasiga ham ta'sir qiladi. Shunday qilib, odamlar pochta so'roviga qaraganda, yuzma-yuz suhbatda ishtirok etishdan bosh tortishni qiyinroq deb bilishadi. Odatda ishlatiladigan usullar kichik sovg'alar berish orqali tadqiqotda ishtirok etishga tayyorlikni rag'batlantirish hisoblanadi. Masalan, Ispaniyadagi ba'zi mehmonxonalarda mehmon turar joy uchun to'lovni amalga oshirayotganda to'ldirilgan anketa uchun ramziy chegirma (1-2 dollar) olishi mumkin[8].

So'rov shakli sifatida intervyu respondent bilan shaxsiy muloqotni o'z ichiga oladi, bunda tadqiqotchi (intervyu oluvchi) o'zi savollar beradi va javoblarni suhbat shakliga yozib qo'yadi. Bozor tadqiqoti kontekstida intervyuning asosiy xususiyati shundan iboratki, u intervyu oluvchi va respondent bo'lgan shaxs(lar) o'rtasida shaxsiy ma'lumot almashishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, suhbatdosh o'rganilayotgan muammo bo'yicha aniq ma'lumot olishga intiladi, bu odatda taklif qilinadigan mahsulotlarning sifati va bahosi, ularning narxi, shuningdek reklama bilan bog'liq. Intervyuning so'rov bilan solishtirganda afzalligi shundaki, taklif etilayotgan mijozga

iste'molchilarning motivatsiyasi, qiziqishlari va moyilligining o'rganilayotgan hodisalarining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ochib berish mahsulotlar va ularning narxlari, mijozlarning noroziligi sabablari taqdim etilayotgan xizmatlar hajmi va sifatini aniqlashga yordam beradi.

FOYDALANILANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Imms, M. and Ereaut, G. (2002) Introduction to qualitative market research, Sage, London
2. Kumar, V., Aaker, D. A. and Day, G. S. (2002) Essentials of marketing research, 2nd edition, Wiley, New York. Chapters 2 and 3, pp. 29-66.
3. Churchill, G. A. (1995) Marketing research: methodological foundations, 6th edition, South-Western/Thomson Learning, Mason, Ohio. Chapter 1, pp. 10-23 and chapter 3, pp. 82-112.
4. Saunders, M., Lewis, P. and Thornhill, A. (2003) Research methods for business students, 3rd edition, Financial Times Prentice Hall, Harlow. Chapter 9, pp. 245-275.
5. Jackling, P. (2000) Analyzing data. In The international handbook of market research techniques (Ed, Birn, R.) Kogan Page, London, pp. 411-437.
6. Schultz, Don E. (2005b) 'Viewpoint: we can do better', International Journal of Market Research, 47 (6)
7. Sarye, Shay (2001) Qualitative Methods for Marketplace Research. London: SAGE
8. O'Sullivan, Terry (2005) 'Advertising and children: what do the kids think?', Qualitative Marketing Research: An International Journal, 8 (4).

UO'K 338.486

O'ZBEKISTONDA TURIZM SOHASIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

A.T.Mirzayev, i.f.d., dots., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimizda turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi o'zgarishini endogen omil sifatida olgan holda uning asosiy omil (resurs)lar ta'sirida o'zgarishi bo'yicha ko'p omilli tahlil amalga oshirildi va 2026 yilga qadar prognoz ko'rsatkichlar ishlab chiqildi. Shu bilan birga mamlakatimiz hududlarida mavjud turistik korxonalar faoliyatini samarali tashkil etish uchun klasterli yondashuv asosidagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizm taklif etildi va amaliyotda foydalanish yo'llari asoslandi.

Kalit so'zlar: turizm, tadbirkorlik, turistik faoliyat, turistik xizmatlar bozori, yalpi qo'shilgan qiymat, investitsiya, turistik klaster, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы совершенствования механизмов развития предпринимательской деятельности в сфере туризма в нашей стране. В ходе исследования был проведен многофакторный анализ изменения объема доходов от сферы туризма под влиянием основного фактора (ресурса), взяв за эндогенный фактор его изменение, и разработаны прогнозные показатели до 2026 года. В то же время для эффективной организации деятельности действующих туристских предприятий в регионах нашей страны предложен организационно-экономический механизм, основанный на кластерном подходе, и обоснованы пути его применения на практике.

Ключевые слова: туризм, предпринимательство, туристская деятельность, рынок туристских услуг, валовая добавленная стоимость, инвестиции, туристский кластер, организационно-экономический механизм.

Abstract. The article explores the issues of improving the mechanisms for the development of entrepreneurial activity in the field of tourism in our country. In the course of the study, a multi-factor analysis was carried out on the change in the volume of income from the tourism sector, taking it as an endogenous factor, influenced by its main factor (resources), and forecast indicators were developed by 2026. At the same time, an organizational and economic mechanism based on a cluster approach was proposed to effectively organize the activities of existing tourist enterprises in the regions of our country, and the ways of use in practice were based.

Keywords: tourism, entrepreneurship, tourist activity, tourist services market, gross value added, investment, tourist cluster, organizational and economic mechanism.

Kirish. Jahondagi globallashuv va iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlari kuchayib, insonlar hayoti tarzida moslashuvchanlik, mamlakatlararo mehnat migratsiyasi kengayishi, turizm sohasiga talab ortishi va uning barqaror rivojlanishiga asos bo'lmogda.

Jahonda turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini barcha yo'nalishlarini rivojlantirish, uning yalpi ichki mahsulot va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi xizmatlar hajmidagi o'zgarishini oshirish, hududlarda aholini yangi ish o'rinlari bilan ta'minlash hamda soha korxonalarida tadbirkorlik faoliyati rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu jihatdan turistik korxonalarida tadbirkorlik faoliyatini yangi tuzilmalarini kengaytirish, turistik korxonalarda tadbirkorlik faoliyati raqobatbardoshligini modellar va mexanizmlarini takomillashtirish asosida baholash, shuningdek, sohada tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashda investitsiya mexanizmlaridan foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

Turizm sohasi milliy iqtisodiyot rivojlanishida tutgan o'rni nafaqat uning yuqori daromad keltirishi, balki mehnattalab sanoat ish o'rinlarini yaratish orqali bandlik muammosini hal etishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, tabiiy va madaniy muhitni asrashi orqali barqaror rivojlanishni ta'minlashda asosiy rol o'ynashi, xalqlar va millatlararo totuvlikni ta'minlashga sezilarli hissa qo'shishi hamda mamlakat va hududlar darajasida tadbirkorlik faoliyatini jadal rivojlantirishi bilan ham belgilanadi.

Mamlakatimizda turizm faoliyati keng qamrovli rivojlantirish borasida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirilayotgan sharoitda turizm sohasini rivojlantirish 2022-2026 yillarda sohaning taraqqiyotini ta'minlash bo'yicha belgilangan strategik maqsadlar va vazifalarda o'z ifodasini topgan. Mazkur vazifalarning muvaffaqiyatli ijrosi mamlakatimiz turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishida mavjud turistik resurs komponentlaridan samarali foydalanish, hududiy iqtisodiyot rivojlanishiga ta'sir etuvchi tadbirkorlik faoliyati samarasini baholash, soha korxonalari faoliyatida raqobatbardoshlik ustunliklaridan foydalanish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni baholash bilan bog'liq mexanizmlarni takomillashtirishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Soha faoliyatining rivojlanishi bo'yicha tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, turizm sohasi pandemiyadan keyin yana qayta iqtisodiyotning dinamik yo'nalishiga aylanishi bashorat qilinmoqda, shu nuqtai nazardan turdosh sohalar, ya'ni transport (aviaqatnovlar, temir yo'l, yerusti transporti, suv transporti, transport vositalarini ishlab chiqish), aloqalar va logizm (aloqa vositalari, AKT, xalqaro munosabatlar, iqtisodiyot rivojini huquqiy ta'minlash, kichik va o'rta biznes subyektlarini tashkil qilish), infratuzilma (mehmonxonalar qurish, milliy ovqatlanish maskanlari va relaksatsion dasturlarning amalga shirilishi), xizmat ko'rsatish sohalar (teatr, musiqa, tarixiy va madaniy obidalar, ovqatlanish maskanlari va mehmonxona biznesi), yangi mehnat bozori, ish o'rinlarining yaratilishi kabi tarmoqlarning yuksak darajada rivoji uchun turtki bo'lib xizmat qilishi mumkin [1].

Turizm fransuzcha *tour* so'zidan olingan bo'lib, sayr-sayohat ma'nosini anglatadi. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonunida turizm tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Turizm – jismoniy shaxsning doimiy istiqomat qiladigan joyidan sog'lomlashtirish, ma'rifiy, kasbiy-amaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joyda (mamlakatda) haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanmagan holda uzog'i bilan bir yil muddatga jo'nab ketishi (sayohat qilishi)" [1].

Turizm - bu odamlarning bo'sh vaqtlarida o'z doimiy turar joylaridan boshqa mamlakat yoki o'z mamlakatlari ichida taassurot va dam olish, sog'liqni tiklash, mehmondorchilik, bilim olish yoki kasbiy amaliy maqsadlarida sayohat kilishlari, lekin borgan joylarida pul bilan rag'batlantiriladigan ish bilan shug'ullanmaydilar [2].

S.A.Bistrov va M.G.Voronsova esa "Turistik xizmatlar bozori – bu ma'lum vaqt va ma'lum joyda o'ziga xos turistik tovarlar va xizmatlar savdo-sotiq jarayonlarini ta'minlash uchun talab va taklifni birlashtiruvchi umumiy iqtisodiy hodisa hisoblanadi" [3] - deb yozadi. YE.N.Ilina esa, turistik bozor asosan to'rtta asosiy unsurlarning iqtisodiy o'zaro ta'sir etish tizimida, ya'ni turistik talab, turistik mahsulot taklifi, narx va raqobatda namoyon bo'ladi. Zamonaviy turistik bozoretarli darajada rivojlangan bo'lib, boshqa bozorlar kabi u sotuvchining bozoridan (bunda ishlab chiqaruvchiqanday mahsulot, qanday miqdorda va qayerda sotishni hal etadi) xaridorning bozorigacha rivojlanadi.

Xaridor qanday mahsulot, qancha hajmda va qanday narx bo'yicha ishlab chiqaruvchi mahsulot ishlab chiqarishini belgilaydi[4] - deb ko'rsatadi.

Bugungi kunda turizm xizmatlari bozorida dunyo miqyosida pandemiadan oldingi davrga tiklanish davri davom etayotgan bir paytda mamlakatlar soha faoliyatini rivojlantirish uchun hududiy yondashuvlar asosida chora-tadbirlar ishlab chiqmoqda. Jumladan, mamlakatimizda ham soha faoliyatini yanada rivojlantirish maqsadida hukumat darajasida turli ko'rinishdagi chora-tadbirlar va meyoriy-hujjatlar ishlab chiqilmoqda. Pandemiya davridagi kirish va chiqish turizmida kuzatilgan muammolar o'rnini qoplash maqsadida mamlakatimizda ham ichki turizm salohiyatidan maksimal darajada foydalanishga o'tildi. Bu borada turizm xizmatlari bozorida tadbirkorlik faoliyatini yana rivojlantirish va davlat tomonidan turli ko'rinishdagi imtiyozlar asosida qo'llab-quvvatlanishi ayni muddao bo'ldi.

Tahlil va natijalar. Kelajakni oldindan ko'rmasdan, uning rivojlanish yo'llarini prognozlamasdan jamiyat hayoti taraqqiyotiga erishish mumkin emas. Oxirgi yillarda iqtisodiy jarayonlarni prognozlash iqtisodiyot tarmoq va sohalarini maqbul darajada ishlashini ta'minlashning asosiy vositalaridan biriga aylanmoqda. Kelgusi davrni rejalashtirish va rivojlantirishning muqobil ssenariylarini ishlab chiqish jarayonida prognozlash jamiyat ishlab chiqarishi va uning maqsadlarini ilmiy asoslashda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'llarini oldindan ko'rish vositasi vazifasini bajaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy modellashtirish uzoq va o'rta muddatli iqtisodiy samarador yo'nalishlar, siyosat va qabul qilingan qarorlar amaliyotda qay ahvoldaligini ko'ra bilish uchun zarur. Ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish maqbul qarorlar tanlash va ularning ijrosini ta'minlashi zarur, chunki bugungi kunda jamiyat uchun asoslanmagan qaror qabul qilishdan ko'riladigan zarar darajasi ko'p marotaba o'sib bormoqda. Shuning uchun zamonaviy xo'jalik yuritish prognozlash ko'lamini kengaytirilishini uning usul va uslubiylatlari takomillashtirilishini talab etmoqda[5].

1-jadval

Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlari

Yillar	Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi, mlrd. so'm (Y)	Turizm sohasida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat, mlrd. so'm (X ₁)	O'zbekistonga kirib kelayotgan turistlar soni, ming kishi (X ₂)	Turizm sohasiga kiritilayotgan investitsiyalar hajmi, mlrd. so'm (X ₃)	Turizm sohasidagi tadbirkorlik subyektlari soni, dona (X ₄)	Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi real umumiy daromadlar hajmi, ming so'm (X ₅)
2011	341,6	3294,7	1394,0	13,8	332,0	2729,9
2012	567,9	3561,5	1595,0	21,0	358,0	3267,8
2013	1112,3	3793,4	1698,0	15,9	336,0	3902,7
2014	1052,0	4066,4	1862,0	18,7	343,0	4472,0
2015	1187,5	4219,5	1917,0	18,5	398,0	5127,5
2016	1252,5	4253,3	2070,0	35,2	433,0	5887,9
2017	1546,9	4631,8	2691,0	31,7	499,0	6681,4
2018	1041,1	5085,7	5346,0	44,9	983,0	7767,0
2019	1313,0	6169,0	6748,0	87,5	1158,0	9509,6
2020	255,8	1240,0	1504,0	101,7	1337,0	10737,3
2021	422,1	1680,2	1685,0	580,2	1483,0	13325,8
2022	803,3	4186,1	3900,0	275,5	1433,7	12554,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi o'zgarishini endogen omil sifatida olgan holda uning asosiy omil (resurs)lar ta'sirida o'zgarishi bo'yicha ko'p omilli tahlil amalga oshirildi. Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmini funksiyaning yuqori cho'qqisi, ya'ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarini O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligining yetakchi ekspertlari ishtirokida o'tkazilgan ekspert tahlili asosida tanlangan quyidagi ko'rsatkichlar tanlandi (1-jadval):

X_1 – turizm sohasida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat;

X_2 – O'zbekistonga kirib kelayotgan turistlar soni;

X_3 – turizm sohasiga kiritilayotgan investitsiyalar hajmi;

X_4 – turizm sohasidagi tadbirkorlik subyektlari soni;

X_5 – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi real umumiy daromadlar hajmi.

Endogen omil va unga ta'sir etuvchi ekzogen omil ko'rsatkichlarining mohiyati ko'riladigan bo'lsa, ta'sir etuvchi omillar sifatida kapital, resurs hamda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi real umumiy daromadlar hajmi orqali muhim ta'sirga ega bo'lgan omillarni ifodalovchi omil ko'rsatkichlari asosida ishlab chiqarish modeli ko'rinishidagi modelga yaqin bo'lgan bog'lanishga ega bo'ladi. Ajratib olingan asosiy endogen va ekzogen omillarning bog'lanishi asosida turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmining o'zgarish trendlarini aniqlash maqsadida yuqoridagi vaqtli qator ko'rinishidagi ma'lumotlarni EViews10 dasturidan foydalangan holda tahlil qilindi.

Aniqlangan ma'lumotlardan foydalangan holda turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi va unga ta'sir etuvchi omillar ta'sirida o'zgarishining ko'p omilli ekonometrik modeli tuzildi. Unga ko'ra ushbu jarayonni ifodalovchi

$$\ln Y = 0,333 \cdot \ln X_1 + 0,695 \cdot \ln X_2 - 0,101 \cdot \ln X_3 - 1,742 \cdot \ln X_4 + 1,793 \cdot \ln X_5 - 5,548 \quad (1)$$

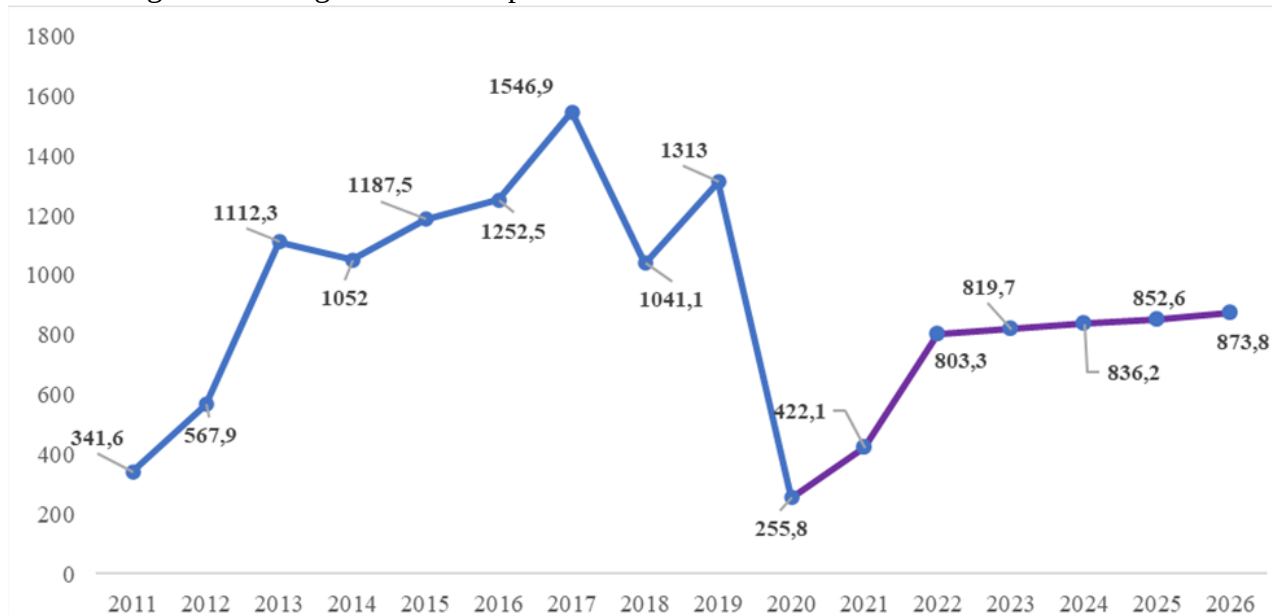
regressiya tenglamasi tuzildi.

Aniqlangan chiziqli logarifmik model potentsirlansa, turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmini ifodalovchi chiziqsiz ko'rinishdagi ekonometrik model kelib chiqadi:

$$Y_1 = \frac{X_1^{0,333} \cdot X_2^{0,695} \cdot X_5^{1,793}}{X_3^{0,101} \cdot X_4^{1,742} \cdot e^{5,548}} \quad (2)$$

Ko'p omilli ekonometrik modeldan foydalangan holda turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmining o'rta muddatda, ya'ni 2011-2026 yillarda o'zgarishi qiymatlarini grafikda ko'rinishi ifodalandi (1-rasm).

Yuqoridagi omilli bog'lanishlar asosida biz tomonimizdan turizm sohasining rivojlanishida eng muhim deb topilgan ko'rsatkichlarning natijaviy ko'rsatkichi hisoblangan turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmiga omillar ta'siri asosidagi rivojlanish ssenariysi ishlab chiqildi. Aniqlangan trendlardan foydalanish sohaga kiritilayotgan resurs hajmini to'g'ri taqsimlagan holda resurs birligidan olinadigan samarani optimallashtirish imkonini beradi.

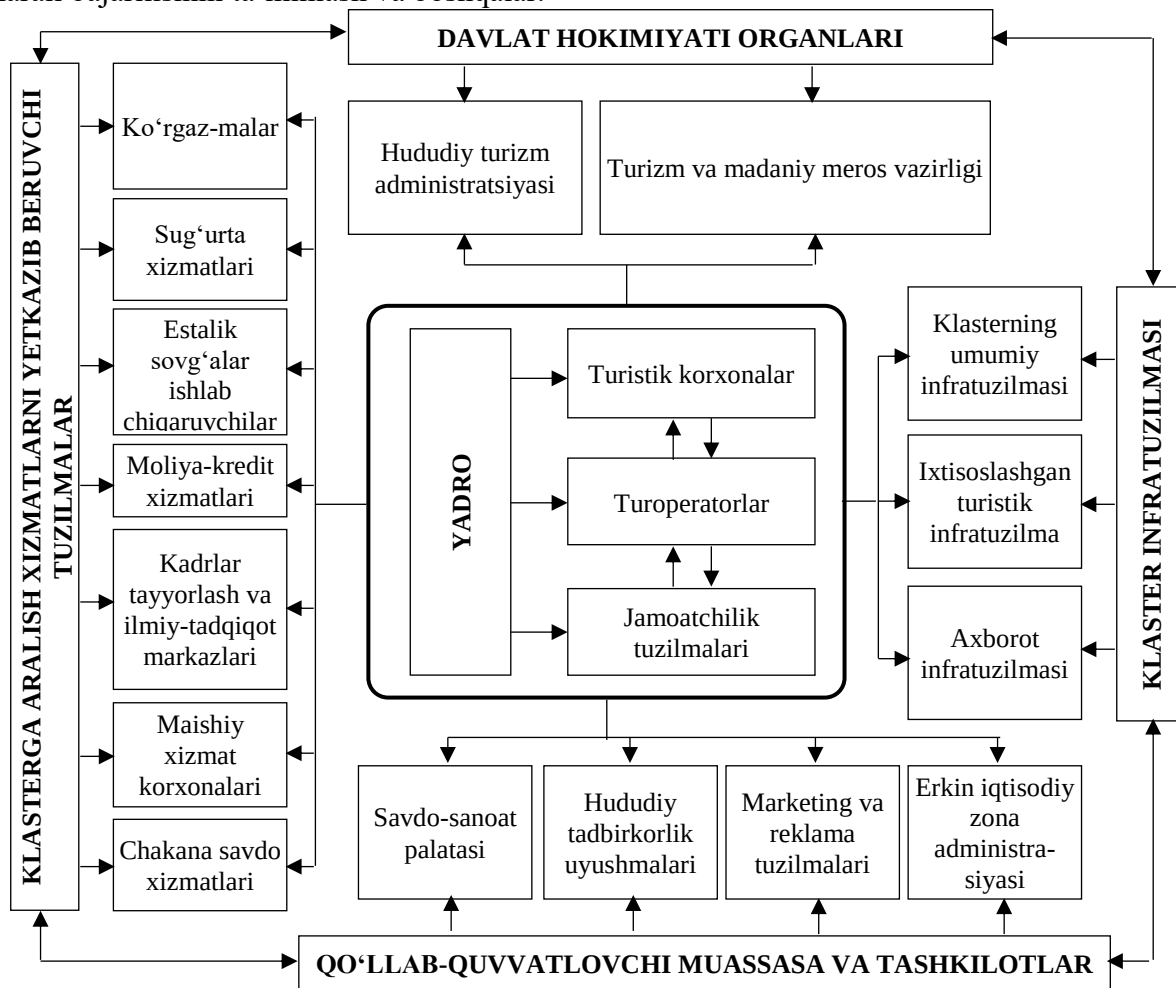
1-rasm. Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi ko'rsatkichining 2011-2026 yillarda o'zgarishi, mlrd so'm (2022-2026 yil prognoz ko'rsatkichlari)

Manba: Muallif tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan

Ko'p omilli bog'lanish asosida aniqlangan trend modellari kelgusi davrda soha faoliyati asosiy ko'rsatkichlarining tanlangan omillar ta'sirida ma'lum bir chegaradagi xatoliklarni hisobga olgan holda o'zgarishini oldindan prognozlash imkonini beradi. Tadqiqot jarayonida turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmining o'zgarishi ham 5 ta asosiy omil ta'sirida kelgusi davr uchun prognoz qiymatlarni aniqlashda qo'l keladi.

Yuqorida turizm sohasini rivojlantirish maqsadida ishlab chiqilayotgan modellarni hisobga olgan holda soha taraqqiyotini samarali rivojlanishini ta'minlovchi turizm klasterlari faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi tizimlashtirilgan va takomillashtirilgan holda foydalanishga tavsiya etildi (2-rasm).

Taklif etilayotgan mexanizmda klaster tizimlarining normal faoliyat ko'rsatishi uchun turistik korxonalarda tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish chora-tadbirlari taklif etilgan. Jumladan, klasterlarni shakllantirish tashabbusini rag'batlantirish, zamonaviy turizm klasterini shakllantirish uchun hududiy turizm administratsiyasini shakllantirish, klaster tarkibiy tuzilishi va turistik mahsulot ishlab chiqarishni targ'ib qilish strategiyasini ishlab chiqish, tayyorgarlik jarayonining uzluksiz va samarali bajarilishini ta'minlash va boshqalar.

2-rasm. Turizm klasterlari faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Mavjud texnologik va ilmiy infratuzilmaning mustahkamlanishi ilmiy-tadqiqot muassasalari va turistik korxonalar o'rtasidagi integratsion aloqalarni chuqurlashtirishga asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy-iqtisodiy institutlarning o'zaro hamkorligi va bog'liqligini oshirish orqali turistik korxonalarni klasterlash jarayonini sezilarli darajada tezlashtirishi mumkin. Klaster samaradorligining yuqori darajasiga uning subyektlarini rivojlantirishning rag'batlantiruvchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar samarali faoliyat ko'rsatgan holda erishiladi. Bunda, turistik korxonalar kadrlarining tahlili xodimlarning yuqori yoshi va oliy o'quv yurtlarida kasb ta'limining ishlab chiqarish jarayonidan ajralib turishini ko'rsatadi. Ushbu muammoni hal etish yangi innovatsion texnologiyalar yordamida raqobatbardosh turistik mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etishda o'ziga xos turistik korxonalar ehtiyojlariga yo'naltirilgan maxsus dasturlar bilan standart ta'lim dasturlarini to'ldirish orqali yuqori malakali mutaxassislarni maqsadli tayyorlash tizimini ishlab chiqish bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot jarayonida takomillashtirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning turistik korxonalar tadbirkorlik faoliyatida joriy etilishi, birinchidan, faoliyatni tashkil etishda davlat

ishtirokidan foydalangan holda shart-sharoitlarni yaxshilashga olib kelsa, ikkinchidan, umumiy maqsad yo'lida asosiy va qo'shimcha faoliyatni birlashtirish orqali multiplikativ samaraga erishish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida belgilangan vazifalar va amaliy natijalar asosida quyidagi taklif va tavsiyalar berildi:

- turizm sohasi milliy iqtisodiyot rivojlanishida tutgan o'rni nafaqat uning yuqori daromad keltirishi, balki mehnattalab sanoat ish o'rinlarini yaratish orqali bandlik muammosini hal etishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, tabiiy va madaniy muhitni asrashi orqali barqaror rivojlanishni ta'minlashda asosiy rol o'ynashi, xalqlar va millatlararo totuvlikni ta'minlashga sezilarli hissa qo'shishi hamda mamlakat va hududlar darajasida tadbirkorlik faoliyatini jadal rivojlantirishi bilan ham belgilanadi;

- tadqiqot jarayonida turizm sohasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy va iqtisodiy usullarining sohaning resurs salohiyatini rivojlantirishga ta'siri aniqlandi. Tadbirkorlik tuzilmalari samarali iqtisodiy tizimlar orqali xarajatlar va rentabellikka, natijada faoliyatning umumiy samaradorligiga ta'sir qiladi;

- turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmi o'zgarishini endogen omil sifatida olgan holda uning asosiy omil (resurs)lar ta'sirida o'zgarishi bo'yicha ko'p omilli tahlil amalga oshirildi. Turizm sohasidan olinadigan daromadlar hajmini funktsiyaning yuqori cho'qqisi, ya'ni natijaviy omil sifatida belgilab olgan holda, unga ta'sir etuvchi omil ko'rsatkichlarini O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniyat vazirligining yetakchi ekspertlari ishtirokida o'tkazilgan ekspert tahlili asosida tanlangan turizm sohasida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat, mamlakatimizga kirib kelayotgan turistlar soni, turizm sohasiga kiritilayotgan investitsiyalar hajmi, turizm sohasidagi tadbirkorlik subyektlari soni hamda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi real umumiy daromadlar hajmi kabi ko'rsatkichlar aniqlandi;

- mamlakatimiz hududlarida mavjud turistik korxonalar faoliyatini samarali tashkil etish uchun klasterli yondashuv asosidagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizm taklif etilmoqda. Turizm klasterida, mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqib, klasterning asosiy tuzilmasi sifatida turistik xizmatlarni taklif etuvchi turistik korxonalar qaralsa, klaster bilan aloqadagi elementlar sifatida hudud administratsiyasi, klaster tarkibidagi yondosh va qo'shimcha xizmatlarni taklif etuvchi korxonalar hamda klaster rivojlanayotgan hudud yoki mintaqa qaraladi. Turizm klasterlarining ichki va tashqi munosabatlarni hisobga oluvchi faoliyat ko'rsatish mexanizmi ma'lum darajada shakllangan va tadqiqot jarayonida ushbu mexanizmni tizimlashtirgan va takomillashtirgan holda foydalanishga tavsiya etildi. Taklif etilayotgan mexanizm klaster tizimlarining normal faoliyat ko'rsatishi uchun turistik korxonalarda tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish chora-tadbirlari taklif etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sayfutdinov Sh.S. O'zbekistonda turizm sohasini barqaror rivojlantirish strategiyasi. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. - Toshkent.: 2022. -14-16-betlar.
2. И.В.Зорин, В.А.Квартальнов. Экономика туризма. - М; Ф и С, 2004. - 35 с.
3. Быстров С.А., Воронцова М.Г. Туризм: Макроэкономика и Микроэкономика. –Москва–Санкт-Петербург: «Издательский дом Герда», 2008. С.74.
4. Ильина Е.Н. Деятельность туристских агентств: туристский рынок и предпринимательство. –Москва: «Советский спорт», 2004 . С.4.
5. Irmatov M.M., Haydarov M.T.«Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish» - (O'quv qo'llanma) – T.: TDIU, 2005 yil– 248 bet.
6. Mirzaev, A. T. (2020). Assessment of cluster formation in management of recreational activity. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 605-610. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020.04.84.101>
7. Mirzaev, A.T (2018) "The level of use of tourist attractions in the regions and the factors affecting them," *Economics and Innovative Technologies*: Vol. 2018: No.3,Article19.Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/ vol2018/iss3/19>
8. Ханкелдиева Г. Ш. Перспективы развития электроэнергетической отрасли Республики Узбекистан в условиях модернизации экономических отношений // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. 2017. №12 (25). С. 293-299. Режим доступа: <http://www.bulletennauki.com/honkeldiyeva-g>
9. Мирзаев А.Т. Совершенствование интегральной оценки механизма рекреационно-туристических объектов // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №2. С. 127-134. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/17>
10. Ханкелдиева Г.Ш. Особенности корпоративного управления в акционерных обществах с государственным участием // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. 2017. №11 (24). С. 357-363. Режим доступа: <http://www.bulletennauki.com/honkeldiyeva>

11. Мирзаев А.Т. Туристик-рекреация корхоналари фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлили // Иқтисодиёт ва таълим. -2019, №6. 214-219-б.

12. Mirzaev A.T. Assessment of cluster formation in management of recreational activity. International Scientific Journal "Theoretical & Applied Science", Philadelphia, USA. 04, (84), 2020. – 605-610-pp. -ISSN: 2308-4944. <http://T-Science.org>

13. Mirzaev A.T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). India. Volume: 5 Issue: 7 July 2020. –P.131-137. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4790>

14. Мирзаев А.Т. Совершенствование системы электронного бронирования как часть цифровизации управленческой деятельности туристско-рекреационных предприятий. Бюллетень науки и практики. Нижневартовск, Россия. Т. 6. №8. 2020. – 99-104 б. DOI: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/57>

UDK 338.325.327(173)

QURILISH SANOATI KORXONALARIDA BOSHQARUV SAMARADORLIGINI BAHOLASH OMILLARI

S.A.Mirzayev, doktorant, Andijon mashinasozlik instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada qurilish sanoati korxonalarida boshqaruv samaradorligini baholash omillari ilmiy nazariy jihatlari o'rganilgan. Shuningdek, qurilish sanoati korxonalarida boshqaruv samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rganilgan. qurilish sanoati korxonalarida boshqaruv samaradorligini nazariy asoslari yoritilgan, un mohiyati, boshqaruv samaradorligini baholash hozirgi holati va rivojlanishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: metodologiya, qurilish sanoati korxonalari, baholash, samaradorlikni oshirish, qayta ishlash, ichki foydalanuvchi, ekspert, xarajatlar sifati, rentabellik, tannarx, tashqi bozor, marketing elementlari, investision omil.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты факторов оценки эффективности управления на предприятиях строительной отрасли. Также были изучены факторы, влияющие на эффективность управления на предприятиях строительной отрасли. Объяснены теоретические основы эффективности управления на предприятиях строительной отрасли, описаны ее сущность, современное состояние и развитие оценки эффективности управления.

Ключевые слова: методология, предприятия стройиндустрии, оценка, повышение эффективности, переработка, внутренний потребитель, эксперт, себестоимость, рентабельность, себестоимость, внешний рынок, элементы маркетинга, инвестиционный фактор.

Abstract. The article examines the scientific theoretical aspects of management efficiency assessment factors in construction industry enterprises. Also, the factors affecting management efficiency in construction industry enterprises were studied. The theoretical foundations of management efficiency in construction industry enterprises are explained, its essence, the current state and development of management efficiency assessment are described.

Key words: methodology, construction industry enterprises, assessment, efficiency improvement, processing, internal user, expert, cost quality, profitability, cost, foreign market, marketing elements, investment factor.

Qurilish sanoati korxonalarida boshqaruv samaradorligi omillarining ta'sirini baholash uchun ichki ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi (1-rasmga qarang). Hozirgi vaqtda bozor muhitining ta'siri samaradorlikni baholashning an'anaviy usullarida o'z aksini topmagan. Metodologiyaning asosiy maqsadi - samaradorlikni oshirish darajasi nazorat qilishga imkoniyatini beradigan yordamida natijalarni yakunini olish uchun tashqi bozor va ichki ta'siridagi omillarni baholashni amalga oshirish uchun barcha elementlarini tizimdagi ta'sirini o'zaro ta'minlash belgilanadi.

Uning asosiy vazifasi korxonadagi ko'rsatkichlarini samaradorligini kuzatib borish doimiy ravishda va tadqiqot natijalari asosida samaradorlik darajasi korxonada pasayishi to'g'risida xabardor qilishdir iborat.

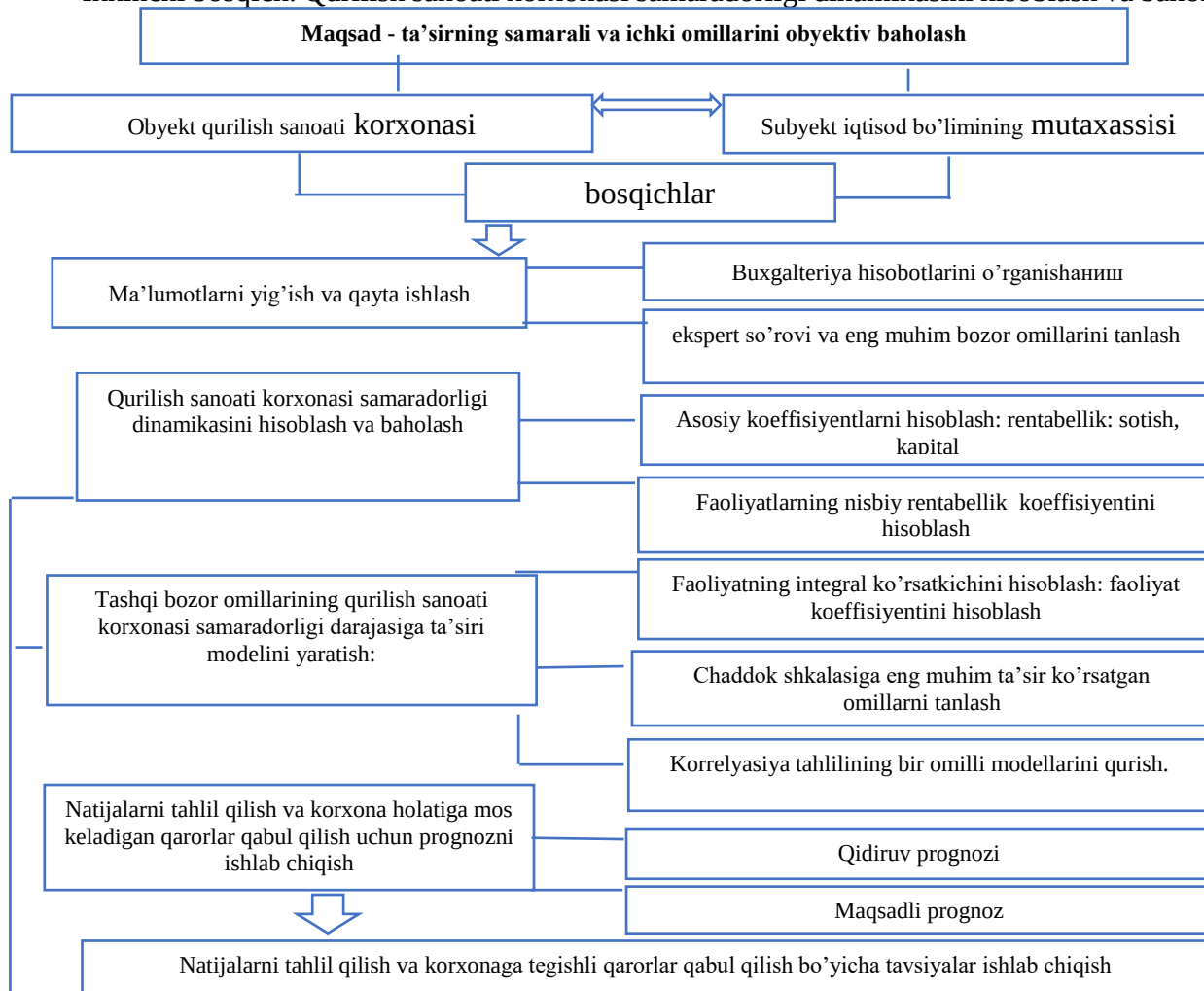
Taklif etilayotgan metodologiya o'z ichiga quyidagi bosqichlarni oladi.

Birinchi bosqich. Dastlabki ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash.

Korxonaning o'tgan va joriy davrlar uchun buxgalteriya (moliyaviy) hisobotlarini o'rganish amalga oshiriladi.

Buxgalteriya (moliyaviy) hisoboti qurilish sanoati korxonasining mulkiy va moliyaviy holati va uning iqtisodiy faoliyati natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning yagona tizim holatida tashqi va ichki foydalanuvchilar tomonidan qurili materiallari sanoati korxonaning ishi bo'yicha umumiy ma'lumotlar moliyaviy tahlil va xususan, baholash samaradorlik uchun manba sifatida asosiy foydalaniladi. Xuddi ayni bosqichda qurilish sanoati korxonasi ta'sir qiluvchi samaradorlik eng tashqi bozor muhim omillarini tanlash uchun baholash usulini ekspertni qo'llash amal etiladi.

Ikkinchi bosqich. Qurilish sanoati korxonasi samaradorligi dinamikasini hisoblash va baholash.

1-rasm. Qurilish sanoati korxonasi faoliyati samaradorligini baholash metodikasi

Manba: Muallif ishlanmasi

Faoliyat samaradorligini baholash moliyaviy ko'rsatkichlardan foydalangan holda amaldagi usullar asosida amalga oshiriladi. U ma'lum bir korxona faoliyatining xususiyatlariga eng moslashtirilgan ma'lum koeffitsiyentlar to'plamini hisoblash va tahlil qilishga asoslangan bo'lishi mumkin.

Zamonaviy sharoitda qurilish sanoati korxonasi samaradorligini baholash uchun yangi ko'rsatkichni joriy etishni taklif qilamiz. Natijada, yalpi foydasi va xarajatlar sifatida - ishlab chiqarish tannarxi taqdim etiladi.

Buning sababi shundaki, rentabellik ko'rsatkichlari - bu yakuniy natijasi (foyda)ning faoliyatning sarflangan yoki qo'yilgan resurslarga nisbati belgilanadi.

Ishlab chiqarish mahsulot tannarxi ko'rsatkichlari samaradorligi bir-bir bilan bog'liqdir.

U tannarxining ishlab chiqarish katta qismini belgilaydi va ishlab chiqarish mahsulot hamda shartlarining sotish o'zgarishiga bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning iqtisodiy va texnik omillari darajasi xarajatlari sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu ta'sir texnologiya, texnika, tashkil etilgan ishlab chiqarishdagi o'zgarishlarga, sifatiga va mahsulot tarkibi uni ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlar qarab miqdori o'zini o'zini ko'rsatadi.

1-jadval

Qurilish sanoati korxonasi rentabelligi ko'rsatkichlari

Nomi	formulasi	Xususiyati
Sotishning rentabelligi	Sotish rentabelligi = Daromad / Sof foyda	Har xarajatdagi so'm uchun olingan daromaddagi foyda ulushini aniqlaydi. Ba'zida ma'lum bir vaqt ichida sof daromadning (soliqdan tashqari foyda) daromadga nisbati sifatida hisoblanadi
O'z rentabelik kapitali	O'z rentabellik kapitalining = sof foyda/davr asosida kapitali o'rtacha miqdori	Sof daromad asosida investisiya xarajatlari rentabelligini ko'rsatadi.
Kapital foydaliligi	Kapital foydaliligi = Soliq va boshqa foizlarni to'lashdan oldingi daromad / (Jami aktivlar - Qisqa muddatli majburiyatlar)	Korxona kapital qo'yilmalarining samaradorligini va foydaliligini belgilaydi.

Manba: Muallif tomonidan umumlashtirildi

Integral indikatorning hisob-kitoblarini baholash uchun samaradorlik darajasi shkalasini qo'llash kerak, uni qurish uchun biz quyidagi formula yordamida intervalli qadamni (h) hisoblaymiz:

$$h = \frac{Q_{\max} - Q_{\min}}{n} \quad (1)$$

bu yerda: $Q_{\max}$ - integral ko'rsatkichning maksimal qiymati;

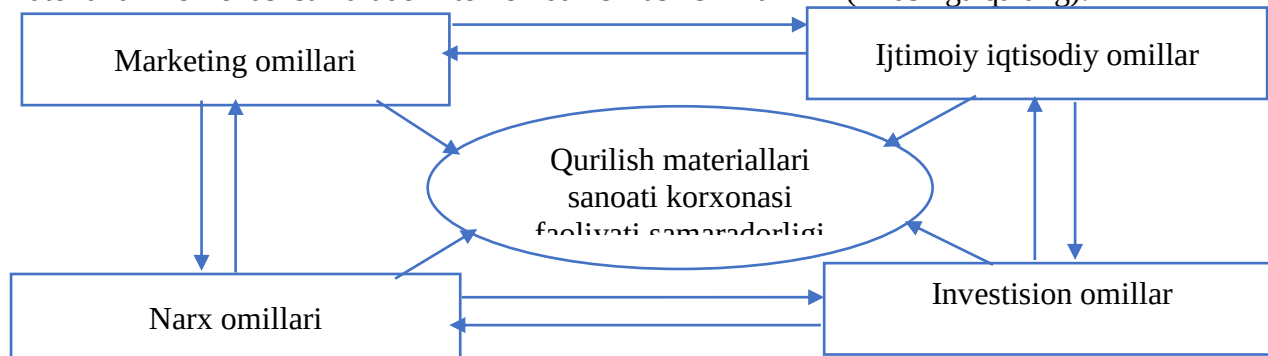
$Q_{\min}$ - integral indikatorning maksimal qiymati;

n - guruhlar soni.

Uchinchi bosqich. Tashqi bozor omillarining korxona samaradorligi darajasiga ta'siri modelini yaratish

Korxona ma'lum vaqt oralig'ida o'z faoliyatini qanchalik samarali amalga oshirganligini aniqlash va shunga muvofiq keyingi prognozni tuzish uchun uning faoliyatining ekologik omillarining ta'siri nuqtai nazaridan samaradorlikni baholash kerak.

Buning uchun ekspert so'rovi yordamida korxona faoliyati samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy bozor omillari aniqlandi. To'rt guruhda takliflar asosida omillar tashqi bozorda qurilish materiallari korxonasi samaradorli tomonidan birlashish mumkin (2-rasmga qarahg):

2-rasm. Bozor omillarining o'zaro bog'liqligi va ularning qurilish sanoati korxonasi faoliyati samaradorligiga ta'siri

Manba: Muallif ishlanmasi

1. Marketing elementlari omillari: korxonaning bozor sotuv ulushi, va xajmi, reklama xarajatlari va boshqalar.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar omillari: iste'mol fondi (yoki xarid qilish xarajatlari) va xom ashyo resurslari importi.

3. Narx shakllari omillari: iste'mol narxlari (ulgurji va chakana) holati, inflyasiya darajasi, valyuta kursi.

4. Investision omillar: investisiyalar va bank foizi.

Qurilish sanoati korxonasining bozordagi o'rni uning ulushi kabi ko'rsatkich yordamida baholanadi. Bu ichki bozorda sotilgan tovarlarning umumiy hajmida ma'lum bir korxona mahsulotining ulushi mavjud. Ushbu ko'rsatkichning rivojlanishi korxona iqtisodiyotini bozordagi

o'zgarishlarga nisbatan qanchalik samarali rivojlanganligini aniqlash imkonini beradi. Korxonaning bozor ulushi tovar aylanmasining umumiy bozordagi sotuv hajmiga nisbati aniqlanadi va tahlil qilinadi:

Bozorni va undagi ma'lum bir korxonaning pozitsiyasini baholagandan so'ng, ma'lum bir mahsulot bozorining tuzilishini tahlil qilish kerak. Buning uchun bozor rivojlanish dinamikasini ikki yo'nalishda o'rganish kerak: mahalliy ishlab chiqarish, import yetkazib berish.

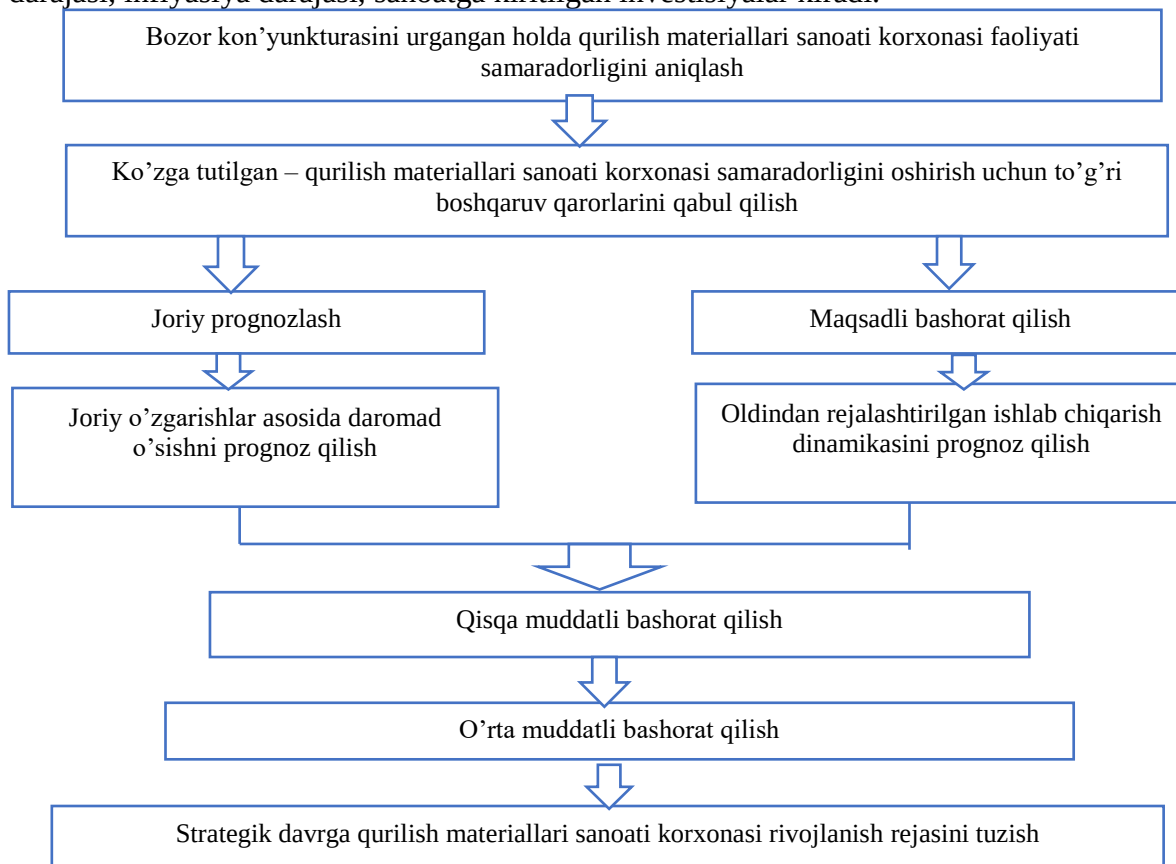
Bozor omillarining korxona iqtisodiy samaradorligiga ta'sir qilishda narxlar tebranishi yetakchi o'rinni egallaydi. Narx omilining samaradorlikka ta'sirini baholash uchun narx darajasi kabi ko'rsatkichdan foydalanish lozim. Bu yerda iste'mol xususiyatlariga ega bo'lgan mahsulotlar guruhining aynan bir hududda ma'lum vaqt oralig'idagi narxlar tebranishini tavsiflovchi umumiy ko'rsatkich statistikasi aniqlanadi (tovar va xizmatlar bozorlar statistikasi). Narxlar darajasi tebranishi bilan o'zaro bog'liqlik inflyasiya ko'rsatkichidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida inflyasiya obyektiv jarayon bo'lib, uning korxona iqtisodiy samaradorlik darajasiga bevosita ta'siri boshqa bilvosita omillar bilan birgalikda baholanishi maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy samaradorlikka ta'siri nuqtai nazaridan aholining to'lov qobiliyati va iste'mol savatchasi ko'rsatkichlarini hisobga olish lozim. Korxonaning iqtisodiy samaradorligiga, oilada iste'mol qilish uchun tovarlar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlarining o'zgarib turishiga bog'liqdir.

Ushbu omillarning korxona samaradorligiga ta'sirini baholash uchun ularni ikki guruhga bo'lamiz:

1. Boshqarish mumkin bo'lgan, ya'ni korxonaning o'zi rejalashtirishi mumkin bo'lgan omillar. Bularga korxonaning bozordagi ulushi, reklama xarajatlari, savdo bonusi, savdo belgisi va x.q.

2. Boshqarilmaydigan, ob'ktiv omil va korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan. Bularga bozor sig'imi kon'yunkturasini, aholining xarid daromadi, xammasi tovar bozorining tuzilishi, tovar narxi darajasi, inflyasiya darajasi, sanoatga kiritilgan investisiyalar kiradi.

3-rasm. Bozor kon'yunkturasini hisobga olgan holda qurilish sanoati korxonasi samaradorligini prognoz qilish

Manba: Muallif ishlanmasi

Prognozlar maqsadiga ko'ra ikki turga bo'linadi - qidiruv va maqsadli. Qidiruvda bashorat birlamchi bo'ladi o'tmishda va joriy yilda o'rganilayotgan obyektning rivojlanish tendensiyalarini

kelajakda shartli ravishda davom ettirishga asoslanadi va urganilayotgan (omillarni) abstraktasiya qilinadi, bu korxona samaradorligini o'zgartirishi mumkin.

Maqsadli prognoz, taxmin qilishdan farqli o'laroq, oldindan belgilangan maqsadlar asosida ishlab chiqiladi. "Uning vazifasi maqsadlar sifatida qabul qilingan kelajakda prognozlash obyekti mumkin bo'lgan holatlariga erishish yo'llari va muddatlarini aniqlashdir. Qidiruv prognozi, bashorat qilish ob'ekti kelajakdagi holatini aniqlashda uning o'tmishi va hozirgi holatiga asoslanadi, me'yoriy prognoz esa teskari tartibda ishlab chiqiladi: kelajakdagi ma'lum bir holatdan mavjud tendensiyalar va o'zgarishlarni hisobga olgan holda" [1].

Kelajakdagi biznes faoliyatini prognozlab ishlab chiqish xajmini bozor kon'yukturasiga moslashtirish va mahsulotlarni reklama qilish sotish o'z ichiga oladi. Uslubiy nuqtai nazardan, vazifalarni rejalashtirishga muvofiq xar bir bashorat qilingan davrni belgilash orqali "prognoz-reja" zanjiridagi bo'g'inlarning bog'lanishini ta'minlash muhimdir. Shu sababli, prognozlar qisqa muddatli va uzoq muddatli yetkazib berish vaqtlari bilan tuziladi (3-rasmga qarang).

Qurilish sanoati korxonasi o'zgargan tashqi muhit va bozor muhiti samaradorligini baholashda iqtisodiy nafaqat korxonaning ichki ma'lumotlari, balki tadqiqotlar bozori natijasida ma'lumotlar olingan ham zaruriyatini foydalanish shakllantiradi. Samaradorligini baholash zamonaviy iqtisodiy ko'rsatkichlari sharoitida faoliyat tashqi muhitning barcha parametrlarini tegishliligi, shu birga bozor sharoitlarini, ko'rsatkichlar makroiqtisodiy o'zgarishi, jumladan, bozor omillarini alohida mamalakatimiz tomonidan solishni tartibga hisobga ta'sirini olishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Коняшова А. В., Мерзликина Г. С. Методика оценки уровня экономической устойчивости развития предприятия // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса. 2012. № 4 (21). С. 174—179.

UO'K 338.132:63

TADBIRKORLIK FAOLIYATINING TASHQI IQTISODIY FAOLIYATI KO'RSATKICHLARI TIZIMI TAKOMILLASHTIRISH

D.E.Nishonboyev, o'qituvchi, Farg'ona davlat univesiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Tadbirkorlik korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatini jadallashtirish va uning mamlakat eksportidagi ulushini oshirish murakkab vazifalardan hisoblanadi. Bu vazifani bajarilishini ta'minlash uchun qator ishlar amalga oshirilishi, jumladan tadbirkorlik korxonalarida modernizatsiyalash jarayonlarini amalga oshirish va tadbirkorlik faoliyatining tashqi iqtisodiy faoliyatining samaradorligini ko'rsatuvchi ko'rsatkichlari aniqlab olinishi muhim hisoblanadi.

Kalit so'z va iboralar: tadbirkorlik, iqtisodiy mexanizm, samaradorlik, eksport, import, xizmat, valyuta, mahsulot, tashqi bozor.

Аннотация. Одной из сложных задач является ускорение внешнеэкономической деятельности предпринимательских предприятий и увеличение их доли в экспорте страны. Для обеспечения выполнения этой задачи важно, чтобы был проведен ряд работ, в том числе по внедрению процессов модернизации на предпринимательских предприятиях и определению показателей эффективности внешнеэкономической деятельности предпринимательской деятельности.

Ключевые слова и фразы: предпринимательство, экономический механизм, эффективность, экспорт, импорт, услуга, валюта, продукт, внешний рынок.

Abstract. Accelerating the foreign economic activity of entrepreneurial enterprises and increasing its share in the country's exports are considered complex tasks. It is important that a number of works are carried out to ensure the fulfillment of this task, including the implementation of modernization processes in entrepreneurial enterprises and the identification of indicators indicating the effectiveness of the foreign economic activity of entrepreneurial activity.

Keywords and phrases: entrepreneurship, economic mechanism, efficiency, Export, import, service, currency, product, foreign market.

Hozirgi davrning muhim masalalaridan biri iqtisodiyot va aholining o'sib borayotgan

ehtiyojlarini to'laroq qondirishdan iborat ekan, amalga oshirilayotgan barcha yo'nalishlar shu masalaning yechimiga hissa qo'shishiga erishish lozim. Bu yo'nalishda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish eng katta hissa qo'shishi mumkin.

Kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha muhim vazifalarni bajarish tashqi iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishning hal qiluvchi yo'nalishi sifatida katta o'rin egallaydi. Jahon bozorida raqobat tobora keskinlashib borayotgan hozirgi sharoitda mavjud kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarini rekonstruksiya qilmasdan, zamonaviy, ilg'or va yuksak texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalarni tashkil etmasdan turib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilamasdan turib tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish, uning balansida musbat saldoga erishish, ya'ni eksportni importdan ustunligini ta'minlash mumkin emas.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilashda barcha kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Bu korxonalarda modernizatsiyalash jarayonining samarasini orttirish uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarida mahalliy xomashyolardan foydalangan holda raqobatbardoshli mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va eksport salohiyatini oshirish masalasini kun tartibiga qo'yish zarur.

Endilikdagi muhim vazifa – tashkil etilgan kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarining samarali faoliyatini tashkil etish va ular tomonidan xorij mamlakatlariga mahsulotlar eksport qilish hajmini va turlarini orttirishdan iboratdir. Tadbirkorlik faoliyatining samarali bo'lishida tadbirkorlik muxiti omillarini tadqiq etish muhim o'rinni egallaydi. Tadbirkorlik muxiti deyilganda tadbirkorlik subyektining faoliyat ko'rsatib borishiga ta'sir o'tkazadigan va boshqaruvga oid qarorlar qabul qilishning talab etadigan shart-sharoitlar va omillar bor-yo'qligi tushuniladi. Tadbirkorlik muxitining ichki va tashqi omillari tafovut qilinadi. Ichki muxit deyilganida firmaning olinadigan foydani ko'paytirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmini o'z ichiga oluvchi xo'jalik faoliyati tushuniladi.

Tadbirkorlik faoliyatining tashqi iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish va baholash uchun uning ko'rsatkichlari tizimini tayyorlash kerak bo'ladi. Hozirgi vaqtda bu yo'nalishda qator ko'rsatkichlardan foydalanilmoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda va iqtisodiy amaliyotda tovarlar eksporti samaradorligi ko'rsatkichlarining ikkita asosiy turi qo'llaniladi:

1. Mutloq samaradorlik ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich eksportdan olingan sof daromadni ifodalaydi.

2. Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi. Eksport qilinadigan tovarlarning ichki qiymati va valyuta tushumlari qiymatlarini solishtirishga asoslangan ko'rsatkich hisoblanadi.

Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi bir qator kamchiliklarga ega. Bu ko'rsatkich turli bozorlarda tovarlarni eksport qilish samaradorligi darajasini solishtirishga imkon bermaydi, chunki tovarlarning xorijiy valyutadagi narxlar va ularni sotishning o'ziga xos shartlari turli bozorlarda mos kelmasligi mumkin. Bu korxonaga u yoki bu mahsulotni eksport qilishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilganda faqat undan foydalanishga imkon bermaydi.[1]

Mutlaq samaradorlik ko'rsatkichi valyuta samaradorligi ko'rsatkichining kamchiliklaridan xoli bo'lib, korxonaning eksport strategiyasini shakllantirishda qo'llanilishi mumkin.

Kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarining eksport strategiyasi, shuningdek, uni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoni ko'p jihatdan eksportga yo'naltirilgan kichik biznes korxonasining maqsadlariga, moliyaviy imkoniyatlariga, eksport salohiyatiga, shuningdek, muayyan eksport operatsiyasining xususiyatlariga bog'liq. Bu yerda ham qator ko'rsatkichlar mavjuddir. Ular kichik biznes korxonasining eksporti xajmi, importi xajmi, umumiy eksport salohiyati, moliyaviy resurslari qiymati va shu kabilardir. Samarasiz eksport strategiyasi kichik biznes uchun, ayniqsa sezilarli bo'lgan katta moddiy yo'qotishlarga olib kelishi mumkinligi sababli, uni malakali ishlab chiqish va samarali amalga oshirish jarayoni tashqi bozorga chiqishda alohida ahamiyatga ega.

Bir gurux olimlar kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarining xo'jalik samaradorligining turli ko'rsatkichlarini hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladigan kichik biznes korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatini boshqarish bo'yicha iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarining butun tizimini ikki guruhga ajratishni tavsiya etadilar:[2]

1. Mutlaq qiymatlar sifatida belgilangan ta'sir ko'rsatkichlari, natijalar va xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida tegishli pul birliklarida ifodalanadi;

2. Har bir xarajat birligining natijasini aks ettiruvchi samaradorlik ko'rsatkichlari.

Mahsulot eksporti to'g'risida qaror qabul qilish uchun eksport samaradorligi ko'rsatkichi (Es) mahsulot ishlab chiqarish (Mi.ch.) va ichki bozorda sotish samaradorligi ko'rsatkichi bilan taqqoslanadi. Mahsulot eksporti samaradorligi ko'rsatkichi $Es > Mi.ch.$ bo'lsa samarali hisoblanadi.[3]

Kichik biznes va tadbirkorlikning jadal sur'atlarda rivojlanishini amalga oshirish hamda uning hududlar eksport salohiyatidagi ulushini oshirish uchun tadbirkorlik faoliyatining tashqi iqtisodiy faoliyatining ko'rsatkichlari tizimini yaratish va ular vositasida samarali boshqaruvni yo'lga qo'yish muhimdir. Tashqi iqtisodiy faoliyatning ko'rsatkichlari tizimini tayyorlashdan oldin, hozirgi vaqtdagi ayrim tushunchalarni aniqlik kiritib olish darkor. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 maydagi 283-son «O'zbekiston Respublikasida tashqi savdo operatsiyalari monitoringini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida quyidagi tushunchalarga aniqlik kiritilgan:

tovarlar importi — tovarlarni ularni qaytarib olib chiqish majburiyatisiz O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga olib kirish;

ishlar (xizmatlar) importi — xorijiy davlatning yuridik va jismoniy shaxsi tomonidan O'zbekiston Respublikasi rezidentiga ishlarni bajarish (xizmatlar ko'rsatish), ular bajarilishi (ko'rsatilishi) joyidan qat'i nazar;

import qiluvchilar — yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar — tovarlar (ishlar va xizmatlar) importiga O'zbekiston Respublikasi norezidentlari bilan tashqi savdo kelishuvlarini (kontrakt, invoys) tuzgan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari;

eksport qiluvchilar — yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar — tovarlar (ishlar va xizmatlar) eksportiga O'zbekiston Respublikasi norezidentlari bilan tashqi savdo bitimlari (kontrakt, invoys) tuzgan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari;

invoys (hisob-faktura) — xalqaro tijorat amaliyotida sotuvchi tomonidan xaridorga taqdim etiladigan tovarlar va xizmatlar ro'yxati, ularning miqdori va xaridorga yetkazib berilgan narxlar, tovarlarning rasmiy xususiyatlari, yetkazib berish shartlari, jo'natuvchi va oluvchi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan hujjat;

Invoyslarda quyidagi asosiy ma'lumotlar bo'lishi kerak:

xo'jalik yurituvchi subyektning nomi va uning rekvizitlari;

xorijiy sherikning nomi va uning rekvizitlari;

invoys summasi;

tovarlar (ishlar, xizmatlar) nomi;

tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning o'lchov birligi;

tovarlar (ishlar, xizmatlar) miqdori;

tovarlar (ishlar, xizmatlar) narxi;

tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni yetkazib berish qiymati.

Hozirgi vaqtda mavjud xujjatlarga binoan tashqi iqtisodiy faoliyatning quyidagi ko'rsatkichlaridan foydalanilmoqda:

1. Mutloq samaradorlik ko'rsatkichi.
2. Natijalar va xarajatlar o'rtasidagi farq (foyda)
3. Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
4. Eksport xajmi.
5. Import xajmi.
6. Umumiy eksport salohiyati.
7. Moliyaviy resurslar qiymati.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 maydagi 283-son «O'zbekiston Respublikasida tashqi savdo operatsiyalari monitoringini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida tovarlar va xizmatlar ro'yxati, ularning miqdori va xaridorga yetkazib berish

muddatlari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi ko'zda tutilgan. Demak, ushbu ro'yhatga yana eksport qilinadigan tovarlar soni, nomi, miqdori va yetkazib berish muddatlarini qo'shib qo'yish mumkin.

1. Mutloq samaradorlik ko'rsatkichi.
2. Natijalar va xarajatlar o'rtasidagi farq (foyda)
3. Eksportning valyuta samaradorligi ko'rsatkichi.
4. Eksport xajmi.
5. Import xajmi.
6. Umumiy eksport salohiyati.
7. Moliyaviy resurslar qiymati.
8. Eksport qilinadigan tovarlar soni
9. Eksport qilinadigan tovarlar miqdori
10. Eksport qilinadigan tovarlarni yetkazib berish muddatlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari qatori bu faoliyatning samaradorligi ko'rsatkichlari ham aniqlanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligi ko'rsatkichlari sifatida eksport samaradorligi koeffitsiyenti hamda eksport effekti ko'rsatkichi aniqlanadi.

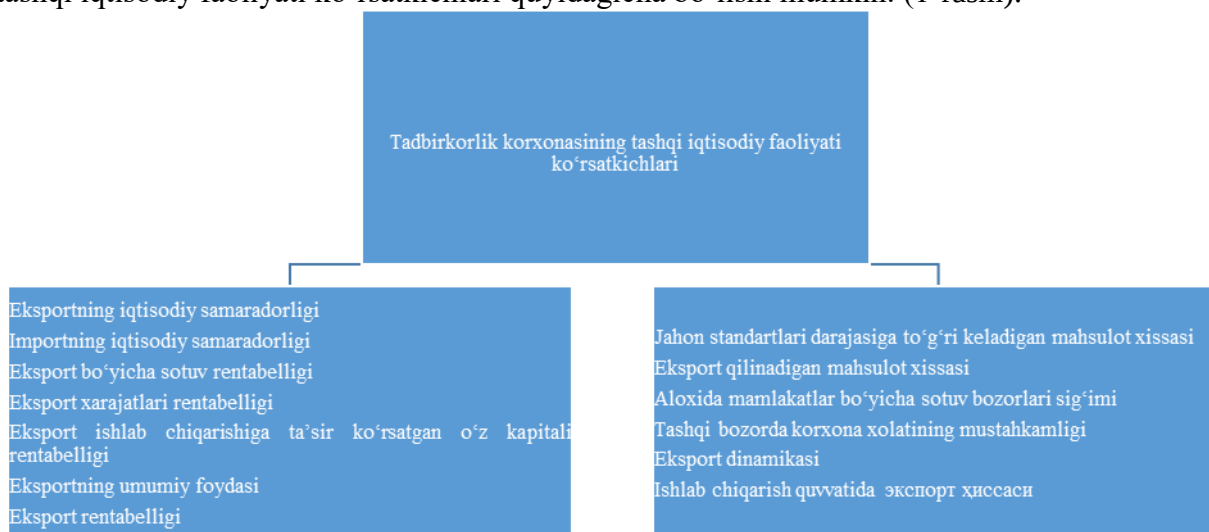
Import faoliyati bilan shug'ullangan korxonalar faoliyatini tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

import qilinadigan tovarlarning qiymati;

transport va ekspeditorlik xarajatlari;

bitimni tuzish bilan bog'liq xarajatlar, valyuta risklari va yo'qotishlar, bojxona to'lovlari va yig'implari kabi boshqa xarajatlar;

Kichik biznes va tadbirkorlik korxonalarining samaradorligini oshirish maqsadida ularning tashqi iqtisodiy faoliyati ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqish zarur. Tadbirkorlik korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyati ko'rsatkichlari quyidagicha bo'lishi mumkin: (1-rasm).

1-rasm. Tadbirkorlik korxonasining tashqi iqtisodiy faoliyati ko'rsatkichlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligini hisoblashda avvalambor eksport faoliyatining iqtisodiy samaradorligini hisoblaymiz. Buning uchun bizga eksport faoliyati xarajatlari kerak bo'ladi. Tadbirkorlik korxonalari eksport faoliyati bilan shug'ullanganda quyidagi xarajatlarni amalga oshiradilar:

1. Eksport qilinadigan tovarlar tannarxi.
2. Tayyor mahsulotni tashish bilan bog'liq xarajatlar
3. Boshqa xarajatlar (sug'urta, bojxona to'lovlari, boshqa qo'shimcha xujjatlarni rasmiylashtirish).

Tadbirkorlik korxonalarining eksport bo'yicha iqtisodiy samaradorligini quyidagicha hisoblaymiz:

$$E_{i.s.} = D_e + V_{s.t.} - X_{eks}$$

$E_{i.s.}$ – tadbirkorlik korxonasining eksport bo'yicha iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi, ming so'mda

D_e – eksport qilingan mahsulotdan tushum, ming so'mda;

$V_{s.t.}$ – valyutani sotishdan tushadigan tushum, ming so'mda

X_{eks} – korxonani eksport bilan bog'liq barcha xarajatlari (mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, marketing va boshqa xarajatlari), ming so'mda.

Korxonalar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanganlarida import va eksport faoliyati bo'yicha yana qator ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Ular faoliyatida mahsulot import qilish amalga oshirilganda tahlil uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

import mahsuloti qiymati;

transport-ekspeditsiya xarajatlari;

boshqa xarajatlar: bitim tuzish bilan bog'liq xarajatlar, valyuta havflari, bojxona to'lovlari.

Tadbirkorlik korxonalari faoliyatida mahsulot eksport qilinganda tahlil uchun quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

eksport qilingan mahsulot tannarxi;

transport xarajatlari;

boshqa xarajatlar;

eksportdan daromad.

Tadbirkorlik korxonalari o'z faoliyatida tashqi iqtisodiy faoliyatga kirishadilar va bu faoliyat natijasida samaradorlikni oshirishga harakat qiladilar. Ularning tashqi iqtisodiy faoliyatida eksport xajmi va qiymati, import xajmi va qiymati, eksport va import samaradorligi singari ko'rsatkichlar aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курилов М.С. «Подходы к определению эффективности экспортной деятельности предприятия», официальный сайт Южного университета (ИУБиП), www.iubip.ru/www.iubip.ru/branch/donetsk/sotrud/eim_nauka/Kurikov%20M.S.%20Podhodi.rtf
2. Непомнящий Е.Г. «Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности», изд-во ТИУиЭ, 2007.–176с., административно-управленческий портал, www.aup.ru/http://www.aup.ru/books/m227/4_3.htm
3. Непомнящий Е.Г. «Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности», изд-во ТИУиЭ, 2007.–176с., административно-управленческий портал, www.aup.ru/http://www.aup.ru/books/m227/4_3.htm
4. Doniyor, Y., & Doniyor, N. (2022). Content and Main Components of the Economic Mechanism of Family Business Development. *Miasto Przyszłości*, 28, 411-418.
5. Doniyor, Y., & Doniyor, N. (2022). Competitiveness of a family business ways to improve. *International journal of social science & interdisciplinary research* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 175-183.
6. Тешабаева, О. Н., & Нишонбоев, Д. Э. Ў. (2021). Корхоналарнинг таркетинг салоҳиятини баҳолаш омиллари. *Scientific progress*, 2(7), 657-661.
7. Тешабаева, О., & Нишонбоев, Д. (2022). Направления совершенствования бюджетной политики в новом Узбекистане. *Таълим ва тадқиқотлар республика илмий-услубий журнали*, 56-61.
8. Тешабаева, О. Н. (2022). Ўзбекистонда давлат бюджетини режалаштириш тизимини такомиллаштириш. *Results of National Scientific Research International Journal*, 1(3), 75-82.

UO'K 332.1

MINTAQADA SANOAT SIYOSATINI SHAKLLANTIRISH USTUVOR YO'NALISHLARI

O.Qurbonova, oq'ituvchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mintaqada sanoat siyosatini shakllantirish ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan. Sanoat siyosati obyektlarini tizimlashtirish modeli ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mintaqa, sanoat siyosati, korxonalar, davlat-xususiy sherikchilik, innovatsiya, tizimlashtirish, raqamlashtirish.

Аннотация. В статье рассматриваются приоритетные направления формирования промышленной политики в регионе. Разработана модель систематизации объектов промышленной политика.

Ключевые слова: Регион, промышленная политика, предприятия, государственное-частное партнерство, инновация, систематизация, цифровизация.

Abstract. The article examines the priority directions for the formation of industrial policy in the region. A model for systematizing industrial policy objects has been developed.

Keywords: Region, industrial policy, enterprises, public-private partnership, innovation, systematization, digitization.

Jahonda xalqaro miqyosdagi raqobat keskinlashib borayotgan hozirgi davrda iqtisodiy tizimning potensial imkoniyatlaridan foydalanishda innovatsion rivojlanishni boshqarish strategiyasini shakllantirish hamda samaradorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. –Dunyoning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyotida yangi bilim, yangi texnik va texnologik yechimlarga ega bo'lgan yangi yoxud takomillashtirilgan texnologiyalar, qurilma-mexanizmlar hamda boshqa mahsulotlar ulushi YAIM ning 70-85 % gacha bo'lgan qismini tashkil etmoqda. Bu bilan ular o'zlarida dunyodagi ilmiy salohiyatning 90 % dan ortiq qismini jamlaganlar va hozirgi davrda 2,5-3,0 trln. AQSh dollariga (bu hatto xom-ashyo vaenergetika resurslari bozori hajmidan ham ko'proqdir) baholanadigan yuqori texnologiyalarning global bozoridagi 80 % lik ulushni nazorat qiladilar. Yaqin o'n yillardan keyin esa, bu ko'rsatkich 4,0 trln. AQSh dollaridan ortishi kutilmoqda[1]. Bundan ko'rinadiki, sanoatni innovatsion rivojlantirishni boshqarish mexanizmi samaradorligini oshirish tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

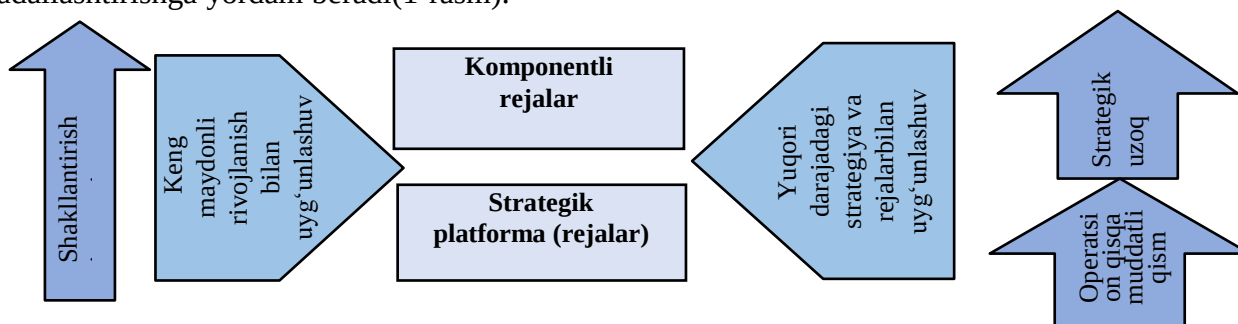
Jahonda globallashuv hamda xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida sanoatni innovatsion rivojlantirishni boshqarish mexanizmi samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Sanoat innovatsiyalari sohasidagi tarkibiy o'zgarishlar va asosiy tendensiyalar, innovatsion rivojlanish jarayonlarini boshqarish, innovatsion faoliyatning me'yoriy-huquqiy ta'minotini takomillashtirish, raqamli texnologiyalar rivojlanishining ilm talab mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'siri, innovatsion texnologiyalar va xizmatlar, shu jumladan, patentlar, litsenziyalar, nou-xau vasanoat namunalari umumjahon savdosi hajmiga ta'sir etuvchi omillar, intellektual mulkni tijoratlashtirish, innovatsion xizmatlar eksporti tarkibida intellektual mazmundagi xizmatlar ulushining o'zgarishi, innovatsion faoliyat infratuzilmasini rivojlantirish kabilar bu boradagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

Jahonda bugungi kunda rivojlangan davlatlar iqtisodiy siyosatining asosini shu jihat tashkil etadiki, bunga ko'ra mamlakatning raqobatbardoshligi darajasini oshirishga faqatgina ishlab chiqarishning fantalab tarmoqlarini qayta jihozlash va modernizatsiyalash evazigagina erishish mumkindir[2].

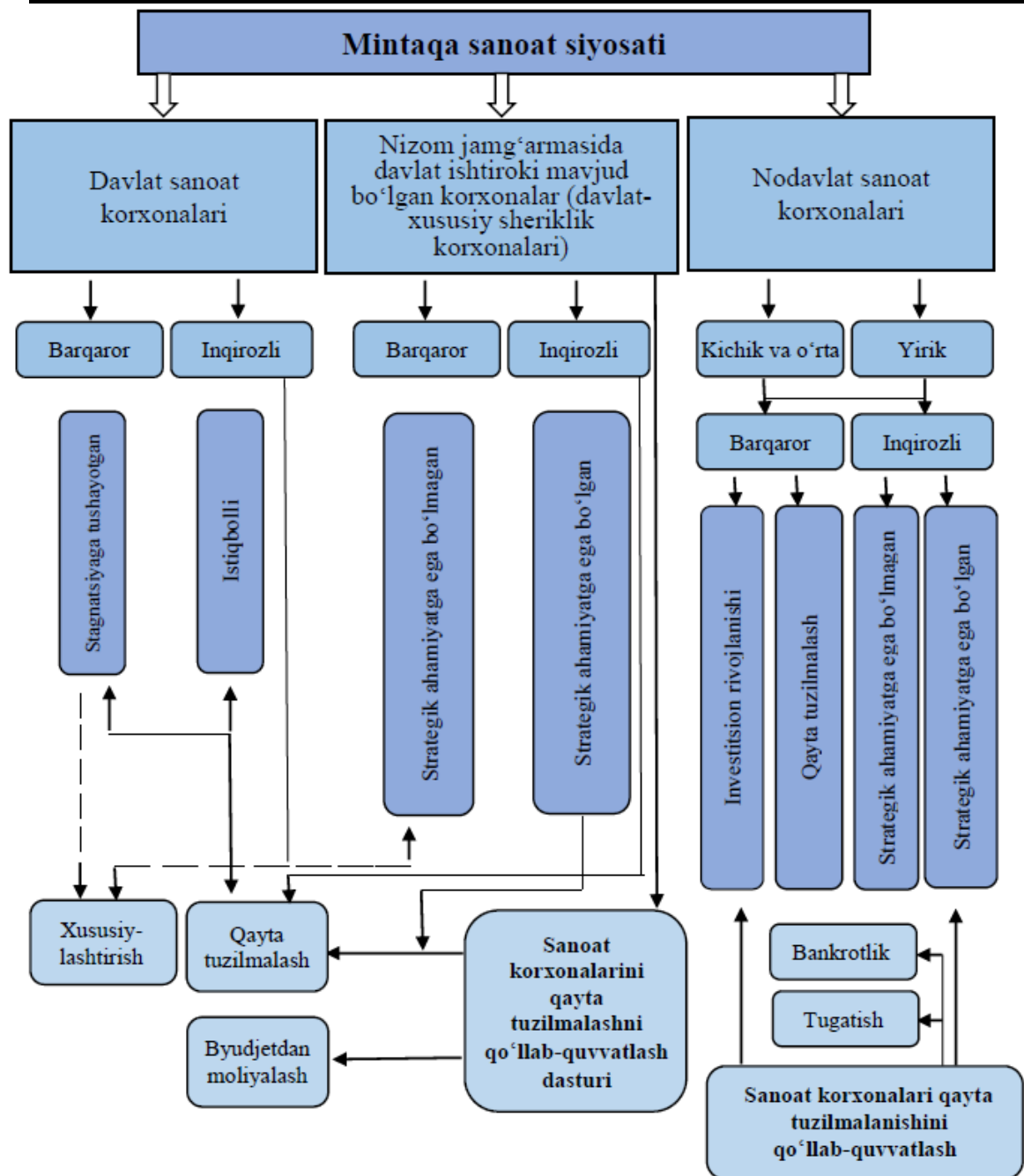
Mana shu nuqtai nazardan ayni davrda davlat sanoat siyosatining bugungi kunlardagi asosiy g'oyasi – globallashuv sharoitlarida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy vazifalarini hal qila oladigan postindustrial tipdagi raqobatbardosh sanoat majmuasini shakllantirish tobora ko'proq ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Shubhasizki, sanoatning rivojlanishi mos holdagi resurslarning hududiy transformatsiyalashuvi bilan jips holda bog'liq bo'lib, mana shuning uchun ham mintaqalarning sanoat siyosati eng kam darajadagi sarf-xarajatlar va moddiy hamda intellektual salohiyatdan yuqori samarador holda foydalanish bilan butun davlatning sanoat faoliyatini amalga oshirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhim shart-sharoitlardan biri bo'lib hisoblanadi[3].

Bu maqsadlarga erishish birinchi navbatda mintaqalardagi sanoat siyosatini shakllantirishga ilmiy asoslangan metodologik yondashuvning mavjudligini ko'zda tutib, bu mintaqa sanoati rivojlanishini rejalashtirishning mavjud metodlari va dastaklarini tizimlashtirish hamda takomillashtirishga, shu jumladan, mintaqalar va umuman butun davlatning rivojlanishi jarayonlarini jadallashtirishga yordam beradi(1-rasm).

1-rasm. Mintaqada sanoat siyosatini shakllantirish metodologiyasining tarkibiy qismlari

Shunday qilib, mintaqa sanoat siyosatini shakllantirish metodologiyasimintaqa hayot faoliyati va sanoat rivojlanishining asosiy – iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini integratsiyalashi lozim bo‘lib, bunda u tarmoqlararo va milliy ustuvorliklar bilan uzluksiz o‘zaro harakatlarni ham qo‘llab-quvvatlashi zarur.

Shu bilan birga, mintaqa sanoat siyosatini shakllantirishning samarali tarzda ishlab chiqilgan metodologiyasi mintaqaviy sanoatni rejalashtirish va manfaatlar hamda imkoniyatlarga mos holda rivojlanish rejalarini amalga oshirish jarayonida barcha manfaatdor va kompetentli shaxslarning faol ishtirok etishlari uchun jalb qilinishlariga imkon beradi. U davlat, xususiy va nodavlat tashkilotlarni boshqaradiganlarning, shu jumladan, qaror qabul qilish jarayonlaridan aksar hollarda uzoqda bo'ladigan aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarining ijtimoiy integratsiyalashuvdagi tamoyillarini tan olish hamda yuzaga chiqarish bilan mintaqa sanoati rivojlantirish jarayonlarida ishtirok etishlari uchun keng imkoniyatlarni ham ochadi. Shunga ko'ra, yuqorida ta'kidlab o'tgan fikr-mulohazalarimiz asosida mintaqa sanoat siyosatini shakllantirish metodologiyasining tarkibiy qismlarini quyidagi 5-rasmda ko'rsatib o'tilganidek tasvirlashimiz mumkin bo'ladi. Mintaqada

sanoat siyosatini shakllantirish metodologiyasining har bir komponentni ishlab chiqish jarayoniga manfaatdor tomonlarni, masalan:

a) ishlab chiqarishni rivojlantirish bo'yicha – korxonalar, institutlar, akademiyalar, innovatsion parklar vakillarini;

b) sanoat mahsuloti ishlab chiqarishni tijoratlashtirish bo'yicha – tadbirkorlik sohasi vakillarini;

d) mintaqaning ijtimoiy rivojlanishi va sanoat korxonalari ishchi-xodimlarni himoya qilish bo'yicha – kasaba uyushmalari va tarmoq assotsiatsiyalari vakillarini;

e) atrof-muhit muhofazasi bo'yicha esa – ekolog-mutaxassislar va shu kabilarni jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Amalga oshirish doirasi mintaqa sanoat siyosati dasturlari va rejalarini to'g'ri amalga oshirish uchun zarur bo'lgan muhim element bo'lib hisoblanadi, u mazkur siyosatni amalga oshirishning maqsadli mexanizmlarini shakllantirishga imkon beradi. Amalga oshirish doirasiga bog'liq ravishda sanoat siyosatida ishlab chiqilgan ma'lum bir chora-tadbirlar va qadamlarni obyektlar bo'yicha tuzilmalashni o'tkazish mumkin bo'ladi. Amalga oshirish doirasining minimal tuzilmasi o'z ichiga amalga oshirish rejasi; moliyaviy reja; monitoring va baholash rejasi; qobiliyatlarni mustahkamlash rejasini oladi. Mintaqa sanoat siyosatining obyektlar bo'yicha tuzilmalash modeli yuzasidan takliflar ishlab chiqildi (2-rasm).

Mintaqalarda sanoat taraqqiyotini ta'minlash, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash muhim muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Sanoat taraqqiyotini ta'minlash, yuqori qo'shilgan qiymatni yaratish, aholi bandligini ta'minlash, ichki bozorni to'yintirish, eksport salohiyatini oshirishda ahamiyatli bo'lib, keyingi yillarda dunyo hamjamiyatida sodir bo'layotgan turli iqtisodiy jarayonlar sanoatning rivojlanish barqarorligiga o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Bu kabi sharoitlarda sanoat mahsulotlari yetishtirishning mavjud imkoniyatlarni hisobga olgan holda keyingi yillar uchun prognoz qiymatlarini ishlab chiqish, ushbu jarayonda zamonaviy miqdoriy usullardan foydalanish talab qilinmoqda.

Bunday sharoitda mos modelni tanlash hamda omillar ta'sirini to'liq qamrab olish muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. А.Н.Бойко и др. Опыт инновационного сотрудничества стран ЕС и СНГ/<https://e-cis.info/cooperation/3121/77447>.
2. "Тарануха Ю. Конкурентоспособность страны: зачем за нее бороться // Общество и экономика. 2016. №5.С. 72-85.
3. Рузметов Б. Региональная Экономика. Опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. Ташкент, «ФАН».2002 г.

UO'K 330.341.1

MINTAQALARDA INNOVATSION FAOLIYATINI JADALLASHTIRISH USTUVOR YO'NALISHLARI

S.Raxmonov, tadqiqodchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mintaqalarda innovatsion faoliyatini jadallashtirish ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan. Mintaqani innovatsion rivojlantirish tizimining konseptual modeli ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mintaqa, innovatsiya, innovatsion iqtisodiyot, ilmiy tadqiqot, mintaqaviy innovatsion tizim.

Аннотация. В статье рассматриваются приоритеты ускорения инновационной деятельности в регионах. Разработана концептуальная модель системы инновационного развития региона.

Ключевые слова: Регион, инновация, инновационная экономика, научные исследования, региональная инновационная система.

Abstract. The article analyzes the priorities of accelerating innovative activities in the regions. A conceptual model of the system of innovative development of the region has been developed.

Keywords: Region, innovation, innovation economy, scientific research, regional innovation system.

Jahonda globallashuv hamda xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida sanoatni innovatsion rivojlantirishni boshqarish mexanizmi samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Sanoat innovatsiyalari sohasidagi tarkibiy o'zgarishlar va asosiy tendensiyalar, innovatsion rivojlanish jarayonlarini boshqarish, innovatsion faoliyatning me'yoriy-huquqiy ta'minotini takomillashtirish, raqamli texnologiyalar rivojlanishining ilmtalab mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'siri, innovatsion texnologiyalar va xizmatlar, shu jumladan, patentlar, litsenziyalar, nou-xau va sanoat namunalari umumjahon savdosi hajmiga ta'sir etuvchi omillar, intellektual mulkni tijoratlashtirish, innovatsion xizmatlar eksporti tarkibida intellektual mazmundagi xizmatlar ulushining o'zgarishi, innovatsion faoliyat infratuzilmasini rivojlantirish kabilar bu boradagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida sanoat tarmog'ida faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy subyektlar tomonidan innovatsion faoliyatni rivojlantirish, mavjud an'anaviy o'zaro aloqalar o'rniga izchil ravishda raqamli aloqalarga o'tish jarayonlari ro'y bermoqda.

Mamlakatimizda ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatining istiqbolli yutuqlarini targ'ib qilish, bu borada samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, ilmiy-eksperimental ixtisoslashgan laboratoriyalar, yuqori texnologik markazlar, texnoparklar va boshqa innovatsion tuzilmalarni mustahkamlash muhim vazifa sifatida belgilab berildi[1].

O'zbekiston Respublikasi va uning mintaqalarida ITTKIni amalga oshiruvchi tashkilotlar soni va ular tomonidan bajarilgan ishlanmalar hajmi dinamikasi tahlil qilindi(1-jadval).

1-jadval.

2021 yilda O'zbekiston Respublikasi mintaqalarining innovatsion faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar

Hududlar	Innovatsiya joriy qilingan tashkilotlar soni	Jami joriy qilingan innovatsiyalar soni	Har bir tashkilotga to'g'ri keladigan joriy qilingan innovatsiyalar soni
O'zbekiston Respublikasi	1151	4148	4,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	20	70	3,5
viloyatlar:			
Andijon	43	61	1,4
Buxoro	39	178	4,5
Jizzax	33	71	2,1
Qashqadaryo	61	109	1,7
Navoiy	64	469	7,3
Namangan	50	126	2,5
Samarqand	20	59	2,9
Surxondaryo	86	177	2,0
Sirdaryo	155	196	1,2
Toshkent	130	554	4,2
Farg'ona	116	275	2,3
Xorazm	16	35	2,1
Toshkent sh.	318	1768	5,5

Amalga oshirilgan ITTKI ning miqdor va sifat jihatdan turli xil o'zgarishlarga duch kelgan. Masalan, innovatsion faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar soni 1151 tani, joriy qilingan innovatsiyalar soni 4148 tadan iborat bo'lib, bunda bitta innovatsion korxona hisobiga o'rtacha 4 tadan joriy qilingan innovatsiyalar to'g'ri kelmoqda.

Lekin mintaqalar kesimida olib qaraganda, amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarining barqaror o'sishi turlicha dinamikada bo'lgan. Jumladan, Toshkent shahri bo'yicha bitta innovatsion korxonaga 5,5 ta joriy qilingan innovatsion ishlanma to'g'ri kelsa, Qoraqalpog'iston Respublikasida bu ko'rsatkich 3,5 tani tashkil qilgan.

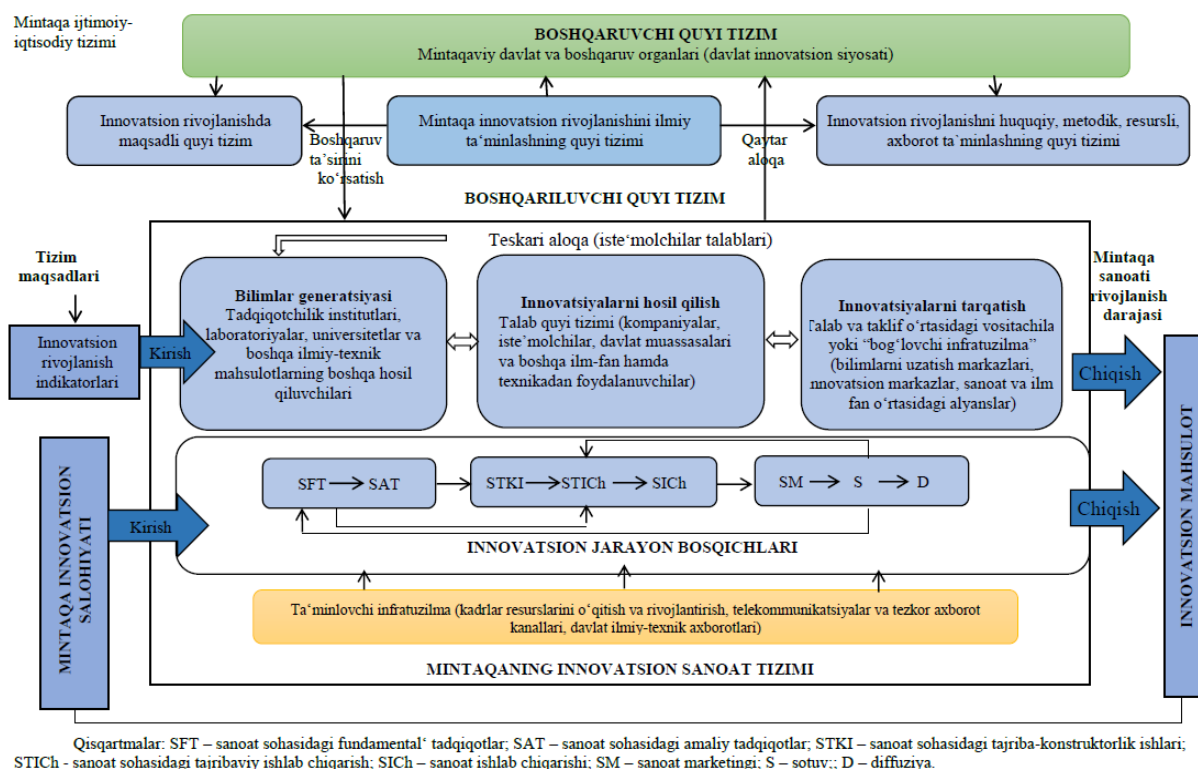
Yuqori texnologiyalar va ilm-fanni talab qiladigan ishlab chiqarishlarning rivojlanmaganligi mamlakatda innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Jumladan, innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish vazimatlar ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar ancha o'sganligiga qaramay (2010-2021 yillar davrida o'sish 7,5 baravar), 2021 yilda innovatsion

korxonalar ulushi kompaniyalar umumiy sonining 0,72 foizini tashkil etdi (Yevropa Ittifoqida – qariyb 49%). Innovatsion-faol korxonalar, ya'ni texnologik innovatsiyalarni joriy etuvchi korxonalar ulushi ham yetarlicha past darajadadir – 2021 yilda 0,34% (rivojlangan mamlakatlarda – 40-65%)[1].

Mintaqaviy kesimda innovatsion rivojlanish jarayonlari tahlili esa, shu haqida guvohlik beradiki, O'zbekiston Respublikasi mintaqalari rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tishda past tayyorgarlik darajasiga egadir. Shuningdek, hududiy jihatdan differensiallashuvning yuqori darajasi iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishini susaytiradi. Mamlakatimiz mintaqalarining ko'pchiligida innovatsion rivojlanish borasida u yoki bu boradagi ijobiy siljishlar hali yaqqol ravishda ko'zga tashlanmaydi.

Bu yo'nalishda amalga oshirgan mazkur tadqiqotimiz ko'rsatkichi, innovatsion rivojlanish bo'yicha qabul qilinayotgan chora-tadbirlar ko'p jihatdan muvofiqlashtirilish darajasining pastligini ham ko'rsatmoqda. Shu bilan bir vaqtda, mintaqada innovatsion rivojlanishni boshqarish tizimining vazifasi – innovatsion jarayonlarning mintaqaviy innovatsion tizim (MIT)ga –kirishll parametrlarini boshqaruvning ma'lum bir shakllari, metodlari va dastaklaridan foydalanish bilan tizim faoliyatining berilgan maqsadlari (tadqiqotlar, ishlanmalar, texnologiyalar, tayyor innovatsion mahsulot)ga –chiqishll parametrlariga aylantirish yo'li bilan samarali faoliyatini ta'minlashdan iborat bo'ladi.

Bunda –chiqishll parametrlari –kirishll parametrlariga bog'liq bo'ladi, lekin ular orasida teskari aloqa ham mavjud bo'lib, u o'zida vaqt davomida o'zgarib boruvchi axborot oqimlarini namoyon qiladi (1-rasm).

1-rasm. Mintaqani innovatsion rivojlantirish tizimining konseptual modeli

Mintaqadagi innovatsion rivojlanish jarayonini boshqarish tizimini tashkil etuvchi elementlar o'zaro aloqadorlikda va o'zaro ta'sirlashuv ostida bo'ladilar, bu esa yakunda yagona maqsadga erishishni ta'minlaydi[2]. Tizimning samaradorligi va barqaror ishlashiga tashqi muhit (mintaqaning makrosohasi va mezosohasi) ham to'g'ridan-to'g'ri, ham bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Rasmiy statistika ma'lumotlarini tahlil qilish yordamida tavsiflanishi mumkin bo'lgan –kirishll va –chiqishll parametrlari mavjudligini hisobga olib, mintaqalarning innovatsion rivojlanishi muammolarini tadqiq qilish uchun ko'rsatkichlarning quyidagi uchta blok bo'yichaguruhlanihini ko'zda tutuvchi metodik yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

– innovatsion tizim (IT)ga kirishdagi ko'rsatkichlar. Bu blok doirasida iqtisodiyotni innovatsion rivojlanish yo'liga olib o'tish uchun zarur bo'ladigan subyektda mavjud bo'lgan resurslar va shart-

sharoitlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish va baholash amalga oshiriladi. Bu blok ikkita asosiy tarkibiy qismlar – kadrlar salohiyati va ilmiy-texnik sohani moliyalashtirish bloklarini o'z ichiga oladi;

- mintaqaviy innovatsion tizim (MIT)ning ichki ko'rsatkichlari. Ikkinchi blok o'z ichiga innovatsion tizim faoliyat yuritadigan, mintaqadagi innovatsion jarayonlar shakllanadigan va rivojlanadigan institutsional shart-sharoitlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar (innovatsion faoliyatni amalga oshirish shartlari)ni oladi;

- innovatsion tizim faoliyat ko'rsatishining natijaviyligini baholashga imkon beruvchi chiqishdagi ko'rsatkichlar (patentlarga arizalar soni, berilgan patentlar soni va h.k.). Bu blok ko'rsatkichlari innovatsion faoliyatdan olingan natijalarni tavsiflaydi va ularning amalga oshirilgan sarf-xarajatlar bilan nisbatini ko'rsatadi.

Milliy innovatsion tizim konsepsiyasini tadqiq yetishga bo'lgan talab innovatsion jarayonlarning mohiyatini tushinishdagi eng zamonaviy qarashlarni o'zida aks ettirishi, u innovatsion faoliyat mazmuni va shart-sharoitlaridagi o'zgarishlarni namoyon qilishi, MIT tushunchasidan kelib chiqadigan tadqiqotlar texnologik va innovatsiya siyosatini ishlab chiqish uchun asoslarni yaratishi bilan shartlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шавкат Мирзиёев: Халқимиз дунёқарашида инновация муҳитини яратиш – энг муҳим вазифамиз. - <https://kknews.uz/uz/5381.html>

2. Рузметов Б. Региональная Экономика. Опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. Ташкент, «ФАН».2002 г.

UO'K 336

CHAKANA SAVDO KORXONARLARIDA BREND NUFUZINI OSHIRISHDA INSON RESURSLARINI BOSHQARISHNING AHAMIYATI

Sh.Kh.Ruzimatov, tayanch doktorant, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Chakana savdoda va iqtisodiyotning deyarli barcha sohasida HR ning asosiy fazifalari va ishchi hodimlarni ishga olish va yollashdagi eng asosiy omillar, ularning turlari, vazifalari va maqsadlari haqida to'xtalib o'tildi. Xorijiy tajribalar o'rganildi va shuningdek so'rovnomalar orqali hodimlarning va istemolchilarning fikri keltirib o'tildi.

Kalit so'zlar: HR, chakana savdo, brend, xizmat ko'rsatish darajasi, mehnat resurslari, personalni boshqarish, inson resurslarini boshqarish, branding, merchandayzing va reklama, strategik ustuvorlik.

Аннотация. Рассмотрены основные функции HR в розничной торговле и практически во всех отраслях экономики, а также важнейшие факторы при подборе и найме сотрудников, их виды, задачи и цели. Изучался зарубежный опыт, собирались мнения сотрудников и потребителей посредством анкетирования.

Ключевые слова: HR, ритейл, бренд, уровень сервиса, трудовые ресурсы, управление персоналом, управление человеческими ресурсами, брендинг, мерчандайзинг и реклама, стратегический приоритет.

Abstract. The main functions of HR in retail trade and almost all sectors of the economy and the most important factors in the recruitment and hiring of employees, their types, tasks, and goals were discussed. Foreign experiences were studied, and the opinions of employees and consumers were collected through questionnaires.

Keywords: HR, retail, brand, service level, labor resources, personnel management, human resource management, branding, merchandising and advertising, strategic priority.

Kirish. Inson resurslarini turli ish faoliyatlaridan kelib chiqib turlicha tarflash mumkin. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarida inson resurslari (HR) - bu ishga da'vogarlarini topish, tekshirish, yollash va o'qitish bilan shug'ullanib, xar qanday biznesning ajralmas bo'limi sifatida faoliyat olib boradi. Shuningdek, u xodimlarning foyda olish dasturlarini boshqaradi.

HR kompaniyalarga tez o'zgaruvchan biznes muhiti va 21-asrda sifatli xodimlarga bo'lgan talabning ortishi bilan bog'liq raqobat kurashida asosiy rol o'ynaydi. Yurtimizdagi barcha tadbirkorlik subyektlari va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarda ham inson resurslarini boshqarish va ularning sifatini oshirish bilan bog'liq muammolarni yechish, davlat organlarida ish faoliyatini olib borayotgan hodimlarning malakasini oshirish, nomzodlarning bilim va ko'nikmasini tekshirish va tizimdagi mavjud muammolarni bartaraf etish bilan bog'liq muammolarni yechish maqsadida qator qonun hujjatlari ham tasdiqlangan[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.10.2019 yildagi PF-5843-sonli "O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoniga asosan hodimlarni tanlab olishda shaffoflik mexanizmi shakllantirish lozimligi ko'rsatib o'tilgan. Shu o'rinda chakana savdo tashkilotlari ham o'z ish faoliyatini tashkil etgan doimo yuqori malakali va bilimli hodimlar uchun talabgorlardan hisoblanadi. Chunki xar bir hodim mijozlar bilan bevosita ish faoliyatini olib borar ekan ularning istemolchiga ta'siri alohida o'rin egallaydi

HR ning davlat rivoji bilan bir qatorda ishlab chiqarish xizmat ko'rsatish sohasida xam beqiyos. HR shuningdek, "maqsadga yo'naltirilgan" xodimning xususiyatlarini aniqlash va ushbu atributlarni rivojlantirish, ularning qobiliyatini hisobga olish zarurligini, rejalashtirishga kiritish- orqali hodimni yollash va qobiliyatlarni oshirish jarayonlariga aniq o'zgarishlar kiritilishini ta'minlashi mumkin. HR, shuningdek, kompensatsiya va ishlash qarorlariga maqsadli ko'rsatkichlarni kiritishi mumkin.

Strategik rejalari asosida iste'dodlarni qayta taqsimlay oladigan tashkilotlar o'z tengdoshlaridan ikki baravar ko'proq natijalarga erishadilar. Iste'dodni qiymat bilan bog'lash uchun eng yaxshi iste'dodni muhim ahamiyatga ega bo'lgan rollarga o'tkazish kerak. Bu muhim rollar va iste'dodlar bir-birini almashtiradigan va ierarxiyaga asoslangan an'anaviy yondashuvdan voz kechishni anglatadi. Umuman olganda HR ning ahamiyati har bir tashkilot va ishlab chiqarishni asosiy bo'g'inlaridan biri sifatida o'z mavqeyiga ega bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. G.Q. Abduraxmanova va X.X. Abduramanovlar tomonidan insonning shaxs sifatida kamol topishi uning taraqqiyot tamoyillari, komponentlari va mezonlari to'grisida, inson taraqqiyoti indeksi va uni xisonlash metodologiyasi xaqida to'xtalib o'tib, inson imkoniyatlarini faqat cheklangan doirada qarash emas balki kengroq va barcha soxalarda turlicha qarash kerakli va inson taraqqiyoti va ularning milliy iqtisodiyotdagi o'rni va ro'li xaqida keng ko'lamli amaliy tavsiyalar berilgan[2].

M.M. Azlarova o'zining "Inson resurslarini boshqarish" o'quv qo'llansamasida inson resurslarini boshqarish xususiyatlari xaiqda to'xtalib, kadrlarni ishlab chiqarishda va xizmat ko'rsatishda 4 ta konsepsiyasini yoritib bergan:

- Mehnat resurslaridan foydalanish
- Personalni boshqarish
- Inson resurslarini boshqarish
- Insonni boshqarish

Ushbu izlanishlarda olima xar bir konsepsiyaning tashkil topishi va qaysi davrda, qaysi davlatlarda foydalanishgani xaqida yoritib bergan[3].

Jamie A. Gruman , Marie-Helene Budworth o'zining Ijobiy psixologiya va inson resurslarini boshqarish: inson rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun HR arxitekturasini yaratish (Positive psychology and human resource management: Building an HR architecture to support human flourishing) nomli maqolasida,

- Inson resurslarini ijobiy boshqarishni tavsiflashga - alohida to'xtalib o'tib unda hodimning kayfiyati, ish jarayoniga va istemolchilarga bo'ladigan munosabatga tasir qilishini alohida takidlab, bundan tashqari

- Pozitiv inson resurslari va boshqaruvi (PHRAME) modelini - taklif qilishgan. Bunda shunisi aniqlanganki hodimning sog'ligi uning o'zini – o'zi motivatsiyaga undashi bundan tashqari uning psixologik, jismoniy va ijtimoiy shakllarini belgilab berishi, natija esa ish jarayonidagi samaradorlikka ta'sir o'tkazishini aniqlashgan.

Ushbu maqolada hodimning korxonaga qo'shadigan naflilik darajasiga bevosita korxonaniyam aloqasi borligini alohida takidlab o'tishgan. Ularni izlanishlariga ko'ra "pozitiv" kayfiyatdagi xar bir

hodimning o'zidagi bor bilim va ko'nikmalarini namoyon etish qobiliyati xam yuqori darajada bo'lishini ko'rsatib berishgan[4].

Yves Doz o'zinig Strategik chaqqonlikni rivojlantirish: Qanday qilib individual rahbarlar va insonlar resurs amaliyotlariga hissa qo'shadi. (Fostering strategic agility: How individual executives and human resource practices contribute) nomli maqolasida Strategik chaqqonlikni ta'minlaydigan asosiy qobiliyatlarni 3 ta asosiy guruhga ajratadi:

- Strategik sezgirlik- Strategik vaziyatlarni idrok etishning tezkorligi, xabardorlik va e'tiborning intensivligini rivojlantirish
- Resurslarning ravonligi- Resurslarni mavjud faoliyatdan ozod qilish va ularni yangi o'sish imkoniyatlariga tezda qayta joylashtirish qobiliyati.
- Yetakchilik birligi- Yuqori jamoa va tashkilot rahbariyatining qo'shma strategik qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyati qarorlarni tez, "g'olib-mag'lubiyat" siyosatiga berilmasdan va yuqori energiya bilan amalga oshirish.

Shuningdek ushbu izlanishlardan shuni ko'rish mumkinki, rahbar hodimlarning o'z ishchilariga bo'lgan munosabati va ularning bilim ko'nikmalari ularga tasir qiladi. Rahbar hodimlar orasidagi intellektual qiziqishlar xam ularning yangi kashfiyotlar yoki mavjudlarini rivojlantirishga xissa qo'shadi. Ularni aniqlash va o'z vaqti o'z ustida ishlash lozim, buni doim xam anglash va ushlab qolish, ragbarlar orasida kam uchraydi. Hozirda ragbar hodimlardan yoki lidrlar o'z usti ishlash maqsadida Tarix, siyosat, lidrlar hayoti va xalqaro munosabatlar kabi ko'plab kitobalarni o'qishadi[5].

Ahmad Said Ibrahim Alshuaibia o'zining "The Role of Human Resource Management Practices in Enhancing Internal Branding" maqolasida xizmat ko'rsatuvchi hodimlar korxona brendining oxirgi elchilari va himoyachilari sifatida keltirib o'tilgan. Unda keltirilishicha hodim qachonki o'zi ishlayotgan korxona brendiga qo'shilib ketsa uni o'zining personal brendidek qabul qiladi va uni himoyachisiga va targibchisiga aylanadi[6].

Ecaterina Chiţul, Marian Russo o'zining "The impact of employer branding in recruiting and retaining human resources" maqolasida maxsulot va brend o'rtasida emotsional bog'liklik bor va o'z navbatida bu hodimlar va ish beruvchi o'rtasida xam huddi shunday munosabatlar mavjud bo'ladi deydi. Bunday xolda ish beruvchi hodimdan nega ishdan ketayotganini so'raydi aksariyat xodimlarning ta'kidlashicha, ularda aniq sabab yo'q, ish beruvchi tashkilotning tamoyillari va qadriyatlarini, ya'ni bandlik madaniyatini ishchilarning hayotiga to'liq kirib kelmayotgani tushinish mumkin bo'ladi [7].

Yuqoridagilarda kelib chiqib shuni anglash mumkinki ishlab chiqarishda yoki xizmat ko'rsatishda hodimlarning motivatsiyasi, ish joyi bilan munosabati va ishga yondashivu bu korxonaning brend nufuzini oshirishga ta'sir o'tkazishi va o'z navbatita buning teskarisiga xam sababchi bo'lishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Chakana savdo korxonalari, davlar organlari va boshqa tashkilot hodimlaridan o'tkazilgan so'rovlar, umimiy harqanday boshqaruv organlarida hodimlarning vazifasi, roli va , ishchi hodimlarning kayfiyatini o'rganish va natijaning savdo sohasidagi ta'siri, mavjud taxlil va natijalarni taxlil qilish. HR menejerlardan o'tkazilgan so'rovlar taxlili va gipoteziyalardan foydalanilgan.

Taxlil va natijalar. Chakana savdo sohasida kadrlarni tanlashda inson resurslari oldida turgan asosiy muammolar quyidagilardir:

- Merchandayzing va reklama - HR mutaxassislari o'zgaruvchan vaqtga, ya'ni butun dunyo bo'ylab sodir bo'layotgan o'zgarishlarga mos kelishi kutiladi va talab qilinadi. HR jarayonning o'z vaqtida bo'lishini ta'minlashi va to'g'ri ish joyiga to'g'ri odamni yollashi kerak.
- Do'kon va ta'minot zanjiri boshqaruvi - Ishga qabul qilish minnatdorchiliksiz ish hisoblanadi. Tashkilot natijalarga erishayotgan bo'lsa ham, kadrlar bo'limi yoki mutaxassislarga to'g'ri xodimlar va ijrochilarni yollaganliklari uchun minnatdorchilik bildirilmaydi.
- Buxgalteriya hisobi va nazorat - Ishga qabul qilish jarayonining zudlik bilan va tezkorligi xodimlarni yollashda asosiy e'tibordir. Jarayon moslashuvchan, moslashuvchan va bevosita talablarga javob beradigan bo'lishi kerak. Ishga qabul qilish jarayoni ham tejamkor bo'lishi kerak.

•Strategik ustuvorlik – Yangi paydo bo'layotgan tizimlar HR mutaxassislari uchun ham imkoniyat, ham qiyinchilikdir. Shu sababli, xodimlarga bo'lgan ehtiyojni ko'rib chiqish va bozordagi o'zgarishlarni qondirish bo'yicha vazifalarni birinchi o'ringa qo'yish ishga yollash bo'yicha mutaxassislar uchun muammoga aylandi.

Chakana savdo korxonalarida savdo hodimlarni mijozlarga ko'rsatadigan xizmatini o'rganish maqsadida, “Chakana savdo korxonalaridagi savdo hodimlarining mijozlarga ko'rsatadigan xizmat darajisini” baholash bo'yicha quyidagicha so'rovnoma o'tkazilib, quyidagicha savollar o'rta tashlandi:

- Mahsulot haqidagi zaruriy va qo'shimcha ma'lumotlar berish darajasi
- Navbatlarga turib qolmaslik uchun ish faoliyatini tezkorlik bilan amalga oshirish
- Sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish darajasi
- Xodimning (sotuvchining) muomala madaniyati
- Xodimning (sotuvchining) mijozlarning kutib olish darajasi

So'rovnomada savollarga 1 da 5 gacha bolgan tizimda baho berildi va bunda:

5-A'lo

4-Yaxshi

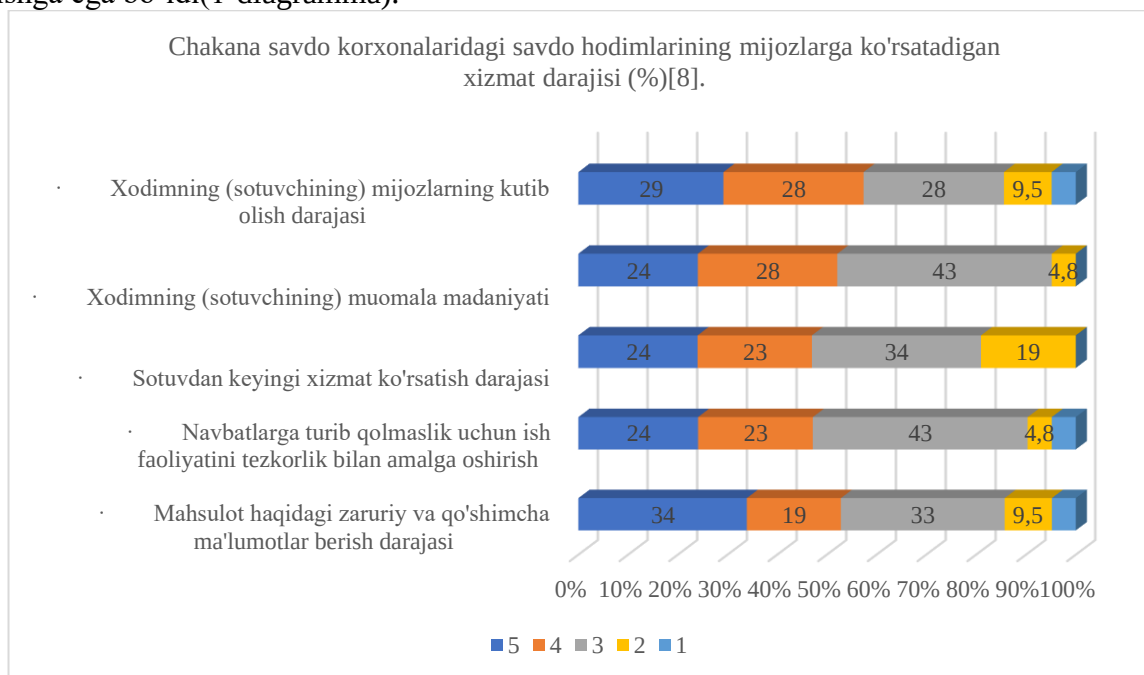
3-Qoniqarli

2-Qoniqarsiz

1-Juda yomon, ko'rinishda tuzildi.

Ush ijtimoiy so'rovdan asosiy maqsad chakana savdo korxonalarida mijozlarning fikrini o'rganish va sotuv hajmini oshishi, mijozlarning moyilligini yanada oshirish maqsadida ishchi hodimlarning korxona iqtisodiyotini yanada oshirishga qo'shadigan xissasini qisman taxlil qilishdir.

So'rovnomada jami 30 ta ishtirokchi qatnashgan bo'lsa, ularning javoblari quyidagicha ko'rishga ega bo'ldi(1-diagramma).

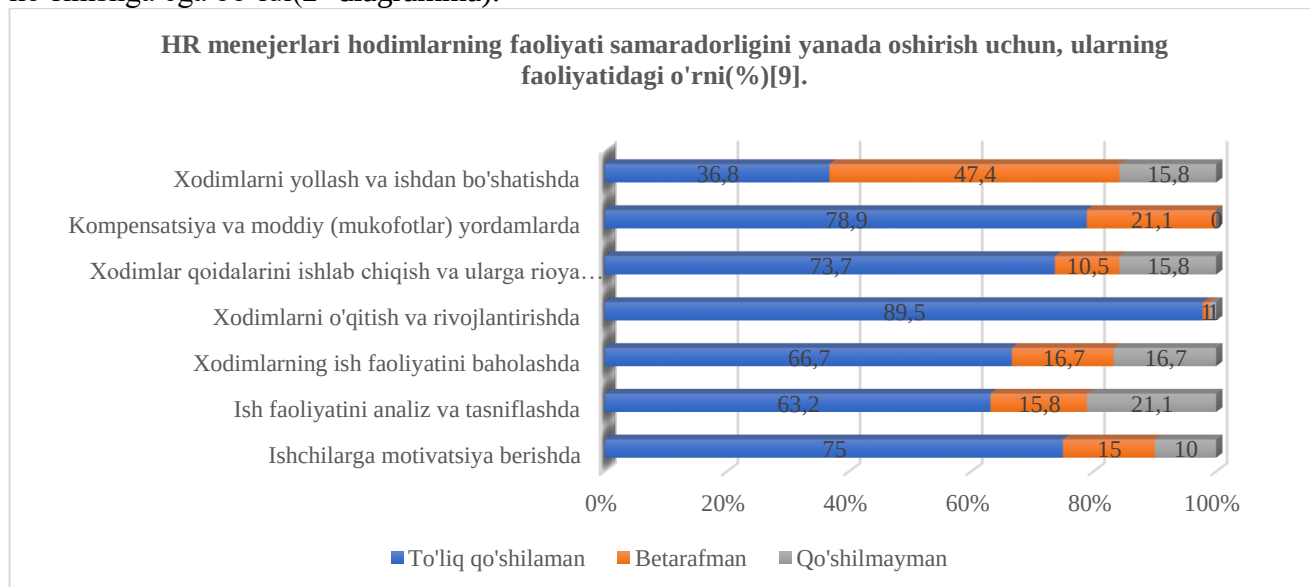
So'rovalardan shuni ko'rish mumkinki, mijozlarning hodimlar xizmatidan doim ham ko'ngli to'lmaydi. Hodimlarning o'z ish faoliyatiga yanada ma'sulyat bilan yondashuvi bu korxona brendiga ta'sir qiladi shu o'rinda savol tug'iladi hodimlarning ish samaradorligini oshirishda korxonada HR larning o'rni qaydarajada?

O'znavbatida chakana savdo hodimlari va boshqa tashkilot hodimlari bilan olib borilgan so'rovlardan aniqlandiki korxonadagi ish faoliyatini yanada oshirish uchun hodimlarni ham qo'llab quvvatlash muhim o'rin tutadi. Shulardan kelib chiqib hodim-ishchilar o'rtasida HR menejerlarning hodimlarga qanday yordam bera olishi ularni qo'llab quvvatlashi bo'yicha so'rovnoma o'tkazildi. Unda jami 50 nafar ishtirokchi qatnashib, “HR menejerlari ish faoliyatini samaradorligini yanada

oshirish uchun, hodimlar faoliyatining aynan qaysi qismida muhim roli” haqida quyidagicha savolnomalar o'tkazildi:

- Ishchilarga motivatsiya berishda
- Ish faoliyatini analiz va tasniflashda
- Xodimlarning ish faoliyatini baholashda
- Xodimlarni o'qitish va rivojlantirishda
- Xodimlar qoidalarini ishlab chiqish va ularga rioya qilishni ta'minlashda
- Kompensatsiya va moddiy (mukofotlar) yordamlarda
- Xodimlarni yollash va ishdan bo'shatishda

So'rovnomada savollarga, *To'liq qo'shilaman*, *Betarafman*, *Qo'shilmayman*, ko'rinishida javoblar yig'ildi. So'rovnomada jami 30 nafar hodim va ishchilar qatnashib, natijalar quyidagicha ko'rinishga ega bo'ldi(2- diagramma).

So'rovlardan shuni ko'rish mumkinki Chanaka savdo korxonalarida shuningdek boshqa davlat tashkilotlaridan xam hodimlarning korxona brendiga qo'shadigan hissasi bu istemolchilarning moyilligiga ta'sir o'tkazadi. O'z navbatida hodimlarning o'z ishiga yondashuvi ularga qaratiladigan munosabatlarga bog'liq bo'lib, HR larning o'rni aynan shu o'rinda juda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, chakana savdoda HRning ba'zi mas'uliyatlarini taklif sifatida ko'rib chiqamiz:

Yollash va ishga qabul qilish - HR yangi xodimlarni yollash va ishga qabul qilish uchun javobgardir. Bu xodimlarning hayotiy tsiklidagi muhim davrlar; nomzod va ishga qabul qilish tajribasi ko'pincha xodimning ishchanligi va unumdorligiga doimiy ta'sir ko'rsatadi. Chakana savdo sohasida ishchilarni yollash qiyin bo'lgani uchun, mayda detallargacha odatdagidan boshqacha yondashish kerak bo'ladi. Nomzodlarni baholashda ularning munosabati va o'rganish istagiga e'tibor berish lozim. Ko'pincha, eng yaxshi xodimlar kam tajribaga ega bo'lganlar va o'zlari mustaqil o'rganuvchilar bo'ladi. Ish beruvchining brendini yaratish ham yaxshi iste'dodlarni topishning ajoyib usuli hisoblanadi - odamlar brend haqida hayajonlanganda, ular jamoaning bir qismi bo'lishdan xursand bo'lishadi.

Ularning asosiy mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Ishga olish ehtiyojlarini aniqlash uchun qaralayotgan hodimning ish faoliyati aylanmasinii kuzatish;
- Ish postlarini (ro'yxatini) va kompaniyaning web sahifasiga ish bo'sh ish joylarini joylashtirish;
- Nomzodlarni saralash;
- Intervyularni o'tkazish;
- Taklif va rad etish xatlarini yuborish;

- Strukturaviy ishga tushirish jarayonini yaratish ;
- Yangi ishchilarni tayyorlash.

Trening Chakana savdo sohasida turli xil ta'lim va ko'nikmalar turlari mavjud. Korporativ rahbarlar, do'konda ishlaydigan xodimlar va tegishli ombor ishchilari, ish uchun maxsus treningdan o'tishlari kerak. Chakana savdo aylanmasining yuqori darajasi tufayli, butunlay yangi xodimlarni yollashga e'tibor qaratish va hozirgi xodimlarni o'qitishga e'tibor bermaslik holati bo'lishi mumkin, ammo bunday qilmaslik zarur! To'g'ri o'qitishni taklif qilish xodimlarga o'z vazifalarini yanada samarali bajarishga yordam beradi va uzoq muddatda biznesga foyda keltiradi.

Mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Kompaniyaning ta'lim ehtiyojlarini bilish;
- Har bir xodim qanday ta'lim olganligini kuzatib boorish;
- Ish joyida xavfsizlik bo'yicha treninglar o'tkazish.

Kompensatsiya va imtiyozlar Chakana savdo sohasida kadrlar bo'limining muhim qismi ishchilarga qancha maosh olishi va ular qanday imtiyozlar olishini aniqlashdir. Sog'liqni saqlash, stomatologiya va ko'rishni sug'urtalash kabi asosiy imtiyozlarga qo'shimcha ravishda, ko'plab chakana sotuvchilar chegirmalar yoki moslashuvchan jadval kabi qo'shimcha imtiyozlarni taklif qilish lozim.

Mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Har bir xodim roli uchun qanday to'lov adolatli ekanligini aniqlash uchun taqqoslash lozim;
- Kompensatsiya strategiyasi va imtiyozlar paketini tuzishga yordam berish;
- Ochiq ro'yxatga olish paytida imtiyozlardagi o'zgarishlarni boshqarish;
- Ish haqi fondi;
- Xodimlarga o'z vaqtida va to'g'ri ish haqi to'lanishini ta'minlash;
- Biznesni adolatli mehnat standartlari to'g'risidagi qonunga (O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksi) mos kelishiga ishonch hosil qilish.

Siyosat va muvofiqlik HR siyosatni yaratish va qo'llab-quvvatlash, shuningdek kompaniyaning shtat va Respublika qonunlarga muvofiqligini ta'minlash uchun javobgardir. Ish joyidagi siyosat - bu HR ijobiy ish muhitini yaratish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan vositalardan biri bo'lib, bu o'z navbatida xodimlarni yanada ko'proq jalb qilish va ushlab turishga olib keladi.

Mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Ta'qib qilish, haqorat qilish va kamsitish bo'yicha siyosatlarni o'z ichiga olgan kompaniya siyosatlarini yaratish;
- Xodimlar qo'llanmasiga siyosiy qo'shimchalar qo'shish va kerak bo'lganda uni yangilash, ko'rsatilgan ko'rsatmalarga rioya qilishga rozi ekanligiga ishonch hosil qilish;
- Ko'rsatilgan ko'rsatmalarga xodimlar tomonidan rioya qilinishini ta'minlash;
- O'zbekiston Respublikasining mehnat kodeksi va boshqa aloqador qonun-hujjatlar bilan tanishish.

Xodimlar bilan munosabatlar Chakana savdo sohasida HR ish beruvchi va xodim o'rtasidagi aloqa vazifasini bajaradi. Ularning vazifasi kompaniyaning gullab-yashnashi, balki xodimlarning yaxshi tajribaga ega bo'lishini ta'minlashdir. Xodimlar bilan yaxshi munosabatlarga yo'l qo'yadigan ba'zi asosiy to'siqlar martaba turg'unligi, ishning pastligi va ish joyidagi tekshiruvlardir. Ushbu vaziyatlarga xushmuomalalik va hurmat bilan munosabatda bo'lish orqali, HR aks holda kuchayishi mumkin bo'lgan ko'plab muammolarni hal qilishi mumkin.

Mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Ish joyidagi nizolarni hal qilish;
- Menejrlarni samaradorlikni boshqarish bo'yicha eng yaxshi amaliyotlar bo'yicha trening;
- Xodimlarning tez-tez yakkama-yakka uchrashuvlarda va/yoki ish faoliyatini baholashda fikr-mulohazalarini olishlarini ta'minlash;
- Xodimlarni jalb qilish uchun tan olish va mukofotlardan foydalanish.

Rejalashtirish Do'konlardagi mijozlar soni yil davomida o'zgarib turadi, bu esa har qanday vaqtda qancha xodim kerakligini bilishni qiyinlashtirishi mumkin. HR xodimlarning ehtiyojlarini

inobatga oladigan jadvallarni tuzish uchun mas'uldir, shuningdek, ishlarni davom ettirish uchun yetarli ishchilar mavjudligiga ishonch hosil qiladi. Buni amalga oshirish uchun vaqt o'tishi bilan ma'lumotlarni kuzatib borishni, takrorlanadigan jarayonni aniqlash uchun ularni tahlil qilishni va ushbu jarayon atrofida jadvallarni yaratish lozim.

Mas'uliyatga quyidagilar kiradi:

- Bayram mavsumida qancha mavsumiy xodimlarni yollash kerakligini aniqlash;
- Agar ishchilar belgilangan vaqtda ishlay olmasalar, smenalarni almashtirish imkonini beruvchi tizimni yaratish;
- Ish va hayot muvozanatiga yordam berish uchun moslashuvchan jadvallarga ruxsat berish lozimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. PF-5843-сон 03.10.2019. O'zbekiston Respublikasida Kadrlar siyosati va ... lex.uz. (n.d.). Retrieved September 25, 2022, from <https://www.lex.uz/uz/docs/-4549998>.
2. Abtluramanov X. X., & Abduraxmanova, G. Q. (2018). In Ijtimoiysohalar va inson taraqqiyoti (pp. 138–144). essay, T.: «Fan vatexnologiya», 312 bet.
3. Arzlarova, M. M. (2019). Inson resurslarini boshqarish xususiyatlari. In Inson resurslarini boshqarish (pp. 17–18). essay, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.: IQTISODIYOT.
4. A. Gruman, J. (2022). Announcement. Human Resource Management Review, 32(3), 2–6. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2021.100855>
5. Doz, Y. (2019). Announcement. Human Resource Management Review, 29(4), 2–4. [https://doi.org/10.1016/s1053-4822\(19\)30417-6](https://doi.org/10.1016/s1053-4822(19)30417-6).
6. Ahmad Said Ibrahim Alshuaibia. (2016). The Role of Human Resource Management Practices in Enhancing Internal Branding. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. <http://dx.doi.org/10.15405/epsbs.2016.08.85>
7. https://www.researchgate.net/publication/343474040_THE_IMPACT_OF_EMPLOYER_BRANDING_IN_RECRUITING_AND_RETAINING_HUMAN_RESOURCES.
8. So'rovlar natijasi orqali muallif ishlanmasi
9. Abtluramanov, X. X., & Abduraxmanova, G. Q. (2018). In Ijtimoiysohalar va inson taraqqiyoti (pp. 138–144). essay, T.: «Fan vatexnologiya», 312 bet.
10. Arzlarova, M. M. (2019). Inson resurslarini boshqarish xususiyatlari. In Inson resurslarini boshqarish (pp. 17–18). essay, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. –T.: IQTISODIYOT.
11. A. Gruman, J. (2022). Announcement. Human Resource Management Review, 32(3), 2–6. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2021.100855>
12. Doz, Y. (2019). Announcement. Human Resource Management Review, 29(4), 2–4. [https://doi.org/10.1016/s1053-4822\(19\)30417-6](https://doi.org/10.1016/s1053-4822(19)30417-6).
13. PF-5843-сон 03.10.2019. O'zbekiston Respublikasida Kadrlar siyosati va ... lex.uz. (n.d.). Retrieved September 25, 2022, from <https://www.lex.uz/uz/docs/-4549998>.

UO'K : 658.51

INNOVATSION IQTISODIYOT SHAROITIDA QURILISH KORXONALAR RAQOBATBARDOSHLIGINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

N.A.Sattarov, mustaqil izlanuvchi, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Innovatsion iqtisodiyot sharoitida qurilish korxonalari raqobatbardoshligining o'ziga xos xususiyatlari, darajalari va iqtisodchi olimlarning ta'rifi berilgan bo'lib, innovatsion iqtisodiyot sharoitida qurilish korxonalari raqobatbardoshligining o'ziga xos xususiyatlari va darajalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion iqtisodiyot, raqobatbardosh, omillar, resurslar, korxona, bosqichlari, xususiyatlari, iqtisodiy o'sish, iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish.

Аннотация. Даны конкретные характеристики и уровни конкурентоспособности строительных предприятий в условиях инновационной экономики и даны определения экономистов, а также рассмотрены особенности и уровни конкурентоспособности строительных предприятий в условиях инновационной экономики.

Ключевые слова: Инновационная экономика, конкурентоспособность, факторы, ресурсы, предприятие, этапы, особенности, экономический рост, экономическое развитие, производство.

Abstract. *Specific characteristics and levels of competitiveness of construction enterprises in an innovative economy are given and definitions by economists are given, and the characteristics and levels of competitiveness of construction enterprises in an innovative economy are also considered.*

Key words: *Innovative economy, competitiveness, factors, resources, enterprise, stages, features, economic growth, economic development, production.*

Bugungi kunda qurilish tarmog'i mamlakatdagi yirik tarmoqlaridan biri hisoblanadi va shu bilan birga O'zbekiston Respublikasining yalpi ichki mahsulotining qariyb 9% (foiz)ini tashkil qiladi. Mamlakatdagi keng ko'lamli iqtisodiy islohotlarning olib borilishi natijasida qurilish korxonalari faoliyat yuritish ko'lami ham ortib bormoqda. Shu munosabat bilan, qurilish sanoati korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish bugungi kunda dolzarb muammoga aylanib bormoqda, chunki iqtisodiyotning barcha tarmoqlari singari raqobat muhiti qurilish tarmog'ining ham rivojlanishini ta'minlaydi. Aynan shu sababli raqobatbardoshligi past, bozor talablariga javob bermaydigan korxonalar o'z faoliyatini to'xtatadi va shu bilan birga raqobatbardosh korxona va tashkilotlar faoliyat yuritishda va rivojlanishda davom etadilar. Shunday qilib, raqobatbardoshlik munosabatlarining rivojlanishi natijasida korxona va tashkilotlar raqobatbardoshligi oshadi. Raqobatbardoshlik munosabatlari nafaqat qurilish, qolaversa barcha korxona va tashkilotlar taraqqiyotning asosi bo'lib hisoblanadi.

Innovatsion iqtisodiyot birinchi bo'lib 1956 yil AQSHda paydo bo'ldi, deydi E.Toffler. Iqtisodchi olim L.Turou- zamonaviy iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni quyidagicha tavsiflaydi, "agar XX-asr tabiiy resurslarni (po'lat, metall, neft) iste'mol qilishga asoslangan bo'lsa, XXI-asrda esa "sun'iy" ya'ni intellektual sanoat tarmoqlari asri bo'ladi", - deb ta'rif bergan.

Demak innovatsion iqtisodiyot bu mamlakat iqtisodiyotining innovatsiyalar oqimiga asoslangan, doimiy texnologik rivojlanish, yuqori qo'shilgan qiymatga ega va yangi texnologiyalar bilan yuqori texnologik mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda eksport qilishga asoslangan iqtisodiy tizimidir.

Mamlakatning innovatsion iqtisodiyoti quyidagi asosiy tamoyillar bilan tavsiflanadi:

- iqtisodiy erkinlikning mavjudligi;
- ta'lim va fanning yuqori integratsiyalashuv darajasi;
- yuqori turmush darajasi;
- inson kapitalining yuqori sifat darajasi;
- innovatsion korxonalar ulushining yuqoriligi (60-80%) va innovatsion mahsulotlar darajasi;
- kapital almashinuvi;
- raqobat va innovatsiyaga bo'lgan yuqori talab;
- yangi bozorlarning kashf etilishi;
- bozorlar xilma-xilligi tamoyili.

Raqobatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tanqis resurslarni taqsimlashni raqobatchilarning iqtisodiy manfaatlariga bog'liq holda o'rganadi. Maxsulot va tovar ishlab chiqaruvchilar yuqori sifatli yoki arzonroq narxlarda tovarlarni taklif qilish orqali raqobatda g'olib chiqishlari mumkin. Shuning uchun raqobatning roli shundaki, u bozorda muvozanatli narxda sotiladigan etarli miqdordagi yuqori sifatli tovarlar ishlab chiqarishni kafolatlaydigan ma'lum tartibni o'rnatishga yordam beradi.

Ma'lumki, har qanday korxonaning asosiy maqsadi iqtisodiy o'sish yoki hech bo'lmaganda barqaror foyda olish, bozorda o'z mavqeini saqlab qolish va kengaytirishdir. Bu faqat foydani maksimal darajada oshirishga e'tibor qaratgan holda amalga oshirilishi mumkin. Korxona daromadini oshirishning asosiy vositasi korxonaning yuqori raqobatbardoshligidir. Korxonaning raqobatbardoshligi - bu boshqa raqobatdosh korxonalarning tovarlari va xizmatlariga qaraganda narx va sifat xususiyatlari bo'yicha iste'molchilar uchun ko'proq jozibador bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va sotish yoki xizmatlar ko'rsatishning haqiqiy va potensial qobiliyatidir. Korxonaning raqobatbardoshligi nisbiy xususiyatdir, shuning uchun uni faqat bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan yoki bir xil xizmatlar ko'rsatadigan korxonalarni ushbu korxonalar faoliyat yuritayotgan hududga nisbatan solishtirish orqali aniqlash mumkin.

Mahalliy va xorijiy adabiyotlarda raqobatbardoshlik atamasi raqobat muhitida qanday ob'ektlar va sub'ektlar ishtirok etishiga qarab shakllantirilgan. Shu bilan birga raqobat ob'ekti bo'lib tashqi muhit omillari hisoblanadi, u uchun bozor ishtirokchilari o'rtasida kurash olib boriladi. Raqobat sub'ektlari deganda, o'rtasida shaxsiy manfaatlarni qondirish uchun raqobat kurashi bo'lgan bozor ishtirokchilarini tushunish odatiy holdir.

Raqobat sub'ektlari bo'lib ham mahsulot ishlab chiqaruvchilar (korxona, tarmoq, hudud) va shu bilan birga ushbu mahsulotlarning iste'molchilari ham bo'lishlari mumkin. Raqobat sub'ektlari - bu turli xil bozor sub'ektlari uchun qiziqarli bo'lgan ma'lum sifat va xususiyatlarning tashuvchilaridir. V.A.Loginovaning fikricha, raqobat sub'ekti bu mahsulotlar, xizmatlar, mehnat, kapital, investitsiyalar va boshqalar bo'lishi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda raqobatbardoshlik atamasi turli darajadagi toifalarga nisbatan qo'llaniladi.

Shuningdek, bizning fikrimizcha, korxonaning raqobatbardoshligini sub'ekt sifatida ko'rib chiqishning noto'g'riligini ta'kidlash kerak. Albatta, mintaqa sanoatga nisbatan tashqi muhitning elementidir, ammo bu uning samarali ishlashida eng muhim shartlardan biri hisoblanadi, chunki sanoat hududiy joflashuvga asoslanadi, uning resurslari va infratuzilma ob'ektlaridan foydalanadi. Boshqa tomondan, hududning rivojlanishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratuvchi ham sanoatdir. Shu munosabat bilan sanoat yoki hududni mezo-darajali raqobatbardoshlik sub'ekti sifatida emas, balki mintaqaviy sanoatning o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'sirining aksi sifatida ajratish maqsadga muvofiqdir.

Ko'rib chiqilayotgan yondashuvlarning umumiy kamchiliklari korxonaning raqobatbardoshligi va mahsulotlarning mikro darajada raqobatbardoshligini birlashtirishdir. Bizning fikrimizcha, ushbu raqobatbardoshlik toifalari turli darajalarga tegishli va shuning uchun raqobatbardoshlikni baholashda ularni turli usullar bilan tahlil qilish va baholash kerak.

N.A.Savelev raqobatbardoshlikni o'rganish ikkita asosiy darajada amalga oshirilishi kerak deb hisoblaydi, bular sub'ektiv va ob'ektiv darajalardir. Muallif sub'ektiv darajani shartli quyi darajalarga ajratadi: mikroraqobatbardoshlik, shu jumladan korxonalarning raqobatbardoshligi, korxonalar, hududlar, tarmoqlar birlashmalari tomonidan ifodalanadigan mezoraqobatbardoshlik va subekti mamlakat hisoblanadigan raqobatbardoshlik bu makroraqobatbardoshlikdir.

Yuqorida tavsiflangan, turli darajalarga mansub raqobatbardoshlik sub'ektlari o'rtasida yaqin to'g'ridan-to'g'ri (teskari) aloqa (o'zaro bog'liqlik) mavjud. Shunday qilib, global miqyosda mamlakatning raqobatbardoshligi uning alohida hududlari, tarmoqlar va korxonalar birlashmalari bo'yicha raqobatbardoshligi asosida baholanadi, lekin shu bilan birga u ular raqobatbardoshligining makroiqtisodiy omili sifatida ham hizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, "...davlatning raqobatbardoshligini baholashda raqobatbardosh mahsulotlarning mavjudligi davlat uchun ichki raqobatdosh ustunlik hisoblanadi.

Tarmoqning raqobatbardoshligi, o'z navbatida, alohida korxonalarning raqobatbardoshligi bilan ham va bir vaqtning o'zida mamlakatning raqobatbardoshligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Bir tomondan, tarmoq raqobatbardoshligi va ushbu tarmoqda faoliyat yuritayotgan korxonalarning raqobatbardosh pozitsiyalari o'rtasida, ikkinchi tomondan, tarmoq darajasida amalga oshirilayotgan davlat dasturlari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud.

Shunday qilib, hozirgi kunga qadar raqobatbardoshlik tushunchasi qaysi sub'ektlarga nisbatan qo'llanilishi munozarali bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, u yoki bu darajaga mansub barcha sub'ektlar raqobatbardoshlik nazariyasining tadqiqot ob'ekti hisoblanadilar.

Turli darajadagi raqobatbardoshlik kategoriyalarini, xususan, mahsulotlar (tovarlar, ishlar, xizmatlar) va korxonalarning raqobatbardoshligini bir biri bilan aralashtirib yuborishga yo'l qo'ymaslik lozimligini yana bir bor ta'kidlashni muhim deb hisoblaymiz. Mahsulotlarning raqobatbardoshligi iste'mol qiymati va foydalanish qiymati o'rtasidagi muvofiqlik darajasi bilan tavsiflanadigan atama sifatida tushunilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2004.
2. Мустапаев Р. Инновационный механизм повышения конкурентоспособности регионов. Астана: Елорда, 2007.
3. Корчагин Ю. А. Современная экономика России. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.

4. Белоусов В.Л. Анализ конкурентоспособности фирмы/В.Л. Белоусов// Маркетинг в России и за рубежом. –2015.–№5(25).
5. Воронов А.А. Конкуренция в XXI веке//Маркетинг. 2001. № 5.
6. Кормнов Ю. Ориентация экономики на конкурентоспособность//Экономист. –1997. –№1.
7. Александрова Ю.Ю. Современное содержание механизма конкуренции // Проблемы современной экономики.–2007.–№ 1(21).
8. Логинова В.А. Теоретические аспекты конкурентоспособности экономических систем [Электронный ресурс]//Проблемы современной экономики.–2009.–№1(29).
9. Савелева Н.А. Формирование конкурентоспособности в отраслях промышленного производства: теория и методология: дис. д-ра экон. наук.–Ростов-на-Дону: Ростовский гос. экон. ун-т, 2005.
10. Абрамова И. Г., Абрамов Д. А. Конкурентоспособность продукции как основа выбора стратегии развития предприятия авиационного комплекса // Известия Самарского научного центра РАН. 2010.

UO'K 336.662:658.152:69

QURILISH KORXONALARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHNING YO'NALISHLARI

N.A.Sattarov, mustaqil izlanuvchi, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning yo'nalishlari va muallif ta'rif berilgan bo'lib, qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning yo'nalishlari va asosiy bosqichlari taklifi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Raqobat, omillar, resurslar, daromad, qurilish korxonasini darajalari, bosqichlari, yo'nalishlari, iqtisodiy o'sish, iqtisodiy rivojlanish, ishlab chiqarish, sanoat.

Аннотация. В этой статье указаны направления повышения конкурентоспособности строительных организаций и характеристика автора, а также рассмотрены предлагаемые основные этапы и направления повышения конкурентоспособности строительных организаций.

Ключевые слова: Конкуренция, факторы, ресурсы, доходы, уровни, этапы, направления строительного предприятия, экономический рост, экономическое развитие, производство, промышленность.

Abstract. This article indicates the directions for increasing the competitiveness of construction organizations and the characteristics of the author, and also discusses the proposed main stages and directions for increasing the competitiveness of construction organizations.

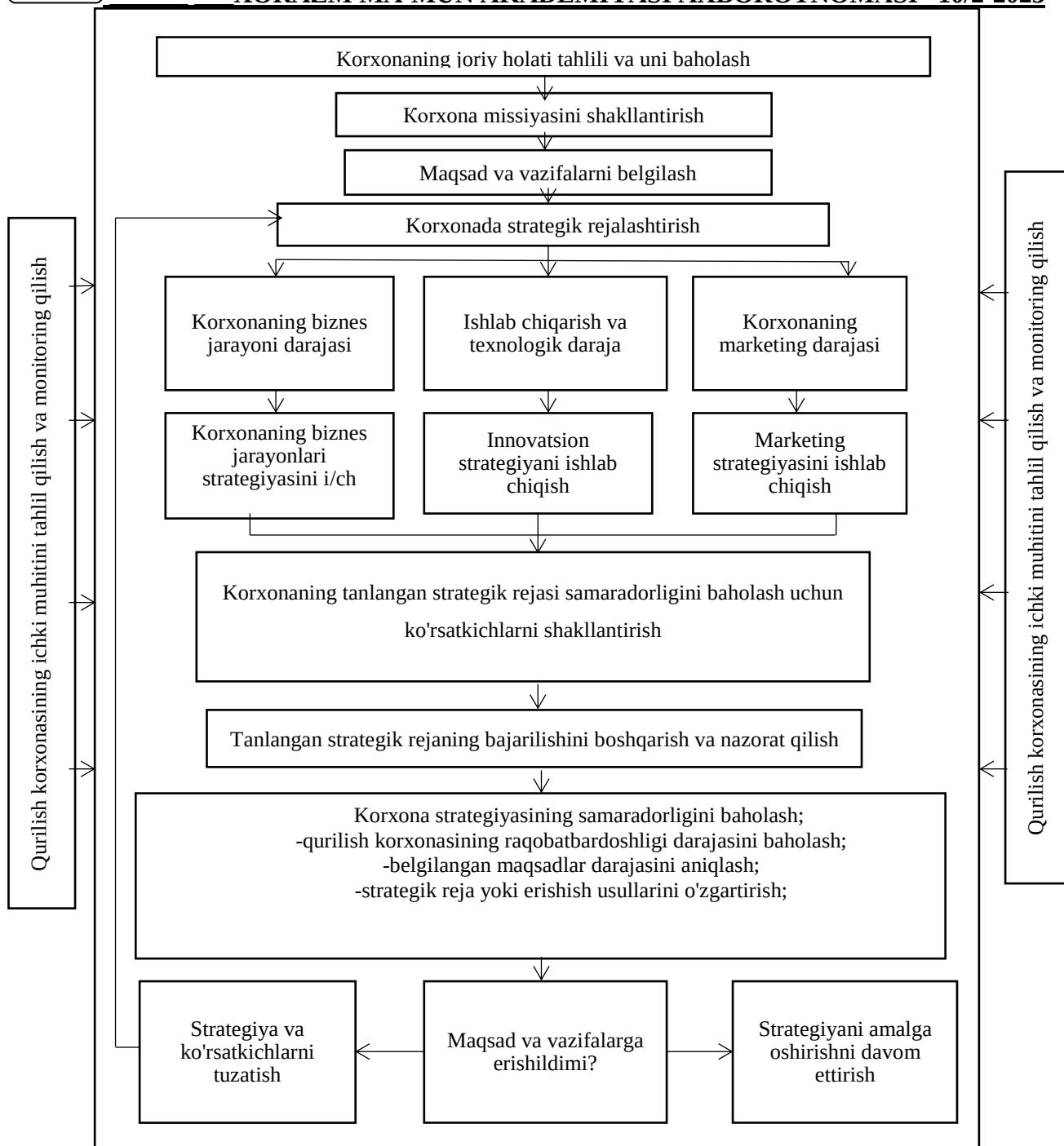
Key words: Competition, factors, resources, income, levels, stages, directions of a construction enterprise, economic growth, economic development, production, industry.

Qurilish korxonalari raqobatbardoshligi zamonaviy sharoitda yuqori daromad olishni ta'minlashning zaruriy shartidir. Shu munosabat bilan, qurilish korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish muammosi, ayniqsa, uy-joy bozoridagi tez o'zgaruvchan vaziyatda yanada muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Qurilish korxonalari soni yil sayin ortib bormoqda, sanoatda raqobat kuchaymoqda, boshqa tomondan, aholi daromadlarining real qiymati ortib borishi xaridorlarning turar-joy ko'chmas mulklariga bo'lgan ehtiyojlari va ularning moliyaviy imkoniyatlari o'zgarib bormoqda. Bu omillarning barchasi qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirish yo'llarini izlashga majbur qiladi.

Shu munosabat bilan qurilish korxonalari bozorida raqobat darajasi muttasil oshib bormoqda va raqobatbardoshlikni ta'minlash muammosi har bir qurilish tashkiloti uchun dolzarb muammoga aylanib bormoqda.

Qurilish korxonaning raqobatbardoshligini boshqarishning ko'plab modellari mavjud bo'lib, qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning asosiy yo'nalishlari 1-rasmda keltirilgan. Raqobatbardoshlikni oshirish uchun katta xaziralar korxonaning ichki jarayonlarini boshqarishda yotadi. Qurilish sanoatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri yuqori moddiy zichlikka egaligidir, bunda qurilish ishlarining tannarx tarkibida 60% gacha materiallar to'g'ri keladi.

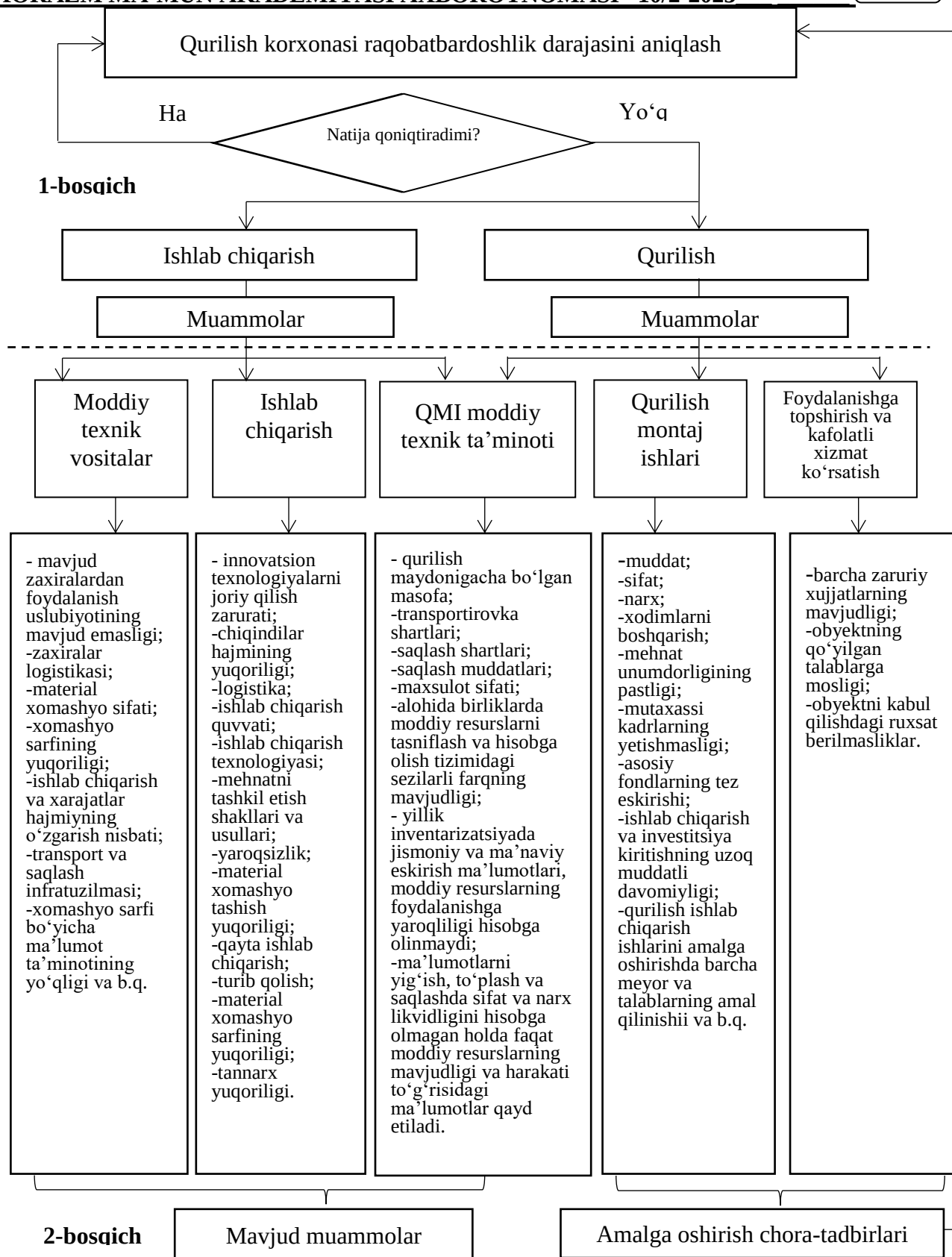

1-rasm. Qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishlari.

Qurilish korxonasining moddiy resurslaridan samarali foydalanish orqali korxona raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishlarini 3 bosqichda takomillashtirish biz tomondan taklif etilgan. Biz taklif qilayotgan mexanizmlar uchta bosqichdan iborat bo'lib, bular quyidagilardir:

- 1- bosqich - mavjud raqobatbardoshlik darajasini baholash;
- 2- bosqich - muammolar majmuasini o'rganish;

3-bosqich - moddiy resurslardan samarali foydalanish sifatini oshirish orqali qurilish korxonasining raqobatbardoshlik darajasini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish, so'ngra ularning samaradorligini baholash va o'rganilayotgan korxonaning raqobatbardoshlik darajasini qayta tahlil qilish (2 va 3-rasmlar).

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda qurilish korxonalarini boshqarish tamoyillari bozor mexanizmlarini qo'llashni bosqichma-bosqich oshirib, birinchi navbatda ishlab chiqarishni rag'batlantirishni o'z ichiga olgan bozor va davlat tomonidan tartibga solish usullarining kombinatsiyasiga asoslanishi kerak. Qurilish korxonasini rivojlantirish jarayonining samaradorligi, agar belgilangan maqsadlarga muvofiq, ishlab chiqarishning texnik va texnologik darajasini oshirish

va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali qurilish sanoatining texnik va mahsulot rivojlanishini rag'batlantirish bo'lsa, sezilarli darajada oshirishga erishish mumkin bo'ladi.

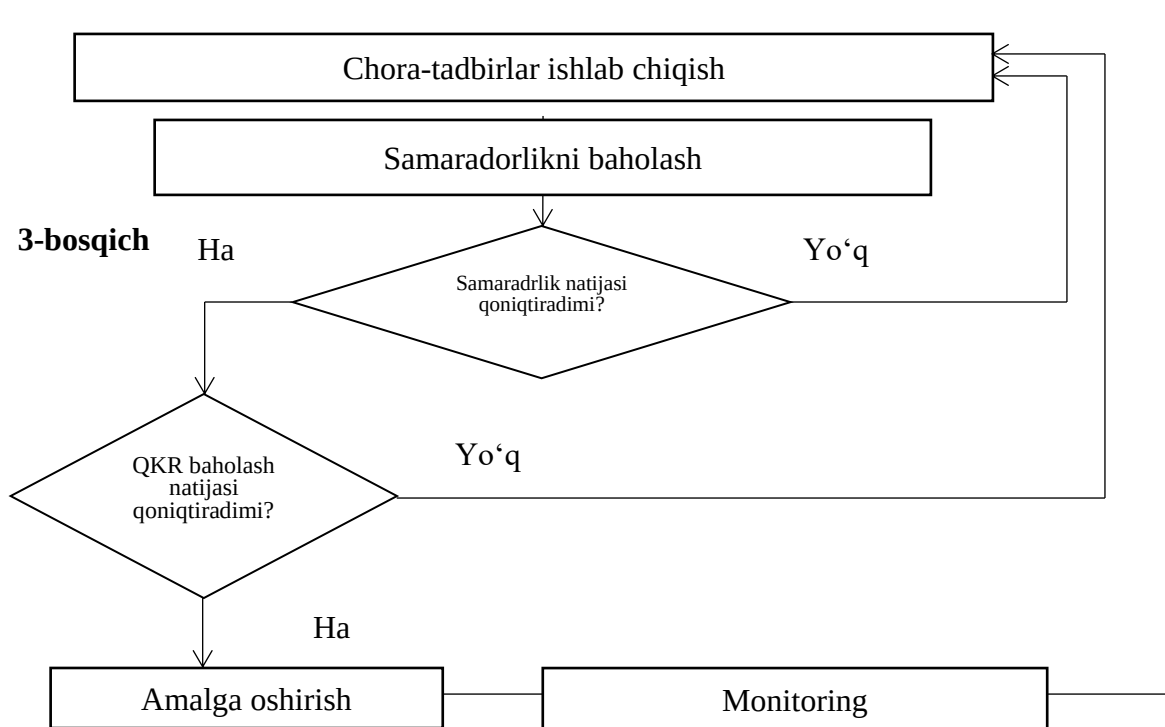
Biz tomondan taklif qilingan mexanizmlarning har bir bosqichi, jumladan birinchi bosqichda moddiy resurslarni boshqarish orqali faoliyat samaradorligini oshirish uchun zaxiralarni aniqlash imkoniyatlari o'rganiladi. Biz mazkur bosqichda mahsulot va korxonaning raqobatbardoshligini baholashning eng keng tarqalgan yondashuvlarini ko'rib chiqishga harakat qildik.

Mazkur mexanizmlarning ikkinchi bosqichi ishlab chiqarish va qurilish jarayonida qurilish korxonalari faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini tavsiflashni o'z ichiga oladi, jumladan ishlab chiqarishni moddiy-texnik ta'minlash, ishlab chiqarish, mahsulot sotish, qurilishning moddiy-texnik ta'minoti, qurilish-montaj ishlari, qurilish maydonchasini ishga tushirish, kafolatli xizmat turlari va shu kabilar.

Uchinchi bosqich moddiy resurslardan samarali foydalanish nuqtai nazaridan ichki jarayonlarni takomillashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Taklif etilayotgan moddiy resurslardan samarali foydalanish tizimi ushbu tadqiqot ishining o'ziga xosligi va hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda mexanizmga o'zgartirishlar kiritilgan qurilish korxonalari tomonidan qo'llanilishi mumkin.

Ushbu mexanizmlar qurilish korxonalariga moddiy resurslardan samarali foydalanishdagi muammolarni kompleks hal qilish orqali raqobatbardoshlik darajasini oshirishga yordam beradi.

3-rasm. Mavjud resurslardan samarali foydalanish orqali qurilish korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish mexanizmlari (3-bosqich)

Shu munosabat bilan, qurilish korxonalari raqobatbardoshligini ta'minlash yo'nalishlarini aniqlashda qurilish maxsulotlari bozorlarining o'ziga xosligini hisobga olish lozim. Raqobatbardoshlikni ta'minlashning to'g'ridan-to'g'ri yo'nalishlariga kelsak, shuni ta'kidlash mumkinki, qurilish korxonalarining raqobatbardoshligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan biri maxsulot sifatida deb mumkin. Ushbu yo'nalish, resurslardan foydalanish samaradorligiga asoslanadi, bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Qurilish xarajatlarini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar, qoida tariqasida, qurilish mahsulotlarining moddiy iste'moli va mehnat zichligi darajasini pasaytirishga, shuningdek, qo'shimcha xarajatlarni kamaytirishga qaratilgan.

Bundan tashqari, samaradorlikni oshirish yo'li tashkilotning aylanma mablag'lari aylanishini oshirishdir. Ishlab chiqarish rentabelligini yuqori darajada ta'minlash masalasi ham muhim bo'lib, subsidiyalar yoki imtiyozlar uchun tanlovlarda ishtirok etish, shuningdek, mehnat unumdorligini

oshiradigan texnologiyalardan foydalanishdan iborat bo'lgan texnologik samaradorlikni oshirish, har qanday ob-havo sharoitida ishlash imkonini beruvchi yuqori unumdor uskunalar mavjudligini ta'minlash zarur.

Qurilish korxonalari raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri bu, korxonani umumiy boshqarish samaradorligini oshirishdir. Bu masala ilmiy adabiyotlarda ko'p o'rganilgan bo'lib, ammo shunga qaramay, amalda korxonalar ahvolini yomonlashishiga olib keladigan boshqaruv qarorlarini qabul qilish xavfi har doim saqlanib qoladi.

Qurilish korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning ikkinchi asosiy yo'nalishi, bozordagi kuchli raqobat va mijozlar talablarining xilma-xilligini hisobga olgan holda, "Innovatsion raqobat ustunliklarning mavjudligi" ni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Qurilish korxonalari raqobatbardoshligini ta'minlashning uchinchi yo'nalishi sifatida "Korxona faoliyatini diversifikatsiya qilish"ni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir, chunki bunday harakatlar korxonalarning bozordagi raqobatbardosh mavqeini mustahkamlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шумпетер И. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982.
2. Белкин В.Г. Конкурентная среда и конкурентоспособность экономических объектов: монография / В.Г. Белкин, Ю.Д. Шмидт, И.М. Романова. – Владивосток: Изд-во ТГЭУ, 2007.
3. Пардаев М.Қ., Исроилов Ж.И. Хусусий корхоналар фаолияти таҳлилининг назарий ва методологик муаммолари. Монография. – Т.: "Фан ва технология", 2007.
4. Нурибегов Р.И., Калмуратов Б. Инновацион бошқариш стратегиясининг аҳамияти // Jamiyat va boshqaruv. –Т.: 2010 йил.

UO'K 334.02

TADBIRKORLIK SUB'EKTLARIDA AHOI BANDLIGINI TA'MINLASHNI MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

N.A.Shakirova, dots., Toshkent moliya instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Tadbirkorlik sub'ektlarida aholining ish bilan bandligini oshirishning dolzarbligi hamda ushbu muammo bo'yicha iqtisodchi olimlar tadqiqot ishlari tahlil qilingan. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini raqamlashtirish sharoitida davlatning eng asosiy vazifalari bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yechimini topish, mavjud davlat dasturlari ijrosini ta'minlash, kambag'allikni kamaytirish va aholi turmush darajasini yaxshilash hisoblanadi. Bundan tashqari, mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashda xizmat sohasi turlarini kengaytirish bo'yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Aholini ish bilan bandligi, mehnat bozori, ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlar, mehnat resurslari, kambag'allikni qisqartirish, bozor iqtisodiyoti, aholini turmush darajasi.

Аннотация. В статье анализируется актуальность повышения занятости населения в субъектах предпринимательства и исследования экономистов по данной проблеме в условиях цифровизации социально-ориентированной рыночной экономики. Основными задачами государства являются поиск решений социально-экономических проблем, обеспечение реализации существующих государственных программ, сокращение бедности и повышение уровня жизни населения. Кроме того, представлены предложения и рекомендации по расширению видов услуг по трудоустройству.

Ключевые слова: Занятость населения, рынок труда, социально-экономические механизмы, трудовые ресурсы, сокращение бедности, рыночная экономика, уровень жизни населения.

Abstract. The article analyzes the relevance of increasing employment in business entities and research by economists on this issue. In the context of digitalization of a socially oriented market economy, the main tasks of the state are to find solutions to socio-economic problems, ensure the implementation of existing government programs, reduce poverty and improve the standard of living of the population. In addition, proposals and recommendations for expanding the types of services for employment of labor resources are presented.

Keywords: *Employment of the population, labor market, socio-economic mechanisms, labor resources, poverty reduction, market economy, standard of living of the population*

Kirish. Aholini ish bilan ta'minlash uchun yangi ish o'rinlari yaratilishi va ularda ish bilan band bo'lishning qisqa muddatli istiqbollari aniqlash, qishloq joylarida aholini muqobil ish bilan ta'minlashning ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish, agrar mehnat bozorining infratuzimasi va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, tarmoqni samarali tashkil etishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish va innovatsion asosda rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Izlanishlar yakunlari bilan tayyorlangan ilmiy-amaliy tavsiyalar, jumladan, respublikamizda mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi bilan bog'liq faoliyatlari, amal qilish qonuniyatlari hamda unga ta'sir etuvchi omillarni baholash uslublari yuzasidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar mazkur soha rivoji uchun bilimlar va ko'nikmalarning boyishiga xizmat qilsa, ushbu yo'nalishlardagi viloyat va tuman dasturlarini ishlab chiqishda, amaliy chora-tadbirlar tizimini belgilashda asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

“Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida”gi qonunda bandlikni rag'batlantirish va tadbirkorlikka jalb etish uchun subsidiya ajratishdan tashqari quyidagilarga grantlar berish ham nazarda tutilgan [1]:

- kasbga o'qitish markazlari va kasb-hunar ta'limi muassasalariga - ish qidirayotgan shaxslarni va ishsiz shaxslarni, ayniqsa, mehnat migratsiyasidan qaytib kelgan fuqarolarni, kam ta'minlangan oilalardan bo'lgan xotin-qizlarni kasbga tayyorlash xarajatlarini moliyalashtirish uchun;

- kasbga o'qitish markazlari va kasb-hunar ta'limi muassasalarida fermer xo'jaliklarining rahbarlari va xodimlarini, dehqon xo'jaliklarining rahbarlari va a'zolarini, tomorqa yer uchastkalari egalarini agrotexnologiyalar, bog'dorchilik, sabzavotchilik, chorvachilik, parrandachilik, baliqchilik va asalarichilik sohasida kasbga qayta tayyorlash hamda ularning malakasini oshirishni moliyalashtirish uchun.

Mehnat bozori bu mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida “mehnatga qobiliyatlarini” xarid qilish-sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagim nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasidir. Mehnat bu insonning maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyatidir. Dastlab inson o'z harakatlarining maqsadini aniqlaydi. Oddiy mehnat rivojlanish darajasi bilan ajralib turmaydi, har qanday kishining tana organizmi o'rta hisobda ega ishchi kuchining sarflanishi bilan belgilanadi. Bu xodimdan maxsus kasbiy tayyorgarlik talab qilmaydigan, malakasiz mehnatdir. Ish bu tabiat va inson tomonidan birlashgan xarakterlarining obyektiv natijasi tushuniladi. Mehnat bozorining samarali amal qilishi uchun, birinchidan, ishlab mchiqarish vositalariga ega bo'lib, uning yordamida mishlab chiqarishni tashkil qilish yoki uni kengaytirish, ikkinchidan, ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lmagan va ish bilan band bo'lmagan kishilarning mavjudligi zarur. Ana shular mehnat bozorining asosiy subyektlari, mehnat bozori ishtirokchilari hisoblanadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aholini ish bilan ta'minlashning ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish, agrar mehnat bozorining infratuzimasi va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish masalalariga oid muammolarni tadqiq etish bo'yicha o'zining alohida hissalarini qo'shgan respublikamiz iqtisodchilimlari SH.R.Xolmo'minov, N.U.Arabovlar o'z asarlarida mehnat bozori infratuzilmasi va uning tarkibiy qismlari o'zaro uzviy bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilib, uni rivojlantirish samaradorligini kompleks baholash va istiqbollashtirish uslubiyati hamda davlat va nodavlat ish bilan bandlik xizmatlari shakllanishi va rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlangan [3].

Q.Abdurahmonovning fikricha, “Ish bilan bandlikning eng kam deganda to'rt ijtimoiy jihatini hisobga olish lozimligini, ish bilan bandlikning insonning Konstitutsiyada belgilab berilgan eng muhim huquqi – mehnat huquqi bilan mustahkam bog'liqligi, turmush darajasi va munosib hayot kechirish shart-sharoitlarini shakllantirishda ish bilan bandlik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aynan ish bilan bandlik mehnat faolligini oshirish, mehnatga qobiliyatli fuqarolar va ular oilalarining turmush

darajasini oshirishning eng muhim kafolati, har kimning va umuman, jamiyat farovonligining negizi bo'lgan yuqori unumli mehnatning yangi omilini shakllantirish, aynan mehnat faoliyati insonni o'zgartiradi, uning kasbiy imkoniyatlarini ochib beradi va ko'paytiradi, shaxsning rivojlanishini rag'batlantiradi" deb ta'kidlanadi [4].

B.Alievning ta'kidlashicha, mehnat bozorining samarali amal qilishi uchun, birinchidan, ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lib, uning yordamida ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki uni kengaytirish ikkinchidan, ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lmagan va ish bilan band bo'lmagan kishilarning mavjudligi zarur. Ana shular mehnat bozorining asosiy subyektlari, mehnat bozori ishtirokchilari hisoblanadi [5].

L.V.Xursan ta'rifi ko'ra, mehnat bozorini rivojlantirishning zamonaviy sharoitlari yoshlarning faol ishtirokini talab qiladi. Bu quyidagi bilan bog'liq. Birinchidan, yoshlar mehnatga layoqatli aholining boshqa toifalariga nisbatan boshqaruvning yangi bozor sharoitlariga tezroq moslashadilar. Ikkinchidan, bu asosiy ishchi kuchi bo'lib, ishlaydigan nafaqaxo'rlar sonining kamayishi munosabati

bilan mehnatga layoqatli aholiga yukning oshishi bilan bog'liq. Uchinchidan, yoshlar innovatsiyalarga moslashuvchan munosabatda bo'ladi [6].

B.M.Genkinning ta'rifi ko'ra: "Mehnat bozori eng avvalo ish beruvchi va ishga yollanganlar manfaatlar kelishuvi mexanizmi hisoblanadi. Undan tashqari mehnat bozorida ijtimoiy aloqalar boshqarish zarurati hosil bo'lib, davlat manfaatlarini belgilanadi" [7].

Bu tadqiqotlar bozorga yo'naltirilgan iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda mehnat bozori umumiy muammolari va ularni istiqbollashtirishni o'rganish uchun nazariy asos sifatida xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Aholining ish bilan bandligini oshirish masalalarini bo'yicha mavjud ilmiy tadqiqotlarni o'rganish, aholini muqobil ish bilan ta'minlash mezonini, ish o'rinlarini yaratishning iqtisodiy asoslari hamda davlat tomonidan rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish asosida samaradorlikka erishish yo'llari ishlab chiqishga bag'ishlangan iqtisodiy nazariya va iqtisodchi olimlarning maxsus tadqiqotlari natijalari, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlili va natijalar. Mehnat bozori bu mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo'lgan va band bo'lmagan qismlari va ish beruvchilar o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida "mehnatga qobiliyatlarini" xarid qilish-sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasidir.

Mehnat bu insonning maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyatidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tomonidan Oliy Majlisga murojaatnomasida 2020-yil – "Ilm-ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb e'lon qilish bilan birga qishloqlarni ham ijtimoiy rivojlantirishning eng muhim muammolari alohida ta'kidlandi va ularning yechimlari ko'rsatildi: "Kambag'allikni kamaytirish – alohida tadbirkorlik ruhini uyg'otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlarini yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, demakdir". Qishloq joylarda ish bilan ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratish bo'yicha hukumatimiz tomonidan kompleks chora-tadbirlar olib borilyapti, maqsadli, jumladan, tarmoq va hududiy dasturlar amalga oshirilmoqda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida klasterlar va kooperatsiya tizimlari joriy etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Kengashi O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri o'rinbosarlarining yangi ish o'rinlarini yaratish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligi to'g'risidagi axborotini eshitib hamda Sirdaryo, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida o'tkazilgan o'rganish natijalarini muhokama qilib, hududlarda aholining bandligini ta'minlash, ularni tadbirkorlik faoliyatiga yanada keng jalb qilish borasida muayyan ishlar amalga oshirilganligini qayd etadi. Joriy yilning yanvar-mart oylarida ishsiz va chet elda ishlab qaytib kelgan 72,8 ming nafar fuqaroga mavjud bo'sh ish o'rinlariga ishga joylashishda ko'maklashilgan. "Temir daftar", "Ayollar daftar" va "Yoshlar daftar" doirasida 13,2 ming nafar fuqaroga 31,6 mlrd so'm subsidiya ajratilib, tadbirkorlik va o'zini o'zi band qilish orqali bandligi ta'minlangan.

Mahallalarda biriktirilgan hokim yordamchilari tavsiyasiga asosan 30,7 ming nafar fuqaro kasb-hunar va tadbirkorlik ko'nikmalariga o'qitishga jalb etilgan. Shu bilan birga, ayrim soha va hududlarda yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi bandligini ta'minlashda kamchiliklarga yo'l qo'yilgan hamda mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanilmagan [8].

Shuni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli farmonida "davlat boshqaruvi organlarining "Davlat – inson uchun" tamoyili asosida hududiy masalalarni hal qilishdagi mas'uliyati va javobgarligini kuchaytirish hamda ularning strategik yo'nalishlarni rejalashtirishga qaratilgan yangi tizim yaratish maqsadida mahallalarda tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari bo'yicha tuman (shahar) hokimi yordamchilari hamda yoshlar yetakchilari tomonidan doimiy ravishda mahallani o'rganish va tahlil qilish natijasiga ko'ra ularni rivojlantirish bo'yicha "yo'l xaritalari"ni ishlab chiqish amaliyoti yo'lga qo'yilishi" [9] aytib o'tilgan. Aynan ushbu qarora va farmonlar asosida iqtisodiyotni tartibga solish bilan kutilgan natijaga erishish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning ta'kidlaganidek, "biz O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz. Buning uchun, avvalo, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur" [10].

Innovatsion iqtisodiyot shakllanishi davrida yangi tarmoqlar, korxonalar vujudga kelib, ularda mehnat madaniyatiga, malakasiga, professionalligiga, ijodkorligiga ahamiyat berilmoqda. Shu sababli, intellektual mehnatni, ayollarni ish bilan bandligi, uni ko'rsatkichlarini, baholash mezonlarini, ko'rsatkichlarini, mehnat samaradorligini aniqlash, umumiy tarkibdagi salmog'ini oshirish zamonaviy iqtisodiyot sharoitida ilmiy-metodologik tadqiqotlarda eng dolzarb masalalardan biri bo'lmoqda. Shuningdek, global pandemiya davrida guvohi bo'lganimizdek, aynan intellektual mehnat bilan band bo'lgan kishilar mehnat joyini va daromadini saqlab qolishiga muvaffaq bo'lgan.

Mehnatning intellektuallashishi xodimlarning umumiy texnik madaniyati oshishi, mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida aniq o'zining o'rnini bilishi, texnologiya qoidalariga qat'iy rioya qilish va yakuniy iqtisodiy natijalarni ta'minlash bilan ajralmoqda [11]. Raqamli iqtisodiyotning ajralmas sharti barcha xodimlarning axborot va kompyuter texnikasini bilish, ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lish hisoblanadi. Bugungi kunda mehnatning asosiy shakli intellektual mehnat bo'lib, u katta amaliy kasbiy bilimlarni, axborot oqimlariga ega bo'lish, murakkab intellektual texnika va texnologiyalar orqali ularni qayta ishlash va bu mehnatning natijalarini huquqiy himoya qilish talab etmoqda. O'z natijalariga ko'ra bu oldingi aqliy mehnatdan butunlay farq qilmoqda. Mehnat bozorini tartibga solish, axborotlar to'plash va tahlil qilishda tenglashtirish va taqqoslash, guruhlash va kuzatish, statistik tahlil, faktlar to'plash, iqtisodiy-matematik, ekspert baholash,

sotsiologik tadqiqot, xulosa chiqarish usullaridan foydalaniladi. Ta'kidlash zarurki, aholi bandligini ta'minlash, mehnat bozori, mehnat resurslari safarbarligi doirasida o'tkaziladigan tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy rivoj landirishning ilmiy asoslangan dasturlarini ishlab chiqish, xodimlarning mehnat faoliyatiga doimiy hamrohlik qiluvchi ijtimoiy muammolar va ziddiyatlarni hal etish uchun zarur darajada ishonchli axborotlarni beradi. Bozor mexanizmlari qishloqdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga katta ta'sir ko'rsatmoqda.

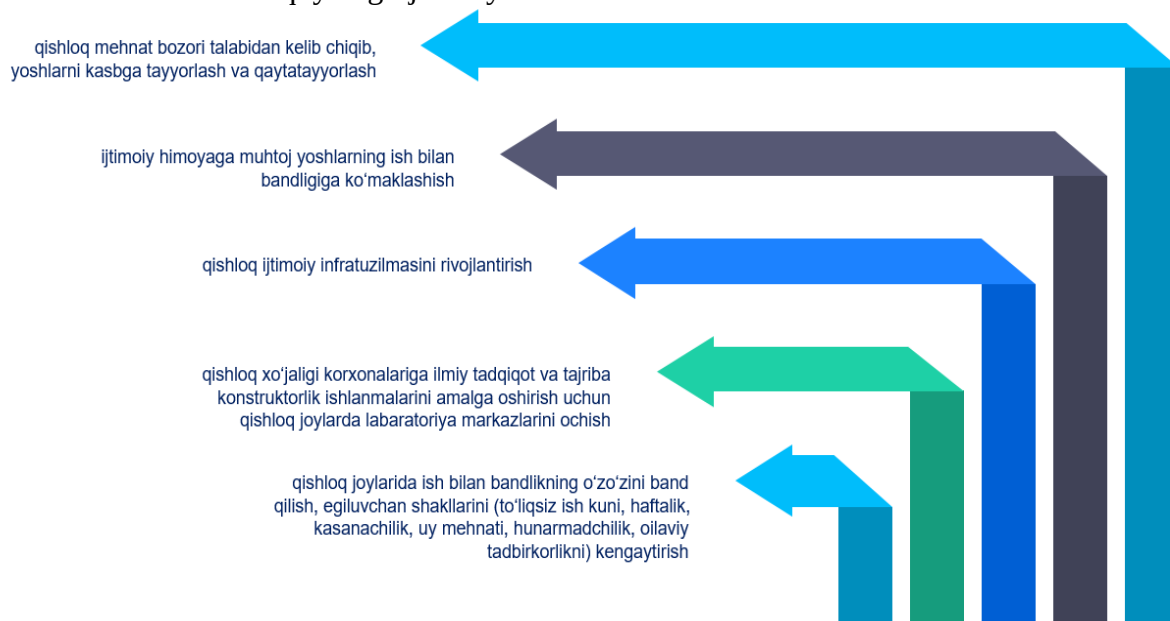
Ijtimoiy shart-sharoitlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aholining ma'lumot va madaniyat darajasi oshishi. Insonning ma'lumot va madaniyat darajasi oshib borishi bilan xizmatlarga, ayniqsa, axborot-kommunikatsiya xizmatlariga ehtiyoji ham oshib boradi. Bundan tashqari, xizmatlar va servis faoliyati yangi turlarining, xususan, elektron tijorat, mobil aloqa va boshqalarning paydo bo'lishi aholining ma'lumot darajasini talab qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ishchi kuchining qo'shimcha oqimini ta'minlaydi.

- xizmat ko'rsatish sohasi jadal rivojlanishining sabablaridan biri – aholi bo'sh vaqtining oshishi va mehnat sharoitlarining yaxshilanishi (ish kunining, nafaqaga chiqish muddatlarining qisqarishi, ta'til kunlarining ko'payishi) hisoblanadi. Aholi bo'sh vaqtining ko'payishi bilan uning xizmatlarga bo'lgan ehtiyoji oshadi.

- qishloq mehnat resurslari muqobil bandligini ta'minlashda qishloq mehnat bozori xususiyatidan kelib chiqib, ijtimoiy va iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Ish bilan bandlikni quyidagi ijtimoiy mexanizmlarini keltiramiz:

1-rasm. Ish bilan bandlikni ijtimoiy mexanizmlari

Ushbu shakldagi ish o'rinlarini tashkil etishga kam xarajat qilgan holda yuqori natijaga erishiladi;

- qishloqlarda yoshlarga tadbirkorlik hisobidan yangi ish joylari yaratishni (moliyaviy, soliq imtiyozlari berish, foizsiz kreditlar, qo'shimcha yer maydonlari, foydalanilmayotgan quvvatlarni ijaraga berish va boshqa usullarni) qo'llab-quvvatlash;
- qishloq yoshlari uchun turizmni o'z hududida rivojlantirish;

1-jadval

Xizmat ko'rsatish va servis sohalarda qishloq aholisini ish bilan ta'minlashning ijtimoiy mexanizmlari

Xizmat ko'rsatish va servis sohalarda qishloq aholisini ish bilanta'minlashning ijtimoiy mexanizmlari

Xizmat ko'rsatish va servis sohalarda kadrlar tayyorlash	Xizmat ko'rsatish va servis sohasida ish haqi miqdori
Xizmat ko'rsatish va servis sohasidamehnat unumdorligi	Ishsizlarni xizmat ko'rsatish va servis sohasiga ishsizlarni kasbga o'qitish va qayta o'qitish
Xizmat ko'rsatish va servis sohasida ish o'rni qiymati	Aholining ma'lumot darajasi
Sog'liqni saqlash tizimining holati	Aloqa va axborot sohasining rivojlanganligi
Ta'lim (maktabgacha, maktab, kasb-hunar ta'limi, maktabdan tashqari ta'lim va h.k.)	Transport sohasining holati (shu jumladan, avtotransport xizmati)
Savdo sohasining rivojlanishi	Uy-joy bilan ta'minlanganlik
Moliyaviy xizmatlar	Ijara va prokat xizmatlari
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	San'at, ko'ngil ochish va dam olish

Aholini ishsizlikdan sug'urta qilish

Qishloq joylarda xizmatlarning istiqbolli savdosotiq, tibbiy va davolash, sport-sog'lomlashtirish, konsalting, lizing va baholash turlari nisbatan sekin rivojlanayotganligi mazkur sohani rivojlantirish va takomillashtirish uchun quyidagi qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

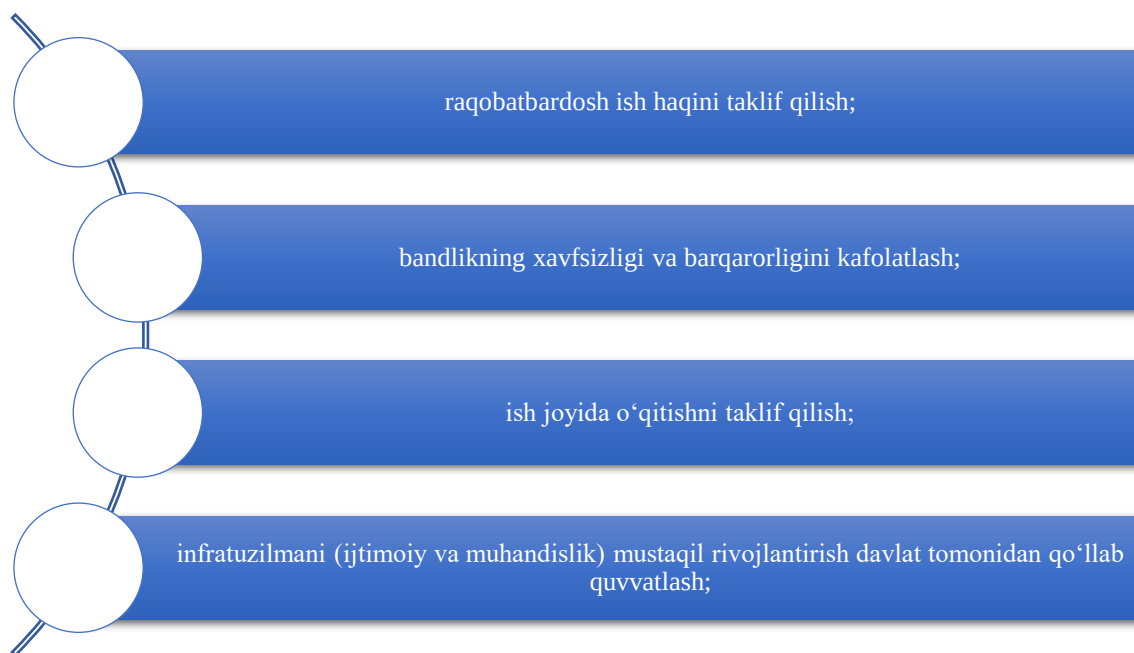
- aholining xizmatlar ko'rsatish, ulardan foydalanish va qoniqish sohasidagi bilim va malakalarini yanada o'stirish, mahallalarda kasanachilik, hunarmandchilik, nonvoychilik, qandolatchilik, chorvachilik, parrandachilik va boshqa sohalarni keng rivojlantirish, mehnat bozorining real talablaridan kelib chiqqan holda bandlik va mehnat munosabatlari tuzilmalarining yordami bilan mehnatga layoqatli vaqtincha ish bilan band bo'lmagan aholini kasb-hunarga tayyorlash, qayta tayyorlash, xizmat ko'rsatish infratuzilmasini keng rivojlantirish hisobiga aholining turmush farovonligini oshirishga erishish;

- "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatish va servis sohaslarini rivojlantirish bo'yicha 2017-2021-yillarga mo'ljallangan dastur"ga asoslanib, xizmat ko'rsatish sohaslarida xususiy va

oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida yangi ish joylarini yaratish bo'yicha quyidagi asosiy yo'nalishlarni tavsiya qilish mumkin:

- xizmat ko'rsatish sohalarida alohida yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish to'g'risida me'yoriy-huquqiy hujjatlar tizimini yaratish lozim;
- yangi turdagi ishbilarmonlik (kasbiy) xizmatlari ko'chmas mulk bilan savdo qilish, vaqtinchalik erkin pullarni joylashtirish, axborot, marketing va reklama xizmatlari, buxgalteriya balansi va hisobotlarini tuzish, elektron kotiba;
- bolalarni tarbiyalash, o'qitish bo'yicha xizmatlar, xususiy bog'cha va maktablar, oilaviy bolalar bog'chalari, oilaviy kutubxonalar va boshqa xizmat ko'rsatish obyektlarini tashkil etish;
- hayvonlarga qarash bo'yicha xizmatlar – hayvonlarni boqish;
- turizm firmalari, axborot kommunikatsion texnologiya vositalarini tuzatish tayanch punktlari, ijtimoiy psixologik markazlar, turli ta'lim va kasbga o'qitish qisqa kurslari kabi xizmat ko'rsatish obyektlarini tashkil etish.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, aholini aksariyati qishloq ijoylarida istiqomat qilishini hisobga olib, qishloq aholisini ish bilan ta'minlash maqsadida kam sarf talab etiladigan soxalarni tashkil etish tavsiya etilgan. Mamlakatda xizmat turlarining ikki tomonlama tabiatini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Xizmatlar ham xuddi moddiy tovarlar singari naflilik va qiymat xususiyatiga ega bo'lib, mamlakat ijtimoiy- iqtisodiy taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Xizmat ko'rsatish sohalarida yangi ish o'rinlari tashkil etish, investitsiya, soliq pul-kredit va ilmiy-texnik siyosatni takomillashtirish, bozor xizmatlarining tarmoq tuzilmasida innovatsion tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashning omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu xizmatlar ko'rsatish aholi turmush darajasi va sifatini yanada oshirilishini ta'minlash imkonini beradi. Iqtisodiyotining hozirgi holatida ish beruvchilarning xatti-harakatlari strategiyasi quyidagilarga yo'naltirilishi kerak:

Bu takliflar qishloq aholisining ahvolini yaxshilashi mumkin. Qishloq xo'jaligidan tashqari bandlikni rag'batlantirish siyosati samaradorligini tahlil qilish sohasida tadqiqot qishloq aholi bandligini rivojlantirish bo'yicha qishloq aholisining daromadlari va bandligini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi degan xulosaga kelishga imkon bermaydi. Ko'rib chiqilayotgan sohalarida muqobil bandlikni rivojlantirish, albatta, amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, hozirgacha buni individual xizmatlar bilan bog'lash mumkin. Biroq qishloq tadbirkorlarining ko'plab tashabbuslarini mablag'lar hisobidan kichik kreditlarsiz amalga oshirish mumkin emasligini inkor etib bo'lmaydi. Bunday fondlarning ishlash tajribasi, albatta, muvaffaqiyatli deb hisoblanishi kerak. Biroq bunday mablag'lar bo'lmagan joyda ham aholining muqobil daromad manbalari mavjud. Aholi orasida ham xuddi shunday ong inertsiyasi kuzatiladi. Qishloqda yashash, yerga ishlamaslik sharmandalik sanaladi va

uy-joy uchun investitsiyalar ko'pincha mahsulotni sotishdan tushgan mablag' bilan o'zini oqlamasligiga qaramay, shunchalik ko'p vaqt va kuch sarflanadiki, muqobil faoliyat bilan shug'ullanishga imkoniyat qolmaydi. Ehtimol, bu amaliyotning keng tarqalishi, shuning uchun o'z samarasini berishi uchun yetarli vaqt bo'lmagandir. Tegishli veb-saytlarni tashkil etish va yuritish, axborotni ommaviy axborot vositalari orqali tarqatish qishloqlarda muqobil bandlikni rivojlantirish siyosati samaradorligini oshirishning zarur shartidir.

Shunday qilib, davlat miqyosida quyidagi strategiyalarni tavsiya etish mumkin:

- mintaqaviy agrosanoat kompleksini rivojlantirish dasturlari va qishloq ijtimoiy rivojlanish dasturlari, shuningdek, viloyat miqyosida muqobil bandlikni qo'llab-quvvatlash muhimligini e'lon qilish;

- milliy loyiha bo'yicha foiz stavkalarini subsidiyalashni qishloq joylarda tadbirkorlik turlarini kengaytirish;

- aholiga konsalting xizmatlar ko'rsatishni kengaytirish, shu jumladan o'z biznesini yuritish;

- aholining qishloq xo'jaligiga oid bo'lmagan tadbirkorlik faoliyatini, ayniqsa, qishloq turizmi sohasida axborot bilan ta'minlash amaliyotini joriy etish (axborot saytlarini tashkil etish, ommaviy axborot vositalarini jalb etish).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining qarori, 27.04.2022 yildagi KQ-337-IV-son.
2. "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida.
3. Abdurahmonov. Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: Nazariya va amaliyot / Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. – T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «FAN» nashriyot davlat korxonasi, 2019. – 592b.
4. Xolmo'minov SH.R., Xomitov K.Z., Arabov N.U., Bobanazarova J.X., Abduramanov X.X. Qishloq aholisini ish bilan ta'minlashning nazariy va amaliy asoslari (monografiya). – T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2018. 35-bet.
5. Abdurahmonov. Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: Nazariya va amaliyot / Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. – T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «FAN» nashriyot davlat korxonasi, 2019. – 592b.
6. Aliev B. Mehnat bozorini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari /O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, 2003 y. 5-son, 62-bet.
7. Хурсан Л В. Теоретико-методологические проблемы регулирования молодежного рынка труда. Проблемы современной экономики, N 1 (29), 2009.
8. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа NORMAINFRA, 1999. -338 стр.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"dagi PF-60-sonli farmoni SH.M. Mirziyoyev Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 29.12.2020 . <http://uchildiz.uz/>.
11. Abdurahmonov Q.X., Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 2019. 20-bet.

UO'K 338.48

TURIZM SOHASIDA XIZMAT KO'RSATISH NOSOZLIKLARI VA ULARNI SAMARALI BARTARAF ETISH YO'LLARI

M.B.Xamroyeva, tayanch doktorant, "Ipak yo'li" Turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Turizm sohasida xizmat ko'rsatishda sodir bo'lgan nosozliklar tashkilotlar uchun sezilarli zarar ko'rsatadi. Bu sohada inson faktori asosiy omil bo'lganligi sababli ham, xizmat ko'rsatish xatoliklardan butkul xoli bo'lishning imkoni yuq. Turistik servisdan bunday xatolik va nosozlikka e'tiborsiz qaralsa va vaqtida bartaraf etilmasa, tashkilotlarning jiddiy zarar ko'rishiga olib keladi, chunki turizm sohasida shaxsiy tavsiyalarining ahamiyati katta hisoblanadi. Shuning uchun ham, tashkilotlar xizmatdagi nosozliklarga javob berish va mijozlar shikoyatlarining salbiy ta'sirini minimallashtirish uchun aniq strategiyalarga ega bo'lishi kerak. Maqolada turizm sohasida xizmat ko'rsatishda sodir etiladigan nosozliklar va ularni samarali bartaraf etish yo'llari turli

adabiyotlar tahlili natijasida nazariy o'rganiladi va ularni bartaraf etishning samarali yo'llari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish, turizm, servis nosozliklari, mijoz, xizmat nosozligini tiklash.

Аннотация. Сбои в обслуживании в сфере туризма наносят существенный ущерб организациям. В связи с тем, что главную роль в этой сфере играет человеческий фактор, невозможно быть полностью застрахованным и работать без сбоев. Если такие сбои и неполадки в туристическом сервисе игнорировать и не устранять немедленно, это может нанести серьезный ущерб организациям, поскольку в сфере туризма значительную роль играет личные рекомендации людей. Поэтому организации должны иметь четкие стратегии реагирования на сбои в обслуживании и минимизировать негативное влияние жалоб клиентов. В данной статье на основе анализа различной литературы исследуются сбои в обслуживании в сфере туризма и пути их эффективного устранения.

Ключевые слова: сервис, туризм, сбои в обслуживании, клиент, восстановление сервиса

Abstract. Service failures in the tourism sector cause significant damage to organizations. Due to the fact that the human factor plays the main role in this sphere, it is impossible to be fully insured and work without failures. If such failures and malfunctions in the tourism service are ignored and not recovered immediately, this may cause serious damage to organizations, because word-of-mouth plays significant role in tourism sphere. Therefore, organizations must have clear strategies for responding to service failures and minimizing the negative impact of customer complaints. This paper investigates service failures in tourism and the ways of their effective recovery by analyzing different literature.

Key words: service, tourism, service failures, customer, service recovery

Kirish. XX asr oxirlari va XXI asr boshlarida insoniyat tafakkurida xizmatlar va xizmat ko'rsatishga bo'lgan tushunchalar butkul o'zgardi. Bu vaqtga kelib insonlar ishlab chiqarishdan ko'ra xizmat ko'rsatish faoliyatidan ko'proq va tezroq foyda olinishini angladilar. Turizm sektori esa asosan xizmat ko'rsatish sohasidan iboratdir. Uning asosiy maqsadi esa mehmonlarning hayoti va sayohatdagi tajribasini yaxshilashdir.

Garchi turizm tashkilotlari tomonidan mijozlarning xizmat ko'rsatishdan qoniqishi asosiy maqsad sifatida qaralsada, barcha turistik xizmatlar ham iste'molchi nuqtai nazaridan qoniqarli emas. Turizm, ayniqsa, turli xil xizmat ko'rsatuvchi provayderlar inson omiliga asoslangan bo'lganligi sababli ham xizmat ko'rsatishda turli nosozliklar sodir bo'lishi tabiiy va bundan holat sodir bo'lmasligidan hech kim kafolatlanmagan. Agar xizmat sifati haqiqatda yaxshi bo'lsa, bu mijozning xizmat ko'rsatish sifatidan qoniqish hissini oshiradi va tillardan tillarga o'tib, og'zaki reklamaga ham olib kelishi mumkin. Ammo turizm sohasidagi xizmatlar jarayoni har doim ham silliq ketmasligi mumkin. Turizm sohasida xizmat ko'rsatish xususiyatlarining:

- a) Nomoddiylik: bunda uni qo'l bilan ushlab bo'lmasligi nazarda tutiladi.
- b) Tez buziladiganlik: sotilmagan samolyot o'rindig'i yoki mehmonxonada ishlatilmay qolgan xonalar pul ishlash imkoniyatini yo'qotadi.
- c) Mavsumiylik: mijozlarning fasllar o'zgarib turadigan joyga borish ehtimoli ko'proq yoki kamroq bo'lishi mumkin.
- d) O'zaro bog'liqlik: turistning tajribasini unutilmas qilish uchun barcha turdagi mustaqil kompaniyalar bir-biriga bog'liqligi;

Tadqiqot bilan bog'liq adabiyotlarni o'rganish. Xizmat ko'rsatishdagi nosozlik bu shunday xatolikki, u xizmat ko'rsatilayotgan jarayonda yuzaga keladigan muammolardan iborat bo'ladi. Turizm sohasida xizmatlar iste'moli yuqori darajadagi noaniqlik va riskni uzida jam qiladi (Namasivayam & Hinkin, 2003). Xizmat ko'rsatishda yuz beradigan xatolikning mijoz noroziligi va ko'rsatilgan xizmatdan qoniqmasligiga olib kelishini inobatga olsak, bu xizmatlar biznesining yashashiga va o'sishiga katta tahdid soladi (Coulter, 2009; Koc, 2014). Bu kabi xatolikning yuz berishi mijozda salbiy his tuyg'ular va salbiy hatti harakatlar uyg'otadi (Gregoire, 2009; Ha, 2009). Turizm sohasi ko'rsatiladigan xizmatlardan daromad olganligi sababli, xizmat ko'rsatishda yuz beradigan bunday xatoliklar turizm biznesi rivojiga katta xavf tug'dirishi mumkin. Bernardo (2013)

va boshqalarning ta'kidlashicha, xizmat ko'rsatish xatoliklari turizm va mehmonxona biznesi uchun qimmatga tushadi chunki bunda mijoz ogohlantirishsiz xizmat ko'rsatgan joyni tark etadi va boshqa unga murojaat qilmaydi. Bundan tashqari, xizmatdan qoniqmagan mijozlarning 96% ketishidan oldin shikoyat bildirishmaydi ham (Mariani, 1993). Bu shuni anglatishi mumkinki, har bir shikoyat qilgan mijoz ortidan yana 24ta mijoz norozilik holatida, ammo jim turgan bo'lishi mumkin.

Mijozlar turizm sohasida ko'rsatilgan xizmatlarni har doim sifati va qiymatini aniqlay oladilar, shuning uchun ham turizm biznesi vakillari mijozlar xohish va istaklarini anlay olmagan taqdirda, xizmat ko'rsatishda xatolik va nosozlikning yuz berishi kafolatlangan bo'ladi.

Xizmat ko'rsatishda yuz beradigan nosozliklar mijoz kutganidek xizmat ko'rsatilmasligi yoki xizmat ko'rsatishdagi belgilangan standartlarning bajarilmasligi sababli yuzaga keladigan holat hisoblanadi va bu xatoning vaqtida tuzatilmasligi mijozning ko'rsatilgan xizmat turidan qoniqmaslikni keltirib chiqaradi. Turizm sohasida xizmat ko'rsatishdagi nosozliklar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. ***Xizmat ko'rsatish mahsulotlaridagi nosozliklari.*** Xizmat ko'rsatishdagi bu kabi xatoliklar asosiy mahsulot tarkibida yuzaga keluvchi muammolarni o'z ichiga oladi:

- Aviakompaniya yoki aeroport tomonidan reyslarning kechiktirilishi yoki qoldirilishi;
- Mehmonxonadagi tozalanmagan xona;
- Menyuda ko'rsatilgan taomlarning amalda mavjud bo'lmasligi;
- Xizmat ko'rsatuvchi xodimning o'z o'rnida bo'lmasligi;

2. ***Mijozlarga xizmatni yetkazilishida yuz beradigan xatoliklar.*** Bunda mehmonning o'ziga xos ba'zi xohish-istaklariga nisbatan xizmat ko'rsatishda mijozning istaklarini inobatga olmaslik yoki ularni e'tibordan chetda qoldirish natijasida yo'l qo'yiladigan xatoliklar tushuniladi va bunga:

- Joylar bo'yicha kelishuvlar;
- Menyu yuzasidan mijoz bilan kelishilgan ba'zi qo'shimcha va o'zgarishlar;
- Mehmonxona xonasini sozlash;
- Dastur jadvallari kabi mijoz bilan avvaldan kelishilgan kelishuvga amal qilmaslik natijasida vujudga keladigan xizmat ko'rsatishdagi nuqsonlar kiradi.

3. ***Xizmat ko'rsatish jarayonidagi xato va kamchiliklar.*** Servisda uchraydigan bunday muvaffaqiyatsizlik xizmat ko'rsatayotgan xodimning qasddan yoki noxosdan yo'l qo'ygan xatoliklaridan kelib chiqadi. Bunda o'sha xodimning mijozga nisbatan hurmatsizlarcha munosabatda bo'lishi, uning talablarini inobatga olmasdan, sovuqqonlik bilan uni inkor etishi, tabassum va xushmuomalalikni chetlab o'tgan holda qilingan munosabat natijasida kelib chiqadigan xizmatdagi nosozlik turi hisoblanadi.

4. ***Tashkilotning boshqa asosiy ishtirokchisi tomonidan sodir etilgan nosozlik.*** Xizmat ko'rsatishdagi bu kamchilik kutilmagan hodisalar, boshqa mijozlar yoki noodatiy shikoyatlar tufayli yuzaga keladi va bunda mijoz ushbu xatolikni tezroq bartaraf etilishini istaydi.

Turizm sohasida xizmat ko'rsatishda sodir etilgan bunday xato va kamchiliklar natijasi turizm biznesi egasining katta yo'qotishlariga sabab bo'lishi mumkin. Chunki xizmat ko'rsatishda sodir bo'lgan xatoliklarga befarq qarash natijasida mehmonlar tomonidan ko'p hollarda quyidagi javob reaksiyasi kuzatiladi:

a) **Bu joyga qaytib kelmaslik yoki o'sha xizmat turidan boshqa foydalanmaslik**

Ko'pchilik mijozlar aynan shu yo'lni tanlashadi va bu haqida hatto xodimlarga buning sababini anglash uchun biror belgi ham qoldirmasliklari mumkin.

b) **Shikoyat**

Mijoz tomonidan to'ldirilgan shikoyatnoma odatda korxona yoki tashkilot tomonidan muammo sifatida o'rganiladi. Zamonaviy tashkilotlar bugungi kunda shikoyatlarni mijozning fikr mulohazasini bilish sifatida qaraydi va bu narsa tashkilot uchun kelajakda bu kabi kamchiliklar qayta sodir bo'lmasligini oldini olish va mijoz ishonchini qozonish uchun yaxshi imkoniyat sifatida qaraladi.

c) **Salbiy ma'nodagi gap-so'zlar**

Qoniqarsiz ko'rsatilgan xizmatga javoban mijozning yana bir javobi bu o'sha tashkilot haqida salbiy gap-so'zlarni tarqatishidir. Bunda mijoz o'zi boshidan kechirgan salbiy holatni yaqinlariga

yomon tajriba tariqasida so'zlab beradi va natijada keyinchalik bu tashkilot nomining qadrsizlanirishiga olib keladi.

d) Orqavarotdan zarba berish va qasos olish

Mijozning bunday yo'l tutishi yuqorida keltirilgan salbiy gap-so'z tarqatishidan ham xavfliroq bo'lib, bunda korxona yoki tashkilot tomonidan ko'rgan zararini alamini olish maqsadida holatga jim qarab turmaydi va buni ommaga oshkor qilish istagida bo'ladi. Buning uchun u bugungi kun va zamonda eng oson yo'l bo'lgan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi.

Afsuski, tashkilot yoki kompaniyalar qanchalik urinmasin, ular vaqti-vaqti bilan kechikkan parvoz yoki yetkazib berishni o'tkazib yuborishning oldini olisholmaydi. Ammo ular bu kabi muammolarni bartaraf qilishni o'rganishlari mumkin. Eng avvalo, xizmat ko'rsatishdagi nosozlikni to'g'rilash bu muammoni aniqlashdan boshlanadi. Muammoni aniqlagandan so'ng, xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar tezda harakat qilishlari kerak bo'ladi. Eng asosiysi, xizmat ko'rsatish kompaniyalari mijozlar bilan xodimlarni lozim bo'lganda, ba'zi qoidalardan chetga chiqish mumkinligini tushuntirishi maqsadga muvofiqdir. Ba'zi kompaniyalar xodimlarga g'ayrioddiy vaziyatlarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun turli rag'batlardan foydalanadilar. Shuningdek, xodimlar o'z e'tiqodlari bo'yicha harakat qilish vakolati va mas'uliyatiga ega bo'lishi kerak, masalan, telefon qo'ng'iroqlari, kredit hisoblari yoki gullar yuborish singari.

Natijalar va munozara. Xizmatdan takroriy ravishda foydalanadigan mijozlar xizmatning muhim aktividir. Mijozning xizmatdan takroran foydalanishini ta'minlashning eng samarali usuli mijozlarga mahsulot yoki xizmatni taqdim etishda har bir mijoz kutganidek yoki undan ortiqrog'ini berishdir. Afsuski, xizmat ko'rsatishda, bu vazifa juda og'ir va ba'zida imkonsiz ham. Garchi xizmat ko'rsatishning nosozligi sodiqlikni yo'q qilish potentsialiga ega bo'lsada, uni tiklash usullarini samarali qo'llash mijozning xizmatdan qoniqishini tiklanishi va xatto, sodiqligini oshirishi ham mumkin.

Xizmat ko'rsatishdagi nosozlikni tiklash zarurati

Xizmat ko'rsatishdagi nosozlikni tiklash ushbu ishlab chiqilgan harakatlarni o'z ichiga oladi: muammolarni hal qilish, norozi iste'molchilarning salbiy munosabatini o'zgartirish va oxir-oqibatda ushbu mijozlarni saqlab qolish. Xizmat ko'rsatuvchi provayderlar barcha imkoniyatlarni ishga solishlari kerak bo'ladi.

Xizmat ko'rsatishdagi nosozlikni samarali tiklash qanday bo'lishi kerakligi ba'zi munozaralarga sabab bo'ldi. Bell va Zemke (1987) fikricha, xizmat ko'rsatishdagi nosozlikni qayta tiklashning 5 bosqichi mavjud:

1. *Uzr so'rash*: korporativ kechirim so'rashdan ko'ra birinchi shaxs kechirim so'rashi va u nosozlik yuz berganligini tan olishi va uzr so'rashi nazarda tutiladi.

2. *Shoshilinch ravishda ushbu nosozlikni qayta tiklash*: garchi vaziyatni to'g'irlashning iloji bo'lmasa ham, zudlik bilan nosozlikni to'g'irlash uchun qat'iy harakat qilish.

3. *Xayrixohlik*: mijozning og'ir ahvolini his qilinayotganini samimiy ifodalash.

4. *O'rnini qoplash*: tovon puli to'lanmaslikni o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan kompensatsiya shakli, xizmat ko'rsatish yoki kelajakdagi xizmatlarni bepul yoki chegirmali taklif qilish.

5. *Kuzatuv*: iste'molchining qoniqishini aniqlash maqsadida xizmat nosozligi qayta tiklanishidan so'ng qo'ng'iroq qilish.

Bitner (1990) va boshqalarning tanqidiy hodisalarni o'rganishida shu narsa ma'lum bo'ldiki, xizmatdagi nosozlikning o'zi to'g'ridan to'g'ri mijozlarda xizmat ko'rsatishdan qoniqmaslik xissini keltirib chiqarmaydi, chunki ko'pchilik mijozlar buni to'g'ri qabul qilishadi. Mijozlarning noroziligiga olib keladigan narsa xizmat ko'rsatishdagi nosozlikdan ko'ra, tashkilotning javobi (yoki javob yo'qligi) bo'lishi ehtimoli ko'proq. Shuningdek, Feinberg (1990) va boshqalarning ta'kidlashicha, sodir bo'lgan nosozlikni muvaffaqiyatli tiklash uchun tashkilotning javobi quyidagi to'rtta omilni o'z ichiga olishi kerak:

1. Muammoni tan olish;

2. Nima sababdan bu nosozlik sodir bo'lganligi sababini tushuntirish

3. Kerakli vaziyatda kechirim so'rash

4. Bepul chipta, ovqat yoki ichimlik kabi tovon to'lash

Ularning fikricha, norozilik tashkilotning sodir bo'lgan nosozlikka noo'rin javobi yoki noadekvatligi natijasida kelib chiqadi va bu tashkilot haqidagi salbiy bahoning kuchayishiga olib keladi. Bu holatda muammo yetarli darajada hal etilmaganligi bois uni "ikki tomonlama og'ish" holati sifatida baholandi.

Bundan tashqari, Boshoff (1997) olib borgan tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, faqat uzr so'rash bilan chegaralanib qolish (agar unga biror bir shaklda tovon to'lanmaydigan bo'lsa) hech qanday natija bermaydi. U 540 nafar tranzit reys bilan uchadigan xalqaro sayohatchilar orasida so'rovnoma o'tkazdi, unda qatnovi kechikib, ikkinchi qatnovga ulgurmay qolgan yo'lovchilar edi. Har bir shaxsга tasodifiy tanlangan 27ta nosozlikni tiklash strategiyasidan biri qo'llanilgan. U eng muvaffaqiyatli strategiyalar sifatida quyidagilarni aytib o'tadi:

1. Martabasi jihatdan eng yuqori turgan odamning tezkor javobi
2. To'liq to'lov va ma'lum miqdorda kompensatsiya bilan birgalikdagi tezkor javob
3. Yuqori turuvchi menejer tomonidan taqdim etilgan katta miqdordagi tovon.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, xizmat ko'rsatishdagi nosozlik tashkilotlarga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatadi. Turizm sohasida salbiy og'zaki so'zlar tashvishlanish uchun alohida sabab bo'lishi tabiiy, chunki bu sohada shaxsiy tavsiyalarning ahamiyati katta hisoblanadi. Agar xizmatlardagi nosozliklarning oldini olishning iloji bo'lmasa, tashkilotlar xizmatdagi nosozliklarga javob berish va mijozlar shikoyatlarining salbiy ta'sirini minimallashtirish uchun aniq strategiyalarga ega bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bell, C. R. and Zemke, R. (1987), "Service breakdown: the road to recovery", Management Review, October, 32-35.
2. Bernardo, M., Llach, J., Marimon, F. & Alonso-Almeida, M.M. (2013). *The balance of the impact of quality and recovery on satisfaction: the case of e-travel*. Total Quality Management & Business Excellence 24,1390-1404.
3. Bitner, M. J., Booms, B. H. and Tetreault, M. S. (1990), "The Service Encounter: Diagnosing Favorable and Unfavorable Incidents", Journal of Marketing, 54(January), 71-84.
4. Boshoff, C. (1997) "An experimental study of service recovery options", International Journal of Service Industry Management, 8(2), 110-130.
5. Coulter, K.S. (2009). *Factors that impact switching intentions in extended travel service transactions*. Journal of Travel & Tourism Marketing 26, 531-545.
6. Feinberg, R. A., Widdows, R., Hirsch-Wyncott, M. And Trappey, C. (1990), "Myth and reality in customer service: good and bad service sometimes leads to repurchase", Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior, 3, 112- 114.
7. Gregoire, Y., Tripp, T.M & Legoux, R. (2009). *When customer love turns into lasting hate: the effects of relationship strength and time on customer revenge and avoidance*. Journal of Marketing 73, 18-32.
8. Ha, J. & Jang, S. (2009). *Perceived justice in service recovery and behavioral intentions: the role of relationship quality*. International Journal of Hospitality Management 28, 319-327.
9. Koc, E. & Boz, H. (2014). *Psychoneurobiochemistry of tourism marketing*. Tourism Management 44, 140-148.
10. Namasivayam, K. & Hinkin, T.R (2003). *The customer's role in the service encounter: the effect of control and fairness*. Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly 44, 26-36.

УЎК 330

ЎЗБЕКИСТОНДА СУҒУРТА МУНОСАБАТЛАРИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

**Д.Ф.Абдурапова, таянч докторант, Тошкент давлат иқтисодий университетини,
Тошкент**

Аннотация. Бугунги кунда мамлакатлар ўз ижтимоий-иқтисодий сиёсатини бошқаришининг муҳим таркибий қисми ва устувор мақсадларидан бири мамлакат фуқароларини сифатли, самарали тарзда ижтимоий-иқтисодий ҳимоя қилишидир. Ушбу мақолада суғурта жараёнларини фаоллаштириш кўп жиҳатдан суғурта хизматларининг сифатига, айниқса, суғурталовчилар томонидан суғурта қопламасининг ҳолати, суғуртанинг мамлакатдаги маवқеи, аҳолининг суғурта маданияти ва уларнинг суғуртага бўлган ишончи билан узвий боғлиқлиги таҳлил қилинган ва тегишли хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: суғурта муносабатлари, иқтисодиёт, суғурта хизматлари, суғурта бозори, суғурта, суғурта шартномаси, суғурта мукофотлари, суғурта қопламаси, суғурта агенти, ассистанс, аджастер, актуарий, инфратузилма.

Аннотация. Сегодня страны являются важным компонентом, и одной из приоритетных целей управления их социально-экономической политикой является социально-экономическая защита граждан страны качественным, эффективным способом. В данной статье предполагается, что активизация страховых процессов во многом неразрывно связана с качеством страховых услуг, особенно с состоянием страхового покрытия страховщиками, положением страхования в стране, страховой культурой населения и его доверием к страхованию, и делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: страховые отношения, экономика, страховые услуги, страховой рынок, страхование, договор страхования, страховые взносы, страховое покрытие, страховой агент, ассистенты, аджастер, актуарий, инфраструктура.

Abstract. Today, countries are an important component and one of the priority goals of managing their socio-economic policy is the socio-economic protection of citizens of the country in a qualitative, effective way. This article assumes that the activation of insurance processes is in many ways inextricably linked with the quality of insurance services, especially the state of insurance coverage by insurers, the position of insurance in the country, the insurance culture of the population and their confidence in insurance, and the relevant conclusions are drawn.

Keywords: insurance relations, economy, insurance services, insurance market, insurance, insurance contract, insurance premiums, insurance coverage, insurance agent, assistants, adjaster, actuary, infrastructure.

Кириш. Суғурта муносабатлари иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисми бўлган суғурталанувчи ва суғурталовчилар ўртасидаги алоқалар, уларнинг иқтисодий манфаатларини юзага келишини таъминловчи жараёнлар бўлиб, бошқа ривожланган мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистон Республикасининг суғурта бозорида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Хорижий компанияларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, суғурта компанияларидаги сўнгги инновациялар ва уларни компанияларга таклиф этиш, замонавий инновацион ёндашувларни соҳага жалб қилиш, соҳадаги кадрлар малакаси ва кўникмаларини ошириш, иқтисодиётдаги суғурта турларининг рақамлаштирилишига замин яратиш, инвестицион лойиҳаларни соҳа ривожига йўналтириш ва бунда янги усул ҳамда механизмлардан фойдаланишга катта эътибор қаратиш лозим бўлиб қолмоқда. Бу эса ўз навбатида суғурта компанияларидаги илмий тадқиқотларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Суғурта хизматлари соҳасида иқтисодий фаолиятни ривожлантириш ҳамда амалий жиҳатларини ўрганиш бўйича маҳаллий олимлардан Т.Иминов [3], Ҳ.Собиров, Х.Шеннаев [9], Қ.Қўлдошев, М.П.Эшов, А.У.Бурханов, Х.Н.Хасанов, Д.А.Баратова, Ж.Т.Носиров, Ш.Имомов, Н.Иминова [4], И.Абдурахмонов, С.Абдимуминова суғурта соҳасининг барқарор ўсишини эътиборга олган ҳолда эришилаётган самарадорликни баҳолаш услубиятини такомиллаштириш, хизмат кўрсатиш механизмлари фаолиятини қайта кўриб чиқиш, иқтисодий самарадорлигини ошириш ҳамда рақамлаштириш ва жаҳон бозоридаги даражага мос хизматларни етказиб бериш шароитларини эътиборга олган ҳолда илмий ишлар олиб боришмоқда.

Илмий адабиётларда суғуртанинг иқтисодий моҳиятини очиб беришда олимларнинг турли талқинини учратиш мумкин. Масалан, рус олими Н.Никулина суғуртага қуйидагича тариф берган: “Суғурта - ишлаб чиқариш муносабатларининг зарурий элементиدير. У ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнидаги моддий зарарларни қоплаш билан боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг доимо янгиланиб бориши инсонларнинг барча ижтимоий-иқтисодий формацияларда, шу жумладан ривожланган жамиятда ҳам мавжуд эҳтиёжларини қондириш учун зарурдир” [7]. И.Х.Адурахмонов суғуртанинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш мақсадида қуйидагиларни таъкидлаб ўз фикрларини билдирган: “Суғурта – турли ноҳуш ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш ҳамда фуқароларнинг ҳаётида

тегишли суғурта ҳодисалари рўй берганда уларга моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида ташкил этиладиган ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ (мақсадли пул фондлари) иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир” [1]. М.Мирсадиқов ва Б.Шамсуддинов ўзларининг тадқиқотларида, суғуртанинг асосий вазифасини олдиндан кўриб бўлмайдиган табиий ҳодисалар, техноген авариялар ва ижтимоий ҳалокатлар содир бўлиши оқибатида етказиладиган зарарларни қоплашни назарда тутувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ манфаатлари ҳимоясини самарали тизимини яратишдан иборат деб ҳисоблайдилар [6]. Ш.Имомов бунга қарама-қарши равишда суғуртани ўзаро боғланган категория сифатида молиявий жиҳатдан суғурта тизими ва замонавий суғурта маданиятини шакллантириш суғурта тармоғининг асосий вазифаси дея таъкидлаб ўтган [5].

Юртимиз иқтисодиётини модернизация қилиш бўйича қарорларни амалга ошириш жараёнида суғурта соҳасига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳузуридаги капитал ва суғурта бозори департаменти расмий маълумотларига кўра, 2022 йилда суғурта мукофотларининг умумий ҳажми 6,2 трлн. сўмни ташкил этди, бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 59,7% юқори. Суғурта шартномалари бўйича тўловлар ҳажми 46,2% га ортди ва 2,6 трлн. сўмни ташкил этди, 7 951 868 та янги шартнома тузилиб, уларнинг 89 фоизи жисмоний шахслар билан бўлган ва бу суғурта бозори динамикасига ижобий таъсир кўрсатди. Бунда суғурта маҳсулотларини сотиш таркибидаги асосий воситачилар банклар бўлиб, улар: кредитлар ва жамғариб бориладиган ҳаёт суғуртасининг ўсиши билан боғлиқ бўлиб, уларнинг катта қисми банклар орқали сотилмоқда. Фикримизча, мижозлар компаниялар билан икки ҳолатда муносабатга киришадилар: суғурта шартномасини тузишда ҳамда суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта қопламасини олишда. Бироқ мижозлар суғурта брендида аҳамият қилмай, фақатгина мажбурият сифатида қараб, кимнингдир тавсиясига асосан танлов қилмоқдалар. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон суғурта бозорини истиқболли баҳолаш учун дастлаб унинг кучли, кучсиз, имконият ва хавфларини кўриб чиқсак (1-жадвал). Суғурта бозорининг ривожланиши, унинг мамлакатимизда тутган ўрни, суғурта жараёнларини фаоллаштириш кўп жиҳатдан суғурта хизматларининг сифатига, айниқса, суғурталовчилар томонидан суғурта қопламасининг ҳолати, суғуртанинг мамлакатдаги мавқеи, аҳолининг суғурта маданияти ва уларнинг суғуртага бўлган ишончи билан узвий боғлиқдир.

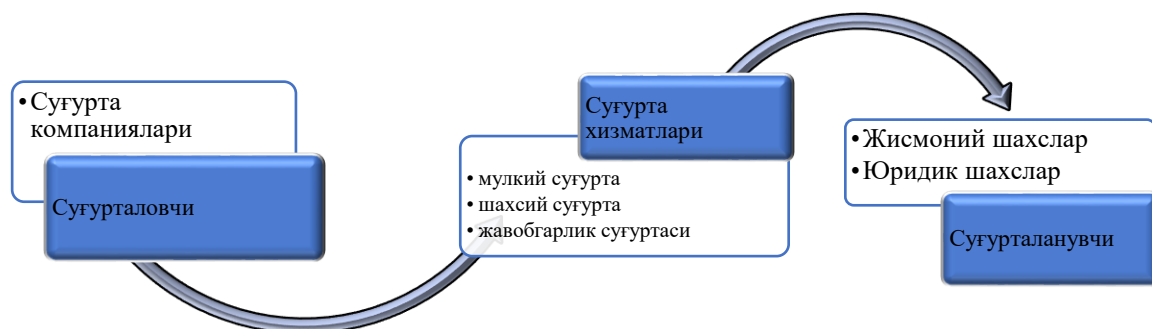
1-жадвал

Ўзбекистон суғурта бозорининг SWOT-таҳлили

Кучли тарафи	Кучсиз тарафи
Йирик тадбиркорликнинг юқори даромадли сектори; Кредит ташкилотлари билан биргаликдаги фаолияти; Суғурта бизнесининг бирлаштириш ва қайта ташкил этиш; Суғурта тармоғига эга эканлиги; Мижозлар сонини етарли даражада; Аксарият компаниялар томонидан барча замонавий технологияларни қўлланиш йўлга қўйилганлиги; Суғурта агентлари сони ортиб бораётгани; Суғурта фаолияти турларига боғлиқ ҳолда дифференциацияланиши.	Малакали кадрлар етишмаслиги; Замонавий бизнес механизмлардан фойдаланилмаслиги; Маркетинг фаолиятини ривожланмаганлиги; Паст капитализация; Мижозларга эътиборнинг сустлиги; Юқори харажатлилиги; Рентабеллик паст; Мижозларнинг ишончсизлиги. Суғурта инфратузилмасини рационал шакланмаганлиги; Бозор иштирокчиларининг мобил илова орқали фаолият юритмаётганлиги.
Имкониятлар	Хавф
Республика бўйича исталган нуқтасига хизматларни етказиб бериши; Замонавий суғурта хизматларни ривожланиши; Суғурта ҳодисаси рўй бериш rischi кам; Давлат томонидан суғурта фаолиятига бўлган эътибор ҳамда олиб борилаётган ислохотлар; Алоҳида суғурта субъектларининг инвестицион жозибадорлигининг ортиши; суғурта фаолиятининг бошқа субъектлари ҳуқуқлари ҳимоясини кучайтириш, аҳолининг суғурта саводхонлигини ва суғуртага бўлган ишончини ошириш, суғурта бозорининг очиклиги ва шаффофлигини таъминлаш; Мижозлар билан масофавий фаолият олиб бориш имконияти	Тариф режаларининг такрорланиши; Бозор иштирокчиларининг банк фаолиятига боғлиқлиги; Мавжуд хизмат кўрсатиш усуллари эскирганлиги; Жаҳон молия бозоридаги барқарорсизлик; Суғурта воситачилари устидан назоратнинг етарли эмаслиги; Қаллоблик (фирибгарликнинг юқори даражаси); Суғурта ҳодисаси рўй берганда баҳолаш фирмалари ҳамда суғурта компаниясининг ўзаро “картель” келишувлари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Бунда аввало, суғурта хизматларини такомиллаштириш, суғурталанувчиларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилишни таъминловчи янги механизмлар ва рақобатбардош суғурта маҳсулотларини изчил жорий этиш орқали суғурта бизнесини жадал ривожлантириш мумкин бўлади. Айниқса, рақамлаштириш, рискларнинг янги турлари ва мижозларнинг талаблари суғурта соҳасини тубдан ўзгартириб, истеъмолчилар учун ҳар тарафлама қулай, ҳам арзон, ҳам сифатли хизматларни жорий қилишни тақозо этмоқда. Бугунги кунда суғурта муносабатлари замонавий босқичлари, жаҳон суғурта бозорининг интеграциялашув жараёни ўзбек молия бозорида суғурта муносабатларининг трансформацион ўзгаришларини талаб этмоқда. Барча соҳалар ҳам замонга, талаб ва тараққиётга қараб трансформацияланиб, ўз даврига мослашади. Бу аввало бозор тузилмаси билан ўзаро боғлиқ бўлиб, суғурта бозорининг тузилмаси – суғурта муносабатларида иштирок этувчи институтлар ўртасидаги турли нисбатлар орқали, унинг субъектлари (суғурта компаниялари, суғурталовчилар) ва объектлари (суғурта турлари ва технологияси) ўртасидаги олдиндан танланган мезонларга мувофиқ вужудга келадиган ва қайта ишлаб чиқилган нисбатлар ўртасидаги жараёнлардир(1-расм). Кенг маънода суғурта бозори – пул муносабатларининг бир кўриниши, тор маънода иқтисодий макондир. У йирик сегментлардан иборат бўлиб, булар суғурталовчилар (суғурта компаниялари), суғурталанувчилар (жисмоний ва юридик шахслар) ва суғурта хизматларидан иборат.

1-расм. Суғурта муносабатлари тузилмаси (Манба: Муаллиф ишланмаси)

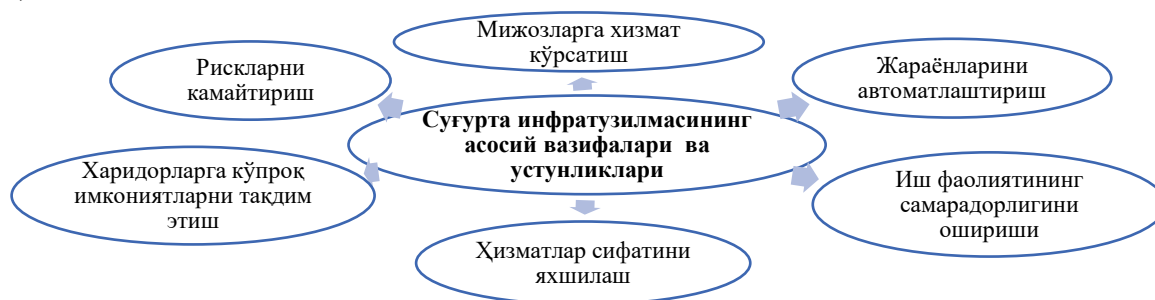
Суғурта муносабатлари трансформацияси қуйидаги шартларга асосланади: пул-кредит, бюджет, валюта каби молиянинг муҳим бўғинларининг ривожланиш даражалари ва кўлами ўртасидаги номутаносибликларни бартараф этиш; мамлакат аҳолисининг ҳаёт сифатини яхшилашга иқтисодий ва молиявий хавфсизлик билан боғлиқ бўлган мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш; - иқтисодий ривожланишда инвестицион салоҳият билан узвий боғлиқ бўлган пул-кредит муносабатларини, шу жумладан, суғурта компаниялари томонидан йўлга қўйиш.

Суғурта бозорининг ривожланиши бугунги глобал оламда ахборот хавфсизлигини таъминлайдиган дунёдаги инновацион технологиялар билан рақобатлашишга имкон берадиган рақамли суғурта технологияларини самарали жорий этиш билан боғлиқ. Негаки, суғурта бозорининг ўзгариши замонавий молиявий инфратузилмани шакллантиришга ёрдам беради. Замонавий иқтисодиётда суғуртанинг нафақат суғурта хизматларини ишлаб чиқарувчи компаниялар балки, суғурта муносабатларининг бошқа профессионал иштирокчилари ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 12-моддасига мувофиқ суғурталовчилар, суғурта воситачилари, аджастерлар, актуарийлар, суғурта сюрвейерлари, ассистанслар белгиланган. Қонунда назарда тутилган суғурта муносабатлари профессионал қатнашчилари каторида инфратузилмани ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Ҳарқандай фаолият турида инфратузилма миллий иқтисодиётнинг у ёки бу сегментини ривожланиш даражасини белгиловчи кўрсаткич сифатида катта аҳамиятга эгадир. Миллий иқтисодиётимизда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш тармоқларига бўлинишини ҳисобга олиб инфратузилмалар ҳам ушбу тармоқлар турига қараб турлича бўлади. Ишлаб чиқариш тармоқларидаги саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқалар каби инфратузилма фаолиятларнинг муваффақиятли амалга оширилиши ва ривожланишига яратилган зарур шарт-шароитлар ўз навбатида, хизматлар

соҳасидаги инфратузилма (соғлиқни сақлаш, таълим, фан, спорт, молия ва ҳқ) ривожда ўз ҳиссасини қўшади.

И.Абдурахмонов ва бошқалар “Ўзбекистон суғурта бозори инфратузилмасини суғурта бозори профессионал иштирокчилари, турли соҳа ҳамда ихтисослик мутахассислари ҳамда суғуртанинг унумли фаолияти учун ёрдам берадиган фаолият турлари ўртасидаги муносабатлар ва ҳамкорлик тартибини назарда тутувчи ва асосини суғурта воситачилари (суғурта агенти, брокерлар), аджастер, актуарий, суғурта сюрвейери ва ассистанс каби субъектлар” ташкил этишини таъкидлайди [2].

Суғурта институти бозор инфратузилмасининг таркибий қисми сифатида унинг ривожланишида муҳим ўрин тутди. Шу нуқтаи назардан, суғурта фаолиятида рисклар трансфери ҳам, ўз навбатида, бозор инфратузилмасининг ривожланганлик даражасига боғлиқдир [8]. Суғурта инфратузилмаси, суғурта компанияларининг ҳужжатларни сақлаш, шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш, харидорларга хизмат кўрсатиш ва молиялаштириш жараёнларини автоматлаштиришга ёрдам беради. Улар қуйидагилар бўлиши мумкин (2–расм):

2 – расм. Суғурта инфратузилмасининг асосий вазифалари ва устунликлари

Мижозларга хизмат кўрсатиш: Суғурта компаниялари харидорлар билан ўзаро алоқаларини яхшилаш учун суғурта инфратузилмасидан фойдаланади. Бу тадбир, харидорларга онлайн мурожаатларни қабул қилиш, шикоятларни бартараф этиш ва бошқа хизматларни такомиллаштиришга ёрдам беради.

1. Жараёнларини автоматлаштириш: Суғурта компаниялари молиялаштириш жараёнларини автоматлаштириб, ишлаб чиқиб олиш ва ҳисоб-китобларни яхшилашга ҳаракат қиладилар. Суғурта инфратузилмаси бу жараёнларнинг сифат ва тезлигини ошириши мумкин бўлади.

2. Иш фаолиятининг самарадорлигини ошириши: Суғурта инфратузилмаси, суғурта компаниялари ва бошқалар учун иш фаолиятини самарадорлаштиришга ёрдам беради. Бу тадбир автоматик жараёнлар ва техник воситалар орқали ишни тезлаштиради ва хато қилинишининг олдини олади.

3. Хизматлар сифатини яхшилаш: Суғурта инфратузилмаси, маҳсулотларнинг сифатини яхшилашга ёрдам беради. Бу тадбир суғурта компаниялари учун автоматлаштирилган тизимлар орқали ҳужжатларни тўлиқ ва тўғри тарзда сақлаш имкониятини беради.

4. Харидорларга кўпроқ имкониятларни тақдим этиш: Суғурта инфратузилмаси, харидорларга қулайликлар ва имкониятларни тақдим этишга ёрдам беради.

Суғурта бозорининг ривожланиши, унинг мамлакатимизда тутган ўрни, суғурта жараёнларини фаоллаштириш кўп жиҳатдан суғурта хизматларининг сифатига, айниқса, суғурталовчилар томонидан суғурта қопламасининг қопланиш ҳолати, мамлакатдаги мавқеи, аҳолининг суғурта маданияти ва уларнинг суғуртага бўлган ишончи билан узвий боғлиқдир. Мамлакатимизда суғурта компаниялари иқтисодиёт ва ижтимоий тузилмани ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда суғуртани (кооператив ва ўзаро суғурта) ташкил этишнинг янги шакллари ишлаб чиқиши муҳим ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдурахмонов И.Х. Суғурта назарияси ва амалиёти. 2017. 31 б.

2. И. Абдурахмонов, М. Абдураимова, Н. Абдуллаева. Суғурта назарияси ва амалиёти. Дарслик; -Т.: Иқтисод-Молия, 2020. 103-б.
3. Иминов Т.К. Суғурта бозори ислохотлари ривожланиш босқичида. //Халқ сўзи, 2021-йил 8 январ, №5 (7785);
4. Иминова Н.А. Управление экономическими рисками в сфере связи и информатизации. Дис.канд. экон. наук. – Т.: ТАТУ, 2011. -188 с.
5. Имомов Ш. Страхование как инструмент защиты бизнеса. // журнал “Рынок, деньги и кредит”, №6 июнь, 2002. – 28 б.
6. Мирсадикова М., Шамсуддинов Б. Актуарные аспекты государственного регулирования страхового рынка// журнал “Рынок, деньги и кредит».-№ 5, май 2003. 34 стр.
7. Никулина Н. Страховой маркетинг. Учебной пособие. – М.: “ЮНИТИ – ДАНА”, 2009 г. – 503 стр.
8. Қўлдошев Қ.М. Суғурта назарияси. Дарслик. - Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги –Т.: “ЯНГИ НАШР”, 2022 175-б.

ЎУК: 330.334.73

АГРАР СОҲАДА КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ КООПЕРАЦИЯ АЛОҚАЛАРИ (КБСКА) НИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ
Ж.О.Атажонов, мустақил тадқиқотчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада аграр соҳада кичик бизнес субъектлари кооперация алоқаларини ривожлантиришнинг объектив зарурлиги ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти масалалари қараб чиқилади.

Калит сўзлар. Кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, кооперация алоқалари, франчайзинг, кредит, венчур, симбиоз, анъанавий кооперация, инновацион кооперация.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы социально-экономической значимости и объективной необходимости развития кооперационных связей субъектов малого бизнеса в аграрной сфере.

Ключевые слова. Малый бизнес, частное предпринимательство, кооперационные связи, франчайзинг, кредит, венчур, симбиоз, традиционная кооперация, инновационная кооперация.

Abstract. This article examines issues of socio-economic significance and the objective need for the development of cooperative ties between small businesses in the agricultural sector.

Keywords. Small business, private entrepreneurship, cooperative ties, franchising, credit, venture, symbiosis, traditional cooperation, innovative cooperation.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (КБХТ) субъектлари бозор иқтисодиёти институционал тузилмасининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Маълумки исталган бир минтақа ёки иқтисодиёт тармоғи кичик ва йирик бизнес (КЙБ) субъектларининг рационал нисбатларда ривожланишини тақозо қилади, шу сабабли ҳам барча иқтисодиёт тармоқларида, айниқса, аграр соҳада ва минтақаларда КБСКА ни, ўзаро ҳамкорлик шакллари илмий жиҳатдан чуқур тадбиқ этиш ҳозирги иқтисодий тараққиёт босқичининг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Агар биз КБСКАга тизимли ёндашув нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, у ҳолда кооперацион алоқалар бевосита унда иштирок этувчи томонлар, яъни иқтисодий ҳамкорларнинг ҳатти-ҳаракатлари, ҳамда ташқи муҳит таъсирларига бевосита боғлиқ. Бунда иқтисодий ҳамкорлар сифатида турли хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан, КЙБ субъектлари, ишлаб чиқариш ва бошқарув фаолияти билан шуғулланувчи мустақил корхоналар, аграр соҳада эса фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, агрокластерлар, агросаноатуюшмалари, машина-трактор парклар, ёқилғи мойлаш материали, агрокимё материаллари, майдонга чиқиши мумкин. Ўзаро алоқага кирувчи тизимлар таркибига айнан аграр соҳада фаолият кўрсатувчи КБХТ субъектлари ҳам киради. КБХТ субъектларининг бошқа иқтисодий агентлар билан кооперацион алоқалари жараёни бир ёки бир нечта тизимларга чиқиш, ҳамда бошқа тизимларнинг кириш алоқаларини назарда тутати. Кейинги йилларда ҳам илмий, ҳам махсус оммабоп нашрларда, мутахассислар ишбилармон кишилар, назариётчи олимлар ўртасида КЙБ кооперацияси, кооперацион алоқалар атамасининг “КЙБ

нинг кооперацион алоқалари”, “КЙБ нинг ўзаро таъсири”, “фермер хўжаликлари кооперацияси”, “деҳқон хўжаликлари кооперацияси”, “КЙБ субъектлари кооперацияси”, “КЙБ ҳамкорлик алоқалари”, “КЙБ нинг ишлаб чиқариш кооперацияси”, “КЙБ нинг саноат кооперацияси” “матлубот кооперацияси”, “қишлоқ хўжалигида кооперация” каби талқинлари кўп учрайди. КБСКА жараёни мазкур мақоламизда қўйилган мақсаддан келиб чиққан ҳолда таклиф қилинган турли мезонлар бўйича қуйидагича тавсифланиши ва таснифланиши мумкин бўлади.

Биз таклиф этаётган юқоридаги кооперацион алоқалар таснифига кўра, қуйидаги мезонлар фарқланади.

1. Кооперацияни қайси иқтисодиёт тармоғида амалга оширилишига кўра, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, савдо, хизмат кўрсатиш, таъминот кооперацияси каби турлари фарқланади. Энг кенг тарқалган кооперацион алоқалар, асосан, саноат, қишлоқ хўжалигида кузатилади.

2. Кооперацион алоқаларни амалга оширувчи субъектларнинг миқёсига кўра, КБ субъектлари, кичик ва йирик бизнес субъектлари, йирик бизнес субъектлари кооперацияси фарқланади. КБ субъектлари кооперациясида якка тадбиркор, микрофирма ва кичик корхоналар кооперацион алоқаларга киришса, КЙБ субъектлари кооперациясида юқоридагиларга ўрта ва йирик корхоналар қўшилган ҳолда кооперацион алоқалар ўрнатилади.

3. Кооперацион алоқаларнинг келиб чиқиши ва зичлигига кўра, мустақил ва турдош тузилмалар кооперацияси фарқланади. Кичик бизнес субъектлари йирик ишлаб чиқариш тузилмаси негизида ташкил этилиши мумкин ёки бошқа кичик корхона томонидан вужудга келтирилиши мумкин. Бундай ҳолда турдош бўлган субъектлар тўғрисида сўз юритилади (масалан, шўъба ва она фирмалар). Кичик корхоналар ёки микрофирмалар вужудга келган дастлабки даврларда ўзаро турдош алоқалар зичлиги юқори даражада бўлади ва вақт ўтиши билан аста-секин сусая бошлайди. Таъкидлаш жоизки, аффиляциялашган (французча **“affiliation”** – бирлашиш) тузилмалар ҳам вужудга келиши мумкин. Бироқ вақт ўтиши билан бу алоқалар заифлашиб, янги ташкил этилган корхоналар мустақил тузилмага айланиши юз беради.

Кооперацион алоқаларнинг ривожланиш жараёни тескари йўналишда ҳам амалга оширилиши мумкин, яъни дастлабки мустақил корхоналар “яшаш учун” доимий шерик топиб ва бу ишончли шерик билан мустаҳкам алоқалар тизимини ўрнатганларидан кейин, бу шериклар ўз навбатида иқтисодий манфаатлари ва мақсадлари турдош ёки бир хил тизимда бўлганлиги сабабли кооперацион алоқалар энди тескари йўналишда ҳам амалга оширилади.

4. Кооперацион алоқалар иштирокчилари сонига кўра ўзаро ҳамкорлик алоқалари оддий 2 та ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи тузилмаларнинг 2 томонлама алоқалари ҳамда бир нечта шерикнинг кўп томонлама алоқаларига ажралади.

1-жадвал

Кичик бизнес субъектлари кооперацион алоқаларининг таснифи

№	Таснифлаш мезонлари	Кооперацион алоқалар вариантлари
	Кооперацияни қайси соҳада амалга оширишга кўра	Қишлоқ хўжалик, саноат, савдо, молиявий, хизмат кўрсатиш, таъминот, ишлаб-чиқариш-хўжалик кооперацияси ва ҳ.к.
	Кооперацион алоқалар субъектларига кўра ёки миқёсига кўра	КБ субъектлари кооперацияси, кичик ва йирик бизнес субъектлари кооперацияси, ЙБ субъектлари кооперацияси.
	Кооперацион алоқалар генезиси ва зичлигига кўра	Мустақил тузилмалар кооперацияси, турдош тузилмалар кооперацияси.
	Кооперацион алоқалар иштирокчилари сонига кўра	Оддий иккита шерикнинг икки томонлама, бир неча шерикларнинг кўп томонлама алоқалари
	Кооперацион алоқалар барқарорлигига кўра	Иқтисодий симбиоз ва нобарқарор кооперацион алоқа
	Олиб бориладиган ҳудудига кўра	Маҳаллий, минтақавий, миллий, халқаро кооперация
	Кооперация предметиға кўра	Франчайзинг, кредит, сотув, венчур, ишлаб чиқариш кооперацияси
	Кооперацион алоқалар очиклигига кўра	Очик ва яширин кооперация

Кооперация кўламига кўра	Кичик, ўрта ва йирик кооперация
Кооперация йўналиши ва тавсифига кўра	Вертикал, горизонтал ва аралаш кооперация
Кооперация босқичларига кўра	Бир, икки ва кўп босқичли кооперация
Кооперация давомийлигига кўра	Вақтинчалик ва доимий, бир марталик кооперация
Кооперациянинг тўлиқлигига кўра	Қисман ва тўлиқ кооперация
Кооперацион алоқалар йўналишига кўра	Анъанавий ва инновацион кооперация
Кооперацияни иштирок-чиларининг муайян соҳага мансублигига кўра	Ишлаб чиқариш хўжалик, бошқарув ва мувофиқлаштирувчи, молия-кредит тизимли тузилмалар

Манба: Муаллиф ишланмаси

5. Кооперацион алоқаларнинг бирқарорлик даражасига кўра, кичик бизнес субъектларининг бошқа ишлаб чиқариш (савдо, саноат, қишлоқ хўжалиги ва ҳ.к.) тузилмалари билан барқарор ҳамкорлик алоқалари иқтисодий симбиозни ташкил қилади. КБСКА нинг барқарорлиги кучсиз, муҳим бўлмаса, у ҳолда кооперацион алоқалари трансформациялашув, яъни хатти-ҳаракатлар симбиозга олиб келиши ёки тугаши тенденциясига эга.

6. Кооперацион алоқаларни олиб бориладиган ҳудудига кўра, тор доирадаги маҳаллий кооперацион алоқалар, минтақавий, миллий ва халқаро даражадаги кооперацион алоқаларга ажратилади. Албатта, бу таснифни янада аниқлаштириш мақсадида микро, макро, мезо, мега кооперацион алоқалар деб такомиллаштириш мумкин.

7. Кооперацион алоқалар предметиға кўра франчайзинг, лизинг, ишлаб чиқариш, молия-кредит, қўшма корхона, илмий парклар, тижорий трансферт, тижорий триангуляция, венчурга асосланган кооперация муносабатларига ажралади.

8. Кооперацион алоқалар очиклигига кўра очик ва яширин кооперация турлари фарқланади. Албатта, бу ерда ярим яширин, шунингдек, криминал кооперацион алоқалар каби бошқа турлари ҳам учраши мумкин.

9. Кооперацион алоқаларнинг кўламига ва ҳажмига кўра кичик доирадаги ва ҳажмдаги ёки йирик кооперация турлари фарқланади.

10. Кичик бизнес субъектлари кооперацион алоқаларининг йўналиши ва тавсифи бўйича аралаш (*ҳам горизонтал, ҳам вертикал*), вертикал ҳамда горизонтал кооперацион алоқаларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

11. Кооперацион алоқаларнинг изчиллиги ва кетма-кетлигига кўра бир босқичли, икки ва кўп босқичли алоқалар фарқланади, яъни кооперацион алоқалар фақат бир, икки ёки 4-5 босқичдан иборат бўлиши мумкин.

12. КБСКА нинг давомийлигига кўра, бир марталик ёки вақтинчалик, кўп марталик ёки доимий кооперацион алоқалар фарқланади. Бир марталик кооперацион алоқалар муайян бир деталл ёки бутловчи қисмни ягона буюртма орқали тузаттириб олишни назарда тутса, кўп марталик ёки доимий кооперацион алоқалар муайян бир шериклар билан узоқ муддатли иш олиб боришни назарда тутади.

13. Кооперацион муносабатларнинг комплекслигига кўра, қисман ва тўлиқ кооперация фарқланади. Агар қисман кооперация муайян бир товар ёки хизматнинг айрим қисмларинигина ишлаб чиқариш назарда тутса, тўлиқ кооперация муайян бир товар ёки хизматни тўла кооперация асосида ишлаб чиқаришни ёхуд бирон тадбиркорлик ғоясини то истеъмолчи қўлига товар ёки хизмат сифатида етиб боришигача бўлган жараёни кооперациялашувини назарда тутади.

14. КБКА ўз кўламига кўра, анъанавий товар ва хизматларишлаб чиқа-ришни назарда тутувчи (нон, гўшт, велосипед, стол, кўйлак) анъанавий кооперацион алоқалар ҳамда инновацион товар ва хизматлар ишлаб чиқаришни кўзда тутувчи (узайиб, кичрайдиган автомобил, ёруғликли ёстиқ, кислород барлари ва ҳ.к.) инновацион кооперацион алоқаларга ажралади.

15. Кооперацион алоқаларни амалга оширувчи томонларни муайян соҳага мансублигига кўра, ишлаб-чиқариш – хўжалик тузилмалари кооперацион алоқалари, бошқарув – мувофиқлаштирув тузилмалари билан кооперацион алоқалари ва молия-кредит тизими тузилмалари кооперацион алоқалари фарқланади. Ишлаб-чиқариш – хўжалик тузилмалари

кооперацион алоқалари турли йўналишдаги ҳар хил корхоналар билан кооперацияни назарда тутса, бошқарув-мувофиқлаштирув тузилмалари билан кооперацион алоқалар маҳаллий ҳокимият органлари, солиқ ва божхона органлари билан молия-кредит тизими тузилмалари билан ҳамкорлик алоқалари эса банклар, кредит ташкилотлари билан кооперацияни назарда тутди.

Биз республикаимиз ва хорижий иқтисодчи олимларининг бевосита КБСКА ва кооперацияга берган тарифларини умумлаштирган ҳолда ўзига хос муаллиф ёндошувидаги КБСКАнинг тарифини ишлаб чиқдик (2-жадвал).

2-жадвал

КБСКА ва кооперация тушунчаси тарифларининг турли вариантлари

Т.р.	Муаллифлар	Кооперацион алоқалар ва кооперация тарифининг мазмуни
1.	И.А.Каримов	Кичик бизнес кооперацион алоқалари- ҳозирги шароитда корхоналар ва иқтисодиёт тармоқлари фаолияти барқарорлигининг кучли омили, маҳсулотларнинг янги турларини ўзлаштириш ва энг асосийси-янги иш ўринларини яратиш, аҳоли бандлиги ва даромадларини кўпайтиришнинг энг муҳим йўналиши ҳисобланади [2].
2.	Золотогоров В.Г	Кооперацион алоқалар турли ишлаб чиқариш бўғинларини ташкил қилишга асосланган фаолиятдир [5].
3.	Югай А.Б.	Кооперация – кичик ва йирик корхоналарнинг муваффақиятли иқтисодий ҳамкорлиги омилидир. [6].
4.	Ўлмасов А. Ваҳобов А.	Кооператив-бу бир неча соҳиблар мулкига ва олинган фойданинг улар томонидан баҳам кўрилишига асосланган фирмадир [7].
5.	Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.	Кооператив - ягона меҳнат жараёнида кишиларни турли операцияларни бирлашган ҳолда бажаришига асосланган меҳнатни ташкил этиш шаклидир [8].
6.	Борисов А.Б	Кооперация – жамоавий тадбиркорликни амалга ошириш учун жисмоний шахсларнинг ихтиёрийлик асосида аъзолигини назарда тутувчи бирлашмадир [9].
7.	Варламова Т.П. ва бошқалар	Кооперация бир ёки бир нечта ўзаро узвий боғлиқ бўлган меҳнат жараёнларида турли сондаги кишиларнинг ҳамкорлигидир
8.	Симкина Л.Г., Корнейчук Б.В.	Кооперация – бу қўшма ҳўжалик фаолиятини юритиш учун фуқароларнинг ихтиёрий равишдаги бирлашувидир [10].
9.	Нурсев Р.М.	Кооперация- ўз аъзоларидаги мавжуд ресурсларнинг муайян бир қисmini бирлаштириш асосида ташкил қилинувчи корхоналардир [11].
10.	Ғофуров Ш.Р.	Кооператив ўз-ўзини бошқариш ва молиялаштириш асосида кишилар гуруҳининг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун ихтиёрий равишда бирлашувидир [12].
11.	Бусыгин А.В.	Ишлаб чиқариш кооперацияси – ягона ишлаб чиқариш жараёнида шериклардан ҳар бири ўз иш улушини бажаришини назарда тутувчи ҳамкорлик шаклидир [13].
12.	Бекнозов Н.У.	Кооператив- ўзининг рақобат қилиш қобилиятини кучайтиришга уринаётган майда хусусий тадбиркорларнинг бирлашувидир [14].
13.	Муаллиф таклиф этаётган вариант	КБСКА - бу КБХТ субъектларининг амалдаги қонунлар доирасидаги кўп марталик тавсифга эга бўлган ўзаро (кичик корхона, микрофирма ва яқка тадбиркорлар) ва бошқа бизнес субъектлари (йирик, ўрта корхоналар) бевосита максимал фойда олиш мақсадидаги ҳамкорликдаги фаолияти шаклидир.

*Манба: Муаллиф ишланмаси

Таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш кооперацияси КБ субъектларининг йирик бизнес субъектлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг тарихан дастлабки вужудга келган ва кенг тарқалган тури ҳисобланади. У айниқса саноат учун хос бўлиб, асосан ишлаб чиқариш бир қанча технологик цикллардан ташкил топган ва йирик ва кичик бизнес компаниялари вертикал бўйича кооперацион алоқаларга киришганда юзага келади. Ушбу ҳамкорлик шаклининг кенг тарқалганлигининг асосий сабаби шундаки, КБ ривожлани-шининг дастлабки босқичларида кичик корхоналар сони унча катта эмас ва иқтисодиёт тармоқларида ҳам уларнинг концентрацияси жуда паст эди.

Маълумки, Ўзбекистонда дастлабки кичик корхоналар 1989 йилларда вужудга келган бўлса, уларнинг сони 1990-1991 йилларда 200 тага атрофида эди. Бундай шароитда кичик бизнес субъектларининг ўзаро кооперацион алоқалари эҳтимоллиги паст ва вақтинчалик тавсифга эга эди. Республикамиз мустақилликка эришгандан кейин кичик бизнес субъектларининг сони юқори суръатларда оша бошлади, бироқ уларнинг ташкил этилиши кўпроқ йирик корхоналар негизида амалга ошди. Бу даврда кичик корхоналарнинг йирик корхоналар негизида ташкил этилиши йирик тузилмалар меҳнат салоҳиятининг сақланиб қолишига ва бозор муносабатларига мослашувига имкон яратди. Чунки, режали иқтисодий даврида шаклланган бундай йирик корхоналардаги меҳнат ресурсларининг фаол қисми меҳнат унумдорлиги пастлиги сабабли бозор шароитларига мослаша олмасдан, маҳсулотларини сота олмасдан, иш ҳақини ҳисоблаша олмасдан қолганлиги бу йирик–гигант корхоналардан кичик фирмаларни ажралиб чиқишини тезлаштирди.

Ўтказилган таҳлиллар кўрсатишича, йирик ва кичик бизнес тузилмаларининг ҳамкорлик алоқалари натижасида асосан ҳар иккала томон учун ҳам манфаатли бўлган, бозор уммонида “қалқиб туриш” нинг қўшма стратегиясини ишлаб чиқишга имкон берди. Шунинг учун ҳам, бу даврда айнан йирик бизнес субъектларининг фаолиятига у ёки бу даражада боғлиқ бўлган кичик корхоналар сони қарийб 60 фоизини ташкил этар эди. Аммо, вақт ўтиши билан республикада иқтисодий ислохотларнинг чуқурлашуви ҳамда кичик бизнес соҳасига алоҳида эътибор қаратилиши натижасида кўпгина кичик корхоналар ва йирик корхоналар иқтисодий манфаатлари фарқланиб, бир-биридан мустақил бўла бошланди. Кўпчилик йирик корхоналар бозор ўзгаришларига мослаша олмасдан банкротлик ёқасига келиб қолганлиги учун улар билан кооперацияда ишлаётган кичик бизнес субъект-лари ўз ихтисосини ўзгартиришга ва трансформациялашувга мажбур бўлиш-ди. Кейинчалик хусусийлаштириш жараёнларининг чуқурлашуви ҳамда таркибий ўзгаришлар, қайта қуриш жараёнларининг кучайиши эвазига кичик ва йирик бизнес субъектлари кооперацион алоқалари янада кенг кулоч ёйди. Лекин, айтиш жоизки Ўзбекистонда КБХТнинг кенг ривожланиб, сонини муттасил ошиб бориши дастлабки босқичда айнан кичик бизнеснинг йирик бизнес билан кооперацион алоқалари орқали кўпроқ майдонга чиқди. Кейинчалик эса аграр соҳада КБСКАнинг кўлами ошиб, иқтисодийнинг бошқа тармоқларига нисбатан салмоқли улушга эга бўла бошлади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24.01.2020 // [https:// president.uz/uz/lists/view/3324](https://president.uz/uz/lists/view/3324)
2. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2009 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2010 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари”га бағишланган мажлисидаги маърузаси \ Туркистон. 2010 йил, 2-февраль. № 11. 2- бет.
3. Атажонов Ж.О. Минтақада кичик бизнес субъектлари кооперацион алоқаларининг ривожланиши (“Жасминлитмаш” МЧЖ мисолида). Магистрлик диссертацияси. Урганч, УрДУ, 2013 йил.
4. Гулманов М.А. Кичик бизнес кооперацион алоқаларини эконометрик моделлаштириш. Иқт.фан.номз.дисс.автореферати. Тошкент, ТДИУ, 2012.
5. Золотогоров В.Г. Энциклопедический словарь по экономике.- Минск, 1997.
6. Югай А.Б. Организационно –экономические механизмы управления развитием предприятий малого бизнеса. Т.:Фан, 2008. С.56.
7. Ўлмасов А., Вахобов А. Иқтисодий назарияси. Дарслик. -Т.: Шарқ, 2006. – 386 б.
8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь.-5-е изд., перераб. и доп.-М., 2006
9. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. - М.: Книжный мир, 2003. - 895 с. »
10. Симкина Л.Г., Корнейчук Б.В. Микроэкономика. СПб.: Питер, 2002 г. С.149
11. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики. М.: Норма, 1999. С. 191
12. Гофуров Ш.Р. Язык бизнеса. Т.: Бизнес каталог. 1995. С.226
13. Бусыгин А.В. Предпринимательство. - М.: ФиС, 2005. – 537 с.
14. Бекнозов Н.У. Иқтисодий назарияси. Дарслик. Т.: ТДИУ, 2005. 225-бет

ПЕРСОНАЛ МОТИВАЦИЯСИНИНГ ЯПОНИЯ ТАЖРИБАСИ ТАҲЛИЛИ

М.Ш.Ахмедов, таянч докторант, Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада корхоналарда персонал мотивациясини ташкил этиш юзасидан Япония тажрибаси ва уни Ўзбекистон шароитида қўллаш йўллари атрофлича таҳлил қилинган. Шу билан бирга мамлакатимиз корхоналарида персонал мотивациясини ташкил этиш юзасидан Япония тажрибасининг зарурий жиҳатларини қўллаш бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: персонал, эҳтиёж, Япония тажрибаси, “Toyota” корпорацияси, мотивация, персонал мотивацияси, каizen, канбан.

Аннотация. В данной статье подробно проанализирован опыт Японии в организации мотивации персонала на предприятиях и пути его применения в условиях Узбекистана. При этом даны рекомендации по применению необходимых аспектов японского опыта в организации мотивации персонала на предприятиях нашей страны.

Ключевые слова: персонал, потребности, японский опыт, корпорация «Тойота», мотивация, мотивация персонала, кайдзен, канбан.

Abstract. This article analyzes in detail the Japanese experience in the organization of personnel motivation at enterprises and ways of its application in the conditions of Uzbekistan. At the same time, recommendations are given on the application of necessary aspects of Japanese experience in the organization of personnel motivation at the enterprises of our country.

Key words: personnel, needs, Japanese experience, Toyota Corporation, motivation, personnel motivation, kaizen, kanban.

Мамлакатимиз жаҳоннинг энг ривожланган давлатлари қаторидан жой олиш йўлида одимлаб бормоқда. Барча соҳаларда тадбиркорлик фаолияти кенг ривож топмоқда. Бу ривожланиш албатта кўп жиҳатдан янги техника-технологияларга боғлиқ. Лекин инсон омили асосий элементни ташкил қилади. Демак, корхона иқтисодий циклнинг юксалиш фазасига чиқиши ва шу даражада барқарор туриши учун, корхона персонали ҳам шундай фазада бўлиши лозим. Бу эса персонал мотивациясини тўғри ташкил этиш орқали амалга оширилади.

Ҳозирги кунга келиб тадбиркорларимиз ўз корхоналарида ишчи персонал билан ишлашда, хусусан уларни иштиёқини доимий юқори ҳолатда бўлишини таъминлашда баъзи муаммоларга дуч келмоқдалар. Буни биз персонал мотивацияси бўйича ташкил этилаётган “online” ва “offline” курслардаги қатнашаётган тадбиркорлар салмоғини кўплигидан ҳам билишимиз мумкин. Персонал мотивацияси билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш учун ривожланган давлатларнинг энг илғор корхоналари методларидан ўрни келганда фойдаланиш янада яхшироқ самара беради. Шу нуқтаи-назардан, персонал мотивацияси бўйича хориж тажрибаларини доимий ўрганиб бориш долзарб ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунга қадар турли давлатларда корхоналар томонидан мотивациянинг турли усуллари қўлланиб келинмоқда. Мотивациянинг энг самарали усуллари Япония, Германия, Буюк Британия, Франция ва Швеция корхоналарида ишлаб чиқилган ва айни кунларда ҳам самарали қўллаб келинмоқда. Бошқарувда мотивацион жараёнларни ташкил этишнинг хориж тажрибалари бўйича изланиш олиб борган олимлар томонидан Америка ва Япония мотивацион моделлари атрофлича ўрганиб чиқилган.

Биз эса ушбу тадқиқотимиз асосида ўзбек менталитетига нисбатан яқинроқ бўлган Япония тажрибасини таҳлил қиламиз.

Японияда инсон қадрига алоҳида эътибор қаратилади, шу сабабли ҳам япон бошқарув мактаби дунёдаги энг илғор мактаблардан бири ҳисобланади. Япония ривожланган давлатлар орасида ҳам юқори ўринларга кўтарилиши унинг персонал билан ишлаш тизимини бутун дунё мамлакатлари томонидан кенг доирада таҳлили ортиб борди. Японлар энг асосий бойлик сифатида фақат инсоннигина кўришади. Япония менежерининг энг муҳим вазифаси – бу

персонал билан ижобий алоқаларни йўлга қўйиш, корпорация билан бир оиласи сифатида муносабатларни ўрнатиш, ишчилар ва менежерлар тақдири битта эканлиги тўғрисида тушунчани яратиш[1]дир. Бундан кўриниб турибдики Япония бошқарув тизими жамоавийликка асосланади. Японлар корхоналарини бир бутун оила сифатида кўрадилар, шунинг учун ҳам улар корхона ривожини учун фидокорлик билан меҳнат қиладилар. Компания ходимларининг иш ҳақи уларнинг ҳақиқий натижаларига ва иш стажига боғлиқ. Японияда меҳнат мотивациясининг асосий таркибий қисмлари умрбод бандлик тизими, ходимларнинг норасмий шахслараро муносабатлари, ишда жамоавийлик, ходимларни ротация қилиш, корпоратив фалсафа, меҳнат ахлоқидир[2].

Яна эътибор бериш керак бўлган жиҳатлардан бири ҳар йиллик корхона бизнес режаси шакллантирилаётганда ҳар бир персоналнинг ҳам мақсадлари кўриб чиқилади. Ҳар бир персоналнинг мақсади, умумманфаатга бирлаштирилади. Мақсади тўғрисида корхонанинг қизиқиши персоналга янада иштиёқ билан ишлашга мотивация беради.

Шу билан бирга Японияда меҳнатга умрбод ёллаш, иш стажини билан боғлиқ бонусларининг қўлланилиши, юқори бўғин ходимларининг қўйи бўғин ходимлари билан ишдан ташқари мулоқотнинг мавжудлиги ишчини рағбатлантирувчи асосий мотивлардир. Персонал билан ишлашда мотивациянинг замонавий усуллари билан анъанавий усуллари уйғунлигини ва мотивациянинг мослашувчан характерга эга эканлигини айнан Япония менежмент мактабида кузатишимиз мумкин.

Япония корхоналари ишчиларида эътибор беришимиз керак бўлган жиҳатлардан бири корхона умумий манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйишидир. Шу сабабли Японияда меҳнат унвондорлигининг ўсиши ишчиларнинг иш ҳақининг ўсишидан устундир. Бунинг асосий сабабларидан яна бири қарор қабул қилиш жараёнини ҳам мотивацион руҳда ташкил этилишидир.

Японларнинг бошқарув қарорларини қабул қилиш борасидаги амалиёти кўплаб хорижий менежерларни ҳайратлантиради. Қарор қабул қилиш жамоавий тартибда амалга оширилиб, умумий қарор консенсус орқали ҳал этилади. Улар таклиф қилинган қарорни ташкилот ичида умумий келишув мавжуд бўлмагунча муҳокама қилиб, яқдил фикрга, тугал тўхтамга келингандан сўнг қабул қиладилар[3]. Бу қарор қабул қилиш модели «Ringi» деб номланади. Ринги атамаси Япония бошқарув тизимида пастдан юқорига қарор қабул қилиш жараёнига ишора қилади[4]. Гитам университети доктори Шрилатитха Гирижа Кумари Саги ўз тадқиқотларида қарор қабул қилишнинг бу турини тўлиқ изоҳлашга ҳаракат қилиб, унинг пастдан юқорига қараб ҳаракат қилиши қарор қабул қилишнинг энг муҳим омили эканлигини таъкидлаган[5]. Бу қарор қабул қилиш тури ишчиларга яхши ишлашга мотивация беришининг асосий сабаби, улар ўз ижодий фикрларини корхонада доим инбатга олинишини ҳис қилиб туришларидир. Нафақат янги ихтиролар, фойдали моделлар, ишланмалар яратишда бу усулдан фойдаланилади, балки корхона ихтиёрий лойиҳалар ишлаб чиқишда, бошқа корхоналар билан шартнома тузишда, ички тартибдаги ўзгаришлар ва бошқалар учун розилик олишга "Ringi-sho" номли ҳужжат тарқатилади. Албатта бундай қарор қабул қилиш тури кўп вақт талаб қиладир. Лекин унинг энг самарали томонларидан бири шуки, яқинда қарор ҳақиқий мутахассиснинг фикрига асосланиб қабул қилинади. Умуман бу қарор қабул қилиш тури жамоа бўлиб ишлайдиган корхоналар учун мотивацион таъсирга эгадир. Ўзбек халқи ҳам бирдамликни яхши кўрадиган халқ бўлганлиги учун айнан корхонанинг ҳар бир ишчисини қарорлар муҳокамасида иштирок этишга жалб қилиш, уларга қўшимча мотивация беради.

Япония тажрибаси бўйича кейинги кўрадиган тушунчамиз **“Каизен”** фалсафасидир. Бу япон бизнесини жадал ривожланишига туртки берган асосий иш услубларидан биридир. Кайзен икки японча сўзнинг (каи + зен) бирикмаси бўлиб, сўзма-сўз "яхши томонга ўзгариш" деган маънони англатади. Бу услубда ҳар бир инсон мунтазам равишда кичик такомиллаштириш таклифлари билан чиқишга чақирилади[6]. Бу атама корхоналарда ишчилар ва турли операцияларни яхши томонга ўзгариши, доимий такомиллашиб бориши нуқтаи-назаридан қўлланилиб келинмоқда. Аввало бу атама **“Toyota motor”** корпорациясида 1951 йилда ишчилар томонидан креатив ғояларни бериш тизимини жорий этилишидан бошлаб

қўлланила бошланди. Каизеннинг отаси ҳисобланган Масааки Имаи дунё миқёсида каизенни тизимли бошқарув методологияси сифатида “Каизен: Япониянинг рақобатбардош муваффақияти калити” (1986) асарида жорий қилди. Бугунги кунда турли соҳалардаги ташкилотлар каизенни ўзларининг асосий қадриятларининг бир қисми сифатида қабул қиладилар ва олти сигма ва таянч концепциялари билан кундан-кунга доимий такомиллаштишни амалга оширадилар[7]. Бу усул асосида ишчилар ҳам ўз ишларини доимий такомиллаштириб боришлари зарур бўлади. Бунинг учун уларга айнан шу усулнинг ўзи бир томондан мотиватор бўлиб ҳисобланади. Каизен тизими асосида мунтазам равишда кичик ижобий ўзгаришлар катта натижаларга олиб келиши ётади. Каизен моделини зарурий элементларидан яна бири барча иш қуроллари ўз жойида туриши ва уларга доимий эътиборли бўлиш ва чиқиндиларни доимий равишда бартараф этиш ҳисобланади. Бу эса ишчидаги мотивацияни тушиб кетишини олдини олади. Чунки фойдаланиладиган асбоб-ускуналар доимий равишда ўз ўрнида туриши учун ишчи бириктирилган. Каизен қўлланиши натижасида ўринсиз вақт йўқотишлар сезиларли равишда камаяди. Мотивация назарияси билан боғлиқ ҳолда, каизен фалсафаси бир қатор тизимларни таклиф қилади:

- умрбод бандлик тизими;
- ходимларни тайёрлаш тизими;
- меҳнат алмашинуви тизими;
- мукофот тизими;
- оқилона таклифлар тизими[8].

Японияни энг катта ютуқларидан бири персонал айна вазиятидан қониқмаган ҳолатда доимий ўсиш сари интилишидир.

Япон корхоналари бошқарув тизимида “**NENKO**” деб номланган тамойилдан фойдаланилади. Унга кўра персонал стажига қараб иш ҳақи белгилаб борилади. Яъни корхонада ишлаган ёши ва тажрибасига қараб иш ҳақи ҳам ортиб боради. “**NENKO**” тамойилининг асосида бир ишчининг айнан бир корхонада қолиши туради. Шунинг учун ишчи бир корхонадан бўшаб бошқа корхонага ишга кирса барча бонуслардан маҳрум бўлади.

Японияда умрбод бандлик тизими ҳозирда кўп корхоналарда қўлланилмаётган бўлсада, лекин ишчиларни иш жойларини тез-тез алмаштириши камдан-кам ҳолларда учрайди. Чунки японларда бир компанияда узоқ вақт ишлашлари жасорат ҳисобланади. Шу билан японлар юқори даражада ватанпарвар халқ эканлиги намоён қиладилар.

Японияда мавжуд бўлган мотивацион бошқарув усулларида яна бири “**Канбан**” усули бўлиб, у “**Toyota**” корпорацияси томонидан ишлаб чиқилган. Бу харита, ёрлик маъносини англатади. Канбан тахтасига бажарилаётган, бажарилган, бажарилиши керак бўлган ишлар туширилади. Бу ўз ўрнида топшириқларни ўз вақтида бажаришга туртки берган. Шу билан бирга бу ишчилар миясини ортиқча маълумотдан тозалаб, концентрацияси яхшиланишига имкон берган. Персонал концентрациясини яхшиланиши чиқарилаётган маҳсулот сифати ва миқдорида бевосита боғлиқдир.

“**Toyota**” модели ходимларга қарамликни камайтиришдан кўра, уларга кўпроқ таянади. Компанияда раҳбарлар кўпинча ўз ходимларини рағбатлантирадилар ва ёрдам беришади. Ҳар қандай ходим муаммога дуч келганда, хўжайин ҳам, ҳамкасблари ҳам ишни бажариш учун тегишли ёрдамни кўрсатишга борадилар. Чунки улар жамоавий руҳ муҳим деб ҳисоблайдилар. Бу уларга нафақат ишни муаммосиз якунлаш, балки юксак шахсий ютуқларга эришиш имконини берди[9]. Шунини ўзи ҳам “**Toyota**” корпорацияси инсон қадрига алоҳида аҳамият берилишини билдиради.

Япония тарихан бирдамликни яхши кўрадиган халқ бўлганлиги учун ҳам корхоналарда гуруҳий натижалар, индивидуал натижалардан устун туради. Гуруҳ ичида рақобат бўлмайди, аксинча гуруҳлар ўртасида рақобат ташкил қилинади. Шу жиҳатдан ўзбек менталитетига ҳам кўпроқ мослик ҳосил қилади.

Энг асосийси Япония корхоналарида иш ҳақи тизимига асосланиб мотивация қилиш жараёни юксак даражада шаклланган. Умумий иш ҳақининг шаклланишига таъсир қилувчи омилларга асосий мотиватор сифатида қаралади. Стажга, ёшга, натижага қараладиган

кўпчилик тизим бизга таниш, лекин баъзи таъсир омилларини келтириб ўтиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Хусусан Япониядаги корхоналарнинг аксарияти нафақа ҳам тўлайди. Деярли 90 фоиз корхоналар транспорт учун нафақа тўлайди. Умуман олганда Япония дунёдаги юқори иш ҳақи берадиган давлатлардан биридир. Яъни японияда иш ҳақитўлаш тизими персонални яхши ишлашга ундовчи асосий омиллардан биридир.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг японча моделлари хилма-хил бўлгани ҳолда асосий хусусиятни ажратиш мумкин.

Узоқ муддат хизмат қилганлик учун ҳақ тўлаш тизими. Албатта бу тизимда персонал ишлаган муддати кўпайиб боргани сари унинг тажрибаси ошиб бориши ҳам инobatга олинган. Бу узоқ йиллик япон тажрибасида ўзини тўлиқ оқлаган тизим ҳисобланади. Шу билан бирга персонал ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар, яъни чўққилар билан боғлиқ бўлган хусусият, яъни персонал ўқишни битириб ишга кирди. Унга дастлабки ойлик белгиланади. У уйланганда, фарзанд кўрганда, ўй-жой олаётганда ҳар сафар ойлиги оширилади. Бу эса персоналга яхшигина мотивация бўлади.

Япония тажрибасини тадқиқ этиш асосида ўзбек корхоналаридаги мотивацион тизимдаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва бошқарув тизими самарадорлигини ошириш юзасидан қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик:

- Корхонанинг асосий миссиясини, яъни энг асосий қадриятини ҳар бир персонал учун асосий мотивация берувчи қадриятга айлантириш;
- Доимий равишда меҳнат натижалари, тажрибага асосланган иш стаж, малакасидан келиб чиққан ҳолда адолатли ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш;
- Корхона ишчиларида шахсий манфаат устунлигини бартараф қилиб, умумманфаат асосида ишлашни ташкил этиш учун раҳбарлар, менежерларнинг асосий эътибори фойда билан биргаликда, ишчиларнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилиши ва у корхонанинг асосий мақсади эканлигини амалда барча билишлиги;
- Персоналга ҳақ тўлаш тизимида унинг эҳтиёж даражаларини инobatга олиб тизимли тўлов тизимини такомиллаштириш;
- Каizen тизимини такомиллаштириб жорий қилиш ва унинг асосида ҳар кунлик, ҳафталик, ойлик, йиллик ривожланиш мониторингини юритиш;
- Корхонада режали равишда доимий ўқитувлар, илмий тадқиқот фаолиятларини ташкил этиш даркор.

Хулоса қилиб айтганда, келтирилган тавсияларни амалга оширилиши, ишчи персоналга бўлган эътибор сезиларли равишда яхшиланишига, уларнинг ҳар иш кунда юқори мотивация билан иш олиб боришига олиб келади. Бунинг натижасида корхона ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги кундан-кунга яхшиланиб бориши кузатилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Володина А. С. Сравнительная характеристика японского, американского и европейского менеджмента // Молодой ученый. - 2010. №1–2. Т. 1. - С. 173
2. Ильченко С.В. Исследование зарубежного опыта мотивации трудовой деятельности персонала // Бизнес и дизайн ревю. 2021. №1 (21). С. 4. (электронный ресурс). <https://obe.ru/journal/vypusk-2021-1-mart/ilchenko-s-v-issledovanie-zarubezhnogo-opyta-motivatsii-trudovoj-deyatelnosti-personala/>
3. Howard F. Van Zandt, "How to Negotiate in Japan", HBR November–December 1970, p. 45. [Electronic resource] URL: <https://hbr.org/1970/11/how-to-negotiate-in-japan> (access 05.03.2020).
4. <https://www.inventurejapan.com/culture/business/ringi>.
5. Sagi, Srilalitha, 'Ringi System' The Decision Making Process in Japanese Management Systems: An Overview. (April 10, 2015). International Journal of Management and Humanities, ISSN: 2394–0913, Volume-1 Issue-7, April 2015. Available at SSRN: [Electronic resource] URL: <https://ssrn.com/abstract=2597083> (access 15.03.2023).
6. Ashish Jain, The Kaizen Philosophy for Industries : A Review Paper
7. <https://safetyculture.com/topics/kaizen-continuous-improvement/>.
8. В.О.Мойсеева. Особенности мотивационной системы японского менеджмента и возможности её применения в российских компаниях. Электронный научно-практический журнал «Экономика и менеджмент инновационных технологий». <https://ekonomika.snauka.ru/2014/03/4343>
9. <https://managementhacks.wordpress.com/2013/05/10/leading-in-toyota/>.

ҚОРАҚОЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ МУЗЕЙЛАРИНИНГ ТУРИЗМ СОҲАСИДАГИ РОЛИ ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ АҲАМИЯТИ

А.Ембергенова, тадқиқотчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикасида фаолият кўрсатувчи давлат музейларни ташкил этиш масалалари ёритилган, уларда сақланаётган ашёлар, ишлайдиган ходимлар сони, таширф буюрган сайёҳлар ва улардан тушган тушум таҳлил қилинган ҳамда илмий хулосалар қилинган шакллантирилган.

Калим сўзлар: музей, давлат музейи, туризм соҳаси, сайёҳлар, ходимлар, сақланаётган ашёлар, экспозиция, экспонат, тушум.

Аннотация. В данной статье освещены вопросы организации государственных музеев, функционирующих в Республике Каракалпакстан, проанализированы количество хранящихся в них предметов, работающих сотрудников, количество посещающих их сайёхов и выручка от них, а также сформулированы научные выводы.

Ключевые слова: музей, государственный музей, индустрия туризма, сайёҳы, сотрудники, хранимые предметы, экспозиция, экспонат, выручка.

Abstract. This article highlights the issues of the organization of state museums operating in the Republic of Karakalpakstan, analyzes the number of objects stored in them, employees working, the number of tourists visiting them and receipts from them, and also formulated scientific conclusions.

Keywords: museum, state museum, tourism industry, tourists, employees, stored items, exposition, exhibit, revenue.

Кириш. Музей соҳаси жиддий ўзгаришларни бошдан кечираётган замонавий жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаётининг муҳим йўналишларидан биридир. Музейлар сахна санъати, галерея бизнеси, мода, ҳунармандчилик, наприёт ва бошқа анъанавий маданият муассасалари билан бир қаторда ижодий соҳаларнинг интеллектуал таркибий қисмига айланди.

Ижодий индустрия – бу ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг янги концепциясига асосланган, маданий ресурслар ва ижодкорликни энг муҳим хом ашё ресурси ва энг қимматли иқтисодий маҳсулот деб ҳисоблайдиган постиндустриал иқтисодиётнинг инновацион секторидир.

Барча мутахассислар томонидан тан олинган “ўлчовсиз” самара туфайли замонавий музейлар ижодий соҳаларнинг етакчи соҳаларига ҳақиқий рақобатчи бўлиб, ҳаёт сифатининг ўзгаришига, маданий ўзига хосликнинг шаклланишига, плюрализмнинг ривожланишига ва жамиятдаги бағрикенг муҳитга фаол таъсир кўрсатмоқда.

Музейлар ўз атрофида инновацион соҳани шакллантиради, ижодий кластерларни қўллаб-қувватлаш ёки уларнинг ажралмас қисмига айланиш учун махсус лойиҳаларни ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Шу билан бирга, музейлар ўз фаолиятига рекреацион функцияларни ривожлантиришга қаратилган дастурларни киритиш орқали юқори рақобат муҳитига кириб, тор муҳитда ҳам, умуман кўнгилочар соҳада ҳам таширф буюрувчилар учун рақобатлашиш зарурлигини тақозо этмоқда. Бу музейлар илгари уларга хос бўлмаган мослашувчанлик ва корхонани, ҳаракатчанликни — янги ресурсларни, янги шерикларни қидиришни, медиа технологиялари ва коммуникацияларини музей амалиётига жорий этишни бошлаганига олиб келди.

Музей бизнеси аста-секин фан, санъат, бизнес ва маданиятнинг жадал ривожланаётган соҳасига айланмоқда. Қонунчилик, солиқлар ва қонунчиликдаги ўзгаришлар иқтисодий фаолиятнинг замонавий шароитларига мослашиш учун имконият ва имтиёзлар яратади.

Шу муносабат билан музейларни бошқариш ва менежментни ривожлантиришда янги технологияларни ишлаб чиқиш муҳим рол ўйнайди. Бунинг ёрдамида кўплаб музейлар ижтимоий-маданий муҳитда ўз мақсадларини самарали амалга оширадилар.

Адабиётлар шарҳи. Музейларни ташкил этиш, тартибга солиш, ривожлантириш ҳамда бошқаришнинг институционал, ижтимоий, иқтисодий ва молиявий асослари хорижий олимларнинг тадқиқотларида акс эттирилган [5-19]. Шунингдек, туризм соҳасини ривожлантириш ва уни бошқариш жиҳатлари, ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, унинг истиқболларини белгилаш ҳамда бу соҳани ривожлантириш муаммолари кўплаб яқин ва узоқ хорижий давлат ҳамда республикаимиз олимларининг илмий ишларида кенг ёритилган. Бевосита Қорақолпоғистон Республикасига туризм соҳасини ривожлантиришга бағишланган охириги йилларда амалга оширилган тадқиқот ишлари диққатга сазовор. Булар қаторига Оролбўйи минтақасида туризм соҳасини ривожлантиришнинг экоинновацион механизмларига бағишланган М.О.Халимованинг [16], Қорақолпоғистон Республикасида қишлоқ ва экологик туризмни ривожлантиришда меҳмон уйлариининг ўрнига бағишланган Б.Адилъчаев, Б.Исмаиловнинг [17] илмий ишларини келтиришимиз мумкин. Аммо минтақада туризм соҳасини ривожлантиришда музейларнинг ўрни ва уларни бошқариш аҳамияти бўйича тадқиқотлар етарлича олиб борилмаганлиги танланган тадқиқот мавзусининг долзарблигини ва бу борада тадқиқотларни олиб бориш зарурлигини асослаб беради.

Методология. Мазкур тадқиқотда илмий абстракция, таҳлил ва синтез, таққослаш, статистик таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил. Бугунги кунда Қорақолпоғистон Республикасида 10 га яқин музейлар мавжуд, улар орасида И.В. Савицкий номидаги давлат санъат музейи энг машҳур ҳисобланади. Мазкур музей 1966 йили расом Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Қорақолпоғистон халқ расоми, “Буюк хизматлари учун” ордени совриндори И.В.Савицкий ташаббуси билан очилган.

Музей 2011 йили “Сайёҳлар эътиборини қозонган музей” дипломига эга бўлган, 2016 йили эса Ўзбекистоннинг 7 мужизасининг бири сифатида тан олинган.

Музей давлатимизнинг йирик бадиий марказларидан бири. Музей кўргазмалари 3 бўлимдан иборат: Қорақолпоғистоннинг қадим давр (Қадим Хоразм, Кардар маданияти) санъати, халқ амалий санъати ва тасвирий санъат бўлимлари. Музейда жами 100 мингга яқин ашёлар сақланади, шулардан 2500 мингга яқини кўргазмага қўйилган. Хронологик жиҳатдан ашёлар бронза давридан то замонавий санъат асарларини ўз ичига олади. Музейнинг энг машҳур ашёлари қаторига 1920-1930 йиллар “Авангард” деб номланган ўзбек ва рус расомларининг асарлари киради.

Музейда сақланаётган ашёлар сони бўйича минтақада иккинчи ўринда турадиган Қорақолпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи Қорақолпоғистон Республикасининг биринчи пойтахти Тўрткул шаҳрида археологик илмий-тадқиқот институти сифатида ташкил қилинган. 1929 йил 16-майда илк кўргазмасининг очилиши бўлиб ўтган. Мазкур кўргазмада қорақалпоқ миллий либослари, уйрўзгорчилик буюмлари, кўлёмалар, Тўрткул шаҳрида босмадан чиқарилган китоблар, расомлар ижодига мансуб қалъалар ва ёдгорликларнинг манзаралари қўйилган. Музей дастлабки фаолиятини 20дан ортиқ экспонат билан бошлаган бўлса, бугунги кунга келиб эса 80 мингдан ортиқ экспонат мавжуд. 1935 йил Қорақолпоғистон тарихи-ўлкашунослик музейи бўлиб номланган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги 975-сонли қарори [2] билан Қорақолпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи номи билан аталади ва Мўйноқ тумани “Экология” музейи, Элликқалъа “Археология” музейлари филиал қилиб берилган.

Минтақада ўртача битта ташрифчидан тушадиган тушум бўйича учинчи ўринда Мўйноқ тумани “Экология” музей филиали ҳисобланади. Мазкур музей дастлаб лепролог Ескиркепов Уринбай томонидан 1984 йил Мўйноқ тумани Учсой қишлоғида ўлкашунослик музейи сифатида ташкил этилган. 1994 йил Мўйноқ тумани маданият бўлими ёнида музей сифатида фаолият олиб борган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 февралдаги ПҚ-2803-сонли қарори [1] асосида Мўйноқ тумани ва Орол денгизи атрофида сайёҳларни кенг жалб қилиш, шунингдек унинг узоқ ўтмишдаги тарихи, табиати ва ундаги ҳайвонот ва

ўсимлик дунёси, туман аҳолисининг урф-одатларини музей экспозицияси орқали кенг оммага етказиб бериш мақсадида “Ургенчтрансгаз” шубба корхонаси томонидан 1 миллиард 200 миллион сўм миқдорида маблағ ажратилиб, Мўйноқ туманидаги музейнинг янги биноси куриб битказилган. Жорий йилнинг 20 октябрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 6 октябрдаги 07/1–426-сонли баёни асосида «Орол балиқларида 99 турли таом» халқаро гастрономик фестивали доирасида Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейининг Мўйноқ туманидаги “Экология музейи” филиалининг очилиш маросими бўлиб ўтган. Музейнинг кўргазма зали орқали ташриф буюрган томошабинлар Орол денгизининг ўтмиши ва бугунги ҳаёти ҳақида, флора ва фаунаси, Мўйноқ туманида балиқчиликнинг ривожлангани, Балиқ консерва заводи фаолиятига оид фото лавҳалар, ранг тасвирчи-рассомлар «Орол Куйчиси» деб танилган Ф.Ю.Мадгазин ва Р.Матевосян ижодига мансуб асарларни, қорақалпоқ халқининг XIX-XX асрлардаги миллий кийимлари, меҳнат қуролларини кўриши мумкин.

Мўйноқ тумани “Орол денгизи” музей филиали минтақада ўртача битта ташрифчидан тушадиган тушум бўйича биринчи ўринда туради. Мазкур музейда Орол денгизи ва денгиз табиатидан ташқари Мўйноқ туманида бир қанча инсонларни иш билан таъминлаган Мўйноқ балиқ консерва комбинати тарихига оид китоблар, фотосуратлар мавжуд. Музей биносининг ички кўриниши қора уй кўринишида бўлиб, ушбу қора уй кўринишидаги залда музейга ташриф буюрган меҳмонлар, сайёҳлар учун “Орол денгизи” тарихига оид видеороликлар томоша қилиш имконияти мавжуд. Ҳозирги кунда музейда бир қанча денгиз тарихига оид экспозициялар мавжуд. Музей Мўйноқ тумани очик осмон остидаги “Кемалар қабристон” ёнида жойлашган.

Ташриф буюрувчилар сонига кўра Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи минтақада учинчи ўринда туради. Қорақалпоқ халқининг улуг мутафаккири, донишманд шоири Бердақ Фарғабай ўғлининг 170 йиллик юбилейини юқори савияда ўтказиш мақсадида 1998 йил 20 май куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 220-сон қарорига [3] мувофиқ Нукус шаҳрида Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети қошида Бердақ миллий музейи ташкил этилган. Музей 2002 йил 1 март куни ўз фаолиятини бошлаган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 13-апрельдаги 206-сонли қарори [4] ва Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 2021 йил 15-апрельдаги 122-сонли қарорларига мувофиқ Бердақ миллий музейи Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи номи билан қайта ташкиллаштирилган.

Музейнинг умумий майдони 1,26 га, уч қаватдан иборат бўлиб, катта бир гумбаздан ва кичик олтига гумбазга эга. Музей лойиҳаси машҳур архитектор, Бердақ номидаги давлат мукофоти совриндори О.Торениязов томонидан чизилган.

Бу табаррук маскан қадим даврлардаги қорақалпоқ адабиёти тарихидан бошлаб мустақиллик даврига қадар давом этиб келаётган халқимизнинг адабий турмуши, мумтоз адабиёти тарихи, унинг ижодкорлари тўғрисида акс этадиган экспонатлар билан бойитилган.

Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейида жами 99 840 та музей ашёлари сақланмоқда, шулардан 55 122 таси асосий фонд, 32 871 таси илмий ёрдамчи фонд, 11 847 таси вақтинча сақланадиган фонд ашёлар ҳисобланади. Ашёларнинг 12 995 таси таъмирталаб ҳолда. Ҳозирда 736 та экспонат экспозиция залига қўйилган (1-жавдал).

Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейида ва унинг 3 та филиали (Мўйноқ Экология музейи, Мўйноқ Орол денгизи тарихи музейи ҳамда Эллиқалъа тумани археология ва тарих музейи)да жами 83 479 та музей ашёлари сақланмоқда, шуларнинг 32 779 таси асосий фонд, 32 779 таси илмий ёрдамчи фонд, 17 921 та вақтинча сақлаш фондидаги ашёлари, 2266 таси таъмирталаб ашёлар ҳисобланади. Ҳозирда музей ашёларининг 2022 таси экспозицияга қўйилган.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейида эса жами 10469 та музей ашёлари сақланмоқда, шулардан 6659 таси асосий фонд, 2032 таси илмий ёрдамчи фонд, 1778

таси вақтинча сақлаш фондидаги ашёлар ҳисобланади. Уларнинг 3500 таси таъмирталаб ҳолатида қайд этилган. Ҳозирда музей ашёларининг 825 таси экспозицияга қўйилган.

1-жадвал.

2022 йилда Қорақалпоғистон Республикасининг айрим давлат музейларида сақланаётган ашёлар ҳақида маълумот

№	Музейдаги ашёлар тури	Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи	Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи	Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи
1.	Музейда сақланаётган ашёлар сони	99 840	83 479	10469
2.	Асосий фондлар сони	55 122	32 779	6659
3.	Илмий ёрдамчи фондлар сони	32 871	32 779	2032
4.	Вақтинча сақланадиган ашёлар сони	11 847	17 921	1778
5.	Таъмирталаб аҳволдаги ашёлар сони	12995	2266	3500
6.	Залга қўйилган экспонатлар (экспозициялар) сони	736	2022	825

Манба: Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган

Агар ходимлар сони ва уларнинг малакасини таҳлил қиладиган бўлсак, Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи барча келтирилган кўрсаткичлар (мутахассис ходимлар ҳамда маъмурий бошқарув ходимлардан ташқари) етакчилик қилмоқда. Жумладан мазкур музейда жами 157та ходимлар иш билан банд бўлиб, шулардан 91 та (яъни умумий ходимлар сонидан 57,9 фоиз) техник ходимлар, 56 та (35,7 фоиз) илмий-ижодий ходимлар, 13 та маъмурий бошқарув ходимлар, 6 та мутахассис ходимлар ҳисобланади (2-жадвал).

2-жадвал.

2022 йилда Қорақалпоғистон Республикасининг айрим давлат музейларида ишлаётган ходимлар сони ва уларнинг малакаси ҳақида маълумот

№	Ходимларнинг тури ва малакаси	Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи	Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи	Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи
1.	Ходимлар сони	157	136	28
2.	Маъмурий бошқарув ходимлари сони	13	22	4
3.	Илмий-ижодий ходимлари сони	56	24	4
4.	Мутахассис ходимлар сони	6	18	14,5
5.	Техник ходимлар сони	91	72	4
6.	Илмий даражага эга ходимлар сони	2	йук	йук
7.	Давлат мукофотлари билан тақдирланган ходимлар сони	2	йук	1
8.	Сўнги 3 йилда малакасини оширган ходимлар сони	3	йук	1

Манба: Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган

Шуни таъкидлаш керакки, Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейида ишлаётган ходимларнинг малакаси бошқа музейларга қараганда

юқори бўлиб, 2та ходим илмий даражага эга, 2та – давлат мукофотлари билан тақдирланган, 3та – сўнги 3 йилда малакасини оширган.

Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейида эса жами ходимлар сони 136 та бўлиб, шулардан яримидан кўпи, яъни 72таси техник ходимлар, қолган ярими эса маъмурий бошқарув, илмий-ижодий ҳамда мутахассис ходимлар ҳисобланади.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейида юқорида номи келтирилган музейлардан фарқли улароқ жами ходимлар сони (28та)дан ярими (14,5таси) мутахассис ходимлар, шундан 1таси давлат мукофотлари билан тақдирланган ва 1таси сўнги 3 йилда малакасини оширган.

3-жадвал.

**Қорақалпоғистон Республикаси давлат музейларига
2022-йил давомида ташриф буюрувчилар ва улардан тушган тушум ҳақида маълумот**

№	Музей номи	Ташрифчилар сони, нафар			Жами тушум, млн.сўм	Ўртача битта ташрифчидан тушадиган тушум, сўм		
		Жами	Шундан:			Жами	Шундан:	
			Хорижий	Маҳаллий			Хорижий	Маҳаллий
1.	Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи	76 742	8858	67 884	812 420 520	10586,4	91716,0	11967,8
2.	Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи	31484	355	31129	65 507 556	2080,7	184528,3	2104,4
3.	Муйноқ Экология музейи	4641	421	4220	22 494 000	4846,8	53429,9	5330,3
4.	Орол денгизи тарихи музейи	3561	877	2684	40 820 000	11463,1	46545,0	15208,6
5.	Элликқалъа тумани археология ва тарих музейи	2554	21	2533	3 797 000	1486,7	180809,5	1499,0
6.	Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи	10400	42	10358	13 097 187	1259,3	311837,8	1264,5
Жами		129 382	10 574	118 808	958 136 263	31723,0	868867	37375

Манба: Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилган

Бевосита музейларнинг туризм соҳасига қўшган ҳиссасини баҳолайдиган бўлсак, Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи сайёҳлар учун жозибador ҳисобланади. Жумладан 2022 йилда мазкур масканни жами 76 742 нафар сайёҳ ташриф буюрган, шундан 8858таси (11,5 фоиз) хорижий сайёҳлардир. Кейинги ўринларда Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи бўлиб, унга жами 31484та, шундан 355та (1,1 фоиз) хорижий сайёҳ ташриф буюрган. Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейига эса жами ташриф буюрганлардан 42та (0,4 фоиз), Муйнок Экология музейига – 4641та (9,0 фоиз), Орол денгизи тарихи музейига – 877та (24,6 фоиз), Элликқалъа тумани археология ва тарих музейига – 21та (0,8 фоиз) хорижий сайёҳлар ташриф буюрган (3-жадвал).

Музейларга ташриф буюрувчилар сони кўпайиши билан улардан тушадиган тушум ҳажми ҳам ошади. Дарҳақиқат, 2022-йилда Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи томонидан ташриф буюрувчилардан олинган тушум 812 420 520 сўмни (жами таҳлил қилинган музейлар томонидан олинган тушумдан 84,8 фоиз), Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи, Орол денгизи тарихи музейи, Муйнок Экология музейи, Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи ва Элликқалъа тумани археология ва тарих музейида бу кўрсаткич уларга мос равишда 6,8 фоиз; 4,2 фоиз; 2,3 фоиз; 1,4 фоиз ва 0,4 фоизни ташкил этган.

Агар музейга битта хорижий ташриф буюрувчидан ўртача тушумни ҳисоблайдиган бўлсак, Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи бу борада етказилик қилади (311837 сўм). Маҳаллий ташриф буюрувчилардан тушадиган ўртача тушум эса энг юқори (15208,6 сўм) Орол денгизи тарихи музейига тегишли.

Умуман олганда амалга оширилган тадқиқот шуни кўрсатдики, минтақада ташкил этилган ва ривожланаётган музейлар минтақада ички ва ташқи туризмни юксалишига муносиб ҳисса қўшмоқда. Келгусида ҳам бу тенденция сақланиб қолади. Чунки инсонларда ҳар қандай тарихни қадрлашиш ҳисси, музейлар орқали уни ўрганиш, ўз билимини оширишга бўлган интилиш ортиб бормоқда.

Хулоса

1. Музейлар халқнинг ижтимоий-маънавий ҳаёти, тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Зотан музейлар халқнинг муайян даврлардаги таржимаи ҳолидир. Унда маълум бир элнинг халқ сифатида шаклланиш ва тараққий қилиш жараёни ёки бирон ҳудуднинг қадимий тарихи ва бугунги кунига қадар давом этган ижтимоий ҳаёти баён қилинади. Шу маънода, минтақага бетақрор маҳобати билан кўрк бағишлаб турган давлат музейлари халқимизнинг маданий-адабий тарихини келгуси авлодларга ҳам танитувчи музейлардан ҳисобланади.

2. Қорақалпоғистон Республикасида фаолият кўрсатаётган давлат музейларида ишлайдиган ходимларни таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейи ва Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи ва унинг филиалларида жами ходимлари сонидан яримидан кўпи техник ходимлар, Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейида эса – мутахассис ходимлар ишлайди. Бу эса музейда сақланаётган ашёлар сони, шу жумладан асосий фондлар, илмий ёрдамчи фондлар, вақтинча сақланадиган ашёлар, таъмирталаб аҳволдаги ашёлар ҳамда залга қуйилган экспонатлар (экспозициялар) сонига бевосита боғлиқ.

3. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ташриф буюрувчилар сони ва улардан тушадиган тушум ҳажми ўртасида тўғри боғлиқлик мавжуд. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейида энг кўп ташриф буюрувчилар ва унга мос равишда сайёҳлардан энг кўп тушум тушиши кузатишган. Шунингдек, таҳлиллар мутахассис ходимларнинг сони музейга ўртача битта ташриф буюрувчидан тушадиган тушум ҳажмига бевосита боғлиқлигини кўрсатди. Хусусан, Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейида жами ходимлар сонидан ярами мутахассис ходимлари ташкил этган бўлса, хорижий ташриф буюрувчидан ўртача тушум 311837 сўмни ташкил этган. Бу бошқа музейларга қараганда бир мунча кўпдир.

4. Амалга оширилган таҳлил натижаларидан келгусида минтақада туризм индустриясини янада ривожлантириш ва бошқариш механизмларини такомиллаштиришда, бу йўналишда музейларнинг ролини янада оширишда, музейларнинг, ва бутун минтақанинг мавжуд ва яширин салоҳиятларидан тўлиқ фойдаланиш бўйича мақсадли дастур ва чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда фойдаланиш мумкинлиги тадқиқотнинг илмий аҳамиятини оширади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 февралдаги “Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманини 2017-2018 йилларда иқтисодий ривожлантириш ва аҳолиси бандлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-2803-сонли қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги “2017–2018 йилларда давлат музейлари фаолияти ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чоралари дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 975-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 20 майдаги “Бердақ (Бердимурод) Қарғабой ўғли туғилган кунининг 170 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги 220-сон қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 13 апрельдаги “Бердақ номидаги Қорақалпоқ адабиёти тарихи давлат музейи ва Маҳмудхўжа Бехбудий уй-музейини ташкил этиш тўғрисида”ги 206-сонли қарори.
5. Bemme S.-O. Kultur-Projektmanagement. Kultur – und Organisationsprojekte erfolgreich managen. VS-Verlag, 2011.
6. Carlandini A. Die globale Krise und die neue Rolle der Museen // Kulturmanagement. 2010. № 41. S. 38-44.

7. „Ein grosses Schiff auf Kurs halten“. Zur Situation der oesterreichischen Museenlandschaft // Kulturmanagement. 2010. № 41. S. 3-6.
8. Hausmann A. Change Managment im Museum // Kulturmanagment. 2010. № 41. S. 19-20.
9. Hausmann A., Poellmann L. Plaedyer fuer die Forschung im Kulturmanagment // Kulturmanagement. 2012. № 68. S. 35- 36.
10. Hoehne S. Methode und Theorie. Kulturmanagment als angewandte Kulturwissenschaft zwischen Anwendungsorientierung und Theoriebildung // Kulturmanagment. 2012. № 68. S. 18-20.
11. Jelich F.-J. Alltagsleben im geteilten Deutschland. Versuche der Bewaeltigung der Nachkriegsgeschichte in Museen und Ausstellungen // Probleme der Musealisierung der doppelten deutschen Nachkriegsgeschichte / Faulenbach B., Jelich F.-J. (Hg.) Essen, 1993. S. 10-16.
12. John H. “Rethink, Redesign, Rebuild” Museums. Selbstbezug, Erstarrung oder “Krise”? // Kulturmanagment. 2010. № 41. S. 10-17.
13. Munro P., Siekierski E., Weyer F. Wegweiser Evaluation. Von der Projektidee zum bleibenden Ausstellungsergebnis. Muenchen: Oekom Verlag, 2009. 146S.
14. Pohl K.H. Darstellung von Zeitgeschichte im Museum. Geschichtstheoretische und museumsspezifische Aspekte // Die Musealisierung der DDR. Wege, Möglichkeiten und Grenzen der Darstellung von Zeitgeschichte in stadt- und regionalgeschichtlichen Museen / Hammerstein K. u.a. (Hg.). Berlin, 2012. S. 69-71.
15. Reuband K.-H. Sinkende Nachfrage als Determinante zukuenftiger Museumskrisen? Einfluss von Alter und Bildung auf den Museumsbesuch und kulturelle Interessen // Kulturmanagment. 2010. № 41. S. 21-28.
16. Schaefer H. Alltagsgeschichte im geteilten Deutschland. Zur Konzeption und Darstellung im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland // Probleme der Musealisierung der doppelten deutschen Nachkriegsgeschichte / Faulenbach B., Jelich F.-J. (Hg.) Essen, 1993. S. 46-52.
17. Seger B. Kulturmanagment ist dynamisches Management // Kulturmanagment. 2008. № 21. S. 25-26.
18. Sieber E. Love it, change it or leave it ... not. Veraenderungsprozesse als Chance in der Kultur // Kulturmanagment. 2013. № 82. S. 19-20.
19. Wiese R. Museen erfolgreich managen // Kulturmanagment. 2010. № 41. S. 29-35; 2010. № 42. S. 33-38.
20. Халимова М. О. Экоинновационные механизмы развития туризма в Приаралье // Бюллетень науки и практики. 2021. Т. 7. №1. С. 77-82. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/62/07>
21. Адильчаев Б., Исмаилов Б. Роль гостевых домов в развитии сельского и экологического туризма в Республике Каракалпакстан // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №12. С. 79-86. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/61/09>

УЎК 338.436.33

АГРОТУРИЗМ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАСНИФЛАНИШИ ВА ТАШКИЛ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

*Д.Т.Жумабаева, таянч докторант, Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар
институтини, Андижон*

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда агротуризмни ривожлантиришга асос бўлувчи сабаблар таҳлил қилинган. Агротуризмни ривожлантириш имкониятлари ва босқичлари ҳамда агротуризмнинг таркибий қисмлари, агротуризм фаолиятининг бошқа тармоқлар билан хусусан қишлоқ хўжалиги ривожланиши билан алоқадорлиги тўлиқ ёритилган. Таҳлил учун қишлоқ хўжалиги ва туристик ресурслар имкониятлари асос қилиб олинган. Мақолада мамлакатимизда агротуризмни ривожлантириш ва уни такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: агротуризм, қишлоқ хўжалиги, меҳмонхоналар, экотуризм, тиббий туризм, этнотуризм, гастротуризм.

Аннотация. В статье анализируются причины, лежащие в основе развития агротуризма в Узбекистане. Полностью освещены возможности и этапы развития агротуризма и компоненты агротуризма, взаимодействие агротуризма с другими отраслями, в частности с развитием сельского хозяйства. За основу анализа взяты возможности сельскохозяйственных и туристических ресурсов. В статье разработаны предложения и рекомендации по развитию и совершенствованию агротуризма в нашей стране.

Ключевые слова: агротуризм, сельское хозяйство, отели, экотуризм, медицинский туризм, этнотуризм, гастротуризм.

Abstract. The article analyzes the reasons underlying the development of agrotourism in Uzbekistan. Opportunities and stages of agrotourism development, as well as the components of agrotourism, the relationship of agrotourism activity with other sectors, especially with the development of agriculture, are fully covered. The analysis was based on the potential of agricultural and tourist resources. In the article, proposals and recommendations for the development of agrotourism in our country and its improvement have been developed.

Keywords: agrotourism, agriculture, hotels, ecotourism, medical tourism, ethnotourism, gastrotourism.

Кириш. Туристик ва рекреацион эҳтиёжларнинг хилма-хиллиги туризмни ривожлантиришнинг кўплаб турлари ва йўналишларини ривожлантиришни белгилайди. Ихтисослашган турлар орасида аллақачон таниш бўлган спорт турлари, ўқув, терапевтик, экстремал, агротуризм, шунингдек экзотик - илмий, гастрономик, орнитологик ва бошқалар мавжуд. Мамлакатимиз туризмнинг деярли барча турларини ривожлантириш учун бой ресурс салоҳиятига эга. Агротуризм фаолияти (қишлоқ туризм, яшил туризм) истиқболли йўналишлардан бири бўлиб, у қишлоқ жойларининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига самарали таъсир кўрсатади, шунингдек, сайёҳларга қишлоқ ҳаёти билан танишиш, аҳолининг анъанавий касбларида қатнашиш, табиатда вақт ўтказиш ва ҳоказолар имкониятини беради.

Ҳозирги вақтда агротуризм фаолияти анча юқори суръатларда ўсиб бормоқда ва кўплаб хорижий мамлакатларда сайёҳларнинг катта қисмини жалб қилмоқда. Агротуризмнинг ривожланиши бевосита ижтимоий-иқтисодий шароитларга, инфратузилманинг ҳолатига ва маълум бир туристик минтақанинг жозибадорлигига боғлиқ.

Рекреацион хизматлар истеъмолчиларининг имтиёзларидаги ҳозирги ўзгаришлар туфайли илгари фойдаланилмаган ёки ҳаёт амалиётида кам ишлатилган туристик маҳсулотларнинг янги турларига талаб шаклланимоқда. Бундай маҳсулотларга Ўзбекистон учун жуда янги йўналиш бўлган қишлоқ жойларининг ресурслари киради.

Қишлоқ жойларда мумкин бўлган таътилни тақдим этадиган бутун мажмуа билан боғлиқ ҳолда, “қишлоқ туризми” тушунчасини аниқлаш, шунингдек унинг хусусиятларини аниқлаш алоҳида илмий ва амалий муаммо ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Илмий ва даврий адабиётларни таҳлил қилиш қишлоқ туризми тушунчасини талқин қилиш мисолларини аниқлашга имкон бери:

Россиялик олимлар А. С Кусков, Ю.А.Джаладжан томонидан агротуризм тушунчаси қуйидагича таърифланади яъни агротуризм – фуқароларнинг қишлоқ жойларида ўз қишлоқ ҳудудига эга бўлган қишлоқ оиласи ва унда жойлашган фермер хўжалиги томонидан яратилган меҳмон уйларида саёҳат қилиш ва дам олишлари, бу ҳолда қишлоқ оиласи турар жой, овқатланиш ва маҳаллий қишлоқ диккатга сазовор жойлари билан танишишни таъминлайди [1];

Агротуризм тушунчасига Яковенко, Н. В. қуйидагича аниқлик киритади. Агротуризм - шаҳар ҳаётидан ташқарида аҳолиси кам бўлган ҳудудда саёҳат қилиш [2];

О.А. Никитина ва Е.П. Кушаренколар агротуризмга геодемографик нуқтаи назардан қараб, бу шаҳар ташқарисида жойлашган аҳолиси зич бўлмаган территориядаги туризмдир деб атаган. Рекреацион нуқтаи назардан эса агротуризм бу –қишлоқ уйларида яшайдан бошланиб, табиат қўйнида дам олишга мўлжалланган, саргузаштли саёҳат ва маҳаллий аҳолини маҳсулотларида тўғридан-тўғри иштирок этиш билан тугулланадиган турли хил хизматлар мажмуасидир [3].

Қишлоқ туризми, агротуризм ва экотуризмнинг нисбати бўйича бошқа ёндашувлар ҳам мавжуд. З.Камилова ва С.Лаипановларнинг ёндашувига кўра, агротуризм – экологик туризмнинг йўналиши бўлиб, хўжалик ёки маиший хўжалик асосида одамларнинг дам олишини таъминлайди [4]. Шу билан бирга, ушбу муаллифлар экологик туризмни табиий комплексларга зарар етказмайдиган, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ёрдам берадиган ва маҳаллий аҳоли фаровонлигини оширишга ҳисса қўшадиган, табиат билан алоқа қилиш асосидаги туризм тури, деб ҳисоблашади.

Шундай қилиб, агротуризм–бу қишлоқ жойларида саёҳатчиларни маҳаллий табиат, аҳолининг турмуш тарзи ва маҳаллий этно-маданий мажмуалар ва уларнинг қадриятлари билан таништириш мақсадида уюшган ва уюлмаган дам олиш элементларини ўз ичига олган ихтисослашган туризм тури.

Тақдим этилган тушунчаларга асосланиб айтиш мумкинки, агротуризмнинг жозибали хусусиятлари унинг қулай муҳити, тоза табиати ва ҳавоси, табиий маҳсулотлари, шунингдек, тинч ва осойишта ҳаётдир. Ушбу турдаги дам олиш, айниқса, турли сабабларга кўра туризмнинг бошқа турларини сотиб олишга қодир бўлмаган сайёҳлар учун қулайдир. Шунингдек, туризмнинг ушбу тури истеъмолчилар орасида болали ота-оналар, бобо-бувилар ва набиралар каби талабга эга: катталар болаларга қишлоқ ҳаётини кўрсатишга интилишади, уларга ҳайвонлар билан мулоқот қилиш имкониятини беришади, сабзавот ва мевалар қандай ўсишини кўришади ва ҳоказо. Қоидага кўра, туризмнинг бу тури шаҳар аҳолисига қишлоқ аҳолисининг анъаналари ва турмуш тарзига қўшилиш имконини беради. Агротуризм шаҳар аҳолисига ҳаётнинг динамик ритмидан танаффус қилиш, вазиятни тинчроқ ҳолатга ўзгартириш, табиат билан мулоқот қилиш имконини беради.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда республикамиз ҳудудларида агротуризм инфратузилмаси ривожланишини белгилашда яқин йилларда кутилаётган ўзгаришларни ҳисобга олиш ва шу орқали агротуризм фаолиятини ривожлантириш методологияси қўлланилиб, бу борада мутахассислар фикрини ўрганган ҳолда, кузатиш, қиёслаш, эмперик тадқиқот, қиёсий таҳлил ҳамда эксперт баҳолаш каби усуллари орқали туризм инфратузилмасининг таркибий қисмлари ривожланиши йўналишларини белгилаб бериш усули таклиф этилган.

1-расм. Агротуризм фаолиятининг қишлоқ ҳўжалиги ривожланиши билан алоқаси

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Таҳлиллар ва натижалар. Агротуризм кенг маънода атроф-муҳитга энг яқин хизмат кўрсатиш соҳасидир. Бу алоҳида ҳудудлар ва глобал тизимнинг барқарор ривожланиши учун муҳим бўлган кўплаб соҳалар билан яқин алоқада намоён бўлади. Барқарор ривожланиш

концепцияси ҳозирги экологик инқироз шароитида айниқса долзарбдир. Агротуризм фаолиятининг ривожланиши табиатни бошқариш моделларининг ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, у табиат ва маданиятни муҳофаза қилишга, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишга ёрдам беради. Бу элементлар тизимларни ҳосил қилади ва бир-бирига ўзаро таъсир қилади (1-расм).

Саноат нафақат ўз ривожланишининг афзалликларидан фойдаланади, балки ижтимоий-иқтисодий соҳанинг бошқа тармоқлари таъсирини бошдан кечиради ва ўзининг ташқи таъсирини яратади. Қишлоқ туризмнинг ривожланиши ердан фойдаланишни рационализация қилишга олиб келади. Кўпгина ҳудудлар, сайёҳлик мақсадларида фойдаланилганда, қишлоқ хўжалиги саноат учун ишлатилганидан кўра кўпроқ даромад келтиради.

Агротуризм фаолиятини ривожлантириш ушбу соҳада йирик лойиҳаларни амалга оширишни талаб этади ва турли хўжалик юритувчи субъектлар учун сезиларли иқтисодий самара беради (1-жадвал)

1-Жадвал

Агротуризм фаолияти ривожланишининг бошқа тармоқлар билан алоқадорлиги

Давлат	Қишлоқ аҳолиси	Сайёҳлар
Қишлоқ хўжалигида муқобил фаолият ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш	Қўшимча ҳуқуқий даромад манбаларининг пайдо бўлиши	Жисмоний саломатликни яхшилаш, стресс ва психологик стрессни енгиллаштириш имконияти
Бюджетга солиқ тушумларининг ўсиши	Қишлоқ аҳолисининг ҳаёт даражаси ва сифатининг ўсиши	Қишлоқ ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари билан танишиш
Қишлоқ жойларда ижтимоий кескинликни камайтириш	Ишсизликни камайтириш	Маданий ривожланиш, маҳаллий аҳолининг тарихи, урф-одатлари, дини, маросимлари, ошхонаси билан танишиш
Қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча иш ўринлари яратиш	Қишлоқ жойларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш	Анъанавий қишлоқ жойларида янги билим, кўникма ва малакаларни егаллаш
Аҳолининг қишлоқдан шаҳарга чиқиб кетишини камайтириш, ёшларни қишлоққа жалб қилиш	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш соҳасини кенгайтириш	Янги дам олиш жойларининг пайдо бўлиши
Қишлоқ аҳоли пунктларини сақлаш	Ижтимоий қатламларнинг ҳимояланмаган аҳолисини қўллаб-қувватлаш	Табиатда узок вақт қолиш, маҳаллий флора ва фауна билан танишиш имконияти
Миллий маданий анъаналарни қайта тиклаш	Уй-жой фондини такомиллаштириш	
Анъанавий ахлоқий ва маданий қадриятларни, турмуш тарзини тиклаш ва тарғиб қилиш, Халқ ҳунармандчилигини ривожлантириш	Шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш ва ижтимоий-иқтисодий ва маданий чегараларни босқичма-босқич йўқ қилиш, тарихий воқеалардан ҳабардор бўлиш	

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Агротуризм фаолиятини ривожлантириш ушбу соҳада саноатни жадал ривожлантириш жараёни учун ўзига хос “тетик механизм” вазифасини ўташи мумкин бўлган давлат томонидан тартибга солиш тизимини яратишни ўз ичига олиши керак. Шу билан бирга, ушбу соҳада туризм хизматлари бозорида йирик рақобатбардош бўлган туристик фаолият билан шуғулланувчи ташкилотларни жалб қилиш ёки яратиш муҳим ҳисобланади.

Туризмнинг ушбу турининг долзарблиги унинг қишлоқ жойларининг иқтисодий ва ижтимоий-демографик ривожланишига таъсири билан белгиланади. Агротуризмнинг ривожланиши, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини диверсификация қилиш, экологик маҳсулотлар улушининг кўпайиши, фермерлар даромадларининг кўпайиши ва

қишлоқ аҳолисининг умумий фаровонлиги ҳисобига қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти учун қўшимча омил ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Мамлакатимизда агротуризмни ривожлантириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш зарур:

Биринчидан, агротуристлик хизматларга бўлган талабни ўрганиш ва туристлар қандай дам олиш жойини афзал кўради. Масалан, хорижий тадқиқотчиларнинг натижасига кўра, агротуризмнинг экотуризм ва этнотуризм кўриниши билан қизиқишган. Агротуристлик хизматларни сотиб олувчиларни ўрганиш ва агротуристлик хизматларга қандай нарх белгилаш зарурлиги. Бозорни ўрганиш-агротуристлик маҳсулотлар ҳаракатини аниқлаш.

Иккинчидан, агротуризм билан шуғулланмоқчи бўлган фермер хўжаликларининг зарур бўлган моддий-техник базаси ўрганилади. Қишлоқнинг инфратузилмаси ўрганилади ва камчиликлар бартараф этилади.

Учинчидан, туристик фирма ва фермер хўжаликларини кооперацион алоқалар ташкил этилади. Ҳамкорликни ташкилий-ҳуқуқий шакли танланади. Кооперативнинг ишлаш механизми ишлаб чиқилади.

Тўртинчидан, агротуризм ташкил этишдаги иштирокчиларнинг вазифалари белгилаб олинади. Агротуризмни ривожлантириш дастури ишлаб чиқилади.

Агротуризмни минтақаларда ривожлантириш учун агротуризмни ривожлантиришнинг ҳуқуқий базасини шакллантириш; молиявий ва ҳуқуқий манбасини яратиш; ички туризмни ривожлантириш; иқтисодий кооперацияни тадбиқ этиш механизмини жорий этиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Kuskov, A. S., & Dzhaladjan, Yu. A. (2008). *Osnovy turizma* [The basics of tourism]. Moscow: KNORUS. (In Russ.).
2. Yakovenko, N. V. (2015). *Sel'skie gostevye doma kak perspektivnoe napravlenie razvitija agro-turizma v Ivanovskoy oblasti* [Rural guesthouses as perspective direction of development of agritourism in the Ivanovo region]. *Sovremennye problemy servisa i turizma* [Service and Tour-ism: Current Challenges], 9(3), 83-90. doi: 10.12737/12886. (In Russ.).
3. Никитина О.А., Кушаренко Е.П. Уточнение понятийного аппарата в развитии теории и практики регионального сельского туризма // Вестник Чувашского университета. Изд-во ЧГУ им. И. Н. Ульянова, 2010. С. 400–405.
4. Камилова З. Агротуризм — альтернативный путь развития сельских территорий / З. Камилова, С. Лайпанов // -39., 2008.
5. Мирзаев А.Т. Туристическо-рекреационная корпорация фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлили // Иқтисодиёт ва таълим. -2019, №6. 214-219-б.
6. Mirzaev A.T. Assessment of cluster formation in management of recreational activity. *International Scientific Journal "Theoretical & Applied Science"*, Philadelphia, USA. 04, (84), 2020. – 605-610-pp. -ISSN: 2308-4944. <http://T-Science.org>
7. Mirzaev A.T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*. India. Volume: 5 Issue: 7 July 2020. –P.131-137. DOI: <https://doi.org/10.36713/epra4790>
8. Мирзаев А.Т. Совершенствование системы электронного бронирования как часть цифровизации управленческой деятельности туристско-рекреационных предприятий. Бюллетень науки и практики. Нижневартовск, Россия. Т. 6. №8. 2020. – 99-104 б. DOI: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/57>
9. Мирзаев А.Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация корпорация фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этишнинг зарурияти. Бизнес-Daily медиа. -2020, №1. -62-65-б.
10. Мирзаев А.Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация хизматларини бошқариш жараёнига омиллар таъсирини баҳолаш. Хитойда саноатлашувни жадаллаштиришда кластерлаш модели хусусиятлари. Бизнес-Daily медиа. -2020, №6. -57-61-б.
11. Мирзаев А.Т. Туристическо-рекреация кластерларини бошқаришда инновацион салоҳиятнинг ресурс компонентини баҳолаш услубиёти // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. -2020, №4. 4/2020 (№ 00048). 390-401 б. <http://iqtisodiyot.tsue.uz>
12. Мирзаев А.Т. Туристическо-рекреация хизматлар бозорида бошқарув тизимини ривожлантириш истиқболлари// Иқтисодиёт ва таълим. -2020, №4. 247-252-б.
13. Мирзаев А.Т. Рекреацион – туризм кластерларини яратиш ёхуд улар орқали ҳудудларда сайёҳлик тизимини ривожлантириш истиқболлари // Бизнес-эксперт. Фонд бозорлари фаолияти самараси ва унга тижорат банклари фаолияти таъсири. Бизнес-Daily медиа. -2017, №12. -21-24-б.
14. Хомидов, К. К. (2019). Перспективный комплекс экономики Узбекистана. In *Современная мировая экономика: проблемы и перспективы в эпоху развития цифровых технологий и биотехнологии* (pp. 54-56).

15. Homidov, K. (2023). Conceptual approaches to the formation of a model for the sustainable development of tourist complexes. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 2(7), 33-38.

16. Homidov, K. (2023). Organizational and economic foundations of the organization of tourist complexes in the development of tourism in the regions. Journal of Agriculture & Horticulture, 3(7), 44-50.

17. Homidov Kakhkhorali Kurbonali ugli. (2023). Objective need for the formation and sustainable development of tourist complexes in the regions: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8151902>. IQRO , 4(2), 42–45.

УЎК 330.14

ИНСОН КАПИТАЛИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

З.Т.Жўраева, доц., Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Мақолада инсон капитали, инсон капитали самарадорлигини баҳолаш, ижтимоий муносабатлар мажмуи, инсон капитали индекси, замонавий шароитда инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланиши омиллари, инсон капиталининг қадр-қиммати ва тенденцияларига оид таҳлилий маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: ижтимоий муносабатлар мажмуи, инсон капитали, инсон капитали индекси, инсон капиталининг шаклланиши, Жейкоб Минсер, Гари Стенли Беккер, Минсер тенгламаси, Дискриминация назарияси, инсон ресурслари.

Аннотация. В статье представлена аналитическая информация о человеческом капитале, оценке эффективности человеческого капитала, совокупности социальных отношений, индексе человеческого капитала, факторах формирования и развития человеческого капитала в современных условиях, величине и тенденциях развития человеческого капитала.

Ключевые слова: совокупность социальных отношений, человеческий капитал, индекс человеческого капитала, формирование человеческого капитала, Джейкоб Минсер, Гэри Стэнли Беккер, уравнение Минзера, теория дискриминации, человеческие ресурсы.

Abstract. The article presents analytical information about human capital, evaluation of the effectiveness of human capital, the totality of social relations, the human capital index, factors in the formation and development of human capital in modern conditions, the magnitude and trends in the development of human capital.

Key words: set of social relations, human capital, human capital index, human capital formation, Jacob Minser, Gary Stanley Becker, Minzer equation, discrimination theory, human resources.

Жамият қандай бўлса, ижтимоий муносабатлар мажмуи ҳисобланган инсон капитали ҳам унга мос бўлади. Инсон капитали ривожини шахсининг онги, одоб-ахлоқи, маънавияти, дунёқараши, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатларга, ижтимоий тузум моҳияти ва табиатига бевосита боғлиқ. Инсон ақл-идрок соҳиби бўлгани боис, реал дунёдаги воқеаларни тушунади, илму тафаккури, меҳнати, салоҳияти билан дунёни бошқаради. Инсон капиталининг юксалишига уни ўраб турган ижтимоий муҳитда рўй бераётган жамики воқеалар таъсир кўрсатади [1].

Инсон капитали индекси бугунги кунда туғилган боланинг 18 ёшга тўлгунга қадар тўплаши мумкин бўлган инсон капитали миқдорининг ажралмас кўрсаткичи бўлиб, у яшаётган мамлакатда соғлиғи ва таълимнинг ёмонлашуви билан боғлиқ хавфларни ҳисобга олади.

Миллий инсон капитали унинг қиймати билан ўлчанади, турли усуллар - инвестиция, чегирма усули ва бошқалар билан ҳисобланади. Миллий инсон капитали ривожланаётган мамлакатларнинг ҳар бирининг миллий бойлигининг ярмидан кўпроғини ва дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг 70-80% дан ортиғини ташкил қилади.

Жейкоб Минсер [2] биринчи марта инсон капитали атамасини 1958 йилда ўзининг "Инсон капиталига инвестициялар ва даромадларни шахсий тақсимлаш" мақоласида киритган. Мақола, аслида, инсон капитали назариясини яратишга бўлган биринчи уриниш бўлиб, бу ерда

даромадларнинг жисмоний шахслар ўртасида шахсий тақсимланиши фақат ўзлари олган касбий тайёргарлик натижасида тушунтирилади.

Инсон капиталига инвестициялардан олинган даромадларни баҳолашни ифодаловчи Минсер тенгламаси унинг номи билан аталган [3].

Замонавий шароитда инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланиши қуйидаги асосий омиллар таъсири остида амалга оширилади:

мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий
ривожланиши

унинг демографик салоҳияти

конун устиворлиги

фуқаролар хавфсизлиги

таълим сифати ва соғлиқни сақлаш

1-жадвал.

Инсон капиталига оид назариялар	Мазмуни ва моҳияти	Asoschisi	O'ziga xos xususiyati
Минсер тенгламаси	Минсер тенгламаси - бу олинган таълим ва олинган иш тажрибаси функцияси сифатида иш ҳақини ифодаловчи моделдир. Инсон капиталига инвестициялар рентабеллигини баҳолашнинг анъанавий усулига айланди.	Жейкоб Минсер, У 1958 йилда ишлаб чиқилган.	Машҳур канадалик иқтисодчи Томас Лемиэухнинг фикрича: “Минсер тенгламаси эмпирик иқтисодда энг кўп қўлланиладиган моделлардан биридир”
Дискриминациянинг иқтисодий назарияси	Дискриминация назарияси бошқа гуруҳ вакиллари билан алоқада бўлишни истамайдиган гуруҳни ташкил этувчи баъзи агентларнинг ўзига хос афзалликлари туфайли камситишнинг пайдо бўлишини тавсифлайди. Шундай қилиб, ҳар бир иқтисодий фаол агент камситиш тенденциясига эга, бу агент бошқа гуруҳ вакиллари билан муносабатларга кирмаслик учун нима қурбон қилишга тайёр бўлганига тенг камситиш коэффициентини акс эттиради.	Гарри Стенли Беккер [4]. 1957 йилда Беккернинг докторлик диссертацияси асосида “Камситишлар иқтисодиёти” номли китоби нашр этилди, у иқтисодиёт назариясида янги бўлим очди.	Дискриминация назарияси бошқа гуруҳ вакиллари билан алоқада бўлишни истамайдиган гуруҳни ташкил этувчи баъзи агентларнинг ўзига хос афзалликлари туфайли камситишнинг пайдо бўлишини тавсифлайди.
Жиноят ва жазо иқтисодиёти	Унда у иқтисодий империализмдан фойдаланган ҳолда	1968 йилда Беккернинг “Жиноят ва жазо:	Жиноят, баъзи одамлар жазоланиш хавфига субъектив муносабатини

	жиноят ва жазо иқтисодида янги йўналиш очиб, жиноят таҳлилига иқтисодий ёндашувни ишлаб чиқди.	иқтисодий ёндашув” мақоласи чоп этилди.	ҳисобга олган ҳолда, кутилган фойда ва кутилаётган харажатларни эҳтимолий ҳибсга олиш ва жазо кўринишида таққослаб, оқилона танлайдиган фаолият тури сифатида
Инсон капитали назарияси	Бу ишларда иқтисодий ёндашув инсон ҳуқуқ-атворини тушуниш учун яхлит асос яратади. Беккернинг ҳисоб-китобларига кўра, Қўшма Штатларда инсон капиталига инвестициялар қимматли қоғозларга инвестицияларга қараганда юқори фоиз ставкасини келтириб чиқаради.	1962 йилда Беккернинг «Инсон капиталига сармоя киритиш: назарий таҳлил». мақоласи, 1964 йилда эса «Инсон капитали: назарий ва эмпирик таҳлил» китоби нашр этилди.	Инсон капитали - бу ҳар бир инсон эга бўлган билим, кўникма ва мотивациялар тўплами. Унга инвестициялар қуйидагилар бўлиши мумкин: таълим, касбий тажриба тўплаш, соғлиқни сақлаш, географик ҳаракатчанлик, маълумот кидириш
Янги истеъмол назарияси	Унда истеъмол назарияси янгича шаклда шакллантирилди, бунда оила (уй хўжалиги) фойдаланиш орқали асосий товарлар – озиқ-овқат, таълим ва ҳоказоларни ишлаб чиқаради.	1965 йилда Беккернинг “Вақт тақсимооти назарияси” мақоласи нашр этилди.	Оила аъзолари меҳнат бозорида ўз тўловларини тўлаш учун маҳсулотларини ва хизматларини тақлиф қиладилар ва унинг ҳажми ҳар бир истеъмолчи учун вақт сарфлашни таъминлайди

Тадқиқотнинг асосий стратегик воситаси Инсон капитали индекси бўлиб, у ҳар бир мамлакатда ягона умумий кўрсаткич асосида инсон капиталининг ривожланиш даражаси ҳақида тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Аҳоли турмуш даражаси таҳлилининг асосий вазифаси одамларнинг турмуш тарзига, уларнинг моддий турмуш шароитига таъсир этувчи жараёнлар, ҳодисалар ва омилларни ўрганиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий муаммоларини аниқлашдан иборат.

Аҳолининг турмуш даражасининг энг муҳим кўрсаткичлари - бу аҳолининг даромадлари, моддий неъматлар ва хизматлар истеъмоли, ижтимоий таъминот ва турмуш шароитлари. Уй хўжаликлари бюджетлари (яшаш шарт-шароитлари) бўйича намунавий тадқиқотлар Ҳамдўстлик мамлакатлари давлат статистика органлари томонидан доимий асосда амалга оширилади ва бутун Ҳамдўстлик бўйича 100 000 дан ортиқ хонадонларни қамраб олади.

Ҳамдўстлик давлари бўйича инсон капиталини баҳоловчи статистик кўрсаткичлар деб қуйидагилар қабул қилинган [5]:

- Уй хўжаликларининг даромадлари, харажатлари ва истеъмоли
- Қашшоқлик ва тенгсизлик
- Пенсия таъминоти
- Яшаш шароитлари
- Жиноят

Уй хўжаликларини ўрганиш дастурида одатда даромадлар, харажатлар, озиқ-овқат истеъмоли, узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар билан таъминлаш, уй-жой шароитлари ва аҳоли турмуш шароитининг бошқа хусусиятлари тўғрисида маълумотлар берилади.

МДҲ мамлакатларида ўтказиладиган сўровлар барча учун умумий бўлган бир қанча тамойилларни сақлаб қолади, лекин шу билан бирга улар танламани шакллантириш,

маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш усуллари ҳамда сўров дастурларида сезиларли фарқларга эга.

Кўпгина Ҳамдўстлик мамлакатлари камбағаллар сонини расмий ҳисоб-китоб қилиш учун мутлақ қашшоқлик тушунчасидан фойдаланади, унга кўра, агар даромадлари ёки харажатлари белгиланган минимал даражадан паст бўлса, одамлар камбағал деб ҳисобланади. Мамлакатлардаги қашшоқлик даражасини баҳолаш учун яшаш минимуми/миллий қашшоқлик чегарасидан фойдаланилади.

Ҳаёт минимуми - бу истеъмол саватининг харажатлар сметаси бўлиб, у инсон саломатлигини сақлаш ва унинг ҳаётий фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган озиқ-овқат, ноозиқ-овқат товарлари ва хизматларнинг минимал тўпламини ўз ичига олади.

Пенсия таъминоти - ижтимоий суғурта учун пенсия (ижтимоий) жамғармаларига ажратилган маблағлар ҳисобидан кексалик, муддатидан олдин ногиронлик, боқувчисини йўқотиш муносабати билан моддий таъминлаш шакли.

Уй-жой фонди статистикаси - уй-жой фондининг мавжудлиги, таркиби ва ҳолатини, унинг яхшиланишини, шунингдек, аҳолининг турмуш шароитини ўрганадиган статистика соҳаси.

Статистик кўрсаткичлар тизими уй-жой фондида содир бўлаётган миқдор ва сифат ўзгаришларини тавсифловчи кўрсаткичлардан иборат.

Статистик кузатув объекти - турар-жой бинолари, шунингдек, уй-жой ва яшаш шароитларини яхшилаш учун рўйхатга олинган оилалар. Жиноят - маълум бир ҳудудда маълум вақт давомида содир этилган жиноятларни ўз ичига олган, миқдорий ва сифат кўрсаткичлари билан тавсифланган ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса.

Жиноят даражасини ҳисоблашда ўртача йиллик аҳоли сони тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланилади.

Ҳамдўстликнинг аксарият мамлакатларида уй хўжаликларини танлаб олиш сўровларини ташкил этиш доимий равишда такомиллаштирилмоқда, аҳолининг танланмасини шакллантиришнинг услубий ёндашувларида ўзгаришлар рўй бермоқда, сўров дастурлари сезиларли даражада кенгайтирилмоқда.

Инсон тараққиёти концепциясининг асосий усуллари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Минг йиллик ривожланиш декларациясида эълон қилинган эди. Мазкур декларацияда XXI асрда халқаро муносабатлар учун қатор асосий қадриятлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши кўрсатилган [6].

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қадриятларга қуйидагилар тааллуқлидир:

- Эркинлик
- Тенглик
- Бирдамлик
- Бағрикенглик
- Табиатга ҳурмат
- Умумий мажбурият

Инсон капитали индекси Жаҳон банки гуруҳи томонидан чиқарилган ва инсон капитали лойиҳаси доирасида фойдаланиладиган дунё мамлакатлари ва минтақаларида инсон капитали ривожланиш даражасини тавсифловчи жамлама кўрсаткичдир.

Жаҳон банкининг 2020 йил учун эълон қилинган инсон капитали индексида илк бор Ўзбекистон ҳам қатнашиб, 62 фоизлик натижа билан МДҲ давлатлари орасида Беларус (70 фоиз), Россия (68 фоиз) ва Қозоғистондан (63 фоиз) кейинги ўринни эгаллади.

•Марказий Осиё мамлакатлари миқёсида эса Қозоғистон ва Ўзбекистондан ташқари, Қирғизистон 60 фоиз, Тожикистон 50 фоиз натижа кўрсатган.

•Жаҳон банки Инсон капитали индекси доирасида боланинг ривожланиш траекторияси (туғилганидан вояга етгунича) қатор муҳим кўрсаткичлар бўйича баҳоланади:

- тирик қолиш эҳтимоли (туғилганидан 5 ёшгача);
- бошланғич ва ўрта мактабда кутилаётган таълим сифатига қаратилган ўқиш давомийлиги;

- ривожланиши орқада қолаётган болалар фоизи;
- катта ёшдаги авлоднинг яшовчанлиги [7].

2-жадвал.

Дунёнинг этакчи давлатларининг ИКИСИ қуйидагилар билан тавсифланади:

Инсон капитали индекси	Ўзбекистон мисолида, қонуний жиҳатлари
инсон капиталининг юқори даражаси ва сифати ва уни ривожлантиришга юқори инвестициялар;	Тадқиқот ва ривожланиш харажатларининг (Р&Д) ЯИИДаги улуши атиги 0,2 фоизни ташкил этади. Бу бошқа мамлакатларга қараганда ўртача 11,8 баробарга кам, деганидир [8].
қонун тантанаси, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг шахсий ҳавфсизлигининг юқори даражаси;	ПФ-60-сон 28.01.2022. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида [9].
ҳаётнинг юқори сифати;	ЕОТБ маълумотларига кўра, Ўзбекистон иқтисодиёти бўйича Марказий Осиёда иккинчи ўринда туради (биринчи ўринда Қозоғистон). Ўзбекистон ЯИИ – 69,2 млрд доллар. Мамлакат табиий ресурсларга бой: қимматбаҳо металллар, мис, уран, вольфрам, қўмир ва табиий газ. Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқлари хизмат кўрсатиш (ЯИИнинг 36 фоизини ташкил қилади), қишлоқ хўжалиги (25 фоиз) ва ишлаб чиқариш саноати (20 фоиз) ҳисобланади [10].
ижтимоий барқарорлик;	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель кунги ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериши орқали қабул қилинган [11].
фаол ва малакали элита;	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 2023 йил 30 апрель кунги ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериши орқали қабул қилинган.
юқори Инсон тараққиёти индекси ва иқтисодий эркинлик индекслари;	Кейинги тўрт йил мобайнида эришган ютуқларимизга назар ташласак, Мерос жамғармасининг “Иқтисодий эркинлик” индексида 52 поғонага, Жаҳон банкининг “Логистика самарадорлиги” кўрсаткичида 19 поғонага, “Бизнес юритиш”да 18 поғонага кўтарилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин [12].
фундаментал фаннинг юқори даражада ривожланиши;	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2004 йил 9-ноябрда 532-сонли “Хоразм Маъмун Академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида” ва 2005 йил 1-ноябрдаги 240-сонли “Хоразм Маъмун Академияси фаолиятини такомиллаштириш ва 1000 йиллик юбилейини нишонлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” қарорлар қабул қилди. Шундай қилиб, Хоразм Маъмун Академияси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг минтақавий бўлими сифатида тикланди [13].
амалий фанларнинг юқори даражада ривожланганлиги;	Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси [14].

Бу омиллар ва шартларнинг мавжудлиги инновацияларни яратиш ва уларни рақобатбардош маҳсулот даражасига олиб чиқишнинг самарали механизмларини белгилайди.

Шундай қилиб, тадқиқот жараёнида Ўзбекистонда инсон капитали индекси, иқтисодий юксалиш индексини ошириш ҳамда юксалтириш бўйича бир қатор ечимини кутаётган муаммолар борлигини аниқланди [15]:

- Биринчидан, улкан иқтисодий салоҳиятга эга, ресурсларга бой ва ўзининг халқига фаровон ҳаёт кечириш учун муносиб ва қулай шарт-шароит яратиб беришга қодир мамлакатнинг 5 млн.дан зиёдроқ аҳолиси хорижда, ўзининг она тупроғидан йироқда даромад топиш илинжида азоб-уқубатларга бардош бериб, меҳнат миграциясида юргани;

- иккинчидан, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИИ ҳажми бўйича жаҳон рейтингда 190 та мамлакат ўртасида 159-чи ўринни эгаллаб тургани;

- учинчидан, ўртача ойлик номинал маошнинг атиги 2,7 млн. сўмни ташкил қилганлиги (оилада 3 нафар фарзанд бўлиб, эр-хотин ишлаган тақдирда ҳам, оила аъзолари жон бошига тўғри келадиган кунлик соф даромад 3 доллардан ошмайди);

- тўртинчидан, нуфузли FocusEconomics нашриётининг Ўзбекистонни дунёнинг ўнта энг камбағал мамлакатлари рўйхатига киритгани;

- бешинчидан, ҳар еттинчи Ўзбекистон аҳолисининг (4-5 млн. атрофида) камбағалликда ҳаёт кечираётгани фикримизнинг ёрқин далилидир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, юқоридаги долзарб бўлган таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидагиларни тақлиф этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Мамлакатимизда илм-фан ва ишлаб чиқаришни интеграциялаштириш, хусусий тадбиркорлар ва давлат ўртасидаги ҳамкорлик, кичик ва ўрта инновацион бизнеснинг халқаро алоқаларини қўллаб-қувватлашни ташкил этиш.

2. Мамлакатимизда ҳар томонлама ривожланган инновацион тизимга эга бўлган, инновация жараёнлари самарали амалга ошириш, технологиялар ва бошқа илм талаб маҳсулотлар тижоратлаштиратлаштиришни амалга ошириш.

3. Мамлакатимизда инсон капитали индекси ошириш ҳамда бу жараёнда давлатнинг иштироки, иқтисодийнинг реал сектори ва етакчи компанияларнинг инновация фаолиятини қўллаб-қувватлашдаги фаоллигини ривожлантиришни ташкил этиш.

4. Мамлакатимизнинг Жаҳон банки томонидан Инсон капиталини ривожлантириш лойиҳасидаги иштирокини қайта кўриб чиқиш ҳамда фаоллаштиришни амалга ошириш. Чунки бу лойиҳа ижтимоий тенглик ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш учун одамларга кўпроқ ва самаралироқ инвестицияларни жадаллаштиришга ёрдам берадиган глобал ташаббусдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://yuz.uz/uz/news/inson-kapitali-rivoji-shaxsning-ongi-bilimiahloq-odobi-dunyoqarashiga-bogliq>
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Минсер,_Джейкоб
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Минсер,_Джейкоб
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/Беккер,_Гэри
5. <https://new.cisstat.org/web/guest/social-level>
6. file:///F:/Users/user/Desktop/Jo'rayevaZ.T.%20maqola/inson_kapitali_samaradorligi_MONOGRAFIYA.pdf
7. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/09/18/hci/>
8. <https://review.uz/uz/post/inson-kapitaliga-sarmoya-yangi-ozbekiston-taraqqiyoti-kafolati>
9. https://stat.uz/images/gos_programmi/davlat-dasturi.pdf
10. <https://oz.sputniknews.uz/20221111/eotb-ekspertlari-yangi-ozbekiston-iqtisodiyoti-qanday-ozgarayotganini-aytdi-29902212.html>
11. <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>
12. <https://xs.uz/uz/post/iqtisodiy-erkinlik-va-ochiqlik-orqali-khalqaro-etirof-va-khalq-farvonligini-taminlash-sari>
13. <https://academy.uz/uz/page/ozbekistonda-ilm-fan-taraqqiyoti>
14. <https://lex.uz/docs/-4327235>
15. <https://review.uz/uz/post/mutaxassislar-ozbekiston-ijtimoiy-iqtisodiy-taraqqiyoti-istiqbollari-va-qishloq-xojaligi-xususida-qanday-fikrda>

УЎК: 330.332.338.49

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚУРИЛИШ СОҲАСИДА КИЧИК БИЗНЕСНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИНГ АЙРИМ ИЛҒОР ТАЖРИБАЛАРИ

Н.В.Калимулина, мустақил тадқиқотчи, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада хорижий мамлакатларда қурилиш соҳасида кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг айрим илғор тажрибалари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: қурилиш, стратегия, имтиёз, преференция, турар-жой қурилиши, шаффоф қурилиш, чегирма.

Аннотация. В данной статье рассматривается передовой опыт государственной поддержки малого бизнеса в сфере строительства в зарубежных странах.

Ключевые слова: строительство, стратегия, льготы, преференция, жилищное строительство, прозрачное строительство, скидка.

Abstract. This article discusses the best practices of government support for small businesses in the construction sector in foreign countries.

Key words: *construction, strategy, benefits, preference, housing construction, transparent construction, discount*

КБХТни у ёки бу иқтисодий тармоқда, хусусан, қурилиш соҳасида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмини шакллантириш жараёни миллий хусусиятлар, анъаналар ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, КБХТни қўллаб-қувватлаш бўйича илғор хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш Ўзбекистон Республикасида КБХТни ҳам соҳани янада қўллаб-қувватлаш ташкилий-иқтисодий механизмини ишлаб чиқиш бўйича мақсадга мувофиқ.

Ривожланиш ва бизнес юритиш бўйича етакчи мамлакатларни аниқлаш учун Жаҳон банки (World Bank) нинг “Бизнес юритиш (Doing business)” рейтингига мурожаат қиладиган бўлсак, бу кичик ва ўрта корхоналар фаолиятини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий базани баҳолаш натижалари, шунингдек, тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш, қурилишга рухсат олиш, электр таъминотида уланиш, мулкни рўйхатга олиш, кредит олиш, инвесторларни химоя қилиш, солиққа тортиш, халқаро савдо, шартномалар ижросини таъминлаш, тўловга лаёқатсизликни бартараф этиш каби кўрсаткичлар бўйича дунёнинг 190 та давлатида амалиётга татбиқ этилмоқда. Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бири ўз мақбул қийматига эга, улар билан Жаҳон банкининг расмий веб-сайтида батафсилроқ танишиш мумкин [12].

Биринчи TOP – 10 таликка мос равишда Янги Зеландия, Сингапур, Дания, Хитой, Корея Республикаси, Грузия, Норвегия, АҚСХ, Буюк Британия ва Македония эгаллаган. Бироқ, ушбу мақола доирасида ушбу мамлакатларнинг барчасида КБХТни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш дастурларини кўриб чиқиш мураккаб иш ҳисобланади.

Дания, Хитой, Корея Республикаси, Норвегия, АҚШ ва Буюк Британияда КБХТни қўллаб-қувватлашни тартибга солувчи ҳуқуқий базанинг таҳлили, иқтисодиётнинг ҳолати ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий устувор йўналишлари, бу борадаги тадқиқотлар давлат сиёсатининг умумий тенденцияларини аниқлаш имконини берди, хусусан:

- ихтисослаштирилган муассасалар, венчур фондлар, илмий-инновацион марказлар, консалтинг ташкилотлари, бизнес-инкубаторлар ва бошқаларнинг ўзаро ҳамкорлиги орқали давлат, вилоят, шаҳар даражасида ягона қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини ривожлантириш ва такомиллаштириш;

- экспортга йўналтирилган КБХТ субъектларини қўллаб-қувватлаш;
- илмий-тадқиқот институтлари қошидаги технопарклар ва кластерларни қўллаб-қувватлаш учун инвестиция фондлари тизими орқали инновацион фаолиятни рағбатлантириш;

- маъмурий тўсиқларни аниқлаш ва камайтириш;
- давлат буюртмаси билан КБХТ юкчасини иш ҳажмларини ошириш;
- КБХТ субъектларининг солиқ юкини камайтириш;
- молиявий ресурслардан фойдаланишни таъминлаш.

Биз тадқиқотимиз доирасида ушбу тенденцияларнинг намоён бўлишини, шунингдек, ўрганилаётган мамлакатларда КБХТни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш бўйича давлат сиёсатининг хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Дания анъанавий равишда эркин бозор ғояларига содиқ бўлган ва тадбиркорлик субъектларини давлат томонидан тўғридан-тўғри молиявий қўллаб-қувватлаш самарадорлигини инкор етувчи давлатлардан биридир. Давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг бевосита чоралари бу мамлакатда фақат инқироз шароитида ва иқтисодиётнинг инқироздан кейинги даврларида қўлланилади. Барча молиявий ёрдам ихтисослаштирилган фондлар ва биргаликда молиялаштириш орқали амалга оширилади [13].

Дания КБХТни тез ва осон рўйхатдан ўтказиб очиш мумкин бўлган мамлакат бўлиб, яқка солиқ номери CVR ни онлайн портал бўлган Virk дан бир лаҳзада олиш мумкин. КБХТ субъектини рўйхатдан ўтказишда шахсни бевосита бўлиши, имзолар қўйиш, ҳеч қанақа нотариал ҳужжатлар талаб қилинмайди. Virk — бу даниялик ишбилармонлар учун ўз-ўзига хизмат кўрсатиш сайти бўлиб, унда ҚҚСни ҳисоблаш, ишга қабул қилиш ва бўшатиш,

фирмаларни рўйхатдан ўтиш маълумотларини ўзгартириш ва бошқа ишларни амалга ошириш алгоритмлари келтирилади. Шунингдек, Данияда қурилиш-монтаж соҳасида фаолият юритувчи корхоналарни қўллаб-қувватлашга ихтисослашган бир қанча жамғармалар ҳам фаолият юритади.

1-жадвал

Данияда қурилиш-монтаж ишларини бажарувчи корхоналарни қўллаб-қувватлашга ихтисослашган жамғармалар [7]

Ташкилотнинг номи	Вазифалари
“Ўсиш жамғармаси” (www.vf.dk)	Инновацион корхоналар, янги тадқиқот ва ишланмаларга инвестициялар киритиш
“Ўсиб бораётган бозорлар жамғармаси” (markedsmoendingsfonden.dk)	Ташқи бозорларга чиқиш бўйича истиқболли ғояларни тижоратлаш-тиришни молиялаштириш
Даниянинг венчур капитал ва қимматли қоғозлар Ассоциацияси (www.dvca.dk)	Венчур молиялаштириш
Шимолиютланд кредитлаш жамғармаси (www.nordjysklaanefond.dk)	Стартап лойиҳалари ва тадқиқотларни молиялаштириш учун маблағлар бериш

Шунингдек, Данияда илмталаб лойиҳаларни тижоратлаштириш ва молиялаштиришга ихтисослашган 8 та аккредитацияланган технопарклар ва кластерлар фаолият юритади (2-жадвал).

2-жадвал

Данияда фаолият юритувчи ихтисослашган технопарклар ва кластерлар

Ташкилотнинг номи	Вазифалари
“Агробизнесбанк” (www.agropark.dk)	Қишлоқ хўжалиги, биоэнергетика, экологик тоза технологиялар ва озиқ-овқат саноати соҳасидаги тадқиқот-лар натижаларини тижоратлашти-риш ва ишлаб чиқиш
Capnova (www.capnova.dk)	Информацион технологиялар, фармацевтика ва экология соҳасидаги тадқиқотлар натижаарини тижоратлаштириш ва ишлаб чиқиш
INCUBA Science Park	Информацион технологиялар, биотиббӣёт, экология ва озиқ-овқат саноати соҳасидаги ИТТКИ
DTU Science Park (https://dtusciencepark.dk/)	Тибиӣёт, экология ва информацион технологиялар соҳасидаги тадқиқотлар
NOVI Science Park (http://www.novi.dk/en/)	Информацион технологиялар, биотиббӣёт соҳасидаги тадқиқотлар
Science Park of Southern Denmark https://syddanskforskerparker.dk/en	Робототехника ва информацион технологиялар соҳасидаги тадқиқотларни ўтказиш
Symbion Science Park (http://symbion.dk/)	Информацион технлогия ва экология, тибиӣёт ва ҳаёт фаолиятини таъминлаш тизимлари соҳасидаги ИТТКИлар ўтказиш
Medicon Valley Alliance (http://mva.org/)	Биотехнологиялар соҳасидаги тадқиқотлар

Данияда компанияларни рўйхатдан ўтказишнинг яна бир афзаллиги Осиё, Европа ва МДХ мамлакатлари билан иккиёқлама солиққа тортишдан қочиш бўйича келишувларнинг мавжудлиги, солиқдан, ҚҚСдан қарздорлик бўлмаса, бизнесни бошлаш учун машина, мебел, оргтехниками исталганча миқдорда банк кредитларидан олиш мумкин. Данияда компанияга дунёнинг исталган давлати фуқароси эгалик қилиши ва бошқариши мумкин саналади.

Данияда шаффоф суд, сиёсий, ҳуқуқий ва солиқ тизими амал қилгани ҳолда йиллик айланмаси 15 млн.кронагача бўлган КБХТ субъектларига ҚҚСни 40 кунгача кечиктириб тўлаш имконияти берилган. Мамлакатда макроиктисодий ва молиявий барқарорлик ҳукм сургани ҳолда таълим даражаси ва ишчи кучининг малакаси ўта юқори. Шунингдек, **Corruption Perceptions Index** (*Коррупцияни қабул қилиш индекси*) га асосан ушбу скандинавия давлатида коррупциянингжуда паст даражаси қайд қилинган. Бундан ташқари, Европа давлатлари ичида инфляция, ишсизликнинг энг қуйи даражаси кузатилади. Дания ЕИ, ЕХХТ, ЖСТ, ЕИХТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг аъзоси ҳисобланади.

Хитойда ҳукумат КБХТни ривожлантиришга жиддий эътибор қаратгани ҳолда иқтисодиётнинг ушбу тармоғи аксарият иш ўринларини яратади, ХХРда инновацион

технологияларни ўзлаштириб, юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнида фаол иштирок этади [14].

Бугунги кунда Хитойда якка тадбиркорларни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган янги чора-тадбирлар пакети кучга кирди. Чунки, якка тадбиркорлик – Хитой иқтисодиётининг муҳим таркибий қисми саналади ва хусусий бизнес иқтисодиётнинг барча жабҳаларида ҳал қилувчи рол ўйнайди [15].

2022 йилда ХХРда рўйхатга олинган якка тадбиркорлар сони 111 млн.дан ошган бўлиб, умумий бозор субъектларининг 2/3 қисмини ташкил қилади. Якка тадбиркорлар асосан улгуржи ва чакана савдо, меҳмонхона, ресторан бизнеси ва хизмат кўрсатишнинг бошқа соҳалари билан шуғулланишади. Улар 300 млн.ишчи ўрни яратган бўлиб, ушбу сектор орқали ХХРда иқтисодиёт-нинг реал сектори қўллаб-қувватланади.

Шунингдек, Хитойда инновацион фаолиятни ривожлантириш мақсадида қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади [2]:

- технологик тараққиёт туфайли эскирган КБХТ субъектларининг асосий фондлари учун амортизация муддатини қисқартиришга рухсат берилади;

- корхонанинг солиқ солинадиган базасини ИТИларга сарфланадиган харажатлар миқдорида қисқартириш механизмлари такомиллаштирилмоқда;

- давлат турли хизмат кўрсатувчи ташкилотлар томонидан ахборот, лойиҳа-тадқиқот, лаборатория ва бошқа хизматлар кўрсатишни, шунингдек, ИТИлари, технологияларни ишлаб чиқиш, янги турдаги маҳсулотларни яратиш ва мутахассисларни тайёрлаш ОўЮлари ва уларнинг йирик корхоналари КБХТ лабораторияларини очишни рағбатлантиради;

- илмий-ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш ва ИТИларни тижоратлаштириш учун КБХТ тузилмаларида тўлиқ бўлмаган иш вақти тартибида ОўЮлари, илмий -тадқиқот институтлари олимларини ишга жойлаштиришни рағбатлантиради.

Шунингдек, Хитойда 2000 дан ортиқ КБХТни қўллаб-қувватлаш марказлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг 800дан ортиғи давлат ташкилотлари бўлса, 1200 дан зиёди тижорат ташкилотлари саналади. Улар томонидан маҳсулотлари экспортини қўллаб-қувватлаш, жумладан, импорт ва экспорт кредитлари бериш, кредитларни суғурталаш, шунингдек, КБХТ субъектлари учун валюта ва миграция назорати тартиб-таомилларини соддалаштириш чора-тадбирлари кўзда тутилган [14].

Дунё мамлакатлари ичида ўз иқтисодий сиёсатини “Инновацияларни ривожлантириш асосида КБХТ субъектлари унумдорлигини оширамиз” шиори билан амалга ошираётган Корея Республикаси тажрибаси таҳсинга лойиқ. Жаҳон банки ва ХВФ маълумотларига кўра [9], Корея дунёда жон бошига ЯИМ ишлаб чиқариш бўйича 6-ўринда туради. Бундан ташқари, ишсизлик даражаси жуда паст бўлиб, 3,8 фоизни ташкил қилани ҳолда мамлакат фуқароларининг турмуш даражаси юқорилигидан далолат беради [1].

Тадбиркорликни ривожланганлигини баҳолаш учун турли мамлакатларда эксперт-иқтисодчилар томонидан рейтинглар тузилгани ҳолда индеклар қўлланилади ва КБХТни қўллаб-қувватлашни бошқаришнинг кучли ва заиф томонлари таҳлил қилинади. Хусусан, молиявий мустақиллик кўрсаткичи бўлиб, ҳукумат томонидан маҳсулот ва хизматларни тайёрлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилишга аралашув даражасини англатади [5]. Жанубий Корея ушбу кўрсаткичи бўйича 2020 йилда 180 та давлат ичида дунёда 25-ўринни эгаллади. Бизнес юритишнинг осонлиги, тадбиркорлик фаолиятини юритиш соддалиги бўйича Жаҳон банкининг баҳолашларига кўра, Корея дунёда -ўринни ва ЯИМ ишлаб чиқариш бўйича эса 11-ўринни эгаллайди [6]. Юқоридаги келтирилган маълумотлар эса, Жанубий Корея энг янги жаҳон тарихида кичик ва ўрта бизнес (КЎБ) секторини интенсив ва муваффақиятли қўллаб-қувватлаётган мамлакат эканлигидан далолат беради.

ЯИМда КЎБнинг улуши ривожланган давлатларда 50–60% атрофида бўлади, жумладан, АҚШда 50%, Буюк Британияда - 51%, Германияда - 53%, Финляндияда - 60% ва Голландияда - 63% ни ташкил қилади [16].

АҚШда КБХТни қўллаб-қувватлашда ҳатто н ривожланмган ҳудудларида фаолият юритувчи кичик компаниялардир. Бу ташаббусни айнан Ўзбекистон учун ҳам фикримизча

мақсадга мувофиқ. Республикамизда ҳам албатта тоғли, узоқ чўл ҳудудларидаги КБХТ субъектлари учун енгиллашган солиқ имтиёзлари ва бошқа имтиёзлар қўлланилмоқда. Аммо, бу тажриба нафақат тоғли ёки чўл ҳудуд, умуман аҳоли сийрак ва аҳоли кам яшайдиган барча ҳудудлар учун кўзда тутилган ва КБХТ субъектларини манзилли равишда жуда кучли қўллаб-қувватлашни назарда тутати. Чунки, бу тоифа тадбиркорлар нафақат иқтисодий, балки ҳудудларидаги ҳаёт даражасини қўллаб – қувватлаган ҳолда ижтимоий миссияларни ҳам бажаргани учун алоҳида рабатлантиришга лойиқдир [16].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, АҚШда кичик бизнесни қўллаб-қувватлашда бир қатор дастаклардан фойдаланилади. Хусусан:

- давлат буюртмаси орқали ҳатто мудофаа соҳасига ҳам буюртма бериш орқали иш ҳажмларини берган ҳолда қўллаб-қувватлаш;
- имтиёзли кредитлар тақдим қилиш;
- бизнес инкубаторларнинг тармоғи орқали рабатлантириш;
- тадбиркорликни тарғиб қилиш орқали оммавийлигини ошириш ва ҳ.к.

3-жадвал

КБМ ТОМОНИДАН КИЧИК БИЗНЕСНИ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ	
Экспортга йўналтирилган кичик корхоналар	Инновацион кичик корхоналар
Халқаро савдо учун қарзлар дастури	Инновацион тадқиқотлар Дастури
Экспорт айланма капитални таъминлаш Дастури	Технологияларни кичик бизнесга узатиш бўйича Давлат Дастури
“Экспресс-қарз” экспорт Дастури	

АҚШда тахминан 23 фоиз давлат буюртмалари албатта КБХТ секторига берилиши керак. Ҳар бир федерал вазирлик ўзининг буюртмалар ҳажми КРІ фоизига эга бўлиб, улар тўғридан-тўғри шартномалар бўйича тадбиркорларга берилиши керак. КРІ тадбиркорлар тоифалари бўйича (аёллар, ногиронлар, ветеранлар, HUBZone) аниқлаштирилади. Америка федерал ташкилотлари албатта ўзларига бириктирилган кўрсаткичларни бажариши керак, акс ҳолда улар фаолиятида катта муаммолар келиб чиқади. Чунки, ушбу кўрсаткичларни бажарилишини конгресс назорат қилади ва йилига бир марта президентга “Кичик бизнес тўғрисида”ги махсус маърузани тақдим қилади. АҚШда КБХТ субъектларининг энг асосий ёрамчиси ва ҳимоячиси алоҳида давлат ташкилоти, тузилмаси бўлган – Кичик бизнес Маъмурияти [16] (US Small Business Administration) ҳисобланади.

АҚШда КБМ томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳам муайян аниқ фоизли чегаалар қўйилмаган бўлсада, кичик бизнес субъектларига турли давлат ташкилотларини иш ҳажмларини бажаришда ДХШ ёки аутсорсинг, кейтеринг асосида амалга ошириш имкониятлари кейинги йилларда кенг қўлланилмоқда. Бутун дунёда ҳам мудофаа буюртмаси илмталаб технологиялар ва инновациялар билан шуғулланувчи кичик бизнес субъектлари учун ривожланишга муҳим туртки саналади. Шунингдек, бу жуда катта сотув бозори бўлиб, мудофаа учун озиқ-овқат, тозалаш хизматлари, кийим-кечак, мебел таъмирлаш кабилар айнан кичик бизнес учун қулай ҳисобланади. Йирик мудофаа саноати компаниялари кичик бизнесдан субконтракт механизмлари асосида тайёр ёки ярим тайёр маҳсулотларни олишлари мумкин бўлади ва натижада маҳсулотларнинг таннархи арзонлашиб, корхоналарнинг энергия самарадорликлари ортади.

Бугунги кунда КБХТнинг ИТТКИлардаги иштироки атиги 2 фоизнигина ташкил қилгани ҳолда ЕИ мамлакатларида саноат ишлаб чиқаришини 20 фоизгача асосий технологияларини айнан КБХТ сектори яратади.

АҚШда кредитларни кафолатлаш тизими жуда кенг ва оддий эмас. 6 мингдан ортиқ тижорат банклари орқали 2 млн. АҚШ долларигача маблағни ссуда кафолати орқали 8 фоиз атрофида олиш мумкин. Бунда ҳокимият органлари 75 фоизгача рискларни қоплаш мажбуриятини олишади. Федерал бюджет ўз зиммасига олувчи кафолатларнинг умумий миқдори 16 млрд. АҚШ долларини ташкил қилганлиги учун харажатларни камайтириш мақсадида амалдорлар энг яхши банк маҳсулотларини излашдан манфаатдор бўлишади.

Муддати узайтирилган кредитлар бўйича эса харажатларнинг тенг ярмини сертификатланган нодавлат қарздор компенсация қилади, 100 фоиз унинг рискинни давлат кафолатлайди, 40 фоизини банк ва 10 фоизинигина қарздорнинг ўзи зиммаига олади.

Бизнес инкубаторлар ҳам АҚШда молиявий тузилмалар, венчур саноати каби соҳаларда етарлича иш тажриасига эга бўлган ишбилармонлар томонидан бошқарилади. Ижодий муҳитни яратиш исталган бир америка бизнес-инкубаторининг асосий мақсади саналади ва шунинг учун ҳам улар норасмий, маавҳум кўрсаткичларга ва стандарт талабларига эга эмас. Бизнес-инкубаторининг муваффақиятининг муҳим мезони унинг минтақавий ва миллий тузилмалар томонидан фаолиятини мувофиқлаштириб турилишидир.

Кичик бизнес субъектининг АҚШ бизнес инкубаторида ўртача бўлиш муддат атиги бир неча ойни ташкил қилади. Бизнес инкубаторларда иш бошлаган 87 фоиз АҚШ компаниялари бозорда муқим ўрин эгаллаган ва 84 фоизи ўзлари танлаган соҳада фаолиятини давом қилдирган [16].

Бизнинг фикримизча, АҚШ бизнес-инкубаторларининг муваффақияти сири номоддий, интеллектуал таркибий қисмлари ҳисобланади ва улар илғор тадбиркор томонидан коучинглар ўтказиш, касбий ҳукукий, молиявий, маркетинг, юқори малакали ходимлар томонидан PR маслаҳатлар ўтказиш ҳисобланади.

Юқоридагиларни умумлаштириб хулоса қилиб айтганда, АҚШда кичик бизнесни ривожлантиришнинг муваффақияти сири давлат томонидан кичик бизнесга йўналтирилган моддий ва номоддий имкониятлар ҳисобланади. Шунингдек, тадбиркор хусусиятларидан келиб чиқиб манзилли рағбатлан-тириш ва жамиятда бизнесга нисбатан ижобий муносабат шакллانганлигидир.

Норвегияда, мамлакат ичида, КБХТ субъектлари 100 нафардан кам ишчилари бўлган ташкилотларни ўз ичига олади, аммо Европа Иттифоқи томонидан тўлиқ ёки қисман молиялаштирилладиган турли субсидиялар схемаларини кўриб чиқишда Европа Иттифоқи учун белгиланган доира қўлланилади: ишчилар сони 250 кишигача, айланма маблағлари- 50 миллион еврогача ўсиши лозим. Норвегия ҳукумати иқтисодиётнинг асоси сифатида кичик бизнес секторига катта эътибор қаратмоқда. КБХТнинг Норвегия ЯИМдаги улуши 48,6 фоизни, корхоналар умумий сонидagi улуши эса 89,6 фоизни ташкил қилади.

Норвегия саноат ва савдо вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган КЎБни ривожлантириш стратегиясида тавсифланган КЎБни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришнинг асосий йўналишлари [10]:

- амалдаги бир-бирини такрорловчи ёки бир-бирига зид қонун ҳужжатларини бекор қилиш, қисқартириш ва бирлаштириш орқали қонунчиликни такомиллаштириш;
- қонун ҳужжатларини амалга ошириш тартибини осонлаштириш;
- турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари ўртасида ахборот алмашинуви ва ҳамкорликни, АКТларидан фойдаланишга асосланган хизматларни ривожлантириш;
- бизнесни ахборот билан таъминлашни такомиллаштириш.

АҚШ иқтисодиётида кичик ва ўрта корхоналар муҳим рол ўйнайди, шунинг учун улар давлат даражасида фаол қўллаб-қувватланади. Мамлакат ЯИМдаги КЎБнинг улуши қарийб 46 фоизни ташкил этади. Иқтисодиёт тармоқларидан хизматлар соҳасида – 80 фоизи, қурилишда эса 12 фоиз КБХТ субъектлари фаолият кўрсатади.

Буюк Британия иқтисодиётида кичик ва ўрта корхоналар етакчи ўринни эгаллайди - барча хусусий компанияларнинг 76 фоизи айнан ушбу секторга тўғри келади. Бу ерда, шунингдек, барча ЕИ мамлакатларида тадбиркорлик субъектларини КБ субъектлари сифатида таснифлаш мезонлари Европа Комиссиясининг 361-сонли тавсиялари мезонларига мос келади: ходимлар сони 50 кишидан кам; корхонанинг йиллик айланмаси 10 миллион евродан кам. Буюк Британияда “микро корхона” тоифаси мавжуд эмас. Энг кўп кичик ва ўрта корхоналар қурилиш соҳасида банд – 17,7 фоиз [11].

Буюк Британияда кичик ва ўрта бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш соҳасида экспорт фаолиятига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Буюк Британияда кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш учун масъул орган бизнес, энергетика ва саноат стратегияси департаментидир (BEIS). Барча ишлаб чиқилган қўллаб-қувватлаш дастурлари мавжуд бозор механизмларига қўшимчалардир, шунинг учун улар бевосита мамлакат ҳукумати томонидан емас, балки бозор воситачилари орқали амалга оширилади.

2013 йилда Буюк Британияда ушбу йўналишларни амалга ошириш доирасида “Кичик бизнес: КАТТА амбициялар” шиори остида ҳаракат бошландаи ва у янги КБХТ субъектларини яратишга, шунингдек, мавжудларини ривожлантиришга кўмаклашишга қаратилган. Жумладан: ўсишни молиялаштириш, ходимларни ёллаш, хорижий корхоналарни ривожлантириш, бозорлар, тижоратлаштириш бизнес ғоялари [11];

– инновацион компанияларига грантлар схемасини кенгайтириш (Smart Grants) учун 50 миллион фунт стерлинг миқдорида қўшимча маблағ ажратиш;

– КБХТ вакиллари халқаро бозорларга чиқишда давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг мавжуд турлари тўғрисида яхшироқ хабардор қилиш мақсадида маслаҳатчилар сонини икки баравар ошириш;

– банклар томонидан кредит беришда рад жавобини олган КБХТ субъектларини молиялаштиришнинг муқобил манбаларига йўналтириш механизмини ишлаб чиқиш.

Британия тадбиркорларини қўллаб-қувватлаш механизмлари ва ресурсларини марказлаштириш мақсадида 2013-йилда Британия бизнес банки ташкил этилган. Давлат томонидан КБХТни қўллаб-қувватлашнинг мумкин бўлган чора-тадбирлари тўғрисида маълумот манбаларини марказлаштириш учун **“Finance and support for your business”** ягона қидирув маълумотлар базаси фаолият кўрсатаётган бўлиб, у қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади: *жорий грант дастурлари, капитал молиялаштириш, консалтинг ёрдами, тренинглар, кафолатлар*. Маълумотлар бизнеснинг жойлашуви, ходимлар сони, фаолият тури, ривожланиш босқичи каби мезонларга қараб тақдим этилади. Шунингдек, Буюк Британияда “Business Support Helpline” махсус ишонч телефони орқали КБХТ вакиллари турли бизнес масалалари бўйича ёрдам олишлари мумкин. Бундан ташқари, янги иш бошлаган тадбиркорлар учун алоҳида “Great Business” (“Буюк бизнес”) онлайн портали яратилган.

Биз КБХТни қўллаб-қувватлаш бўйича меъёрий ҳужжатларни ўрганиш юзасидан ўтказган таҳлилларимиз натижасида Буюк Британияда қурилиш соҳасида КБХТни ривожлантириш сиёсатининг асосий йўналишлари бўйича давлат томонидан қуйидаги қўллаб-қувватлаш чоралари амалга оширилаётганлигини аниқладик (4-жадвал):

4-жадвал

Буюк Британияда қурилиш-монтаж корхоналарини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилаётган айрим чора-тадбирлар [11]

Қўллаб-қувватлаш йўналишлари	Чора-тадбирлар
Солиққа тортиш ва махсус солиқ имтиёзлари ҳамда режимлари	Корпоратив солиқ 19 фоиз, ИТТКИ билан шуғулланувчи КБХТ субъектлари учун қўшимча камайтиришлар мавжуд; ИТТКИ ларига кетган харажатлар учун 230 фоиз солиқ субсидияси олиш; Тижорат мулки шаклидаги кўчмас мулкдан фойдаланганда 14 минг фунт стерлингача бепул, ундан кўпроқ бўлса турли пасайтирувчи коэффициентларни қўлланади; Хусусий инесторлар томонидан КБХТ фаолиятининг илк даврида акцияларини харид қилганлиги учун турли солиқ имтиёзлари бериш; Қурилиш-монтаж соҳасидаги КБХТ субъектлари акцияларига 1 млн. ф.ст.гача инвестиция қилганда 30 фоизгача солиқ мажбуриятларини камайтириш; Агар бизнесни кенгайтириш учун қўшимча ишчи кучи ёлласса бундай субъектларга нисбатан миллий суғурта тўловларидан 2000 ф.ст.гача солиқ чегирмалари берилади; Бизнесни тўлиқ ёки қисман сотиб капитали ошганда 18-20 фоизлик ставка ўрнига 10 фоизлик имтиёзли солиқ ставкаси қўлланилади
Давлат буюртмалари ва ресурсларини олишда қулайлик яратиш	Давлат буюртмаларини олишда ҳисоботлар сўраш тартибини соддалаштириш ва ғолиб чиққан тақирда тўлиқ ҳужжатлар пакетини тақдим қилиш; Қурилиш корхоналари учун контракт миқдорининг 2 бараваригача пул маблағи бўлиши керак деган талабни, кўрсатилиши керак ўлган минимал тушум ҳажмини, тендерлар ўтказиш муддатларини камайтириш;

	Давлат харидлари тизимида кичик курилиш субъектларини қўллаб қувватлаш мақсадида “Grown Representative” махсус вакиллик институтини яратиш; Курилиш контрактлари бўйича пулларни пудратчиларга 5 кун, субпудратчиларга эса 30 кунгача муддатда ўтказиш; Курилиш соҳасида давлат буюртмаларини бажариш бўйича тендерларда қатнашишда гаров талабини бекор қилиш, давлат буюртмалари бўйича контрактлар ижроси юзасидан фақат электрон ҳужжат юритиш.
Бошловчи тадбиркорлар учун кафолатли қўллаб-қувватлаш	Бизнесни очган кундан бошлаб 24 ой мобайнида 500-25000 ф.ст. миқдорида 6 фоизлик ставкада 1 йилдан 5 йилгача имтиёзли кредитлар бериш Дастури (Start-up Loans). Бунда устама фоизлар ҳар ойда тўлаб борилиб, асосий кредитни қайтариш муддатини узайтириш мумкин; “бизнес-фаришталар”ни қўллаб-қувватлаш жамғармаси бўлиб, бу орқали курилиш-монтаж соҳасига инвестиция қилган корхоналарни фаолиятининг илк ва кейинги даврларида қўллаб-қувватланади; “Янги корхонани ташкил қилиш учун Грант” (New Enterprise Allowance) лар ажратиш бўлиб, у асосан яқка тартибдаги маъқулланган бизнес-режалар асосида ҳар ҳафталик бериладиган нафақа саналади.

Шунингдек, Буюк Британияда “Process Consulting Services” лойиҳаси орқали ишлаб чиқаришни модернизация қилишга ёрдам берилмоқда. Ушбу лойиҳа нафақат курилиш саноати, балки ишлаб чиқариш корхоналарига чиқиндиларни камайтириш ва рентабелликни ошириш учун маҳсулот стратегиясини шакллантиришда маслаҳат беришга қаратилган. Худди шу мақсадда Буюк Британия ҳукумати техника, асбоб-ускуналар ва бошқа асосий воситаларни сотиб олишга тааллуқли бўлган йиллик инвестиция имтиёзлари деб номланган махсус солиқ чегирмасини жорий қилди.

Юқоридаги таҳлил ва маълумотларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, тадқиқ қилинган барча хорижий мамлакатлар иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари муҳим ўрин тутди. Ўрганилган мамлакатларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг Ўзбекистонда мавжуд ва қўллаш мумкин бўлган асосий йўналишлари сифатида маъмурий тўсиқларни камайтириш, молиявий қўллаб-қувватлаш, давлат буюртмалари билан ишлашни ва айнан шу йўналишда кичик бизнес субъектлари учун квоталар бериш ҳамда давлат буюртмаларини олиш жараёнларини соддалаштириш, КБХТ инфратузилма-сини ривожлантириш, инновацион ва экспортга йўналтирилган кичик бизнес субъектларини қўллаб-қувватлаш, солиқ юкини камайтириш ва КБХТ субъектлари учун барча солиқ турлари бўйича имтиёз ва чегирмалар бериш кабиларни таъкидлаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Анненкова А.А., Паршутин И.Г., Жучкова Д.Л., Барышев А.В. Лучшие зарубежные практики государственной поддержки субъектов малого предпринимательства // Вестник Орел ГИЭТ. 2018. № 3 (45). С. 66-72.
2. Лю Лили. Анализ преференциальных режимов специальных экономических зон Китая / Лю Лили, И. А. Майбуков // Весенние дни науки ВШЭМ : сб. докл. Междунар. конф. студентов, аспирантов, молодых ученых, X Междунар. науч.-практ. форума молодых налоговиков. - Екатеринбург : УМЦ УПИ, 2018. - С. 228231.;
3. Ван Сичжэ. Свободные экономические зоны Китая: история и современность / Ван Сичжэ // Информация и инновации. - 2020. - Т. 15, № 4. - С. 84-90. - DOI: 10.31432/1994-2443-2020-15-4-84-90;
4. Шкваря Л. В. Социально-экономическое развитие Китая и цифровые трансформации / Л. В. Шкваря, Ван Сичжэ // Экономика и предпринимательство. - 2020. - № 3 (116). - С. 132-136.
5. Economic Freedom. www.heritage.org/index (дата обращения: 13.03.2020).
6. Jeong-bin Im. Recent Agricultural Policy Development in Korea / Food & Fertilizer Technology Center Agricultural Policy (FFTC-AP) Platform.ap.ffmpeg.org.tw/article/1367 (дата обращения 13.08.2020).
7. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Дании в 2017 году. Торговое представительство РФ в Дании. –2018. –Копенгаген. –С. 50–55
8. Годовой обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Китайской Народной Республики в 2017 году. Торговое представительство Российской Федерации в Китайской народной республике. –2018. –Пекин. –С. 144–151.
9. World Bank .Data. datacatalog.worldbank.org.
10. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Норвегии за 2017 год. Торговое представительство Российской Федерации в Республике Корея. –2018 –Осло. –С.98–100

11. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности соединенного королевства Великобритании и Северной Ирландии в 2017 году. Торговое представительство РФ в соединенном королевстве Великобритании и Северной Ирландии. –2018. –Лондон. –С.59–63

12. <https://www.worldbank.org/en/home>

13. <https://investmakler.com/news/idei-svoego-biznesa-v-danii-ot-startapa-do-offshora/>

14. <https://ekonomika.snauka.ru/2016/01/10707>

15. <https://russian.cgtn.com/news/2022-11-02/1587784946974601217/index.html>

16. <https://rosinform.ru/column/Vitruk/484631-kak-gosudarstvo-podderzhivaet-malyy-biznes-v-ssha-i-cto-iz-etogo-bylo-by-polezno-primenyat-v-rossii/>

УЎК 331

САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТ ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

Х.А.Қўйжанов, мустақил изланувчи, Тошкент давлат техника университети, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада иқтисодий салоҳият тушунчасининг илмий-назарий моҳияти ёритилган бўлиб, ушбу тушунчага турли тадқиқотчи-олимлар томонидан берилган ёндашувлар асосида муаллифнинг ўз талқини баён этилган. Замонавий мамлакатларнинг иқтисодий салоҳияти асослари ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган, шунингдек, мамлакат ва корхоналарнинг иқтисодий салоҳият тушунчасининг аҳамияти асосланган.

Калим сўзлар: Иқтисодий салоҳият, мамлакат иқтисодий салоҳияти, корхона иқтисодий салоҳияти, Ялпи ички маҳсулот, ресурслар, иқтисодий ўсиш.

Аннотация. В данной статье описывается научно-теоретическая сущность понятия экономического потенциала, а также представлена собственная авторская интерпретация, основанная на подходах, приведенные данному понятию различными исследователями-учеными. Приводится информация об основах экономического потенциала современных стран, а также значение понятия экономического потенциала страны и предприятий.

Ключевые слова: Экономический потенциал, экономический потенциал страны, экономический потенциал предприятия, ВВП, ресурсы, экономический рост.

Abstract. This article describes the scientific and theoretical essence of the concept of economic potential, and also presents the author's own interpretation based on the approaches given to this concept by various research scientists. Provides information about the foundations of the economic potential of modern countries, as well as the meaning of the concept of the economic potential of the country and enterprises.

Keywords: Economic potential, country's economic potential, enterprise's economic potential, Gross domestic product, resources, economic growth.

Қадим-қадимдан давлатларнинг иқтисодий куч-салоҳиятини уларнинг географик жойлашуви, ҳарбий куч-қудрати, ресурсларга бойлиги ҳамда аҳолининг сони ва уларнинг сифати акс эттирган. Замонавий дунёда эса бу эски стереотиплар ўз моҳиятини йўқотаётганлигини кичик ҳудуд, кам имкониятлар ва деярли ҳеч қандай табиий ресурсларсиз ривожланиб келаётган мамлакатлар мисолида кўришимиз мумкин. Агар яқин давргача мамлакатнинг ҳарбий қудрати, қазилма бойликлари ва қулай жойлашуви унинг иқтисодий куч-қудратини намоён этган бўлса, бугунги кунда интеллектуал ресурслар, инсон капитали, инновацион технологиялар ва сунъий интеллект иқтисодий салоҳиятнинг асосий белгилари сифатида аҳамият касб этмоқда. Бунинг исботи сифатида Япония, Сингапур, Макао ММР, Люксембургларни келтиришимиз мумкин. Мазкур давлатлар ўзининг табиий ресурслари, ҳарбий куч-қудрати ва юқори иқтисодий даромад келтирувчи бошқа манбалари қўп эмаслигига қарамасдан, иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлар қаторига кирган. 2022 йил яқунларига кўра эса, дунёнинг энг бой 5 давлати сифатида Люксембург (142,214\$*), Сингапур (127,565\$*), Ирландия (126,905\$*), Норвегия (114,899\$*), Қатар (114,648\$*) лар етакчилиқни эгаллаганлигини келтиришимиз мумкин[1]. Юқорида номлари зикр этилган мамлакатларнинг асосий даромади хизмат кўрсатиш, молиявий хизматлар, савдо-сотиқ ва туризм туфайли қўлга киритилган. Қонун устуворлиги, эркин савдо юритиш тамойилларининг

амал қилишининг барқарор тизими, шахсий маълумотлар дахлсизлигининг сўзсиз таъминланиши ушбу давлатларнинг иқтисодий салоҳиятини янада кўпроқ намоён этишга сабаб бўлган.

Салоҳият сўзи латинча *-potentialis* кучли (сифат) сўзидан келиб чиққан бўлиб, *potentia* - куч, қувват маъноларини билдиради[2].

Кэмбридж луғатига кўра, потенциал – етарли шарт-шароит бўлганда амалга ошира олиш қобилиятига айтилади, шунингдек бирор кимса ёки нарсанинг ривожлана олиш, муваффақиятга эриши қобилиятини ифодалаш учун ҳам қўлланилади[3].

Россия катта энциклопедиясида келтирилган тавсифга кўра, иқтисодий салоҳият-мамлакат ресурслари, тўлиқ фойдаланилганда ялпи миллий маҳсулотнинг максимал миқдорини ишлаб чиқариш имконини берувчи давлат ресурсларини ўзида акс эттирувчи катталиқдир. Маълум бир давр учун мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш имкониятларини тавсифловчи асосий синтетик кўрсаткич бу- миллий бойликдир. Бу мамлакатнинг ишлаб чиқарилган ва ишлаб чиқарилмайдиган, моддий ва номоддий ресурслари мажмуи бўлиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ва одамлар ҳаётини таъминлаш учун зарур шарт-шароитларни ташкил қилади[4].

Стэнфорд университети иқтисодчиси П.Кленоу фикрига кўра, иқтисодий салоҳиятнинг стандарт тавсифи бу- мамлакат ЯИМ нинг киши бошига тўғри келадиган қийматидаги катталиқдир. Бироқ унинг фикрича, давлатларнинг иқтисодий фаровонлигини баҳолаш ҳақида гап кетганда уларнинг тўлов қобилиятидан ташқари инсонлар кадрлайдиган бошқа кадриятларнинг иқтисодий талқинини ҳам ўз ичига қамраб олади. Масалан, инсонларнинг ҳаёт кечириш тарзида бўш вақтнинг мавжудлиги, узоқ умр кўриш давомийлиги, иқтисодий хавфсизлик ва бошқалар. П. Кленоу Ч.Жонс билан ҳаммуаллифликдаги мақоласида АҚШ ва Францияни солиштириш орқали Европа давлатида аҳоли жон бошига ЯИМ Америкадагининг 2/3 қисмини ташкил этишини, бозор товарлари истеъмоли эса АҚШ қийматининг атиги 60% идан иборат эканлигини аниқлайди. Шу билан бирга, французларнинг умр кўриш давомийлиги сезиларли юқори эканлигини, америкаликлар эса иш учун қарийб 60%га кўпроқ вақт ажратишини келтириб ўтади.[5]

Фикримизча, ушбу тадқиқотчи томонидан илгари сурилган талқин воситасида замонавий дунёдаги инсонларнинг истеъмолчи ўлароқ ташкилий хулқи ўзгариши давомида уларнинг кадриятлари ҳам ўзгаришини, бунинг натижасида давлатларнинг иқтисодий салоҳияти ҳам улар кадрлаган иқтисодий неъматлар билан ифодаланишини кўришимиз мумкин.

Н.М. Громова, Н.И. Громова ёндашувига кўра, иқтисодий салоҳият деганда халқ хўжалиги тармоқларининг саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, капитал қурилишни амалга ошириш, юкларни ташиш, аҳолига хизмат кўрсатиш ва ҳоказоларнинг умумий қобилияти тушунилади[6].

Яна бир россиялик иқтисодчи М.Руденко эса аҳоли иқтисодий салоҳияти, инсон иқтисодий салоҳияти ва иқтисодий салоҳият ўртасидаги аниқ фарқ мавжудлигини таъкидлайди. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти деганда, унинг аниқ бир ресурслар тизими (асосий воситалар, меҳнат ресурслари, технологиялар, бошқарув ресурслари) мавжудлиги ва улар орасидаги яқин алоқа асосида муносабатлар амалга оширилишини эътироф этади. Давлатнинг иқтисодий салоҳияти эса миллий иқтисодиётнинг иқтисодий неъматлар (товарлар, хизматлар ва иш) ярата олиш қобилиятида намоён бўлади. Бу салоҳият ресурсларнинг (табiiй, ишлаб чиқариш ресурслари, меҳнат ресурслари) тўлиқ таъминотини, маҳсулот ишлаб чиқаришга ресурсларни жалб этиш механизмини, мамлакатдаги тармоқнинг рақобатдаги устунликларни ва юқори даражадаги иқтисодий хавфсизлик мавжудлигини назарда тутган ҳолда талаб салоҳиятини ўзини ифода этади. Иқтисодчи фикрига кўра, иқтисодий салоҳиятнинг асосий таркибий қисми сифатида меҳнат салоҳияти биринчи ўринда туради[7].

Н.Д. Жонсон ва М.Кояма фикрига кўра, давлатларнинг иқтисодий ҳолати, бозорлар ва иқтисодий ўсиш учун қулай бўлган институтларнинг мустаҳкамлигини тушунтиришда давлат

салоҳиятининг ролига катта даражада боғлиқ. Тадқиқотларда аниқланишича, дунёдаги энг бой давлатлар узоқ муддатли ва марказлашган сиёсий институтлар билан ажралиб туради[8].

Бошқа бир тадқиқот ишида келтирилишича, иқтисодий ўсишнинг дастлабки босқичларида атроф-муҳитнинг деградацияси кучайиши кузатилади, иқтисодий салоҳият ва ўсиш ошгани сари экологик деградация ўзининг энг юқори чўққисига эришади ва кейинги иқтисодий ўсиш дан сўнг пасайиш суръатларини намоён қилади[9].

Ж. Брехова ва А. Курбанова олиб борган тадқиқот ишларида иқтисодий салоҳият тушунчасининг моҳиятини таҳлил қила туриб, иқтисодчи олимлар томонидан берилган таърифларни ўрганишган ва хулоса тариқасида ўз талқинларини келтириб ўтганлар. Улар фикрига кўра, корхонанинг иқтисодий салоҳиятининг таркибий тузилмасини таҳлил қилишда захираларнинг ўрни бекиёс, бироқ у ягона ресурс эмас. Негаки, корхонанинг устав фонди ва молиявий қобилияти ва унинг реал қўлланилиши ўртасида ҳамиша тафовут мавжуд бўлган ва ушбу ресурслар ишлаб чиқариш захиралари сифатида корхона балансида ўз ифодасини топади ва корхонанинг иқтисодий салоҳиятини акс эттиришда ўзининг катта таъсирига эга[10].

Ўзбек тадқиқотчиси Исмоилов А.М. фикрича, алоҳида саноат тармоғи корхонасининг иқтисодий салоҳияти – услубий ёндашувга кўра фақат мавжуд имконият ва қобилиятлар йиғиндисидан сифатида талқин қилинувчи “иқтисодий салоҳият” тушунчасининг мазмуни эҳтимолий салоҳиятнинг мавжудлиги ҳам ҳисобга олинган ҳолда, саноат корхоналарига тадбиқ этилган фаолият самарадорлиги ва ривожланиши тавсифи, таҳлил объектининг ретроспектив ва перспектив аналитик кўрсаткичларини баҳолаш мезонлари тизими, барча мавжуд салоҳият турлари умумий қобилиятлари йиғиндисидир[11].

Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган ёндашувлар иқтисодий салоҳият тушунчасининг барча жиҳатлари ва таркибини талқин этади, шунингдек ушбу тушунчанинг асл моҳиятини ёритишда бироз тушунтириш киритишни талаб қилади. Юқорида келтирилган фикрларни умумийлаштирган ҳолда, бугунги кунда иқтисодий салоҳияти деганда, уларнинг қўшимча қиймат яратишга сабаб бўлувчи манбалари ва уларнинг барқарор фаолият юритувчи тизими деган хулосани шакллантириш фикримизча, тўғри таъриф бўлган бўлар эди. Шунингдек, ҳозирги вақтда компаниянинг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг турли усуллари мавжуд. Муайян усулларни қўллаш тўғрисидаги қарор бошқарув мақсадларига, сиз таҳлил қилишни режалаштирган кўрсаткичларга боғлиқ. Шунинг учун натижада юзага келадиган таъсирларнинг солиштирилишини таъминлаш учун баҳолашнинг универсал усуллари ишлаб чиқиш иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ниҳоятда муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://www.worlddata.info/richest-countries.php>
2. <https://ru.wiktionary.org/wiki>
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/potential>
4. <https://old.bigenc.ru/text/5044866#>
5. <https://siepr.stanford.edu/news/measuring-economic-strength-quality-life>
6. Н.М. Громова, Н.И. Громова “Основы экономического прогнозирования”. Уч.пос. Москва -2007.
7. <https://monographies.ru/ru/book/section?id=174>
8. М.Руденко. Экономический потенциал населения как основа устойчивого развития регионов// Федерализм. 2018. № 2. 79-80 бетлар
9. Noel D. Johnson, Mark Koyama, States and economic growth: Capacity and constraints// Explorations in Economic History, Volume 64, 2017, Pages 1-20, ISSN 0014-4983, <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2016.11.002>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014498316301966>)
10. Alex O. Acheampong, Eric Evans Osei Opoku. Environmental degradation and economic growth: Investigating linkages and potential pathways//Energy Economics. Volume 123, 2023, 106734, ISSN 0140-9883, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.106734>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140988323002323>)
11. J.Brehova and A.Kurbanova. The Economic Potential of the Company: Approaches to the Definition and Methodology for Assessment// European Journal of Applied Sciences 5 (6): 166-171, 2013 ISSN 2079-2077 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.ejas.2013.5.6.1121
12. Исмоилов А.М. Иқтисодий рақамлаштириш шароитида қурилиш саноати корхоналари иқтисодий салоҳиятини бошқариш услубиётини такомиллаштириш. Икт.фан.докт.дисс.автореф. Тошкент-2023.34б.

МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИ БИЛАН БОҒЛИҚ АСОСИЙ СЧЕТЛАРИ ВА УЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ - СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Қ.Мадраҳимов, катта ўқитувчиси, и.ф.н., “Маъмун университети” НТМ, Хива
И.А.Маткаримова, катта ўқитувчи, PhD, “Маъмун университети” НТМ, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада миллий ҳисоблар тизими(МХТ)ни ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ асосий счетларини ҳисоблашнинг ўзига хос хусусиятлари, уни такомиллаштиришга доир таклиф ва тавсиялар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: миллий ҳисоблар тизими, ялпи ички маҳсулот, оралиқ истеъмол, ишлаб чиқариш счёти, даромадларнинг шаклланиш счёти, даромадларни бирламчи тақсимланиш счёти, даромадларни иккиламчи тақсимланиш счёти, ихтиёридаги миллий даромаддан фойдаланиш счёти, капитал билан операциялар счёти, статистик таҳлил.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности расчета основных счетов системы национальных счетов, связанных с производственной деятельностью, а также предложения и рекомендации по ее совершенствованию

Ключевые слова: система национальных счетов, валовой внутренней продукт, промежуточное портебление, счёт производства, счет формирования дохода, счет первичного распределения дохода, счет вторичного распределения дохода, счет использования находящегося в распоряжении национального дохода, учет операций с капиталом, статистический анализ.

Abstract. This article analyzes the features of calculating the main accounts of the system of national accounts related to production activities, as well as proposals and recommendations for its improvement

Keywords: system of national accounts, gross domestic product, intermediate consumption, production account, income generation account, primary distribution of income account, secondary distribution of income account, use of national income account, capital account, statistical analysis.

Ўзбекистонда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар миллий статистикани халқаро статистикага интеграциялаш, миллий ҳисоблар тизimini тўлақонли ишлаб чиқиш, унинг асосий счётларини кенг қўллашни тақозо этмоқда. «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси»да ҳам «Иқтисодиётни ривожлантириш ва эркинлаштириш, миллий иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш, таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш ва экспорт салоҳиятини юксалтириш» [1] каби вазифалар белгилаб берилган. Ушбу вазифаларнинг самарали ижроси Ўзбекистонда МХТни тўлақонли ишлаб чиқиш, макроиқтисодий кўрсаткичларни халқаро миқёсда таққослаш, уларнинг статистик кўрсаткичлар тизimini такомиллаштириш, комплекс статистик таҳлил қилиш ва прогнозлашни тақозо этади. Дарҳақиқат, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг прогнозларига кўра, 2023 йилда жаҳон ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ)нинг ўсиш суръати 2,2 фоизга, 2024 йилда эса 2,7 фоизга етиши кузатилмоқда [2].

МХТ-2008 халқаро стандартида ЯИМни ҳисоблашнинг учта усули – ишлаб чиқариш (ялпи қўшилган қиймат бўйича), якуний истеъмол (харажатлар бўйича) ва тақсимлаш (даромадлар) усулларида фойдаланилади. Ўзбекистонда ҳам макроиқтисодий кўрсаткичлардан бири ҳисобланган ЯИМ ишлаб чиқариш ва харажатлар усулларида фойдаланиб, ҳисобланиб келинмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. МХТ ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари ҳисоблар тўпламини тузишнинг назарий-услубий жиҳатлари хорижлик олимлардан Ж.Кейнс, Р.Стоун, Ж.Маршалл, Ж.Хикс, Э.Хансен, Р.Дорбнуш, С.Фишер, В.Леонтьев, М.Фридмен, К.Р.Макконелл, С.Л.Брю, М.Спинс, Р.Солоу ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида ўрганилган. МХТ доирасида ҳисоблар тўпламини тузиш, макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳажми ва ўсиш суръатларини ҳисоблашнинг илмий-амалий жиҳатларини ўрганиш

Б.И.Башкатов, В.И.Видяпин, Г.П.Журавлева, Ю.Н.Иванов, О.И.Образцова, О.В.Копейкина, Г.С.Кулагина, М.Г.Назаров, А.И.Пономоренко, Б.Т.Рябушкин, В.Н.Салинларнинг илмий изланишларида ўрганилган.

Ўзбекистонлик олимлар томонидан миллий ҳисоблар тизими тамойиллари асосида счётлар тўпламини ишлаб чиқиш, макроиктисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш усуллари С.С.Ғуломов, С.В.Чепель, А.В.Вахабов, Г.Х.Разыкова, А.А.Маматов, С.А.Абдуллаев, Р.А.Алимов, Б.К.Ғойибназаров, Ё.Абдуллаев, А.Набиҳўжаев, Б.М.Махмудовларнинг тадқиқот ишларида баён этилган. Аммо, амалга оширилган тадқиқот ишлари ва олиб борилган илмий- назарий изланишлар асосан макроиктисодий кўрсаткичларнинг ҳажми ва ўсиш суръатларини ошириш, унга таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш ва шу асосда прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш масалаларига қаратилган. Уларда халқаро ташкилотлар томонидан тавсия қилинган МХТ доирасидаги усуллар ва андозалар бўйича умумий маълумотлар берилган бўлиб, МХТ доирасида ҳисоблар тўпламини тузиш, уларнинг ахборотлар базасини назарий-услубий жиҳатларини такомиллаштириш масалалари етарлича ёритиб берилмаган. Мазкур ҳолат мақоланинг долзарблик даражаси янада ошишига ва ушбу мавзунини танлашга асос бўлди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг методологик асосини статистика фанининг фундаментал қонунлари, хусусан Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 11 августдаги “Расмий статистика тўғрисида”ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармони, 2020 йил 3 августдаги ПҚ-4796-сонли “Ўзбекистон Республикаси миллий статистика тизими фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 19 августдаги “Ўзбекистон Республикасида миллий ҳисобларнинг замонавий тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 691-сонли қарори асосида белгиланган устувор вазифалардан келиб чиқиб, макроиктисодий, тармоқ ва ҳудудий даражаларда ўрганилаётган ижтимоий-иктисодий жараёнларни қамраб олишни кенгайтиришга қаратилган статистик маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашда замонавий статистик усуллар ва услубиётларни кенг жорий этиш йўли билан, статистик кузатувлар тизимини умумқабул қилинган халқаро амалиётга янада мослаштириш ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. МХТда такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини: ишлаб чиқариш, даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, унинг якуний истеъмолини истеъмол ва жамғармаларига ажратилишини ифодалайди. Бу асосий иктисодий муносабат ва тенгликни, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш орасидаги, ишлаб чиқариш ва истеъмол орасидаги, истеъмол ва жамғариш, бирламчи, иккиламчи ва мавжуд даромадлар орасидаги муносабатларни кўрсатиб беради [3].

Ишлаб чиқариш счёти-миллий ҳисобчилик тизимининг биринчи ва асосий счётидир. Бу счёт ишлаб чиқариш жараёнида юз берадиган операцияларни ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш счёти асосида чораклик ва йиллик ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни иктисодий кўрсаткичлари ифодаланади. Ишлаб чиқариш счёти корхона ва ташкилотларда бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашган операцияларни қайд қилиш ва уни натижаларини таҳлил қилиш учун ифодаланади. Ишлаб чиқариш счёти ёрдамида корхоналар, тармоқлар, секторлар ва яхлит иктисодиётнинг ишлаб чиқариш фаолияти натижасини ифодалаб беради. Ишлаб чиқариш счёти ҳамма счётлар қатори ресурс ҳамда ресурслардан фойдаланиш қисмларидан иборат.

Тармоқлар ва секторларнинг ишлаб чиқариш счёти ресурс қисмида ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар (ЯИЧ)ни асосий баҳодаги қийматидан иборат. ЯИЧ кўрсаткичи ҳисоб давридаги резидентлар ишлаб чиқарган маҳсулот ва хизматларнинг пул кўринишдаги қийматидир. Счётни фойдаланиш қисмида ЯИЧни ишлаб чиқариш учун сарфланган оралиқ истеъмол (ОИ) ва счётни баланслаштирувчи моддаси ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичларидан иборат [4].

Ишлаб чиқариш счёти (жорий баҳода) (2021 йил 1 январь ҳолатига) [5]

Фойдаланиш	млрд. сўм	Ресурс	млрд. сўм
6. Оралиқ истеъмол	515776,0	1.Ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар, асосий баҳода	1073608,2
7.ЯИМ, бозор баҳосида (5-6)	602193,7	2.Маҳсулот ва импортга солиқлар	46428,4
		3.Маҳсулот ва импортга субсидиялар	2066,9
		4.Ялпи ишлаб чиқариш, бозор баҳосида (1+2-3)	1117969,7
8. Жами (6+7)	1117969,7	5.Жами (4)	1117969,7

Юқорида келтирилган усуллардан келиб чиқиб, мамлакатимизда ЯИМни ҳисоблашни амалиёт билан боғлаб келтириб ўтамиз. Жорий баҳоларда ишлаб чиқариш счётини аниқлашда ресурс ва улардан фойдаланиш кўрсаткичларини аниқлаб олиш зарур. Бунда бозор баҳосидаги ялпи ишлаб чиқаришни асосий баҳодаги ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларга маҳсулот ва импортга солиқларни қўшиб, маҳсулот ва импортга субсидияларни чегириб ташлаб аниқланади ва олинган натижа жами ресурслар суммасига тенг бўлади. Жадвалда келтирилган фойдаланиш қисмида оралиқ истеъмол ва бозор баҳосидаги ЯИМ қийматлари йиғиндисидан олинган натижа ресурслардан фойдаланишни кўрсатиб беради (1-жадвал).

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадик, мамлакатимизда 2020 йилда бозор баҳосида ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қиймати 1117969,7 млрд.сўм бўлиб, ўтган даврларга нисбатан сезиларли ўзгарган. Ушбу йилда республика ЯИМ 602193,7 млрд бўлиб, у бозор баҳосидаги ялпи ишлаб чиқаришнинг 53,9 фоизини ташкил этган. Оралиқ истеъмол эса 515776,0 млрд. сўм бўлиб, унинг бозор баҳосидаги ялпи ишлаб чиқаришдаги улуши 46,1 фоизга тенг бўлган.

Даромадларни шаклланиш счёти ишлаб чиқаришда иштирок этувчиларнинг бирламчи даромадларини ҳосил бўлиш жараёнини ифодалайди. Бу сёт ҳамма ишлаб чиқариш бирликларига тузилади. Сётнинг “ресурс” қисмида иқтисодиёт даражасида ЯИМ, тармоқ ва секторлар даражасида эса ЯҚҚ кўрсаткичи бўлади. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқариш счётини фойдаланиш қисмидан ўтказилади ҳамда давлат томонидан ишлаб чиқариш ва импорт учун берилган субсидиядан иборат.Сётнинг “ресурслардан фойдаланиш” қисмида ишлаб чиқаришда яратилган ЯҚҚ(ЯИМ) ва уни яратувчиларга тақсимлаш жараёни ифодаланади [6]. ЯҚҚ кўрсаткичи мамлакатдаги барча резидент, институционал бирликларнинг асосий баҳоларда ҳисобланган қўшилган қиймат кўрсаткичлари йиғиндисидан иборат.

МХТда даромадларнинг шаклланиш бўлиши ёлланма ишчиларни меҳнат ҳақи, ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар, ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялардан ташкил топган ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад кўрсаткичларидан ташкил топган бўлади (2-жадвал).

2-жадвал

Даромадларнинг шаклланиш счёти (жорий баҳода) (2021 йил 1 январь ҳолатига) [7]

Фойдаланиш	млрд. сўм	Ресурс	млрд. сўм
3. Ёлланма ишчиларни меҳнат ҳақи	149233,2	1.ЯИМ, бозор баҳосида	602193,7
4.Ишлаб чиқариш ва импортга солиқ	49 726,8		
5.Ишлаб чиқариш ва импортга субсидия	2 066,9		
6.Ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад (2-3-4+5)	405 299,7		
7. Жами (3+4-5+6)	602 193,7	2.Жами (1)	602193,7

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадик, мамлакатимизда 2020 йилда 602193,7 млрд. сўмлик ЯИМ бозор нархларида яратилган бўлиб, унда ёлланма ишчиларнинг меҳнат ҳақи 24,7 фоизни эгаллайди. Ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар 49 726,8 млрд. сўмлик бозор нархларидаги ЯИМда 8,2 фоизлик улушга тенг. Ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар эса 0,3 фоизга тенг бўлганлигини кўришимиз мумкин.

Даромадларнинг бирламчи тақсимлаш счётида товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш натижасида вужудга келган даромаднинг бирламчи тақсимланиши, қайта яратилган

кўшилган қийматни иш ҳақи, ишлаб чиқариш соф солиқлар, фоиз, дивидентларни олиш ёки бериш ҳамда ялпи фойдага бўлиниши орқали намоён бўлади. Даромадларнинг бирламчи тақсимлаш счётининг тузилиши секторларнинг бирламчи даромадига қараб, турли кўринишда бўлади. Секторлар ўртасидаги даромадларни қайта тақсимлаш операцияларини трансфертлар орқали амалга оширилади.

Бирламчи даромадларнинг тақсимланиши счёти ишлаб чиқариш счётининг давоми ҳисобланиб, даромадларнинг бирламчи тақсимланиши ҳисобининг иккинчи ҳисобидир. У ишлаб чиқариш фаолияти ва мулкдан олинган бирламчи даромадларнинг иқтисодиётнинг институционал бирликлари ёки секторлари ва ташқи дунё сектори ўртасида тақсимланишини акс эттиради. Агар даромадларнинг шаклланиши счётида резидент ташкилотлар томонидан ишлаб чиқариш иштирокчиларига бирламчи даромадлар (мулкдан олинган даромадлардан ташқари) тўланиши акс эттирилса, у ҳолда бирламчи даромадларнинг тақсимланиши счётида даромадларни бирламчи тақсимлаш билан боғлиқ кейинги жараёнлар – ишлаб чиқариш иштирокчилари (резидентлар) томонидан бирламчи даромад олишлари, шунингдек, уларнинг мулкдан даромад олиши ва тўлаши акс эттирилади.

Бирламчи даромадларнинг тақсимланиши счётининг ресурс қисмида – даромадларнинг шаклланиши счётидан ўтказиладиган ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад қайд этилади, шунингдек, резидентлар томонидан резидентлардан ва ташқи дунё секторидан олинган бирламчи даромадларнинг қуйидаги асосий турларини акс эттиради: ишлаб чиқаришдан олинган даромадлар; мулкдан олинган даромадлар.

Миллий иқтисодиёт учун бирламчи даромадларнинг тақсимланиши ҳисобининг баланслаштирувчи моддаси ялпи миллий даромад ҳисобланади. Ишлаб чиқаришдан олинган даромадлар, даромадларнинг шаклланиши ҳисобининг ишлатилиш қисмидан бирламчи даромадларнинг тақсимланиши ҳисобининг ресурс қисмига ўтказилади. Бирламчи даромадларнинг тақсимланиши счётида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг барча секторларида олинган ва тўланган мулкдан олинган даромадлар сальдоси ташқи дунё секторидан олинган ва тўланган мулкдан олинган даромадлар сальдоси ҳажмига тенг (3-жадвал).

3-жадвал

Даромадларни бирламчи тақсимланиш счёти (жорий баҳода, млрд. сўмда) (2021 йил 1 январь ҳолатига)

[8]

Фойдаланиш	млрд. Сўм	Ресурс	млрд. Сўм
7.«Ташқи дунё» га берилган мулкый даромадлар	18 084,3	1. Ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад	405 299,7
8.Ялпи миллий даромад (6-7)	599 768,7	2. Ёлланма ишчиларнинг меҳнат ҳақи	149233,2
		Шу жумладан: «Ташқи дунё»дан олинган (берилган) иш ҳақи	14173,6
		3. Ишлаб чиқариш ва импортга солиқлар	49 726,8
		4. Ишлаб чиқариш ва импортга субсидиялар	2 066,9
		5. «Ташқи дунё»дан олинган мулкый даромадлар	1 486,4
9. Жамм (7+8)	617 853,0	6.Жамм (1+2+3-4+5)	617 853,0

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, даромадларни бирламчи тақсимланиш счётининг асосий кўрсаткичи ялпи фойда ва ялпи аралаш даромад бўлиб, унинг мутлақ қиймати мамлакатимизда 2020 йилда 405299,7 млрд.сўмга тенг. Ишлаб чиқаришга соф солиқлар 47659,9 млрд.сўмни ташкил этган. Ўрганилаётган йилда «Ташқи дунё»дан олинган мулкый даромадлар 1 486,4 млрд.сўм, бўлиб, «Ташқи дунё»га берилган мулкый даромадлар 18084,3 млрд.сўм бўлиб, улар орасидаги қолдиқ -16597,9 млрд.сўмни ташкил этган. Ушбу счётининг баланслаштирувчи моддаси ялпи миллий даромад бўлиб, 599 768,7 млрд. сўм бўлиб, кейинги асосий сёт яъни даромадларни иккиламчи тақсимланиш счётига марказий кўрсаткич бўлиб ўтказилади.

Даромадларнинг иккиламчи тақсимланиши ҳисоби даромадларни тақсимлаш жараёнининг иккинчи босқичини акс эттиради ва миллий иқтисодиётнинг институционал бирликлари ёки секторларининг бирламчи даромадлар сальдосига олинган ва тўланган жорий трансфертларнинг (натура кўринишидаги ижтимоий трансфертлардан ташқари) сальдосини кўшиш орқали ихтиёрдаги даромадга ўзгаришини кўрсатади. Даромадларнинг иккиламчи тақсимланиши счётининг ресурс қисмида бирламчи даромадларнинг тақсимланиши счётидан ўтказиладиган ялпи миллий даромад ва олинган жорий трансфертлар акс эттирилади. Даромадларнинг иккиламчи тақсимланиши счётининг фойдаланиш қисмида тўланган жорий трансфертлар акс эттирилади. Даромадларнинг иккиламчи тақсимланиши счётининг баланслаштирувчи моддаси ялпи миллий ихтиёрдаги даромад ҳисобланади. (4-жадвал).

4-жадвал

Даромадларни иккиламчи тақсимланиш счёти (жорий баҳода, млрд. сўмда) (2021 йил 1 январь ҳолатига) [9]

Фойдаланиш	млрд.сўм	Ресурс	млрд. сўм
4.«Ташқи дунё»га берилган жорий трансфертлар	4 478,8	1.Ялпи миллий даромад	599 768,7
5.Ялпи миллий мавжуд даромад (3-4)	651 449,4	2.«Ташқи дунё» дан олинган жорий трансферт	56 159,5
6. Жами (4+5)	655 928,2	3.Жами (1+2)	655 928,2

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, счётнинг ресурс қисмида жойлашган ялпи миллий мавжуд даромад 651449,4 млрд.сўм бўлиб, кейинги асосий сётга яъни ихтиёридаги миллий даромаддан фойдаланиш счётига марказий кўрсаткич бўлиб ўтказилади. Ихтиёридаги миллий даромаддан фойдаланиш счёти услубий кўрсатмага асосан ҳисоблаб чиқилди (5-жадвал).

5-жадвал

Ихтиёридаги миллий даромаддан фойдаланиш счёти (жорий баҳода, млрд. сўмда) (2021 йил 1 январь ҳолатига) [10]

Фойдаланиш	млрд. сўм	Ресурс	млрд. сўм
3.Якуний истеъмол харажатлари:	450 317,0	1.Ялпи миллий мавжуд даромад	651449,4
- уй хўжалиги	348 708,1		
- давлат муассасалари	97 455,9		
-уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлар	4 153,0		
4. Ялпи миллий жамғариш (2-3)	201 132,4	2.Жами (1)	651449,4
5. Жами (3+4)	651 449,4		

Счётнинг фойдаланиш қисмидаги таҳлиллар умумий якуний истеъмол харажатларини асосий қисмини уй хўжалиги харажатлари (77,4 фоизи), қолган қисми давлат бошқарув органлари (21,6 фоиз) ҳамда уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотлар (1,0 фоиз) ҳиссасига тўғри келганлигини кўрсатади. Ўрганилаётган йилда мамлакатимизда ялпи миллий жамғариш кўрсаткичи 201 132,4 млрд.сўм бўлиб, унинг ялпи миллий мавжуд даромаддаги улуши 30,8 фоизни ташкил этган.

Капитал билан операциялар счёти институционал резидент-бирликларнинг операциялардаги иштироки натижасида орттириладиган ёки сотиладиган номолиявий активлари қийматини ифодалайди ҳамда жамғарма ва капитал трансфертлар ҳисобига капитал соф қийматидаги ўзгаришни акс эттирувчи миллий ҳисоблар тизимидаги тўртта жамғарма ҳисобларининг биринчиси ҳисобланади.Мажбуриятлар ва капиталнинг соф қийматидаги ўзгаришлар ҳисобнинг ўнг тарафида акс эттирилади. ихтиёрдаги даромадни ишлатилиши ҳисобидан ўтган баланслаштирувчи моддаси – ялпи жамғариш ҳисобланади. Ушбу операцияларнинг бошқа молиялаштириш манбаи бўлиб, бериб юборилган капитал трансфертларни айирган ҳолдаги олинган капитал трансфертлар капитал билан операцияларнинг асосий молиялаш манбаи ҳисобланади.Шу билан бирга, ҳисобнинг чап қисмида асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши, моддий айланма воситалари захирасининг ўзгариши, сотиб олинган қимматбаҳо буюмларнинг соф қиймати, сотиб олинган ишлаб

чиқарилмайдиган номолиявий активларнинг соф қиймати каби номолиявий активларга киритилган турли инвестициялар ва асосий капиталнинг истеъмоли ҳосил бўлади.

Соф кредитлаш жамғариш ва капитал трансфертлар ҳисобига капитал соф қийматидаги ўзгаришлар ва сотиб олинган номолиявий активларнинг соф қиймати ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади ва у капитал билан операциялар счётининг баланслаштирувчи моддаси ҳисобланади. Олинган натижа манфий бўлса, у соф қарздорликни ифодалайди. Бу кўрсаткич кредит сифатида тақдим этилиши мумкин бўлган ёки қарз сифатида олинishi керак бўлган ресурслар қийматини билдиради. Иқтисодиёт миқёсида ушбу балансловчи модда мамлакатнинг “ташқи дунё” сектори ихтиёрига тақдим этган ёки “ташқи дунё” сектори ушбу мамлакатга тақдим этган ресурслар миқдорини акс эттиради. Миллий иқтисодиёт кесимидаги капитал билан операциялар счёти ички иқтисодиёт ва “ташқи дунё” ўртасидаги капитал трансфертларни акс эттиради (6-жадвал).

6-жадвал

**Капитал билан операциялар счёти (жорий баҳода, млрд. сўмда)
(2021 йил 1 январь ҳолатига) [11]**

Фойдаланиш	млрд. Сўм	Ресурс	млрд. сўм
5. Ялпи жамланиши:	241931,9	1. Ялпи миллий жамғариш	201132,4
асосий капитални ялпи жамғариш	221567,8	2. “Ташқи дунё” дан олинган капитал трансфертлар	253,4
моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши	20364,1	3. “Ташқи дунё” га берилган капитал трансфертлар	0
6. Соф кредит (+) ёки соф қарзлар (-) (4-5)	-40546,1		
7. Жами (5+6)	201385,8	4. Жами (1+2-3)	201385,8

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, капитал билан операциялар счётининг ресурс қисмидаги асосий кўрсаткич ялпи миллий жамғариш бўлиб, унинг 2020 йилдаги қиймати 201132,4 млрд.сўмга тенг бўлган. «Ташқи дунё»дан олинган капитал трансфертлар 253,4 млрд.сўм бўлиб, «Ташқи дунё» га берилган капитал трансфертлар қийматга эга бўлмаган. Ушбу счётнинг фойдаланиш қисмида асосий капитални ялпи жамланиши билан моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши келтирилиб, уларнинг ялпи жамланиши 241 931,9 млрд.сўмга тенг. Соф қарзлар -40546,1 млрд.сўмни ташкил этган ва салбий натижага эга бўлган.

Хулоса ва таклифлар. Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатда содир бўлаётган иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни ифодаловчи макроиқтисодий кўрсаткичларни шакллантириш ва таҳлил қилиш ҳамда улар асосида бошқарув қарорларини қабул қилишда Миллий ҳисоблар тизимининг аҳамияти бекиёс. Миллий ҳисоблар тизимининг аналитик имкониятларидан келиб чиқиб, миллий ҳисоблар тизими макроиқтисодий кўрсаткичларининг барча босқичлари (бирламчи маълумотларни олишдан бошланиб баланс жадвалларини тузиш билан якунланади)ни ҳисоблаш услубий асосини кўриб чиқишни таъминлаш муҳим. Шунингдек, МХТ концепцияси асосида макроиқтисодий тенгламаларни тузиш, пул-кредит соҳалари, тўлов баланси ва давлат бюджети билан ишлаб чиқариш, даромадларнинг тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва фойдаланиш баланслари бўйича ҳисобланадиган асосий ҳисобларнинг ўзаро боғланишини статистик кўрсаткичларда ифодалаш зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармони. Lex.uz
2. <https://www.oecd.org>
3. Қорабаев А. Р., Ғойибназаров Б. К., Рашитова Н. Х. Миллий ҳисоблар тизими. Дарслик. – Т.: Иқтисод-Молия, 2015. –289 бет.
4. Ғойибназаров Б. “Миллий ҳисоблар тизими”. Т.:“Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти” Ўқув қўлланма, 2004 . –106 бет.
5. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби
6. Қорабаев А.Р., Ғойибназаров Б.К., Рашитова Н.Х. Миллий ҳисоблар тизими. Дарслик–Т.:Иқтисод-Молия, 2015.-289 бет.
7. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби
8. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби

9. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби
 10. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби
 11. www.stat.uz маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоби

УЎК 330

ТЎҚИМАЧИЛИК САНОАТИДА ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОРҚАЛИ ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТНИ ОШИРИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Ш.С.Махсудов, тадқиқотчи, Фарғона давлат университети, Фарғона

Аннотация. Тўқимачилик саноати корхоналари, инновацион-инвестицион фаолият, мулк қийматнинг жорий ўсиши, импортнинг ўрнини босувчи, экспорт ҳажми, маҳсулот экспорти таркибий тузилиши, экспорт салоҳияти, тўқимачилик ва енгил саноатини ривожлантириш, экспорти салмоғини ошириш.

Калит сўзлар: Жаҳон бозори, экспортбон маҳсулот, чет эл инвестицияси, тижорат банклари қарзи, тайёр маҳсулот, ипакчилик маҳсулот, фурнитуралар, ёрдамчи материаллар, сунъий ва синтетик толалар, бўёқлар, кимёвий моддалар, аксессуарлар ва газламалар.

Аннотация. Предприятия текстильной промышленности, инновационно-инвестиционная деятельность, текущий рост стоимости имущества, импортозамещение, объем экспорта, структурная структура экспорта продукции, экспортный потенциал, развитие текстильной и легкой промышленности, увеличение удельного веса экспорта.

Ключевые слова: Мировой рынок, экспортный товар, иностранные инвестиции, задолженность коммерческого банка, готовая продукция, изделия из шелка, фурнитура, вспомогательные материалы, искусственные и синтетические волокна, красители, химикаты, фурнитура и ткани.

Abstract. Textile industry enterprises, innovation and investment activities, current growth in property value, import substitution, export volume, structural structure of product exports, export potential, development of textile and light industry, increase in the share of exports.

Key words: World market, export product, foreign investment, commercial bank debt, finished products, silk products, accessories, auxiliary materials, artificial and synthetic fibers, dyes, chemicals, accessories and fabrics.

Кириш. Мамлакатимизда тўқимачилик саноати корхоналарида, жумладан, соҳада инновацион-инвестицион фаолиятни оптималлаштириш ва уларда бошқарув жараёнларини такомиллаштириш, тармоқда қўшилган қиймат занжирининг тўлақонли шакллантириш орқали соҳа корхоналарининг иқтисодий салоҳиятини ошириш, шу орқали бандликни таъминлаш, аҳолининг тўқимачилик саноати маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш ҳамда турмуш фаровонлигини оширишга катта эътибор берилмоқда.

Хориж бозорлари талабларига жавоб берадиган тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ташкил этишда корхонада маҳсулот ассортиментини кенгайтириш, янги техника ва технологияни жорий этиш ҳисобига жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган экспортбон маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳам бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

2020-2026 йилларга мўлжалланган тўқимачилик ва енгил саноат корхоналарини ривожлантириш концепцияси Республика Вазирлар Маҳкамаси қарорига биноан ишлаб чиқилган. Унга кўра Республика ҳудудидида чет эл инвестициясини жалб этиш, тижорат банклари қарзи ва ўз маблағи ҳисобига 170 дан ортиқ объектларни техник қайта жиҳозлаш, реконструкция қилиш ва янги қурилишларни барпо этиш ишлари амалга оширилди.

Адабиётлар таҳлил ва методологияси. Классик иқтисодчилардан бўлган Ж. Кейнс томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларда инвестициялар истеъмол қилинмаган даромаднинг бир қисми, яъни маълум даврдаги ишлаб чиқариш фаолияти натижасидаги мулк қийматнинг жорий ўсиши сифатида эътироф этилади[1]. Хорижлик иқтисодчи олимлардан Лоренс Ж. Гитман ва Майкл Д. Жонклар: “Инвестиция – бу даромаднинг самарадорлиги ва капитал қиймати сақланишини кафолатлайдиган ёки унинг қийматини

оширишга қаратилган капитални жойлаштириш усули”[2] деб талқин этадилар. Бошқа иқтисодчи олимлар эса: “Инвестициялар - бу капитални сақлаш ва ошириш мақсадидаги пуллик қўйилмалардир”, – деб таъриф беришади[3]. Кейинги талқинларга назар соладиган бўлсак, аксарият иқтисодчи олимларнинг инвестициялар мазмунига бўлган ёндашувларида, уларнинг фикрларида кескин ўзгаришлар кузатилмайди.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизда тўқимачилик саноатини ривожлантириш стратегиясига асосан, 2026 йилда 940 минг тонна калава ипи, 1425,9 млн. м² тайёр ип газлама, 406,8 минг тонна трикотаж матоси, 1519,6 млн. дона трикотаж маҳсулотлари, 429 млн. жуфт пайпоқ маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Тайёр маҳсулот турларини 2020 йилга нисбатан 4,7 марта, ип газламалари 4,4 марта, трикотаж буюмлари 5,2 марта, пайпоқ маҳсулотлари 2,5 марта, тайёр тикувчилик маҳсулотлари 3,9 марта ўсишига эришилади. Келтирилган рақамлар давлатимизнинг тўқимачилик саноати соҳасида хом ашё етказиб берувчи давлат эмас, балки тайёр маҳсулот экспорт қилувчи давлатга айланиши учун барча шарт-шароитлар мавжудлигини яққол намоён қилади. Ҳозирда тўқимачилик саноати тармоғини ривожлантиришнинг яна бир муҳим омили бу экспортга мўлжалланган, рақобатбардош ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш орқали республикамизнинг валюта захираларини тўлдирувчи ва бойитувчи тармоқлардан бирига айлантиришдир. Агар республикамиздан 1 тонна пахта толаси ўрнига тайёр маҳсулот экспорт қилинса, республикага валюта тушуми ҳар бир тонна учун ўртача 5500 АҚШ доллариға кўпроқ бўлар экан. Шу билан бирга, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун қурилган корхоналарда қўшимча ишчи ўринлари ташкил қилинади. Бу эса, ўз навбатида аҳоли орасида ишсизликнинг камайишини таъминлайди.

Бугунги кунда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган тўқимачилик саноати маҳсулотлари 66 та мамлакатга экспорт қилинмоқда. 2021 йил “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси корхоналарида ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳажми 21,3 трлн. сўмни, шундан йиллик экспорт миқдори 2,0 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Импортнинг ўрнини босувчи хом ашё, материаллар ва истеъмол молларини 2021 йилда аввалги йилнинг шу даврига нисбатан 137 %га, ёки 473,0 млн. АҚШ долларида ортиқ ишлаб чиқарилди. Республикаимизда ишлаб чиқарилган енгил саноат маҳсулотларини экспорт қилиш 1994 йилга нисбатан 29 марта ортиди. Экспорт ҳажми умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан 70,2 %ни ташкил этмоқда.

1-жадвал

“Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси маҳсулотлари экспорт ҳажми динамикаси[4] *

Кўрсаткичлар	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.
Экспорт ҳажми, млн.долл.	1 050,1	1 170,0	1 350,0	2 000,0
Ўсиш суръатлари, %	100	111,4	115,5	148,1

2000-йиллардан бошлаб тўқимачилик, трикотаж-тикувчилик ва ипакчилик маҳсулотларининг экспортида янги давр бошланди. 90-йилларда Ўзбекистон енгил саноатида фақатгина пахта хом ашёсини экспорт қилинган бўлса, Ўзбекистон дунё бозорида фақатгина пахта хом ашёси эмас, балки тайёр тўқимачилик ва енгил саноат маҳсулотлари етказиб берувчи экспортёр сифатида танилиши учун ҳам кенг имкониятларимиз борлигини таъкидлашимиз зарур. Тўқимачилик саноати экспорт салоҳиятини оширишда тикувчилик-трикотаж тармоғи ҳам ҳозирги тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодий ва сиёсий жараёнда жуда ҳам муҳим ўрин тутди. Чунки, хом ашё экспорт қилгандан ва шу экспорт қилинган хом ашёдан қилинган маҳсулотларни импорт қилишдан кўра, шу импорт ўрнини босадиган ва экспорт қилиш мумкин бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, биринчидан, корхона фойдасини оширади, иккинчидан, республика аҳолисини иш жойлари билан таъминлайди ва уларнинг турмуш даражасини яхшилашга ёрдам беради ва учинчидан, давлатимизнинг валюта захираларини яратиш ва тўлдириб туришда муҳим омили бўлади.

Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмада импортнинг ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш масалаларига катта эътибор қаратилиб, ўзига қарашли корхоналар бўйича импорт таркиби пухта ўрганиб чиқилади. Жумладан, 2021 йилнинг январь-декабрь ойларида 2639,1 млн. АҚШ доллари қийматидаги маҳсулот импорт қилиниб, шундан 1847,4 млн. АҚШ

доллари асбоб-ускуналар ва эҳтиёт қисмлар улушига тўғри келди, бу импорт қилинган маҳсулотлар умумий ҳажмининг 69,2 %ини ташкил қилади. Қолган маҳсулотлар республикамизда ишлаб чиқарилмайдиган сунъий ва синтетик толалар, бўёқлар, кимёвий моддалар, аксессуарлар ва газламалар фақат ишлаб чиқариш учун Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган рўйхат бўйича божхона тўловларисиз импорт қилинади.

“Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси корхоналари сифатли ёрдамчи материаллар ва фурнитурага бўлган талабини қондириш борасида ҳам ишлар олиб бориляпти, қатор корхоналар ташкил этилиб, уларда енгил саноатни ривожлантириш учун зарур фурнитуралар ишлаб чиқарилмоқда. 2018-2021 йилларда “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси таркибидаги экспортёр давлатлар сони 350 тадан 876 тага ортди. Бунда тармоқ корхоналарига замонавий техника ва технологияларни жорий этиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш, корхоналарга ИСО-9001 сериясидаги халқаро стандартларга асосланган сифатни бошқариш тизимини татбиқ этишнинг ўрни катта.

Юқоридагилардан шундай хулосага келишимиз мумкинки, республикамиз тўқимачилик ва енгил саноатини ривожлантиришда, шунингдек унинг экспорт салоҳиятини оширишда, юқори қўшилган қийматга эга бўлган, юқори сифатли тайёр тўқимачилик ва енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳамда уларнинг экспорти салмоғини оширишга қаратилган фаолият олиб бориш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости процента и денег. Классики экономической науки – XX век. - М.: Гелиос АРВ, 2020. – С. 157.
2. Гитман Л.Д., Джонк М.Д. Основы инвестирования. -М.: Дело, 1999. - 108 с.
3. Аскинадзи В.М. Инвестиции: учебник для вузов/ В.М. Аскинадзи, В.Ф. Максимова. – 2-е изд., пер. и доп. -М.: Издательство Юрайт, 2020. 9 с.
4. “Ўзтўқимачиликсаноат” уюшмаси ҳисоботлари асосида муаллиф ишланмаси.
5. Ханкелдиева Г.Ш. Саноат корхоналарида инновацион салоҳиятни рағбатлантиришнинг назарий жиҳатлари —Biznes-Эксперт| илмий журнали, 2022 й., 2-сон
6. Ханкелдиева, Г. Ш. (2017). Корхоналар корпоратив бошқарувининг баҳолаш усуллари таҳлил қилиш. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали.

УЎК:332.1:338

МИНТАҚА ТУРИЗМДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ КОРХОНАЛАРИНИНГ ГУРУҲЛАШ ВА УЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Ш.Х.Мухитдинов, PhD, Қарши давлат университети, Қарши
Ф.Саломов, стажёр ўқитувчи, Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада минтақа туризмда хизмат кўрсатиш корхоналарининг гуруҳлаш ва уларни иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш усуллари қиёсий таҳлиллار асосида кўриб чиқилган

Калит сўзлар: Минтақа туризм, иқтисодий самарадорлик, таҳлил қилиш усуллари, ижтимоий омиллар, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий номуносивлик

Аннотация: В данной статье на основе сравнительного анализа рассмотрены методы группировки региональных предприятий туристического сервиса и анализ показателей их экономической эффективности.

Ключевые слова: Региональный туризм, экономическая эффективность, методы анализа, социальные факторы, региональное социально-экономическое неравенство.

Annotation: In this article, based on a comparative analysis, methods for grouping regional tourism service enterprises and analyzing their economic efficiency indicators are considered.

Keywords: Regional tourism, economic efficiency, methods of analysis, social factors, regional socio-economic inequality.

Кириш. Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, бандликни таъминлаш, туризм даромади ва турмуш даражасини

оширишнинг муҳим омили ва йўналишларидан бири хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобланади.

Худудий иқтисодий сиёсат республика даражасида олиб борилаётган концептуал сиёсатдан келиб чиққан ва мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш ҳисобига ҳудудларда хизмат кўрсатиш тармоқларининг узоқ муддатли ривожланишига йўналтирилган бўлиши лозим.

Бу аввало, туризмга хизмат кўрсатиш тизими ҳолатининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари ўзгаришидаги иқтисодий ўсишни белгиловчи жараёнларда ҳаракатланувчи кучларни аниқлашни талаб этади. Ҳар бир ҳудудга тааллуқли бўлган хизмат кўрсатиш тармоқларини ажратиш ва аниқлаш узоқ муддатли иқтисодий ўсиш стратегияси вариантлари ва уларнинг самарадорлигини аниқлаш имконини беради. Бу, ўз навбатида, ҳудудларнинг туркумланиши, ривожланиш йўналишлари ва уларни ажратиш мезонларига илмий ёндашиш заруриятини келтириб чиқаради.

Худудий иқтисодий самарали бошқаришни амалга оширишда турли ҳудудларнинг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда дифференциал ёндашиш зарурияти ҳудуднинг мавжуд салоҳиятидан юқори даражада фойдаланиш имконини беради.

Хизмат кўрсатиш баҳоси тўғрисидаги маълумотлар ташқи муҳит ахборотларининг диққат марказида бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадқиқотчилар В.Г.Игнатов ва В.И.Бутовлар тушунчага қуйидагича изоҳ берадилар: “Минтақа давлатнинг маъмурий чегараларидаги хусусиятлари билан тавсифланади: мажмуавийлик, яхлитлик, ихтисослашганлик ва бошқарувчанлик, яъни бошқарувнинг сиёсий-маъмурий органи мавжудлиги” [1]. “Минтақага мамлакат субъектлари - маъмурий-худудий жиҳатдан бўлинган ўзининг тузилмаси, функциялари, ташқи муҳит билан алоқалари, тарихи, маданияти, аҳолисининг яшаш шароитлари билан ажралиб турувчи яхлит тизим сифатида қарашлар қузатилмоқда” [2]. Россиялик иқтисодчи минтақашунос олими А.Г.Гранберг минтақага бошқа минтақалардан қатор белгилари билан фарқланувчи ва айрим яхлитликка, унинг элементларини ташкил этувчи ўзаро алоқалардорликка эга маълум минтақа сифатида қарайди [3]. Профессор И.С.Тухлиев лўғатида туризмда ахборот таъминотини - tourism information support – ягона тизим сифатида ишлаб чиқилган ва туризмни автоматлаштириш учун мўлжалланган дастурий таъминот ва электрон ахборотни сақлаш мажмуаси, деб таъкидлайди [4].

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси вилоятларига ташриф буюрган туристлар ва сайёҳларга жами туристик хизматлар кўрсатиш ҳажми

(минг сўм ҳисобида)

Вилоятлар	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2023 йил/2018 йилдагига нисбатан, (баробарга)	+/- (% фойзда) ошиши
Қорақалпоғистон Республикаси	405,1	629,6	1435,1	1718,4	1973,5	2478,6	6,118	511,8
Андижон	506,3	660,1	1624,4	1963,5	2218,6	2636,0	5,206	420,6
Бухоро	650,8	833,8	2083,6	2599,8	2919,4	3522,8	5,413	441,3
Жиззах	384,8	519,8	1367,3	1672,7	1927,5	2452,6	6,374	537,4
Қашқадарё	428,8	554,8	1356,4	1680,5	1879,0	2220,9	5,179	417,9
Навоий	743,0	1019,4	2245,8	2773,2	3228,5	4052,0	5,454	445,4
Наманган	418,3	548,8	1287,7	1677,4	1868,2	2225,7	5,321	432,1
Самарқанд	563,2	708,5	1643,4	1990,3	2263,5	2671,5	4,743	374,3
Сурхондарё	374,7	494,0	1286,3	1577,9	1802,6	2391,6	6,383	538,3
Сирдарё	481,5	651,1	1407,4	1701,4	1981,2	2468,6	5,127	412,7
Тошкент	861,6	1034,4	2321,8	2885,4	3285,3	3921,3	4,551	355,1
Фарғона	466,8	627,3	1512,5	1887,1	2116,1	2529,7	5,419	441,9
Хоразм	545,7	660,0	1472,2	1770,3	2035,7	2506,6	4,593	359,3
Тошкент ш.	3887,0	4722,9	9700,5	12235,9	15815,0	20172,2	5,190	419,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

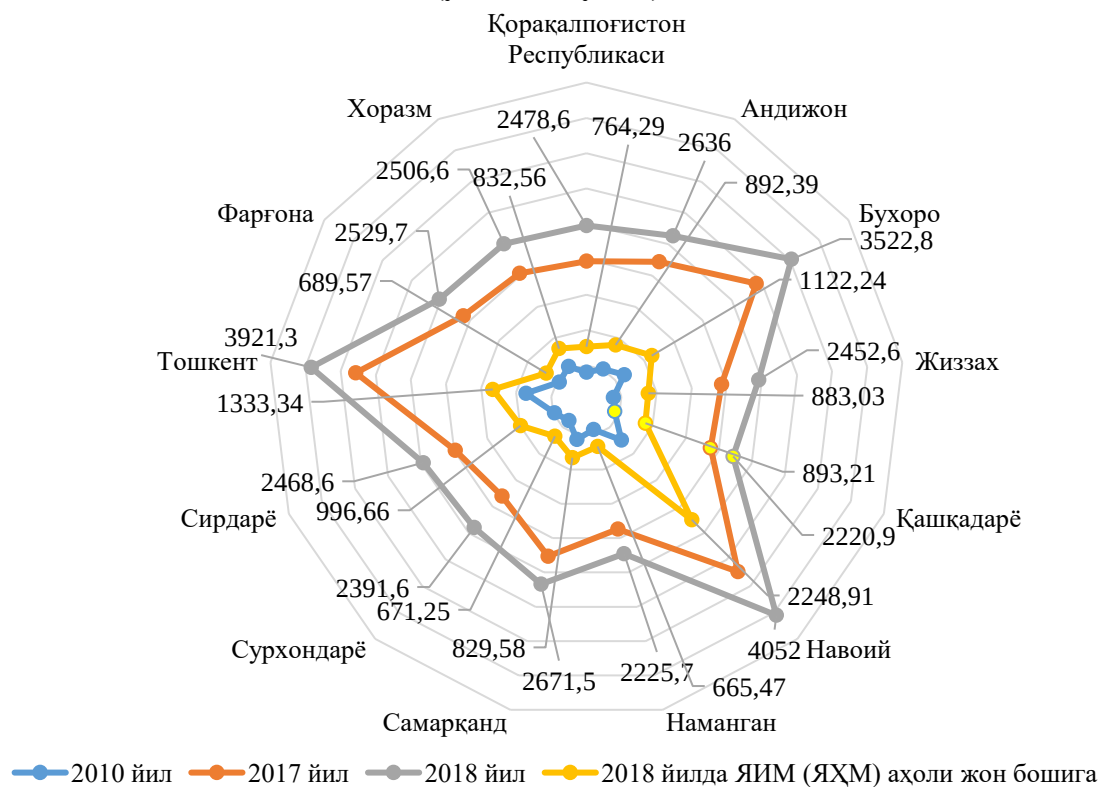
Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида илмий адабиётларда келтирилган назарий материалларга асосланган ҳолда мантикий таҳлил усулларидадан фойдаланилди. Мавжуд маълумотларни таҳлил қилишда индукция ва дедукция, макон ва замон, таҳлил ва синтез, қиёсий таҳлил каби услублар ва ёндашувлар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Фикримизча, кузатув манбаларини таснифлашни статистика тадқиқотларида қўлланувчи умумий схема бўйича амалга ошириш лозим. Бунда бевосита кузатув давомида рўйхатга олинishi керак бўлган маълумотларни экспертларнинг ўзлари белгиласа, ҳужжатлаштиришда улар мос келуви ҳужжатлардан, сўровларда эса сўралаётган шахсларнинг жавобларидан олинади.

Ижтимоий - психологик омиллар хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантиришга бевосита таъсири ўтказади. Ходимларнинг кайфиятига салбий таъсир этадиган омиллардан оилавий келишмовчиликлар биринчи ўринда турса, кейинги ўринларда меҳнат тўғри ташкил этилмаганлиги, жамоадаги муносабатлар ва бошқалар туради. Ишчилар кайфиятига салбий таъсир этган сабабларни бартараф этиш ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўлидаги тўғри йўналишдир.

Ижтимоий омиллар эса бир - бири билан ўзаро боғланган. Ҳар бир омилнинг таъсири бошқа бир қатор омилларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади. Масалан, иқтисодиётни саноатлаштиришда таълим сифати таъсир этувчи омил бўлиши учун, шунга мос равишда янги техника ва технологияни жорий этиш, юқори меҳнат интизоми бўлмоғи лозим. Тармоқларда мутахассис кадрларни сақлаб қолиш уларнинг ишдан қониқиш даражасига боғлиқ. У эса, ўз навбатида меҳнат ва дам олиш шароитлари, жамоадаги маънавий - психологик ҳолат, иш ҳақининг ҳажми, касбий малакани ошириш имкониятлари билан белгиланади. Бундан келиб чиқадики, ижтимоий омиллар ишлаб чиқариш самарадорлигига алоҳида гуруҳлар билан таъсир этади. Тўғри, алоҳида олинган бирон бир ижтимоий омил хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантиришга таъсир этиши мумкин, лекин бунда самараси камроқ бўлади.

Туризм секторларида хизмат кўрсатиш (минг сўмда) ва ЯИМ (ўн минг сўмда) ҳажми

1-расм. Ўзбекистон Республика ҳудудлари кесимида туристик хизмат кўрсатиш корхоналари бўйича хизматлар ва ЯИМ (ЯХМ) ҳажмининг диаграммаси
Манба: Муаллиф ишланмаси

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари таҳлили кўрсатишича, 2018 йилида туризм жон бошига жами хизмат кўрсатиш ҳажми Тошкент шаҳрида 20172,2 минг сўмни, Навоий вилоятида 4052,0 минг сўмни, Қашқадарё вилоятида эса 2220,9 минг сўмни ташкил этган.

Эслатиш жоизки, Минтақа ҳудудларида туристик хизматлар кўрсатиш ва йирик саноат ишлаб чиқариш корхоналари билан мамлакатимиз даромадига юқори ҳисса қўшган вилоятларидан бири эканлигига, ташриф буюрадиган туристлар сони ҳисоблаганда ялпи ҳудудий маҳсулот ишлаб чиқаришда 6- ўриндалигига қарамасдан, бу борада охириги ўринда (1-расм).

Вилоятда туризмга хизмат кўрсатиш соҳа корхоналарининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилишда ва уларни ривожлантиришда мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаганимиз қуйидаги ёндашувга таяндик: турмуш шароитида туризмнинг жойлашуви ва хизмат кўрсатиш соҳаси, хусусан, бу соҳага бўлган талаби, яшаб турган ҳудуди алоҳида ўрин тутишини ҳисобга олиб, 3 та асосий омилга эътибор қаратдик:

Биринчиси – табиий иқлими шароитлари. Вилоят туризмнинг хизмат кўрсатиш соҳаларига бўлган талаб ва эҳтиёжини таҳлил қилиши натижасида уни уч ҳудудга бўлиб ўргандик. Булар қуйидагилар:

1. Тоғолди (юқори) ҳудудлари. Буларга Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Деҳқонобод туманлари ҳамда Чироқчи ва Камаши туманларининг бир қисми киради. Мазкур ҳудудлар табиий ичимлик суви, яъни булоқ сувлари билан таъминланган. Газ билан таъминланганлик даражаси жуда паст. Шу сабабли ёқилғи муаммосини ҳал қилишда дарахтлардан кесиб фойдаланишмоқда. Бу экологиянинг бузилишига катта таъсир кўрсатади. Бу ҳудудларда ёғингарчилик кўп бўлганлиги сабабли транспорт йўллари талаб даражасида эмас. Электр энергияси билан таъминланганлик даражаси вилоятнинг бошқа ҳудудларидагидан деярли фарқ қилмайди.

2. Ўрта ҳудудлар. Бу ҳудудлар Чироқчи ва Камаши туманларининг бир қисмини, Қарши, Косон ва Ғузор туманларини ўз ичига олади. Уларда транспорт йўли ва газ билан таъминланганлик даражаси бошқа туманлардаги қараганда анча юқори.

3. Чўл ҳудудлари. Бу ҳудудлар Касби, Косон, Нишон, Муборак, Миришкор каби туманларни ўз ичига олади. Муборак ва Нишон туманларида коммунал маиший хизматлар билан таъминланганлик даражаси бошқа туманлардагига қараганда анча юқори, чунки бу туманларда кўплаб ишлаб чиқариш корхоналари мавжуд;

Иккинчиси – ер-сув ва табиий ресурсларнинг мавжудлиги. Бу туризм турмуш шароитини яхшилашда катта аҳамиятга эга. Масалан, Ғузор туманидаги Шўртангаз, Шўртангаз кимё мажмуаси, Деҳқонободдаги Калий заводи, Муборак туманидаги Газни қайта ишлаш заводи каби муҳим аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқариш корхоналари туризмни иш билан таъминлашда алоҳида рол ўйнамоқда. Ғалла ва пахта етиштириш бўйича республикада асосий ўринни эгаллаб турган вилоятнинг ер ресурслари етарли, аммо сув захираси етарли даражада эмас;

Учинчиси – қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Бу вилоят чорвачилик, мева - сабзавотчилик ва деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришда ҳам юқори кўрсаткичларга эришишига имкон бермоқда. Аммо шунга қарамасдан, вилоят туризмнинг турмуш шароити бошқа вилоятлардагига қараганда сезиларли даражада паст.

Давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони билан тасдиқланган 2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “хизмат кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг ўрни ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибини, энг аввало, уларнинг замонавий юқори технологик турлари ҳисобига тубдан ўзгартириш” муҳим йўналишлардан бири сифатида белгилаб берилган [5].

Бу каби устувор вазифаларни ҳал этишда шаҳар ва қишлоқларда хизмат кўрсатиш

соҳасини изчил ривожлантиришнинг иқтисодий стратегияларини ишлаб чиқиш масаласи ўта муҳим вазифа ҳисобланади.

Хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг тез ривожланувчи тармоқларидан бирдир. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ишлаб чиқаришнинг мураккаблашуви ва бозорнинг товарлар билан тўлдирилиши натижасида хизматларга бўлган талаб ўса бошлайди. Хизмат кўрсатиш соҳа корхоналари туризмга янги замонавий турдаги хизматларни кўрсатишда, уларнинг сифатини, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва туризм бандлиги, биринчи навбатда, кишлоқ жойларда бандлик масаласини ҳал этишда энг муҳим воситадир.

У моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни тежайди, инсоннинг бўш вақтини кўпайтиради, меҳнати ижодий мазмунини оширади, иш вақтидан ташқаридаги оқилона бўлмаган харажатларни қисқартиради [6], ҳаётини янада қулай ҳамда ёқимли қилади ва шу орқали барча ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг ҳаётини манфаатларини юзага чиқаради [7].

Шундай экан, бозор иқтисодиёти жамият ҳаётининг бошқа соҳаларидан ва аввало давлатдан ажралган тарзда мавжуд бўлиши ва фаолият юритиши мумкин эмас. Бундан ташқари иқтисодиёт давлатнинг фаол қатнашуви ва қўллаб-қувватлашисиз ривожлана олмайди. Ўз навбатида ҳеч бир ҳукумат ғоявий-сиёсий йўналтирилганлигидан қатъи назар иқтисодиёт ҳолатига қатнашмасдан қолиши мумкин эмас. Давлат дастурлари иқтисодиётнинг ўсиши ва ривожланишида ҳал этувчи ролни ўйнайди.

Таҳлиллар кўрсатишича, бугунги кунда республикада хизмат кўрсатиш тармоқларининг ривожланишига тўсқинлик қилаётган омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

ажратиладиган кредитлар фоиз ставкаларининг юқорилиги;

кредитни тўлаш муддатларининг жуда қисқалиги;

ажратиладиган кредитларнинг ҳудудлараро нотекис тақсимланиши;

чет эл кредитларини олиш жараёнининг мураккаблиги, гаровли таъминотга юқори талаблар қўйилиши, инвестиция даврида қарздорда айланма маблағларнинг йўқлиги ва бошқалар.

Хулоса ва таклифлар. Вилоятда хизмат кўрсатиш соҳа корхоналарини ривожлантиришга таъсир этувчи юқорида кўрсатилган омилларни бартараф этиш учун фикримизча, қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

ажратиладиган кредитларнинг фоиз ставкаларини қонуний равишда пасайтириш;

хизмат кўрсатиш соҳалари ҳажми вилоятдаги шаҳар ва туманлар бўйича туризм эҳтиёжи бўйича текис тақсимланиши;

хизмат кўрсатиш соҳа корхоналари фаолиятини юритишда асбоб-ускуна ва янги технологияларни етказиб бериш бўйича бозор инфратузилмасидаги институтларнинг ишини тўғри йўлга қўйиш.

Ўзбекистон Республикаси, шу жумладан, Қашқадарё вилояти учун ҳам хизмат кўрсатиш соҳа корхоналарини ривожлантириш масаласи алоҳида ижтимоий аҳамиятга эга. У туризмнинг иш билан бандлиги ва унинг турмуш даражаси сифатидаги ижтимоий масалани муваффақиятли ҳал қилиш имконини беради. Шунинг учун бундан кейин ҳам хизматлар ҳажмини муттасил ошириб бориш ва уларга самарали фаолият юритишлари учун шарт-шароитлар яратиб бериш муҳим аҳамиятга эга.

Фикримизча, келажакда бандликни таъминлашнинг афзал йўналишлари бозор муҳитига максимал тез мослаша олувчи хусусий секторни, айниқса, хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш, бозорнинг ўзгарувчан конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда хизмат кўрсатиш сифатини ошириш учун янги технологияларни қўллаш, туризм даромадини ошириш учун хизматлар бозорида иш ҳақининг бошқарувчилик ролини кучайтириш ва унинг рағбатлантириш функциясини оширишдир.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши кўп жиҳатдан вилоят иқтисодиётини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган давлат, тармоқ ва ҳудудий дастурларнинг самарали амалга оширилишига боғлиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Понтягин Л. Комплексные числа. / Издательство «Наука». «Квант». №3, 1982.

2. Региональная экономика. Учебник / Под ред. В.И. Видяпина и М.В. Степанова-М.: ИНФРА-М, 2009-666
3. Гранберг А.Г. Регион: экономика и социология. М.: «Экономика» 2004. -218с
4. Тухлиев Н., Абдуллаева Т., Основы безопасности в туризме, Тошкент, 2008.-503 с
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Харакатлар стратегияси тўғрисида” ги фармонининг 1-илоvasи: “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Харакатлар стратегияси”. //Lex.uz.
6. Фляйшер К., Бенсуссан Б. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе— М.: БИНОМ, 2005. – 541 с.
7. Лавлок К. Маркетинг услуг: персонал, технологии, стратегии. —М., СПб, Киев: Вильямс, 2005. – 997 с.

УЎК 331

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ДАРОМАДЛАР МАНБАИНИ КЕНГАЙТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ф.М.Оллокулова, PhD, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Мақолада маҳаллий бюджетлар даромадларининг илмий ва назарий асослари, маҳаллий бюджетларнинг даромадлари манбаи таркибини тадқиқ этиши ва унга оид тенденцияларни аниқлаш баён этилган.

Калит сўзлар: фискал сиёсат, маҳаллий бюджет, даромадлар, харажатлар, солиқ ставкаси, молиявий барқарорлик, рентабеллик, молиялаштириш.

Аннотация. В статье описываются научно-теоретические основы формирования доходов местных бюджетов, исследование состава источника доходов местных бюджетов и определение тенденций, связанных с этим.

Ключевые слова: налогово-бюджетная политика, местный бюджет, доходы, расходы, налоговая ставка, финансовая стабильность, рентабельность, финансирование.

Abstract. The article describes the scientific and theoretical basis of income of local budgets, research on the composition of the source of income of local budgets and the determination of trends related to it.

Key words: fiscal policy, local budget, income, costs, annual rate, financial recovery, annuity, finance.

Бугунги кунда фискал сиёсат доирасида олиб борилаётган ислохотлар мамлакат фаровонлигини таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантиришга қаратилган. Ушбу йўналишларда солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш, солиқ юкини камайтириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш, бюджет-солиқ сиёсатидаги муносабатларни такомиллаштириш каби чора-тадбирларни амалга ошириш энг муҳим вазифалар ҳисобланади.

Маҳаллий бюджет даромадларини кенгайтириш ҳамда солиқ тўловчиларни аниқлаштириш ва унга нисбатан ёндашувларни асосланган ҳолда амалга оширилиши муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда маҳаллий бюджетларни молиявий барқарорлигини ошириш мамлакат миқёсида бир хил хусусиятга эга бўлмаслиги мумкин, лекин ҳудудий нуқтаи назардан ўзаро фарқланиши мавжуд бўлади. Маҳаллий бюджетларнинг ижросини таъминлаш ва уларнинг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш молиявий стратегиянинг муҳим йўналишлари ҳисобланади. Маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш икки жиҳатдан қаралиши мумкин. Биринчидан, даромадлар базасининг яхши шаклланганлиги, иккинчидан харажатларнинг барқарорлигига эришилиши билан ифодаланади.

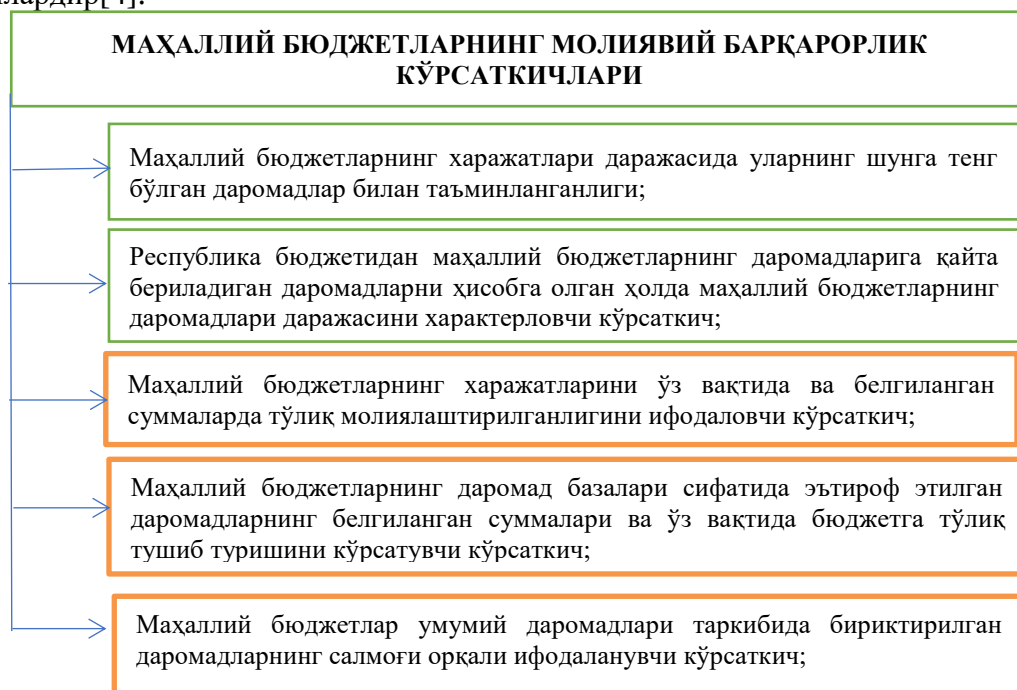
Маҳаллий бюджет ўзларининг функциялари ва вазифаларини молиявий жиҳатдан амалга ошириш учун мўлжалланган марказлаштирилган пул жамғармаси ҳисобланади[1].

Шу боисдан, маҳаллий бюджетларнинг харажатларини амалга оширишдаги барқарорлиги молиявий стратегияни мустақил шакллантиришдаги ваколатларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Ўзбекистон шароитида маҳаллий бюджетларнинг молиявий стратегияси марказлаштирилган ҳолда амалга оширилади. Бунда харажатлар ягона ҳукукий

хужжат билан белгиланади ва даромадлар марказга тўпланиб, қайта тақсимлаш орқали ҳудудларга берилади.

Умуман олганда, «Маҳаллий бюджет дейилганда, Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади»[2].

Маҳаллий бюджетлар даромадларини таъминлаш муаммоларини ҳал қилиш мақсадида табақалаштирилган даромад тушумларини маҳаллий ҳокимият органларига қуйидаги ваколатларни беришни тавсия этади: «минтақада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш мақсадида табиий захиралардан фойдаланиш солиғи ставкаларини белгилаш, имтиёзли солиқ солишнинг устувор йўналишларини белгилаш»[3]. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий барқарорлигини ифода этувчи кўрсаткичларни тизимлаштириб беради. Улар қуйидагилардир[4]:

1-расм. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари[5]

«Маҳаллий бюджетларни даромадларини кенгайтириш борасида маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлаш, туман ва шаҳарлар кесимида бюджетга тушумлар ошириш лозим»[6]:

1. «Маҳаллий солиқлар бўйича маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг (шаҳар ва туманлар) бюджет ваколатларини аниқ белгилаш мақсадга мувофиқ. Бунда, маҳаллий солиқларнинг қатъий туманларга тушуми бўйича қонуний чегаралар белгилаш лозим. Бу ҳар бир маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳудуд солиқ базасини кенгайтириш, ҳудуд бюджет-солиқ салоҳиятини юксалтиришдан манфаатдорлигини оширади»[7].

2. Қўшилган қиймат солиғи ставкаларини босқичма-босқич пасайтириш зарур. Ставканинг пасайтириш эвазига ялпи ички маҳсулотнинг ошиши натижасида йўқотилган солиқ тушумини қоплаш имконияти мавжуд бўлади.

3. Реал сектор корхоналарида юқори қўшилган қийматли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминловчи инвестицион фаолиятни жадаллаштириш зарур. Ушбу ҳолат ҚҚС бўйича солиқ базасини кенгайтириш учун асос ҳисобланади.

4. Маҳаллий бюджет базага қайта қўшилувчи харажатлар таркибини қисқартириш ва йирик корхоналар учун ихтиёрий ҳомийлик тўловларини тўлиқ фойда солиғи базасидан чегириш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, инвестицион чегирмаларни тубдан қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

5. Худудларда йирик реал сектор корхоналарида асосий воситалар қиймат юқори эканлигида мол-мулк солиғи ставкасининг ошиши билан солиқ юки ошиб бораётганлигини эътиборга олиб, ушбу корхоналарда ишлаб чиқаришда (тижорат мақсадида) фойдаланиладиган ва ишлаб чиқаришда фойдаланилмайдиган асосий воситалардан келиб чиққан ҳолда мол-мулк солиғи ставкаларини табақалаштириш мақсадга мувофиқ. Бу орқали ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситаларга инвестиция қилишни рағбатлантиришга эришилади.

6. Маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлашда субъектлари фаолиятини янада жадаллаштириш лозим. Кичик бизнес субъектлари томонидан яратилган ҳар бир иш ўринлари учун ягона ижтимоий тўловнинг регрессив ставкаларини жорий этиш ва суғурта бадалидан муддатли имтиёзлар татбиқ этиш мақсадга мувофиқ.

7. Худудларда дам олиш ва туристик масканларни мавжудлиги ва бу борада салоҳиятининг юқорилигини эътиборга олиб, туристик базаларни, дам олиш оромгоҳларини ташкил этиш учун инвестицияларни кенгроқ жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Маҳаллий бюджетлар даромадлар манбаини кенгайтириш йўналишлари бўйича қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

- Маҳаллий бюджетлар томонидан молиялаштириш принциплари фойдаланилаётганда уларнинг иккиёклама характериға эға эканлиги, жумладан уларининг айримлари маҳаллий бюджетларининг даромадлар базасини кенгайтириш манбаларидан келиб чиққан ҳолда ва шу маблағлардан оқилона фойдаланишни ҳисобланади.

- Маҳаллий бюджет даромадлар базасини кенгайтиришни инвестицион лойиҳаларни амалға ошириш ҳиобидан даромадларни кўпайтириш ва худудлардаги мавжуд муаммоларни ҳал қилишни иборат.

- Маҳаллий бюджетлар даромадлари барқарорлиги таъминлаш, маҳаллий бюджетлар зиммасига юклатилган вазифалар маблағ билан таъминлаш мақсадида республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасида корхоналардан олинадиган фойда солиғи ва жисмоний шахслар даромад солиғини муайан улушларда тақсимланишини жорий қилиш лозим.

Маҳаллий бюджет даромадларини оширишда саноат ишлаб чиқариш корхоналарини ошириш ҳисобига солиқ солинадиган базани кенгайтириш, “худудларни солиқ потенциали” тушунчасини солиқ қонунчилигига киритиш муҳим ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси. 3-модда Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-1-сон; 25.12.2019 й., 03/19/597/4193-сон
2. <http://elibrary.ru/item.asp?id=23215211>
3. Қиёсов Ш. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш муаммолари//Молия журнали. –Т.: 2014. - №1. – Б. 36-40.
4. Маълумотлар асосида тадқиқотчи томонидан тайёрланди.
5. Қиёсов Ш. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантириш муаммолари//Молия журнали. –Т.: 2014. - №1. – Б. 36-40.
6. <http://elibrary.ru/item.asp?id=23215211>
7. <http://elibrary.ru/item.asp?id=22903436>

УЎК 338.27

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АВТОМОБИЛЬ БИЗНЕСИДА СЕРВИС ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА УЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ АЛГОРИТМИ

Д.Р.Саидов, PhD, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада автомобиль бизнесида сервис хизматлари кўрсатишини қўллаб қувватлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари, амалға ошириш алгоритми ва автосервис кластери моделлари ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: автосервис, хизмат сифати, маҳаллийлаштириши, ташкилий-иқтисодий механизм, автосервис кластери.

Аннотация. В данной статье разработана организационно-экономический механизм поддержки оказания сервисных услуг, алгоритм реализации и модель автосервисного кластера.

Ключевые слова: автосервис, качество обслуживания, наличие автомобиля, филиал автосервиса, средний размер домохозяйства.

Abstract. In this paper developed organizational and economic mechanisms of support for provision of service services in automobile business, implementation algorithm and models of car service cluster.

Key words: car service, service quality, car service, service quality, localization, organizational and economic mechanism, car service cluster.

Мамлакатимизда автомобиль бизнеси муҳим ва анча мунозарали соҳалардан бўлиб, кейинги даврда аҳоли даромадларини ошириш, шунингдек, аҳолини пул маблағларини жамғариш ва унинг инфляциядан ҳимоялашда автомобиль ва уй-жойдан фойдаланаётганлиги буларга бўлган талабни юқори суръатларда оширишга сабаб бўлмоқда. Натижада бу бир томондан автомобиль ишлаб чиқариш ҳажми ва ассортименти ошириш масаласини ечишни талаб қилса, бошқа томондан автомобиль бизнесида сервис хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳукуматимиз томонидан бу борада қатор чора-тадбирлар амалга оширилаётган, хусусан турли хорижий компанияларни маҳаллий бозорга киритилаётганлигига қарамадан бозордаги кескинликни тўлақонли бартараф этиш имкони бўлмаяпти. Жумладан ҳали бугунга қадар миқозларни автомобиль харид қилишда навбатларни мавжудлиги, автомабилни ойлаб кутиш қабили соҳа ривожини таъминлаш лозимлигини асослайди.

Ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда аҳолини автомобиль билан таъминлашнинг кескин суръатларда ўсиши автомобиль бизнесида сервис хизматлари ҳажми ва сифатини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштиришни талаб қилади. Келтирилганларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқотимизнинг мазкур параграфида автомобиль бизнесида сервис хизматлари ҳажми ва сифатини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш масалалари қараб чиқилган. Тадқиқотларимиз натижалари ва мамлакатимизда автомобиль бизнеси ривожининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйдаги механизмлардан фойдаланишни таклиф қилганмиз (1-расм).

Дилерлик тармоқларини ташкил этиш, яъни ҳудудларда дилерлар сонини ошириш ва улар орасида рақобат курашини шакллантириш алоҳида эътибор қаратилаётган муаммолардан бири ҳисобланади.

Тажрибаларга кўра автомобиль бизнесида сотув ва сотувдан кейинги умумий сервис хизматлари сифатини оширишнинг муҳим ташкилий механизми бу албатта дилерлик идентификация тизимини ўрнатиш бўлиб, у дилерлик маркази очувчи номзодларга расмий дилер мақомини беришнинг ажралмас қисми бўлиши талаб қилинади. Мазкур тизим автомобиль бизнесида сервис хизматларини юқори поғонага олиб чиқади ва маълум стандартларга жавоб беришини таъминлайди.

Миқозларга хизмат кўрсатишнинг барча дилерлик тармоқлари учун ягона стандартларини шакллантириш қуйдаги вазифаларни ҳал қилиш имконини беради:

- автомобиль ёки унинг эҳтиёт қисмларини сотиш ёхуд миқозга кўрсатиладиган барча сервис хизматларидаги мавжуд операцияларни унификациялаш;
- салоҳиятли миллий ва хорижий миқозлар ўртасида дилерлик корхонаси имиджини шакллантириш;
- мавжуд ва салоҳиятли миқозлар билан бевосита мулоқот қилувчи ҳамда сервис хизматларини кўрсатувчи ходимларини муайян малака даражасида бўлишини таъминлаш;
- кафолатли сервис хизматлари шакллантириш ва жавобгарликни таъминланиши.

1-

расм. Автомобиль бизнесида сервис хизматлари сифатини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари

Манба: муаллиф ишланмаси

Мамлакатимизда автомобиль бизнеси ривожининг мавжуд шароитида сервис хизматларини ривожлантиришда дилерлик тармоқлардан ташқари қатор ташкилий механизмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки дилерлик тармоқларини ташкил қилиш анча мураккаб жараён ва кўп харажат талаб қилиб уни бирданига амалга ошириш имконсиз. Бундан ташқари автомобилларга сервис хизматлари бозорида рақобат курашини таъминлаш автомобилларга техник хизмат кўрсатиш станцияларини, сервис хизматларини кўрсатувчи йирик корхоналар тармоғини ташкил қилиш, сотувдан кейинги сервис хизмат кўрсатишни такомиллаштиришни талаб қилмоқда. Бу каби ташкилий механизмлардан фойдаланиш мавжуд дилерлик корхоналаридаги ўзига хослик туфайли таъминланаётган монополлик хусусиятини камайтиришга хизмат қилади. Хусусан, кафолатли муддат мобайнида сервис хизматлари кўрсатиш бўйича шакллантирилган сунъий монополияларга барҳам беришни таъминлайди. Келтириб ўтилган кўринишдаги сервис хизматлари кўрсатувчи корхоналарни шаклланиши, автомобиль ишлаб чиқарувчиларнинг уларга ҳам кафолат муддатида белгиланган стандартлар асосида сервис хизматлари кўрсатиш ҳуқуқини бериш имкониятини яратади.

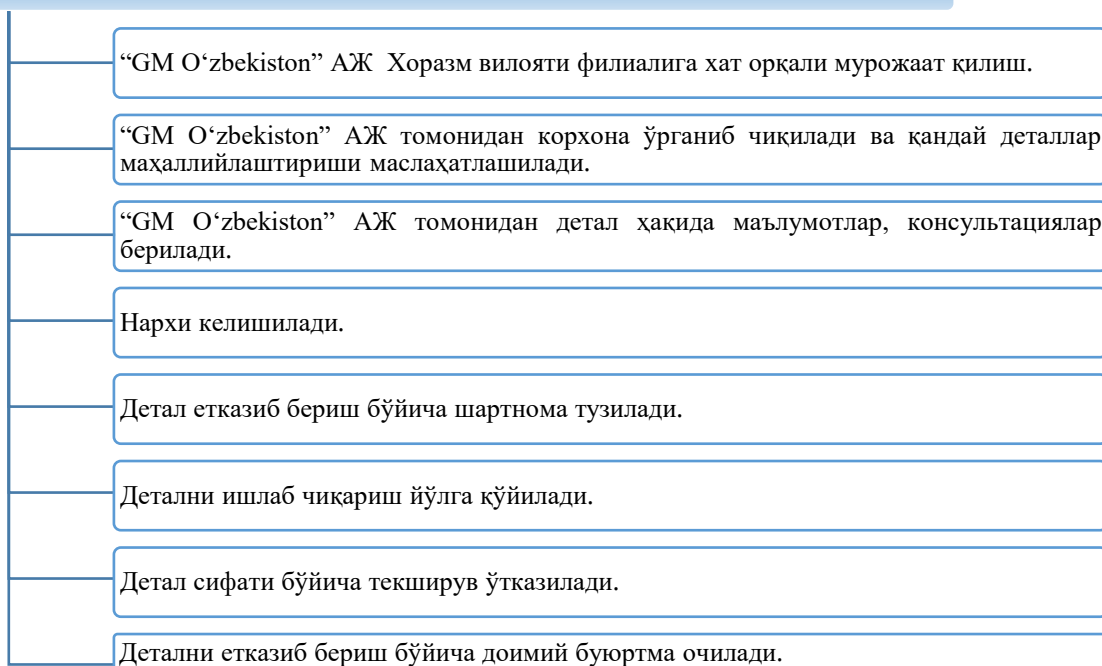
Ушбу соҳада ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда ҳар бир сервис хизмати кўрсатилган автомобиль учун унинг паспортини шакллантириш сифатни таъминлашга ва субъектлар фаолиятини баҳолаш имкониятини яратиб беради. Натижада, автомобиль ишлаб чиқарувчилар учун кафолатланган даврда сервис хизмати кўрсатувчиларни танлаш имконияти яратилади ва сервис хизматлари бозорида рақобат кураши таъминланади. Бундан ташқари автомобилни сервис хизматлари кўрсатиш бўйича паспортини яратилиши муҳим ижтимоий муаммо ҳисобланган, яъни иккиламчи бозордаги ассимметрик ахборотни йўқотишга ёрдам беради.

Автомобиль бизнесида сервис хизматлари сифатини оширишнинг ташкилий механизмларидан яна бири ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳисобланади. Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш орқали қуйидагиларга эришилади:

- Ўзбекистонни жаҳон ва миллий автомобиль бозоридаги мавқеини сақлаб қолиш;
- мамлакатда импорт ҳажмини камайтириш ва ишлаб чиқарилаётган автомобиллар таннархини пасайтириш;
- автомобиль ишлаб чиқарувчилари учун танлов имкониятини яратиш ва бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришда рақобатни шакллантириш;
- миқозларга таклиф қилинаётган автомобилларнинг товар номенклатураси ва ассортименти кенгайтириш;
- бошқа дилерлик марказлари моделлари автомобилларининг эҳтиёт қисмлари билан унификациялаш.

Бироқ шундай бўлишига қарамасдан автомобиль ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш даражаси, ички бозорда истеъмолчилар талабини тўлақонли қондириш борасида ҳалигача бир қатор муаммолар мавжуд. Маҳаллийлаштириш ҳам анча мураккаб жараён бўлиб, қатор босқичларни босиб ўтишни талаб қилади. Хоразм вилоятида автомобиль бозори ривожига ҳудудда ягона бўлган Питнак автомобиль ишлаб чиқариш заводи маълумотларига таянган ҳолда маҳаллийлаштириш босқичларини келтириб ўтамиз (2-расм).

МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИ ҚУЙИДАГИ ТАРТИБДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИ:

2-расм. Маҳаллийлаштириш жараёнини амалга ошириш босқичлари

Манба: муаллиф ишланмаси

Келтириб ўтилган босқичлардан маълум бўлишича, маҳаллийлаштиришда “GM O‘zbekiston” АЖ Хоразм вилояти филиалига хат орқали мурожаат қилишнинг келтирилиши, бозорда монополиянинг ва сунъий тўсиқлар мавжудлигидан далолат беради. Шунингдек, нархни келиши босқичининг мавжудлиги бозорнинг муҳим хусусияти бўлган эркин нарх белгилаш имкониятини йўққа чиқаради. Бироқ ишлаб чиқарилган деталнинг истеъмолчисининг мавжудлиги рискни камайтиради. Умумий ҳисобда маҳаллийлаштириш жараёнидаги босқичларни камайтириш ва соддалаштириш талаб қилинади.

Маҳаллийлаштиришдаги мавжуд вазиятни тўлақонли ўрганиш ва муаммоларни аниқлаш мақсадида ушбу жараённинг мавжуд ҳолатига қисқача тўхталиб ўтилди (1-жадвал).

2020 йилда “GM Uzbekistan” автомобиль ишлаб чиқариш компаниясининг Хоразм вилояти Питнак филиалида “Damas” автомобиллари бутловчи қисмларини маҳаллийлаштириш даражаси

№	Бутловчи қисм номи	Фойдаланиладиган жами бутловчи қисмлар сони	Маҳаллийлаштирилган бутловчи қисмлар сони	Маҳаллийлаштириш даражаси
1	Штампланган бутловчи қисмлар	357	183	51,2
2	Пластмасса бутловчи қисмлар	124	70	56,4
3	Электр бутловчи қисмлар	63	20	31,7
4	Резина бутловчи қисмлар	91	9	10
5	Агрегат ва узеллар	45	16	35,5
6	Майда металл бутловчи қисмлар	302	3	1,0
7	Наклейка ва бошқа бутловчи қисмлар	25	22	88
	Жами	1007	323	32,1

Манба: Муаллиф ишланмаси

Тадқиқотларимиз натижаларига кўра маҳаллийлаштириш даражаси наклейка ва бошқа бутловчи қисмларда энг юқори қийматни ташкил қилиши аниқланди. Бироқ, бошқа томондан ушбу бутловчи қисмларнинг жамига нисбатан улуши анча паст яъни, жами 1007 танинг 25 таси, яъни 2,5 фоизга тўғри келади. Натижада автомобиль ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган 25 та наклейка ва бошқа бутловчи қисмларнинг 22 тасини маҳаллийлаштирилиши энг юқори улушни таъминлаган.

Бутловчи қисмларни маҳаллийлаштириш даражасини таркибий жиҳатдан қараб чиқиш асосида аниқланган хулосаларга кўра ушбу йўналишдаги ишларни талаб даражасида дейиш қийин. Маҳаллийлаштиришдаги энг юқори улуши автомобиль ишлаб чиқаришда иккиламчи аҳамиятга эга бўлган маҳсулотларга тўғри келмоқда.

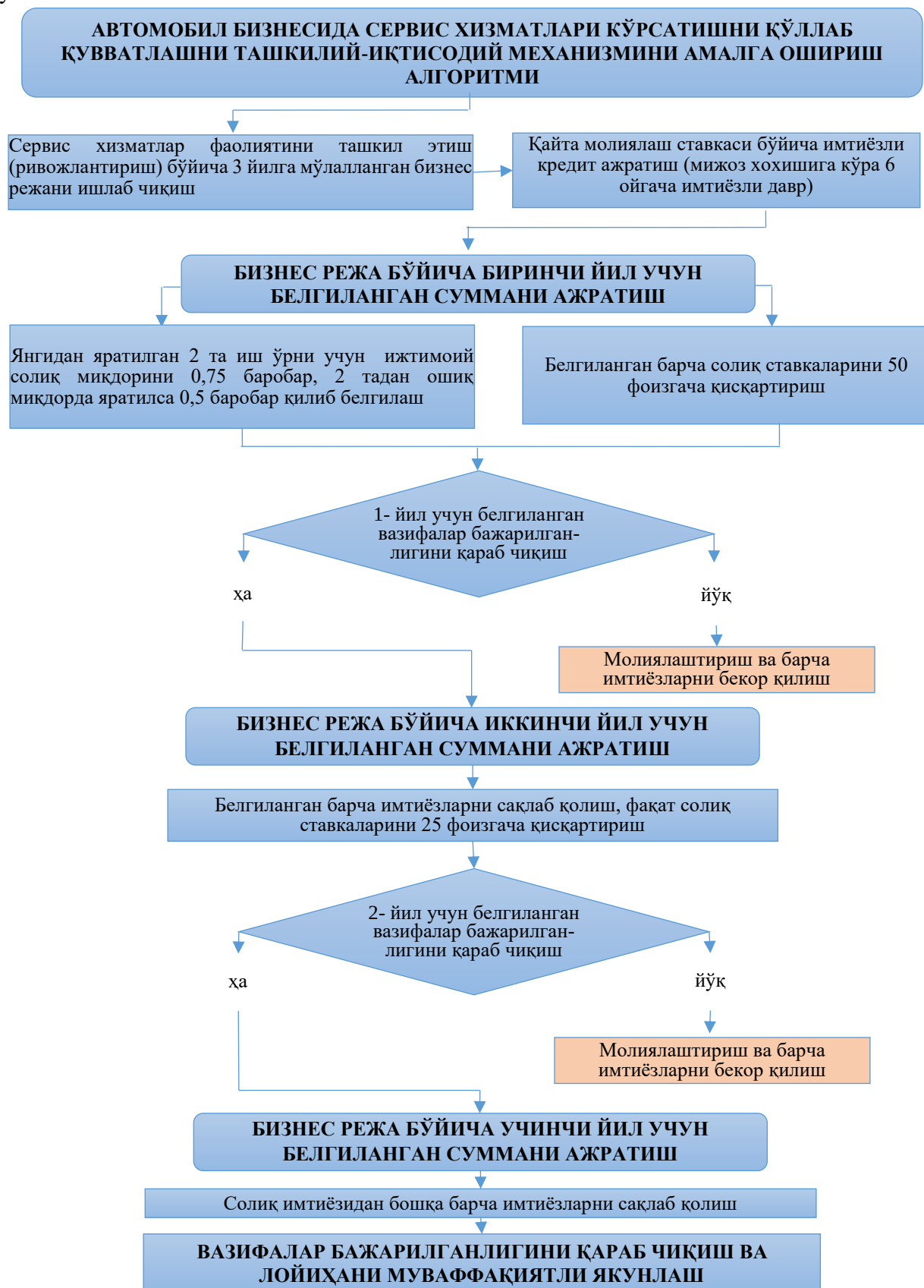
Бизнинг тадқиқотларимиз натижаларига кўра, “GM Uzbekistan” автомобиль ишлаб чиқариш компаниясининг Питнак филиалида автомобиль ишлаб чиқаришда муҳим бўлган бутловчи қисмларда эса маҳаллийлаштириш даражасини пастлигича қолаётганлигини кузатиш мумкин. Шу сабабли, яқин истиқболда диверсификация жараёнларини кучайтириб ва илмий техник тажриба конструкторлик ишларига эътиборни қаратган ҳолда автомобиль ишлаб чиқаришда муҳим бўлган деталларни маҳаллийлаштиришга эътиборни қаратиш, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайитиш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида келтириб ўтилган ташкилий механизмларни ҳаётга тадбиқ этиш учун аввало уларнинг молиявий дастаклар билан қўллаб-қувватлаш, яъни бир вақтни ўзида молиявий механизмларни ҳам такомиллаштириш талаб қилинади. Фикримизча автомобиль бизнесида сервис хизматларини ташкил қилиш учун имтиёзли кредитлар ажратиш ушбу йўналишдаги субъектлар фаолиятини легализациялаш, кенгайтириш, техник технологик жиҳатдан қуролланганлик даражасини оширишга хизмат қилади. Натижада автомобиль бизнесида сервис хизматлари кўрсатиш сифатини янги босқичга кўтариш имконияти яратилади.

Аммо кўзланган мақсадга эришиш учун имтиёзли кредитлар ажратишни ўзи етарли бўлмайди, балки ушбу йўналишда фаолият кўрсатаётган субъектлар учун солиқ имтиёзлари ва таътиллари ташкил этишдан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Дастлабки даврда солиқ таътиллари берилиши субъектларни ўз фаолиятини легаллаштиришга бўлган қизиқишини ортишини таъминлайди. Бунинг натижасида сервис хизматлари кўрсатувчилар ҳисобида ортиқча маблағни тўпланиши, уларни ўз фаолиятини тез ва барқарор ривожлантириш имкониятини яратади.

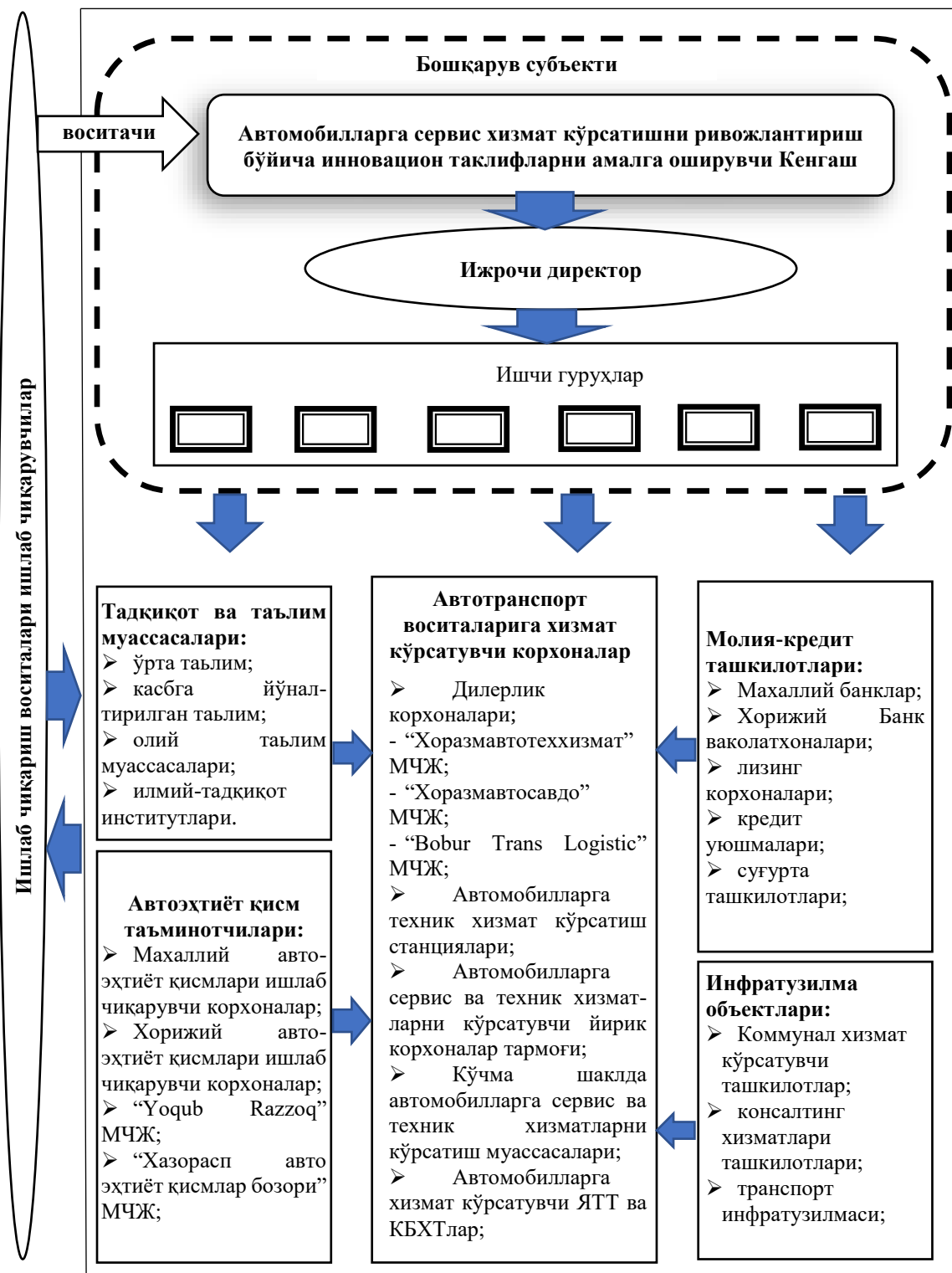
Тадқиқот натижаларига кўра мамлакатимиз ва унинг минтақаларида автомобилларга сервис хизматлари кўрсатувчи комплекслар, яъни барча турдаги сервисларни кўрсатиш имкониятига эга бўлган йирик хизмат кўрсатувчи корхоналар етишмаслиги кузатилади. Фикримизча автомобиль бизнесининг мавжуд ривожланиш даражасида бу каби комплексларга талаб ошиб боради. Бошқа томондан эса улар дилерларлик марказларидаги сервис хизматларига рақобатчи сифатида майдонча чиқиб бозор қонунлари ишлашига ёрдам беради. Комплексларни ташкил этишда молиялаштириш манбаларини топиш масаласини

ечиш учун лизинг хизматлари ролини ошириш энг мақбул ечимлардан бири сифатида қараш мумкин.

3-расм. Автомобиль бизнесида сервис хизматлари сифатини юксалтиришни қўллаб қувватлашни ташкилий-иқтисодий механизмини амалга ошириш алгоритми

Манба: муаллиф ишланмаси

4-расм. Автосервис кластер модели
Манба: муаллиф ишланмаси

Иқтисодий механизмлардан яна бири бу автомобилларга сервис хизматлари кўрсатишни ривожланишида суғуртанинг ролини ошириш, яъни суғурта компаниялари ва сервис хизматлари кўрсатувчи корхоналарни ҳамкорликдаги тараққиётини таъминлашдир. Ўзбекистонда ҳозирги кунда суғурта бозорида мавжуд бўлган ҳайдовчи мажбурияти суғуртаси ва автомобиль суғурта полисини суғурта компаниялари томонидан таклиф этилиши учун улар аввало қайсидир сервис хизматлари кўрсатувчи корхона билан шартнома тузишини ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўларди. Бу ўз навбатида суғуртага бўлган ишончни оширади,

сервис корхоналарнинг доимий мижозларга эга бўлишини таъминлайди, истеъмолчи нуктаи назаридан тасодифий зарарларни қоплашда кўзда тутилмаган сарф харажатларни олдини олади.

Автомобилларга сервис хизматлари кўрсатишда аутсорсинг хизматларини йўлга қўйиш харажатлар ва бошқарувни оптимallasштириш, малакали кадрлар билан таъминланганлик муаммоларни ҳал қилиш, технологик ҳамкорликни йўлга қўйиш каби қатор имкониятларни яратиб беради. Бу эса кўрсатилган сервис хизматлари сифатини ва корхона рақобатбардошлигини оширади.

Автомобиль бизнесида сервис хизматлари сифатини ошириш учун таклиф қилинган ташкилий-иқтисодий механизмлардан фойдаланган ҳолда автомобилларга сервис хизматлари кўрсатишни қўллаб қувватлашни ташкилий иқтисодий механизмини таклиф қилиб ўтмоқчимиз (3-расм).

Таклиф қилинаётган механизм Ўзбекистон Республикаси ва унинг ҳудудларида, хусусан Хоразм вилояти автомобиль бозорида сервис хизматларини ривожлантириш, рақобат курашини шакллантириш, соҳада ноқонуний фаолият кўрсатаётган субъектлар фаолиятини иқтисодий механизмлардан фойдаланган ҳолда легallasштириш ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга хизмат қилади.

Бунда автомобилларга сервис хизматларини кўрсатиш билан шуғулланишни хоҳловчи ёки олдиндан шу соҳада шуғулланаётган субъектга белгиланган шартлар асосида имтиёзли кредит ажратилади. Кредитни ажратиш босқичма-босқич амалга оширилиб ҳар бир босқич муваффақиятли тугагандан кейингина кейинги босқичга ўтилади. Шунингдек, кредит ажратилган муддатда улар фаолиятини қўллаб қувватлаш учун турли ташкилий иқтисодий механизмлардан фойдаланилади.

Биринчи йили субъект янгидан ташкил қилиниб иккита иш ўрни яратса, ёки фаолият юритаётган субъект ишчилар сонини иккитага оширса ушбу ишчилар учун тўланадиган ягона ижтимоий тўлов 0,75 фоизгача қисқартирилади. Агар яратилган иш ўринлари сони иккитадан ошиқ бўлса унда 0,50 фоизгача қисқартирилади. Фаолиятини янгидан ташкил қилган субъектлар учун барча солиқ тўловлари 50 фоизга камайтирилган миқдорда белгиланади.

Биринчи йил учун режа бўйича белгиланган вазифалар тўлиқ ва муваффақиятли якунланганлиги аниқланганидан кейин иккинчи йил учун молиялаштириш амалга оширилади. Иккинчи йили ҳам юқорида белгиланган имтиёзлар сақланиб қолинади, яъни янгидан яратиладиган ишчилар учун ягона ижтимоий тўлов миқдори камайтирилади, фақат солиқ имтиёзи 50 фоиздан 25 фоизгача камайтирилади.

Иккинчи йил учун белигиланган вазифалар ҳам тўлиқ бажарилганлиги маълум бўлгандан кейин учинчи йил учун режалаштирилган вазифаларни бажариш учун молиялаштириш амалга оширилади. Учинчи йилга келиб солиқ имтиёзи бекор қилинади, бошқа имтиёзлар сақлаб қолинади. Учинчи йил бўйича режалаштирилган вазифалар ҳам тўлиқ ва муваффақиятли бажарилганидан кейин лойиҳа тугатилади.

Фикримизча, юқорида келтириб ўтилган ташкилий-иқтисодий механизмлардан фойдаланиш мамлакатимиз ва унинг ҳудудларида автомобиль бизнеси, жумладан уларга турли йўналишлардаги сервис хизматлари кўрсатишни ривожланишини таъминлайди. Шунингдек, соҳадаги муҳим муаммолардан бири бўлган рақобат курашини шакллантиришга хизмат қилади. Ушбу соҳада фаолият юритаётган субъектлар фаолиятини легallasштиришга имконият яратиб беради.

Келтириб ўтилган ташкилий-иқтисодий механизм автомобилларга сервис хизматлари кўрсатувчи йирик корхоналарни шакллантириш, улар ўртасида ўзаро ҳамкорликни таъминлашга хизмат қилган ҳолда автосервис кластерларини тузилишига хизмат қилади. Шу сабабли автосервис кластерини шакллантиришнинг қуйидаги моделини таклиф қилганмиз (4-расм).

Хоразм вилоятида автосервис хизматларини таклиф қилувчи мавжуд субъектлар ҳамда, касбга йўналтириш ва илмий фаолият муассасаларини мужассамлашуви асосида автосервис

кластер моделини ташкил қилиш соҳа ривожига тўсқинлик қилаётган қатор муаммоларни ечишга хизмат қилади.

Ушбу кластер сервис хизматлари кўрсатишда қатнашувчи субъектларни ишлаб чиқариш омиллари, зарурий автоэҳтиёт қисмлари билан таъминлашдаги муаммолар бартараф этилади. Бундан ташқари молия – кредит ташкилотларининг кластер таркибида ўрин олиши автосервис корхоналарини замонавий ускуналар билан жиҳозлашдаги қулайликларни келтириб чиқаргани ҳолда кўрсатилаётган сервис хизматлари сифати ва рақобатбардошлигини оширади.

Ўрганишларимиз натижаларига кўра автосервис хизматларини кўрсатишдаги жиддий муаммолардан бири бу малакали кадрларни етишмаслиги, уларнинг кўпчилигини ҳеч қандай малака сертификатига эга эмаслигидир. Тадқиқот ва таълим муассасалари билан сервис хизматлари кўрсатувчилар орасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаш назария ва амалиёт уйғунлигини таъминлашга хизмат қилгани ҳолда соҳа учун зарурий малака ва кўникмага эга бўлган кадрларни етиштириб беришга хизмат қилади. Бундан ташқари автосервис хизматларини кўрсатувчи субъектлар фаолиятини ривожлантиришда уларни турли ташкилий-иқтисодий механизмлар асосида қўллаб-қувватлаш, шунингдек, жараёнда қатнашувчи турли соҳа субъектларини ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятини ташкил қилган ҳолда автосервис кластерларини шакллантириш соҳадаги норасмий сектор улушини камайтириш, кўрсатилган хизматлар сифатини ошириш, истеъмолчилар ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш каби қатор ижобий натижаларни таъминлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлари рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармони// lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги фармони// lex.uz
3. Волгин В.В. Автосервис: организация, управление, анализ. М.: Дашков и К, 2008. 565 с.
4. Иванов В.В., Богаченко П.В. Автомобильный менеджмент. М.: Инфра- М, 2009. 430 с.
5. Қодиров Т.У. Автомобиль транспорти рақобатдошлиги: ташкилий-иқтисодий механизмлар. Монография.-Т.: Фан ва технология, 2014. - Б. 175.;
6. https://www.plastinfo.ru/information/news/46869_18.01.2021
7. <http://greenway.icnet.ru/cars-sales-actual-world.html>;
8. <https://www.acea.be/>;

УЎК 338.43

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДА ҚУЛАЙ ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

А.Б.Сарыбаева, ўқитувчи, Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада кичик бизнес тармоқларига инвестицияларни жалб этишнинг такомиллаштириш йўллари ва истиқболлари ва хорижий инвестицияларни жалб этишда қулай инвестицион муҳитдан самарали фойдаланиш истиқболлари ҳақида фикр ва мулоҳазалар келтирилган.

Калит сўзлар: Хорижий инвестиция, инвестицион муҳит, кичик бизнес, инвестицион фаолият, иқтисодий фаолият, инвестицион жозибадорлик, самарадорлик

Аннотация. В данной статье представлены идеи и мнения о путях и перспективах повышения инвестиционной привлекательности в секторах малого бизнеса и перспективах эффективного использования благоприятного инвестиционного климата при привлечении иностранных инвестиций.

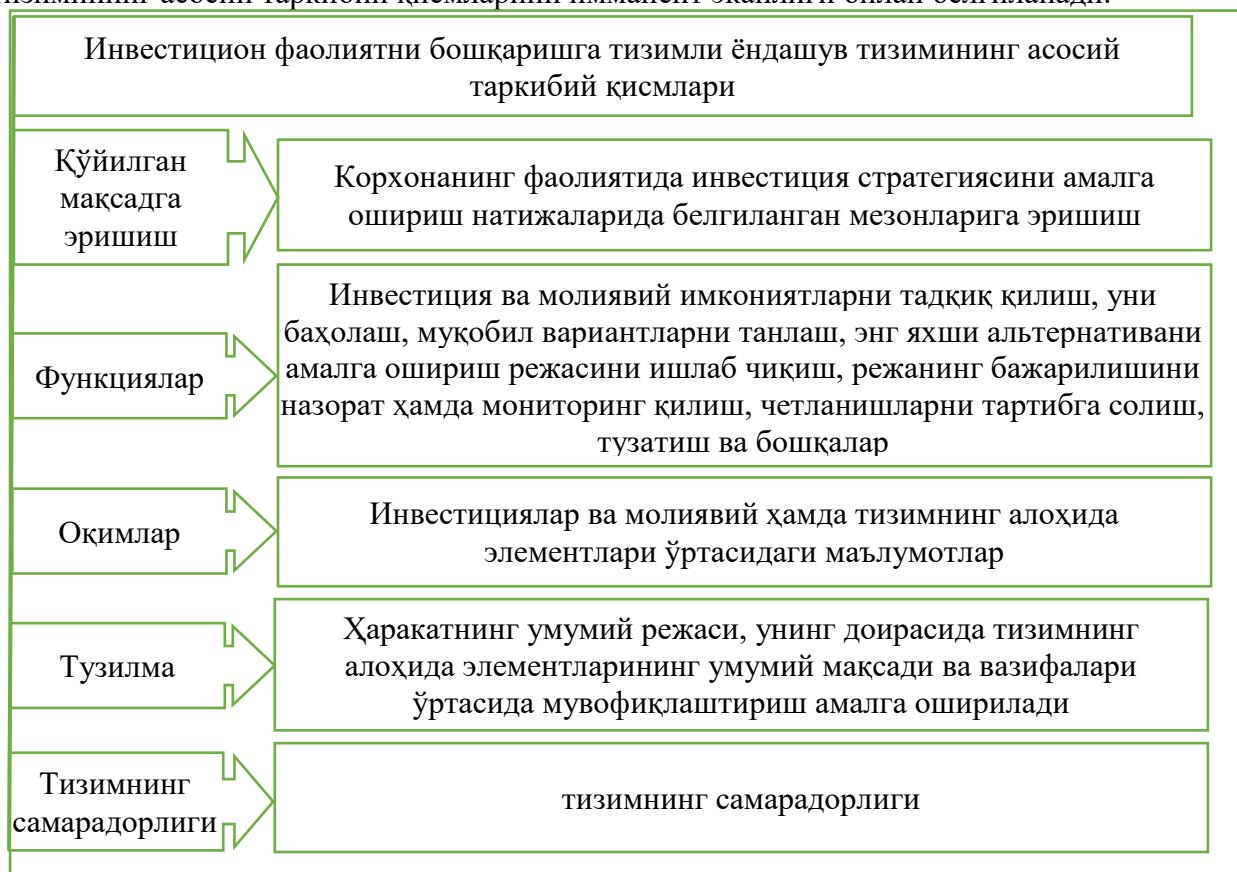
Ключевые слова: Иностранные инвестиции, инвестиционная среда, малый бизнес, инвестиционная деятельность, экономическая деятельность, инвестиционная привлекательность, эффективность.

Abstract. This article presents ideas and opinions about the ways and prospects of improving investment attraction in small business sectors and the prospects of effective use of the favorable investment climate in attracting foreign investment.

Key words: Foreign investment, investment environment, small business, investment activity, economic activity, investment attractiveness, efficiency

Кириш. Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг ҳал қилувчи омили сифатида инвестиция фаолиятининг ўрни муттасил ортиб бормоқда ва замонавий шароитда кичик бизнес субъектлари учун устувор йўналиш ҳисобланади. Мақсадли инвестиция фаолияти кичик бизнес субъектларининг ҳар қандай тармоғини ривожлантиришнинг зарурий шартидир. Шу билан бирга, корхоналарнинг самарали иқтисодий фаолияти маълум даражада инвестициялар шакллари ва ҳажмига боғлиқ, чунки улар корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини янги илмий-техника базаси асосида шакллантиради яъни, улар техник тараққиётнинг ўсишини рағбатлантиради, бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлайди ва микро ва макро даражада иқтисодий фаолият кўрсаткичлари сифатини оширади.

Инвестицион фаолиятни бошқаришнинг самарали тизими корхона ривожлантиришнинг умумий иқтисодий стратегиясини амалга оширишни етарли миқдорда инвестиция ресурслари билан, аниқ белгиланган шартларда, минимал харажатлар ва мақбул даражадаги хавф билан унинг инвестицион жозибадорлигини таъминлашга қодир. Бу эса ушбу тизим орқали кичик бизнес субъектларининг инвестиция фаолиятини бошқаришнинг асосий мақсади ҳисобланади. Инвестицион фаолиятни бошқаришга тизимли ёндашув тизимининг асосий таркибий қисмларини имманент эканлиги билан белгиланади.

1-расм. Инвестицион фаолиятни бошқаришга тизимли ёндашув тизимининг асосий таркибий қисмлари

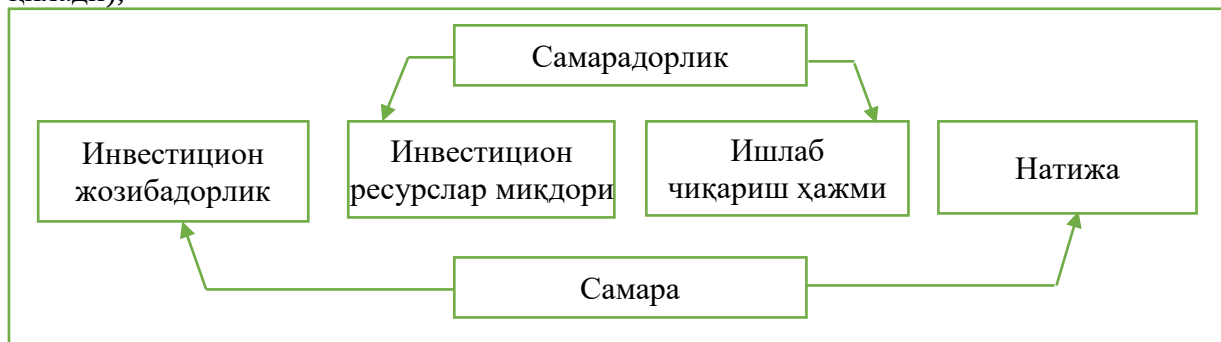
Инвестицион фаолиятни бошқаришга тизимли ёндашув зарурати тизимнинг асосий таркибий қисмлари унда имманент эканлиги билан белгиланади: мақсадли мақсад (қўйилган мақсадга эришиш); функциялар (инвестиция ва молиявий имкониятларни тадқиқ қилиш ва баҳолаш, муқобил вариантларни танлаш, энг яхши альтернативани амалга ошириш режасини ишлаб чиқиш, режанинг бажарилишини назорат қилиш ва мониторинг қилиш, четланишларни тартибга солиш ва тузатиш ва бошқалар); оқимлар (инвестициялар ва молиявий ва тизимнинг алоҳида элементлари орасидаги маълумотлар); тузилма (ҳаракатнинг умумий режаси, унинг

доирасида тизимнинг алоҳида элементларининг умумий мақсади ва вазифалари ўртасида мувофиқлаштириш амалга оширилади); тизимнинг самарадорлиги (исталган натижани олиш).

Шунинг учун кичик бизнес субъектларининг инвестиция фаолиятини бошқаришнинг самарали тизими самарали бўлиши керак. Ҳар бир мижоз ўз мақсадларига эришиш учун инвестиция жозибadorлиги бўйича инвестор - келажакда фойда олиш учун мумкин бўлган инвестиция вариантларини ишлаб чиқиш ва асослаш, улардан самарали фойдаланишни таъминлаш; корхона - инвестиция жозибadorлигини ошириш, инвестицияларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш натижаларидан фойдаланади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш корхонасининг инвестицион жозибadorлигини шакллантиришнинг яна бир муҳим шarti унинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигидир. Корхонанинг инвестиция фаолияти самараси ва самарадорлиги ўртасидаги боғлиқлик шаклда кўрсатилган (2-расм).

Шуни таъкидлаш жоизки, корхонанинг инвестицияларни бошқариш тизими ўзига хос элементларга эга, уларнинг мавжудлиги унинг яхлитлигини ва улар ўртасидаги самарали ўзаро боғлиқликни таъминлайди. Унинг энг муҳим элементлари тўғрисида Stetsyuk куйдагилардан иборат:

эҳтиёж (ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини амалга ошириш зарурати ҳар хил турдаги иктисодий ресурслар, хусусан, инвестицион ресурслар билан таъминлашни талаб қилади);

2-расм. Корхонанинг самарадорлиги ва инвестиция фаолияти самарадорлиги ўртасидаги боғлиқлик

мотив (инвестиция ресурсларининг вақтинчалик ва фазовий ҳаракати ва уларни инвестиция ресурсларининг трансформацион сифатини қўллаган ҳолда корхонада маҳаллийлаштириш);

мақсад (корхонанинг инвестиция стратегиясини амалга ошириш, унинг фаолияти натижаларининг белгиланган (режалаштирилган) мезонларига эришиш);

объект (корхонанинг инвестиция ресурслари);

субъект (инвесторлар);

мақсад (мавжуд инвестиция ресурсларини оқилона жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш);

тамойиллар (тизимли ёндашув, яхлит тизим, жорий бошқарувнинг стратегиклиги ва ҳаракатчанлиги, амалга ошириш сценарийларининг ўзгарувчанлиги, самарадорликка ҳамда инвестиция жозибadorлигига эътибор);

вазифа (ишлаб чиқариш ва инвестиция фаолияти учун инвестиция ресурсларининг ўз вақтида ҳамда етарли ҳажмини таъминлаш);

шакллар (инвестиция ресурсларининг сифат таркиби ва уларни шакллантириш манбалари);

усуллар (ўзини-ўзи таъминлаш, аралаш молиялаштириш, давлат инвестициясини қўллаб-қувватлаш, имтиёзли солиққа тортиш, олинган натижаларни ҳар томонлама баҳолаш, таҳлил қилиш ва изоҳлаш, режалаштириш ҳамда прогнозлаш, инвестиция ресурслари, харажатлари ва натижаларини тақсимлаш, нархларни белгилаш, инвестиция рискларини бошқариш, суғурта механизмлардан самарали фойдаланиш имконини берувчи воситалар, услублар ва усулларни қўллаш);

маблағлар (ҳажми бўйича етарли бўлган инвестиция ресурсларининг турли манбаларига мақбул кириш учун шароит яратадиган ва уларнинг жалб қилиш харажатларини қоплаш имкониятини яратадиган ижобий соф пул оқимларини яратишни таъминлаш" [1] –деб таъкидлайди. Эътибор қаратадиган бўлсак, муаллиф биз томонимиздан юқорида келтирган инвестицион фаолиятни бошқаришга тизимли ёндашув тизимининг асосий таркибий қисмлари тўғрисида фикр юритганини англаш мумкин.

Кичик бизнес субъектларининг инвестиция фаолиятини бошқариш тизими авваламбор, инвестиция қилиш объектларини аниқлаш, танлаш ва шу асосда инвестиция портфелини, инвестиция дастурлари ҳамда лойиҳаларини шакллантириш, корхонанинг нормал фаолият кўрсатиши ва истиқболли ривожланишининг молиявий шароитларини сақлаш ва яхшилаш вазибаларининг бажарилишини таъминлайди, иккинчидан, дастур ва лойиҳаларни амалга оширишни таъминлаш учун етарли бўлган инвестиция ресурслари манбаларини излаш вазибаларни ҳал қилиши керак.

Корхонани бошқариш тизимида кенг қўлланиладиган энг оддий ва самарали статистик усуллардан бири бу табақаланиш усулидир. Бу усулга кўра маълумотлар табақалаштирилади, яъни қабул қилиш шартларига қараб гуруҳларга бўлинади ва маълумотларнинг ҳар бир гуруҳи алоҳида қайта ишланади. Белгиларига кўра гуруҳларга бўлинган маълумотлар қатламларга бўлинади ва қатламларга бўлиниш жараёни эса табақаланиш деб аталади.

Саноат ишлаб чиқаришининг ошиши, кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқаришининг экологик муаммолари билан чуқурлашмоқда, бу қишлоқ хўжалиги корхоналарининг рақобатбардошлигига ҳам, одамларнинг ҳаёт сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Ишлаб чиқаришни табиий муҳитни сақлаб қолиш деганда инновацион технологик, бошқарув, ҳукукий ва ҳоказо тизимларни жорий этиш бўйича мақсадли фаолият тушунилиши керак. Бу орқали бир вақтнинг ўзида атроф-муҳит сифатини яхшилаш (сақлаш) билан бирга табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имконини берувчи ечимларни беради.

Кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқаришини экологиялаштириш муаммосини самарали ҳал этиш инвестиция ва инновацион фаолиятни экологик йўналтирмасдан туриб мумкин эмас. Шунини таъкидлаш мумкинки, экологик инвестициялар - бу хўжалик фаолиятининг барча жабҳаларида атроф-муҳитга зарарли таъсирни камайтириш имконини берувчи ўзгартирилган ишлаб чиқариш ва бошқарув технологиялари, асбоб-ускуналар, материаллар ва бошқаларга инвестициялар киритилишини назарда тутати.

Кейинчалик, экологик инвестицияларнинг энг кенг тарқалган вариантлари:

- энг юқори экологик стандартларга жавоб берадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга инвестиция қилиш;
- ишлаб чиқаришнинг экологик самарадорлигини ошириш имконини берувчи янги технологияларни жорий этишга сармоя киритиш;
- энергия ресурслари, табиий хом ашё истеъмол даражасини пасайтиришга инвестиция киритиш (анъанавий хом ашёни алмаштириш);
- табиатни экологик йўқ қилиш жараёнларини секинлаштирадиган технологияларга инвестиция қилиш;
- ишлаб чиқаришдаги бузилишларни камайтиришга инвестициялар киритиш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларини камайтиришга сармоя киритиш.

Биз инвестиция объектини танлашда асосий эътиборни кичик бизнес субъектлари маҳсулотларини бевосита ишлаб чиқарувчи ва уни етиштиришдан олинадиган даромад фойдасига қайта йўналтиришни, инвестиция масалаларини ҳал этишда ёндашувларни фарқлашни таклиф қиламиз. Инвестиция ресурслари тақчиллигини бартараф этиш ички ва ташқи молиялаштиришнинг барча мумкин бўлган манбаларини сафарбар қилишни талаб қилади.

Олиб борилган тадқиқотлар шунини кўрсатадики, Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес субъектларининг ички манбаларидан фаол фойдаланиш учун молия-кредит тизимини ва давлат бюджети имкониятларини тиклаш, кичик бизнес субъектларининг молиявий имкониятларини мустаҳкамлаш учун вақт керак. Шу сабабли, яқин келажакда Ўзбекистон

Республикаси иқтисодиётининг бошқа тармоқларидан инвестицияларни ва хорижий кредиторлар ҳамда инвесторларнинг маблағларини жалб қилишда алоҳида долзарбликни кўриш мумкин. Бунинг учун юқорида 2.2-параграфда келтирилган Наманган вилояти кичик бизнес субъектлари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришнинг (1*)-регрессия тенгламаси:

$$KBMH = \frac{AKO^{0,013} * TNE^{0,14} * SMT^{1,24} * e^{15.501525}}{TBS^{2,6}} \quad (1*)$$

ва танланган омилларнинг ҳар бирини $t=19$ га тенг бўлган вақтга боғлиқ тенгламалар тизимидан:

асосий капиталга ўзлаштирилган инвестиция - $AKO'I = -402.1 + 787.3 * t$;

тармоқда бандлар сони - $TBS = 468.3 + 30.8 * t$;

тармоқ экспорти - $TEN = -15.1 + 15.8 * t$;

сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи - $SMT = -1577.9 + 1364.8 * t$ формулаларидан фойдаланган ҳолда Наманган вилояти кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ҳажмининг кўп омилли прогнозини аниқлаймиз (1-жадвал).

1-жадвал

Наманган вилояти кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ҳажмининг кўп омилли прогнози

Йиллар	Кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ҳажми, млрд. сўм	Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестиция, млрд. сўм	Тармоқда бандлар сони, минг киши	Тармоқ экспорти, млн. АҚШ доллари	Сотилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи, млрд. сўм
2022	25292,0	13769,3	1022,7	269,3	22988,5
2023	25188,3	14556,6	1053,5	285,1	24353,3
2024	25040,9	15343,9	1084,3	300,9	25718,1
2025	24857,7	16131,2	1115,1	316,7	27082,9
2026	24645,5	16918,5	1145,9	332,5	28447,7
2027	24409,7	17705,8	1176,7	348,3	29812,5

Наманган вилояти кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ҳажмининг кўп омилли прогноз қийматларига эътибор қаратадиган бўлсак, 2027 йилга бориб, кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқариш ҳажми 2022 йилга нисбатан 3,6 фоизга қисқариб 24409,7 млрд. сўмга тенг бўлиши кутилмоқда бунга асосий сабаб сифатида бу вақтга келиб тармоқда бандлик даражасини базис йилга нисбатан 22,2 фоизга ўсиб, 1176,7 минг кишига етиши ва маҳсулот таннархини 22,9 фоизга ошиб 29812,5 млрд. сўмга тенг бўлиши билан изоҳлаш мумкин.

Бундай натижани олдини олиш учун мамлакатнинг ўз инвестиция ресурсларини тўплаш чора-тадбирларидан бири сифатида корхонанинг ваколатли банкда солиқ солишдан озод қилинган ва фақат инвестиция мақсадларида корхона фойдаланиладиган ускуналар ва механизмлар сотиб олиш, ишлаб чиқариш объектларини қуриш ва бошқаларга инвестиция ҳисобварақларини очиш ҳуқуқидан фойдаланишни таклиф қилиш мумкин. Хорижий давлатлардан инвесторларни жалб этиш билан бир қаторда кичик бизнес субъектларининг ўзларида ҳам инвестиция имкониятларини кенгайтириш, улардан мақсадли фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш зарур.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар миқдори корхонанинг инвесторлар томонидан очилган иқтисодий салоҳиятини кўрсатади, бу эса ўз навбатида унинг инвестицион жозибadorлиги омилдир. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхонанинг пайдо бўлиши инновацион технологиялар, бошқарув усул ҳамда услубиятлари ва бошқаларни жорий этиш билан бирга кечади, бу эса ўз навбатида кичик бизнес субъектларидан бозорда ўз ўрнини сақлаб қолиш учун технологик ва ташкилий инновацияларни жорий этишни талаб қилади.

Инвестицион фаолиятни фаоллаштириш кўп жиҳатдан стратегик йўналишнинг асослилиги, инвестиция тактикаси, инвестиция муҳити, инвестицион жозибadorлиги ва муайян кичик бизнес субъектлари ишлаб чиқаришига инвестиция киритиш механизми билан белгиланади. Кичик бизнес субъектлари корхоналарини инвестициявий ривожлантириш

бўйича таклиф этилаётган бошқарув чора-тадбирлари ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш ва реал секторни янада самарали ривожлантириш учун зарур бўлган кичик бизнес субъектларига қўшимча инвестиция манбаларини жалб этишга қаратилган.

Ҳар бир корхонада ички манбалар ҳисобидан инвестициялар ўсишини таъминлайдиган комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши зарур, деб ҳисоблаймиз. Улардан асосийлари, бизнингча, кичик бизнес субъектлари корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, унда инновацион технологияларни қўллаш ва уни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳисобига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмини ошириш ҳамда сифатини яхшилашдир.

Хулоса. Маҳсулот таннархини оширилиши асосан ҳозирги кунда корхоналарда фойдаланилаётган авсосий воситаларни янги тежамкор технологиялар ҳамда электр энергиясини етишмаслиги билан боғлиқ бўлиб, бу борада корхоналарда ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишда эътиборга олишлари лозим.

Тадқиқотлар шуни кўрсатади-ки, давлатнинг инвестицион имиджини шакллантириш ҳокимият тузилмаларидаги бюрократия ва коррупция ҳамда турли фондларга “норасмий” йиғимлар билан тўғри келмайди. Инвестицион имиджни шакллантириш бўйича давлат сиёсати тубдан ўзгаришларни талаб қилади ва уни сифат жиҳатидан юқори даражада амалга ошириш зарур. Бунинг учун авваламбор, маҳаллий ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органларининг инвесторларга бўлган муносабатини зудлик билан ўзгартириш лозим.

Хорижий сармояни тартибга солиш мақсадида ишлаб чиқариш тармоқларини тақсимлаш асосини биринчи навбатда миллий иқтисодиётни ривожлантириш ва иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мезонлари ташкил этиши керак, деб ҳисоблаймиз. Ушбу ёндашув асосида хомашё, энергетика корхоналари ва молия соҳасига хорижий инвестициялар чекланиши керак. Бунинг ўрнига миллий иқтисодиётнинг ушбу соҳаларида инвестиция даромадларининг камайиши ички манбалар ҳисобидан қопланиши муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил натижасида аниқланган қўшилиш ва қўшиб олишнинг миллий иқтисодиётга таъсирининг ўзига хос хусусиятлари такомиллаштиришнинг муҳим вазифаларини белгилаб олиш ва уларни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий йўналишларини белгилаш имконини берди. Инвестиция ресурсларининг кириб келишини рағбатлантириш ва ишлаб чиқаришнинг миллий хусусиятини сақлаш зарурати миллий иқтисодиётга билвосита молиявий инвестицияларни жалб қилиш механизмларини ишлаб чиқишнинг мақсадга мувофиқлигини белгилайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Stetsyuk P.A. Conceptual foundations of the formation of the system of management of financial resources of agricultural enterprises / P.A. Stetsyuk// Bulletin of the Sumy National Agrarian University. – No. 1 (24). - 2008. - P. 11-19.
2. Арипов О.А. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солиш ва ишбилармонлик муҳитини ривожлантириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: ТДИУ –Т.: 2020.-72 б.
3. Бирюков В.П. Управление процессами сокращения масштабов теневой экономики в России. Дис. ... канд. экон. наук. – Москва, 2008. – С. 8, 34 – 36.
4. Ибрагимова М.М. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг таркибий ўзгаришлар асосида самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати –Т.: 2018-54 б.
5. Костин А.В. Моделирование, измерение и механизмы возникновения теневой экономики на примере Российской Федерации: дисс.... канд. экон. наук: 08.00.13 / А.В. Костин - Новосибирск, 2014. – 147 л.
6. Купрещенко Н.П. Противодействие теневой экономике в системе обеспечения экономической безопасности России (теоретико-методологический подход). Дис. ... д-ра экон. наук. – Москва, 2008. – С. 19 – 31;
7. Рихсимбоев О.Қ. Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта бизнеснинг устувор йўналишларини эконетрик башоратлаш.: Иқт.фан. номз. дисс. автореф. – Т.: 2002. - 22 б;
8. Салаев С.К. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш: иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: ТДИУ 2008. – 49 б.
9. Сбойлова Л.Е. «Региональная инвестиционная стратегия управления развитием малого предпринимательства (на примере Калининградской области)» Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Калининград-2006.
10. Суянов Д.Х. Кичик бизнес субъектларида бошқарувни ташкил қиш ва унинг самарадорлигини ошириш йўналишлари.иқт.фан.ном.дис.автореф. Тошкент: 2004.-21 б.

МИНТАҚА ЭКСПОРТ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Ғ.А.Саттаров, тадқиқотчи, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада экспорт салоҳиятини ошириш масалалари илгари сурилган, хусусан, экспорт салоҳиятини ошириш жиҳатлари ўрганилиб, Хоразм вилояти минтақасида экспорт салоҳиятини ошириш йўналишлари ҳақида муҳим фикрлар баён этилган.

Калим сўзлар: минтақа, экспорт, салоҳият, экспорт салоҳияти, ташқи савдо, товарлар экспорти, хизматлар экспорти

Аннотация. В данной статье выдвигаются вопросы повышения экспортного потенциала, в частности, изучаются аспекты повышения экспортного потенциала, а также излагаются важные моменты о направлениях повышения экспортного потенциала в регионе Хорезмской области.

Ключевые слова: регион, экспорт, потенциал, экспортный потенциал, внешняя торговля, экспорт товаров, экспорт услуг

Abstract. In this article, the issues of increasing the export potential are put forward, in particular, the aspects of increasing the export potential are studied, and important points about the directions of increasing the export potential in the region of Khorezm region are stated.

Key words: region, export, potential, export potential, foreign trade, export of goods, export of services

Кириш. Бугунги кунда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга эътибор қаратилмоқда. Бу борада унинг муҳим унсури экспорт ҳисобланиб, экспортни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, унинг ҳажмлари барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибини такомиллаштириш бўйича мамлакатда чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бу эса комплекс чора-тадбирлар, ушбу мақсадларда мавжуд ресурс ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан максимал даражада фойдаланиш ўз навбатида коронавирус пандемияси муносабати билан жорий этилган чекловларнинг оқибатларини юмшатиш имконини берди. Ушбу масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг қабул қилинган Қарорида [1] ҳам ўз аксини топган.

Дарҳақиқат, экспортни ривожлантириш орқали экспорт салоҳиятини ошириш республикамиздаги устувор йўналишлардан бири бўлиб қолмоқда. Шундай экан, мамлакатнинг ривожланиши экспорт салоҳиятини ошириш ва ундан самарали фойдаланишга боғлиқдир. Шу муносабат билан бугунги иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида рақобатбардошликни таъминлаш орқали Хоразм вилояти минтақасининг экспорт салоҳиятини таъминлаш долзарб масала бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили. Экспорт салоҳияти миллий рақобатбардошлик сифатида тақдим этилиб, товарларни жаҳон бозорида сотишни амалга оширишга қаратилган. Экспорт салоҳияти ҳар бир давлатга хос тушунча бўлиб қаралади. Давлатнинг экспорт салоҳияти мамлакатнинг мавжуд ресурслари ва уларни жалб қилиш қобилиятига қараб, ташқи бозорда мавжуд бўлиш истикболларини назарда тутди [2]. Экспорт салоҳияти хусусиятларидан келиб чиқиб, турли гуруҳ ва турларга ажратилади. Асосан, экспорт салоҳиятига берилган таъриф қуйидаги салоҳият турларини ўз ичига олади: ички ва ташқи [3]. Ички экспорт салоҳияти экспортга маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар йиғиндисини ўз ичига олади. Ташқи экспорт салоҳияти эса рақобатбардош маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ маркетинг, логистика ва хизмат кўрсатиш фаолиятини ўз ичига олади.

Бугунги кунда корхоналарнинг фаолият йўналиши экспорт ишлаб чиқаришга қаратилиши лозим. Замонавий корхоналарда экспортбоп, сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳамда корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш учун турли усул ва воситалардан фойдаланилади [4]. Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун бизнес-моделларни ўзгартириш, муҳитга мослаштириш, янги моделни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш зарур. Экспорт салоҳияти таркиби унинг тузилмасини акс эттириб,

минтақани ривожланиши учун хос жиҳат бўлиб ҳисобланади. Минтақанинг экспорт салоҳияти тузилмаси рақобатбардош маҳсулотлар билан ташқи бозорга чиқиш ва амалга ошириш имкониятини акс эттиради [5].

Экспорт салоҳиятини амалга ошириш учун фаол ташқи савдо сиёсати зарур бўлиб, бу таркибий қайта қуриш, миллий ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлиги самарадорлигини ошириш ва миллат фаровонлигини ошириш учун самарали восита бўлиб хизмат қилади. Бу борада технологияларни жорий этиш орқали хом ашёни қайта ишлаш даражасини оширишга қаратилган экспорт-иктисодий тармоқларни модернизация қилиш қўллаб-қувватланмоқда, маҳаллий илмий ишланмалар ишлаб чиқаришга фаол жорий этилмоқда ҳамда давлат томонидан ахборот технологиялари молиялаштирилмоқда. Мазкур чора-тадбирлар экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилиб, бу орқали миллий ишлаб чиқариш, саноат ёки корхоналар экспорти учун рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш таъминланади. Экспорт салоҳиятини миллий иқтисодиёт, унинг тармоқлари, тармоқлари ва корхоналар илм-фан ва илмий-техник тараққиёт ютуқларига асосланади.

Минтақа экспорт салоҳияти унсурларига эга бўлиб, қуйидаги қисмлардан ҳам иборат бўлиши лозим:

- ресурс ва хом ашё ресурслари: корхона учун зарур ресурслар мажмуаси;
- ишлаб чиқариш: корхоналар иқтисодий фаолияти умумий натижаси;
- меҳнат: корхона ходимлари хусусиятлари, малака ва таълим даражаси;
- молиявий: умумий молиявий имкониятлар;
- истеъмол: ички ва ташқи бозорларда маҳсулот сотилиши;
- инфратузилмавий: ҳудудий жойлашув ва инфратузилма сифати;
- инновацион: илмий тадқиқот ютуқлари ва уларнинг амалиётга татбиқи;
- институционал: етакчи институтларни ривожланиш даражаси, мулкчилик шакллари ва кичик бизнес соҳаси.

Мазкур йўналишлар минтақаларда экспорт салоҳиятини ошириш йўналишларини ишлаб чиқишни таъминлайди. Шу муносабат билан Хоразм вилояти минтақасининг ўзига хос ривожланиш хусусиятларига асосланиб, иқтисодиётини рақобатбардошлигини ошириш ва алоҳида хусусиятлари ҳисобга олган ҳолда экспорт салоҳиятини таъминлаш зарур.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида иқтисодиёт тармоқлари рақобатбардошликни таъминлаш орқали Хоразм вилояти минтақасининг экспорт салоҳиятини ошириш таъминланмоқда (1-жадвал).

1-жадвал

Хоразм вилояти ташқи савдоси айланмасида экспорт салоҳияти кўрсаткичлари, млн. долларда [6]

Кўрсаткичлар	2010 й.	2012 й.	2014 й.	2016 й.	2018 й.	2020 й.	2022 й.
Ташқи савдо	209,8	247,7	305,5	216,6	272,0	469,3	787,3
Товарлар ва хизматлар, товарлар экспорти	156,2	155,0	139,4	95,6	102,1	169,6	247,0
Товарларни экспорт қилиш (ФОВ баҳосида)	152,2	144,7	126,4	87,7	88,2	160,8	230,6
пахта	130,8	127,5	118,2	52,9	10,9	7,3	0,2
кимёвий маҳсулотлар ва уларнинг маҳсулотлари	-	0,8	0,9	0,8	1,0	1,4	2,1
қора ва рангли металллар	-	-	-	-	0,1	1,3	4,0
энергетика ва нефть маҳсулотлари	-	-	-	-	0,1	-	5,1
машина ва ускуналар	0,3	0,1	-	-	1,5	0,2	0,2
озик-овқат маҳсулотлари	1,8	1,1	3,6	9,6	28,4	53,7	81,6
Хизматларни экспорт қилиш	4,0	10,3	13,0	7,8	13,9	8,8	16,4
қурилиш	-	-	1,5	-	-	-	-
транспорт хизматлари	0,1	4,6	5,3	2,9	6,2	5,0	8,5
саёҳат	1,7	2,7	2,7	2,8	5,0	2,8	4,3
бошқа хизматлар	2,1	3,0	3,3	2,2	2,7	1,0	3,7

Ушбу жадвалга асосан, вилоят бўйича жами ташқи савдо ҳажми 2010 йилда 209,8 млн. долларга тенг бўлган бўлса, 2022 йилга келиб, 787,3 млн. долларни ташкил этган. Шунингдек, ушбу йилларда мос равишда товарлар ва хизматлар, товарлар экспорти ҳажми 156,2 (247,0)

млн. долларни, товарларни экспорт қилиш (ФОВ баҳосида) 152,2 (230,6) млн. долларни ташкил этган. Шулардан, пахта экспорти ҳажми 130,8 (0,2) млн. долларни, машина ва ускуналар экспорти ҳажми 0,3 (0,2) млн. долларни ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари экспорти ҳажми (1,8) 81,6 млн. долларни ташкил этган. Аммо, кимёвий маҳсулотлар ва уларнинг маҳсулотлари, қора ва рангли металллар ҳамда энергетика ва нефть маҳсулотлари экспорти ҳажми 2010 йилда кузатилмаган. Кейинчалик, 2022 йилга келиб, уларни экспорт ҳажми, яъни кимёвий маҳсулотлар ва уларнинг маҳсулотлари ҳажмида 2,1 млн. долларга, қора ва рангли металллар ҳажмида 4,0 млн. долларга ҳамда энергетика ва нефть маҳсулотлари ҳажмида 5,1 млн. долларга етган. Шулар билан бирга, хизматларни экспорт қилиш ҳажми 2010 йилда 4,0 долларга ва 2022 йилда эса 16,4 долларга тенг бўлган. Шундан, келтирилган йилларга мос равишда транспорт хизматлари 0,1 ва 8,5 долларга, саёҳат хизматлар ҳажми 1,7 ва 4,3 долларга, бошқа хизматларни кўрсатиш ҳажми 2,1 ва 3,7 долларга етган.

Вилоятда экспорт салоҳиятини оширишнинг экспорт ҳажмини ошириш мисолида келгуси даврларга мўлжалланган истиқболли дастурлар ҳам ишлаб чиқилган бўлиб, бу ҳолатнинг бевосита вилоят ҳудудларига ҳам хосдир (2-жадвал).

Ушбу жадвалга асосан, вилоят бўйича жами бажариладиган экспорт ҳажмлари ҳажми 2024 йилда 284161 минг сўмни ташкил қиладиган бўлса-да, бу кўрсаткич 2026 йилга келиб, 500052 минг сўмни ташкил этиши белгиланган.

2-жадвал

Хоразм вилоятида 2024-2026 йилларда амалга ошириладиган экспорт ҳажмлари тўғрисида маълумот,
минг долларда

Т/р	Худуд номи	2024 й.	2025 й.	2026 й.
	Вилоят бўйича жами	284161	335594	500052
1	Урганч шаҳар	32764	38696	57657
2	Хива шаҳар	9245	10918	16269
3	Боғот тумани	27223	32151	47906
4	Гурлан тумани	13731	16217	24164
5	Кўшкўпир тумани	17538	20712	30862
6	Урганч тумани	17089	20182	30073
7	Хазорасп тумани	16722	19749	29427
8	Тўпроққалъа тумани	12249	14467	21556
9	Хонқа тумани	29108	34376	51222
10	Хива тумани	16328	19283	28733
11	Шовот тумани	61899	73103	108927
12	Янгиариқ тумани	18014	21274	31700
13	Янгибозор тумани	12249	14467	21556

Манба: Хоразм вилояти статистика бошқармаси маълумотлари

Хулоса. Минтақанинг иқтисодий салоҳияти экспорти ҳажмига боғлиқ бўлиб, экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилади. Бунинг учун экспорт ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш минтақанинг молиявий-иқтисодий вазиятини мустаҳкамлашга замин яратади. Натижада, аҳолининг турмуш даражаси ва сифати ошади. Шунингдек, минтақада экспорт салоҳиятини ошириш, аввало, экспорт муносабатларини амалга оширишга имкон беради ва шу орқали тижорат фаолияти амалга оширилади. Тижорат фаолияти беосита ишбилармонликни ривожлантириш имкониятларини юзага чиқаришга ва соҳадаги мавжуд муаммоларни ечимини топишга имкон беради.

Умуман олганда, минтақада экспорт салоҳиятини ошириш учун қўйидаги чора-тадбирларни амалга оширишга имкон беради:

- ишлаб чиқаришнинг ўсиш нуқталари асосида ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш;
- замонавий ташкилий шакллардан самарали фойдаланиш орқали ҳудудий саноатни ривожлантириш;
- вилоят ҳудудларининг мутаносиб ривожланишини таъминлаш.
- экспорт салоҳиятини оширишнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш;
- экспорт салоҳиятини ривожлантириш мақсадида қўшма
- корхоналар ва инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш;

- хуудлараро инновацион кластерларни шакллантириш;
- ахборот-маълумот базасини ташкил қилиш ва ҳ.к..

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 14 январдаги “2021 йилда Ўзбекистон Республикасининг экспорт салоҳиятини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4949-сон Қарори
2. Нодиров О.Р. Экспортный потенциал территории: сущность и современное состояние. / Экономика и общество, №7-8 (12), Июль-Август, 2019. С.16-17.
3. Сычев М.С. Экспортный потенциал предприятия и методы его анализа. / Вопросы экономики и права, 2012, №6. С.124.
4. Xankeldiyeva G.Sh., Shakirova Y.S. To‘qimachilik sanoati korxonalarida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish. Monografiya. - Farg‘ona: Al-Ferganus, 2021. – 31 b.
5. Соромотина Е.Ю. Анализ динамики экспортных операций России. // Сборник материалов XVIII Международной научно-практической конференции. - 2018. - С. 13.
6. <https://xorazmstat.uz/uz/rasmiy-statistika/merchandise-trade-2>

УЎК 338.2

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ Йўналишлари

О.Т.Сатторкулов, и.ф.н., доц., Гулистон давлат университети, Гулистон

*К.У.Рахматов, катта ўқ., Тошкент кимё-технология институти Янгиер филиали,
Янгиер*

*М.И.Самадқулов, доц., PhD, Тошкент кимё-технология институти Янгиер филиали,
Янгиер*

Аннотация. мазкур мақолада республикамизда ва хорижда инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб қувватлаш тизимининг мавжуд ҳолати, унга таъсир этувчи омиллар, давлат сиёсатининг воситалари, илмий-техник фаолиятни ташкил этиш тамойиллари ва уни моддий қўллаб-қувватлаш жиҳатлари ўрганилган бўлиб, хориж тажрибасидан самарали фойдаланиш жараёни таҳлил этилган.

Калит сўзлар: инновацион субъект, давлат сиёсати, инновация, технология, инвестиция, илмий-техник ижод, дастак.

Аннотация. в данной статье рассмотрено современное состояние системы государственного регулирования и поддержки инновационной деятельности в нашей республике и за рубежом, факторы, влияющие на нее, инструменты государственной политики, принципы организации научно-технической деятельности и аспекты ее материального обеспечения, изучено, а также проанализирован процесс эффективного использования зарубежного опыта.

Ключевые слова: инновационный субъект, государственная политика, инновации, технология, инвестиции, научно-техническое творчество, рычаги воздействия.

Abstract. this article discusses the current state of the system of state regulation and support of innovative activities in our republic and abroad, the factors influencing it, the instruments of state policy, the principles of organizing scientific and technical activities and aspects of its material support, studied and analyzed the process effective use of foreign experience.

Key words: innovative subject, state policy, innovations, technology, investments, scientific and technical creativity, leverage.

Кириш. Мамлакатимизда инновацион фаолиятнинг жадал ривожланишини таъминлаш, мавжуд инновацион салоҳиятдан самарали фойдаланиш, иқтисодиёт тармоқларига замонавий инновацион технологияларни жорий этиш, инновацион фаолиятни ташкил этиш ҳамда уни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш йўналишлари билан боғлиқ бўлган масалалар долзарблигича қолмоқда. Айни пайтда мамлакатда инновацион фаолият ривожланишининг ҳозирги ҳолати ва асосий йўналишлари самарали инновацион технологияларни қўллаш билан боғлиқ бўлган ва жаҳон стандартлари даражасида маҳсулот ишлаб чиқаришга имкон берувчи ишланмаларга эга

бўлиб, иқтисодиётнинг фан сиғимли тармоқларидаги юқори технологик корхоналарни ҳар томонлама молиявий қўллаб - қувватлашни талаб этади. Бундай долзарб вазифани амалга оширишда мамлакатда инновацион фаолият иштирокчилари, хусусан, илмий ташкилот ва муассасалар, олий ўқув юртлари, инновацион инфратузилма ташкилотлари, хўжалик бирлашмалари, компаниялар, ассоциациялар, йирик корхоналар ва тадбиркорлик субъектларини мазкур йўналишдаги фаолиятини янада фаоллаштириш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, яратилаётган инновацияларни ишлаб чиқариш жараёнига кенг жорий этишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш муҳим аҳамиятга эга. Шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда инновацион фаолиятни жадал ривожлантиришда асосий эътиборни соҳада хорижий инвестицияларни жалб қилишга қаратиш билан биргаликда, миллий ва хорижий илм - фан ютуқларини ижтимоий соҳа ва иқтисодиётнинг барча тармоқларида тезкорлик билан кенг жорий этилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизими давр талабига айланмоқда. Чунки, ҳозирги замонавий шароитда жаҳон фани ва инновацион фаолият ютуқлари жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини изчил ва барқарор ривожлантириш, мамлакатнинг муносиб келажагини барпо этишда муҳим омил бўлиб бормоқда. Республика Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 60-сонли Фармони билан тасдиқланган “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”да макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларга хорижий, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ижтимоий - иқтисодий ривожлантириш, илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш бўйича кўплаб вазифалар белгилаб берилган. [1]. Мазкур вазифаларни амалга оширишда мамлакатимизда инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жараёнини янада жадаллаштириш, инновацион инфратузилма объектлари ҳисобланган мавжуд эркин иқтисодий зоналар, технопарклар, инновацион марказлар, турли тармоқлардаги кластерлар, кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, шунингдек, янги шу каби тузилмаларни ташкил этиш ва уларни фаолиятини йўлга қўйиш муҳимдир.

Адабиётлар таҳлили. Инновацион фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жараёни ҳамда унинг муаммолари хорижда иқтисодчи олимлар Н.Кондратьев, Й. Шумпетер, П.Сорокин, С.Кузнец, Г. Менш, Б.Н.Кузык, Ю.Б.Яковец, И.Н.Герчикова, Р.Фатхудинов томонидан ўрганилган. Мамлакатимизда миллий инновацион фаолиятни ташкил этилиши ва уни давлат томонидан тартибга солиш жараёни, инновациялардан самарали фойдаланишни ошириш муаммоси А.В.Ваҳобов, Р.Р.Хасанов, Б.Салимов, Д.Н.Акабиров, С.А.Салихов, Р.Х.Эргашев, Ш.Эргашходжаев, Н.Ризаев, Т.Тошпулатов, Т.Ф.Расулев, А.Маматов, Т.Жўраев ва бошқа олимлар томонидан тадқиқ қилинган.

Таниқли олим Д.Н.Акабировнинг фикрича, “...иқтисодиёт ва жамият учун фаннинг аҳамияти фақатгина аниқ эришилган ютуқлар билан аниқланмайди. Илмий билимнинг чегараси йўқ ва ҳозирги тараққиёт даврида кучли миллий илмий базага эга бўлмасдан туриб ҳам хорижий илмий ютуқлар ва инновациялардан фойдаланиш мумкин. Лекин билимнинг шундай турлари борки, уни бирон бир хорижий адабиётда ёки хорижлик мутахассис-экспертдан олиш имкони йўқ. Бундай билим мамлакат тараққиётини тизимли шакллантирувчи омил сифатидаги фаннинг функцияси билан боғлиқ.” [2].

Хорижлик олим Б.Санто инновацияга қуйидагича таъриф берган: “Инновация-бу ижтимоий-техник-иқтисодий жараён бўлиб, гоё ва кашфиётлардан амалий фойдаланиш орқали ўз хусусиятига кўра яхшироқ бўлган маҳсулот ва технологиялар яратилишига олиб келади, агарда у иқтисодий фойда олишга йўналтирилган бўлса, унинг бозорда пайдо бўлиши қўшимча даромад олиш имконияти вужудга келтиради.”[3]. Б.Санто ўз тадқиқотларида янгилик, инновацион жараёнларнинг турли моделларини ва инновацияларни

моделлаштиришни амалга ошириш жараёнида маълум бир босқичларни чизиқли кетма-кетлик сифатида инновацион занжир концепциясини асослаб берди.

Л.Водачек, О.Водачкова фикрига кўра, инновация бу, корхонанинг иш фаолиятидаги тизим сифатидаги мақсадли ўзгариш бўлиб, корхонанинг у ёки бу фаолият соҳасида миқдорий ва сифат ўзгаришларида намоён бўлиши мумкин. [4]. В.Н.Лапин эса инновация деганда инсонларнинг маълум эҳтиёжларини тўлароқ кондиритиш мақсадида янги амалий воситаларни (инновациялар) яратишдаги жараёнлар мажмуасини тушунган.[5]

Инновациялар соҳасидаги россиялик тадқиқотчилар А.К.Казанцев ва Л.И. Минделиларнинг фикрларича, "...иқтисодий динамика учун интенсив омиллар ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Ўз навбатида, кадрлар малакаси ва меҳнат унумдорлиги ошиши, материаллар ва асбоб-ускуналардан олинган натижалар фан ва техника ютуқлари, илғор тажрибалар ва улардан ҳўжаликларда фойдаланиш даражаси билан, яъни инновацияларни тарқалиши орқали аниқланади. Ривожланган мамлакатларда, эксперт-мутахассислар фикрича, ялпи ички маҳсулотнинг ўсишида фан-техника тараққиётининг улуши 75 фоиздан 90 фоизгача ташкил этмоқда" [6].

М.Саидовнинг фикрича, инновация, аввало, иқтисодий ривожлантиришга қўйилмаларнинг самаралилиги билан тавсифланади, ишлаб чиқаришда мавжуд бўлган олдинги авлод техникаси ва технологиясини анча самарали, экологик соф ва ресурсларни тежашга имкон берувчи ишлаб чиқариш воситалари билан алмаштиришни ифодалайди. Инновацион фаолият (янгиликларни жорий этиш) ишлаб чиқариш янги технологиялари негизида рақобатбардош маҳсулот (товар) турларини яратиш жараёни. Бу жараён ғоянинг пайдо бўлиши, унинг мақсадини аниқлаш ва амалга оширишдан то ишлаб чиқаришни ташкил этиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, уни сотиш ва иқтисодий самара олишгача бўлган ишларни ўз ичига олади [7]. П.Друкернинг фикрича, тадбиркорларнинг инновацион фикрлашлари бир-биридан фарқланади. Инновациялаштириш тадбиркорликнинг ихтисослашган йўналишидир. Ҳар бир тадбиркор ўзининг ишлаб чиқариш объектида инновацион тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади. Шу билан бирга ихтисослашган инновацион фаолият билан шуғулланувчи субъектлар эса умуман тадбиркорлик фаолиятининг барча йўналишларига, илм-фан ва техника тараққиётида қўлга киритган янгиликлари билан ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш усуллари ташкил қилиш асосида уларга хизмат қилади [8].

Россиялик олим А.Бусигиннинг фикрига кўра, инновация асосий капитал (ишлаб чиқариш фондларини) ёки ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни илм-фан, техника, технологиялар асосида янгилашдир. Инновация ҳозирги замон ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида қонуний ва объектив жараёндир. Тадбиркорлик амалиётида инновация қандай шаклда бўлишдан қатъи назар, инновацион жараённи ифодалайди. Айрим ҳолатларда ишлаб чиқариш қисман эмас, балки тўлиқ инновацияга асосланади, натижада қатъий янги таснифга ва хусусиятга эга бўлган товарда ёки фойдаланишда ифодаланади [17].

Ушбу муаллифларнинг илмий ишлари инновацион фаолиятни тартибга солиш, уни давлат томонидан рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашнинг баъзи жиҳатларини ёритиш билан чекланиб қолган. Лекин улар томонидан янгича иқтисодий шароитда, яъни 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ва 2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш шароитида унинг назарий асослари ва ўзига хос хусусиятлари яхлит таҳлил этилмаган.

Тадқиқотлар методологияси. Илмий мақолада кўтарилган муаммони атрофлича таҳлил қилиш, таҳлил натижаларини тизимлаштириш асосида илмий асосланган ҳулоса ва тавсиялар ишлаб чиқишда илмий абстракция, диалектик тадқиқот, индукция ва дедукция, мақсадли ривожлантириш, монографик кузатув, тизимли ва қиёсий таҳлил, график тасвирлаш, эксперт баҳолаш ва иқтисодий статистик каби усуллардан кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Инновация субъектлари фаолияти самарадорлигини аниқлаш иқтисодий диверсификация жараёнларида жуда зарур. Илмий ишлаб чиқариш корхоналари

янги технологияни татбиқ этган ҳолда янги, сифатли маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар асосини ташкил қилади. Иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятли амалга ошиши эса, кўп жиҳатдан ушбу корхоналар фаолиятини муайян баҳоланишини таъминлайдиган услубий ва методологик мосламалар қўлланилишига боғлиқ. Шу муносабат билан, ишлаб чиқариш корхоналарининг молия-хўжалик, инновация ва инвестиция фаолиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш, бундан тўғри ва фойдали хулосалар чиқариш, муаммонинг ечимини топиш тўғрисидаги масалалар ривожланган мамлакатлар, хусусан, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “..мамлакат тараққиётининг замини, ҳеч шубҳасиз, илм-фан ва инновациялардир” [9].

Одатда, тажрибали аудиторлар ўз ишини фақат молиявий ҳисоботни ўрганишдан бошлайди, уларнинг корхонанинг илмий-техник салоҳияти ёки интеллектуал мулкларни қизиқтирмайди. Таҳлиллардан шу нарса кўриниб турибдики, бозор шароитида корхоналарнинг яхши фаолият кўрсатишининг асосий омили инновация бўлса ҳам, таҳлил жараёнида эътибор фақат қуйидагилар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларгагина қаратилмоқда, яъни молиявий коэффицентлар тўплами, молиявий кўрсаткичлар, корхонанинг ўз капиталидан фойдаси, оддий акцияларга нисбатан фойдаси, битта акцияга тўғри келадиган фойда, акцияларнинг бозор ва балансли қийматлари нисбати, ўз-ўзини қоплаш коэффиенти. Шу муносабат билан ҳозирги кучли рақобат шароитида илмий ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини, айниқса, инновация фаолиятини таҳлил қилишнинг янги, самарали усуллари ишлаб чиқиш ва жорий этиш муҳим ҳисобланади. Диверсификация шароитида корхонада инновацион фаолиятнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши жуда муҳим аҳамиятга эга. Илмий фаолият давлат сиёсатининг анъанавий йўналиши бўлиб ҳисобланади. Гап шундаки, мақсади фойда олиш бўлган илмий ғояларни бевосита тўғридан-тўғри хўжалик фаолиятига қўллаш мумкин эмас. Шу сабабли корхона ва компаниялар тадқиқотларни молиявий таъмин-лашда эҳтиёткор бўладилар, ваҳоланки, уларнинг натижаларидан манфаатдордирлар. Ҳозирги замон шароитида бизнесни инновацион жараёнининг муҳим ресурсларидан бири бўлган — илмий ғоялар ва билимлар билан таъминлаш функциясини ўз таркибига олади.

МДХнинг бошқа давлатлари каби бозор иқтисодиёти билан боғлиқ бўлган ислохотларни амалга ошираётган Ўзбекистон учун ҳам илм ва техника доирасини давлат томонидан бошқаришнинг оқилона шакллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки илмий тадқиқотлар ва тажриба синовлари -иқтисодий ўсишнинг асосий манбаси бўлиб ҳисобланади. Жаҳон етакчи давлатлари илмий ва инновацион сиёсатининг мақсадлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади, яъни мамлакат иқтисодиётининг ўсишида илм ва техника улушини ошириш, моддий ишлаб чиқаришда прогрессив ўзгаришларни таъминлаш, жаҳон бозорида миллий маҳсулотимизнинг рақобатбардошлигини ошириш, мамлакат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, экологик муҳитни яхшилаш; мавжуд илмий мактабларни сақлаш ва ривожлантириш. Давлат ўз сиёсатининг мақсадларини аниқлаш билан бир вақтда тамойиллар ва бу сиёсатни амалга ошириш механизмининг ҳам ишлаб чиқади. Бу тамойиллар мамлакатда шаклланган хўжалик тизими ва давлат институтларининг иқтисодий фаолиятига таъсирининг чуқурлигига боғлиқдир.

Илмий ва инновацион фаолиятда давлат сиёсатининг асосий тамойил-ларига қуйидагилар киради, яъни илмий ва илмий-техник ижоднинг эркин-лиги, интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий ҳисобланиши, илмий, илмий-техник фаолият ва таълим интеграцияси, илм ва техника соҳасида рақобатни қувват-лаш, илмий ривожланишнинг устувор йўналишларида ресурсларни концент-рациялаш, илмий, илмий-техник ва инновацион фаолиятда ишбилармонликни рағбатлантириш. Чунончи жаҳон амалиётида инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш даражаси ва шакллари бўйича қуйидаги кўринишлар мавжуд, яъни фаол аралашган давлат стратегияси, номарказлашган ва аралаш.

Республикамызда хорижий сармояларни жалб этиш тадбирларини амалга оширишда ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш соҳасида аниқ мақсадни қўлаб сиёсат

юрғизиш, республика иқтисодиётига бевосита капитал маблағни жалб этишни таъминлайдиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни тобора такомиллаштириш, республикага жаҳон даражасидаги технологияни етказиб бераётган, миллий иқтисодиётнинг замонавий таркибини вужудга келтиришда кўмаклашаётган хорижий сармоядорларга нисбатан эшикларни очиб қўйиш сиёсатини изчиллик билан ўтказиш, маблағларни республика мустақиллигини таъминлайдиган ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган энг муҳим устувор йўналишларда жамлаш каби тамойилларга асосланади. Шу билан бирга республикада хорижий имтиёзларнинг кенг тизимини вужудга келтирган хорижий сармоядорлар учун имтиёзли солиқ жорий этилган.

2022 йилда 17 та инновацион-инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун 17,3 млн АҚШ дол(10,3 млн доллари ташқи ва 7 млн доллари ички манбалар)ларига тенг маблағлар жалб этилди. Мамлакатимизда тижоратлаш-тириш натижасида илмий-ҳажмдор маҳсулот ишлаб чиқариш динамикасини таҳлил қилар эканмиз, ушбу кўрсаткич 2019 йилда 38,8 млрд сўм, 2020 йилда 41,7 млрд сўм, 2021 йилда 153,2 млрд сўм ва 2022 йилда 216,7 млрд сўмни ташкил этди ёки 2019 йилга нисбатан 2022 йилда илмий-ҳажмдор маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми салкам олти баравар кўпдир [10]. Амалдаги имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари тизимида ишлаб чиқариш ҳажмида товарлар (ишлар, хизматлар) экспорти камида 30 фоизни ташкил этадиган корхоналарга, мулкчилик шаклларида қатъий назар, фойда солиғини амалдаги ставкалардан икки баробар камроқ тўлаш ҳуқуқини бериш; Республика давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар бўйича солиқлар тўлашдан беш йил муддатга озод этиш; хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва технологияни янгилашга сарфланадиган қисмидан солиқ олмаслик; ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни рухсатномасиз бемалол четга олиб кетиш; Ўзбекистон ҳудудида қўшма корхоналарнинг ва фақат хорижий сармоя билан ишлайдиган корхоналарнинг устав фондига ҳисса қўшиш учун мол-мулкни четдан бож тўловларсиз олиб кириш; жисмоний ва юридик шахсларнинг, жумладан, ажнабийларнинг давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан, кўчмас мулкнинг кенг миқёсда сотилишида бемалол иштирок этишларини таъминлаш; инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер участкаларидан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш ҳуқуқини танлов асосида сотиб олиш кўзда тутилган.

Ўзбекистон инвестицияларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида Германия, Туркия, Миср, Индонезия, Малайзия, Покистон, Финляндия, Корея, АҚШ, Франция каби 20 тага яқин давлатлар билан битимлар имзолади [11]. 2018-2022 йилларда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан 44 та инвестиция лойиҳаларга 58,5 млн. долл. инвестиция маблағлари, шундан 33,1 млн. долл. хорижий инвестиция жалб қилинган. Хитой, Жанубий Корея, Туркия, Россия, Польша давлатларининг салоҳиятли компаниялари республикада инвестиция лойиҳаларини амалга оширмоқдалар [12]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги «2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-165-сонли фармонида мувофиқ инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг институционал механизмларини такомиллаштириш орқали инновацион фаол ташкилотлар улушини ошириш белгиланган. Ушбу йўналишда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади, яъни давлат илмий дастурлари доирасида хусусий секторнинг инновацион фаоллигини оширишда уларнинг илмий-тадқиқот лойиҳаларини танловлар асосида молиялаштиришнинг янги таъсирчан механизмларини жорий этиш, илмий-тадқиқот фаолият сифатини ошириш ҳамда уни тижоратлаш тириш даражаси самарадорлигини таъминлаш, илмий-тадқиқот ва инновацион лойиҳаларни давлат-хусусий сектор шериклигида молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш ва ҳажмини ошириш, инновацион экотизимни ривожлантириш учун халқаро молия ташкилотлари ва жамғармалари маблағларини жалб қилиш, технопарклар резидентлари ўртасида инновацион тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун ягона солиқ ва божхона имтиёзларини жорий этиш, илмий ташкилотларда бошқарув ва илмий фаолият самарадорлигини оширишда уларни

модернизация қилишнинг намунавий тизимини ишлаб чиқиш ва синовдан ўтказиш, яшил иқтисодиёт тамойилларига асосланган қайта тикланувчи энергетика, янги композит материаллар, робототехника, биотехнология, озиқ-овқат хавфсизлиги, ақлли қишлоқ хўжалиги, ақлли тиббиёт, ақлли саноат ва кластерлаш (мис ва виночилик) каби стратегик йўналишлар бўйича сунъий интеллект, буюмлар интернетини ҳамда рақамлаштириш технологияларини жорий этишда ресурсларни жамлаш, янги иш ўринлари ва маҳсулот яратиш ҳамда янги хизматлар ташкил қилиш, тадбиркорлик ва бизнесни бошқариш соҳаларининг зарур кўникмаларини ривожлантириш учун инновация марказлари ва ёшлар технопарклари асосида кичик ва инновацион тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича ихтисослаштирилган ўқув дастурларини амалга ошириш, давлат харидлари доирасида инновацион технологиялар асосида товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар учун имтиёзлар яратиш, маҳаллий илмий ташкилотлар билан илмий-тадқиқот ва инновация ишларини амалга оширувчи маҳаллий компаниялар эҳтиёжлари учун давлат грантларини ажратиш, хусусий секторнинг ишланма ва тадқиқотларга бўлган қизиқишини ошириш ва илмий ташкилотлар билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, хусусий сектор томонидан инновацияларни молиялаштиришни (co-finance) рағбатлантириш, шу жумладан, хусусий ишланма ва тадқиқот ёки молиялаштириш фаолияти билан шуғулланаётган ташкилотлар учун махсус қўллаб-қувватлаш чораларини жорий этиш, жамоатчилик ва хусусий сектор вакиллари орасида инновацион лойиҳалар ва стартап компанияларни венчур ташкилотлари томонидан молиялаштириш механизмларини кенг ёритиш [13].

Ҳозирги пайтда жаҳон ҳамжамиятининг ривожланган мамлакатларида анъанавий илмий техника тараққиётида инновацион, илмий технологик тартибга жадал ўтиш жараёни рўй бермоқда. Айниқса ишлаб чиқаришни диверсификациялаш шароитида бундай жараён кўлами янада кенгайиб бориши табиий. Инновацион тартибнинг аввалгисидан фарқи шундаки, фаннинг шаклланиши ва давлат томонидан молиялаштириш тизимидан технологик ва илмий инновациялар барча турларини давлат томонидан рағбатлантиришга ўтиш кузатилмоқда. Ҳозирда АҚШда ва хусусан, Фарбий Европада энг аввало Франция, Германияда фан-техника сиёсатининг инновацион сиёсатга айланиши рўй бермоқда. Унинг асосий вазифаси – илмий ва технологик инновациялар, энг аввало, кичик ва ўрта корхоналар учун, шунингдек, ўрта ва қисқа муддатли дастурлар соҳасида тезкор диверсификация учун энг қулай шароитлар яратишдир. Фанни молиялаш бўйича АҚШ жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Янгиликларни жорий этиш жараёнлари жуда тез амалга оширилиб уларнинг рақобатчилари ҳам топилади. Кўплаб ривожланган мамлакатларда диверсификация шароитида илмий тадқиқот ишлари ва муҳандислик тадқиқотлари (ИТИМТ)ни молиялашдаги давлатнинг роли анча фаол бўлиб, фақат давлат ташкилотлари томонидангина амалга оширилмайди. Бунинг учун хусусий корхоналар ҳам ўз хиссаларини қўшиб борадилар. Ҳозирги вақтда АҚШда федерал ҳукумат улуши (молиялаш манбаи сифатида) барча харажатлар салмоғининг 50 фоизини ташкил этади. Бу кўрсаткич Буюк Британия, Швеция ва Германияда 40 фоиз атрофида, Францияда 57 фоиз, Японияда 28 фоизга тўғри келади. Илмий тадқиқот ишлари ва муҳандислик тадқиқотлари (ИТИМТ) соҳасининг давлат томонидан бундай эътибор билан қўллаб қувватланиши қонуний бўлиб, бир қатор далиллар билан изоҳланади. Диверсификация шароитида илмий тадқиқот конструкторлик ишлари давлат томонидан турли шаклларда қўллаб-қувватланиши мумкин, жумладан: – илмий тадқиқотлар учун бевосита бюджет маблағларини ажратиш (давлат ташкилотлари орқали молиялаш, шартномалар тузиш, субсидиялар ажратиш). Айни ҳолатда давлат йирик харажатлар талаб қилинадиган ва кўплаб таваккалчиликка эга бўлган фаннинг етакчи йўналишларидаги кўп капиталли тадқиқотларни молиялашни ўз бўйига олади; – илмий тадқиқотларни (ИТИМТ) билвосита молиялашнинг турли усуллари: хусусий компаниялар, инновация жараёнини рағбатлантириш, шунингдек, улар инвестициясини янги асбоб-ускуналар олиш учун кенгайтириш мақсадларида солиқ ва амортизация имтиёзларидан фойдаланиш. Давлат айни вақтда кичик тадқиқот бизнеси учун шарт-шароит яратишга кўмаклашади, давлат томонидан фан-техника тараққиётини бевосита молиялаш тизими алоҳида эътиборга лойиқдир.

Ривожланган давлатларда инновацияларни амалда қўллаш учун субсидиялар (грантлар) бериледи, субсидияларнинг ўзига хослигини қуйидагича белгилаш мумкин: – улар кичик ижрочиларнинг асосий иш жойида ойлик иш ҳақидан ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда бериледи; – субсидиялар қайтариб берилмайди; – субсидия олган олим ёки илмий жамоа, олган маблағларни мустақил сарфлайди. АҚШ давлат инновация сиёсатининг объекти – бу асосан хусусий бизнесдир. Давлатнинг бу борадаги сиёсати мавжуд илмий-техник ютуқлардан ҳўжаликда фойдаланишга, илмий-техник мажмуада ички алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган. Давлат инновация сиёсатининг усул ва воситалари анча кенг. Бунга у ёки бу маънода бизнеснинг инновацион фаоллигини рағбатлантирувчи турли хил давлат тадбирлари киради. Америкалик мутахассисларнинг таъкидлашича, энг самарали ташкилий шакллардан бири университет – саноат ва тадқиқот марказлари саналади. Давлат иштирокида ташкил этиладиган бундай марказлар доирасида жуда кенг қўламдаги илмий-техник масалаларни ҳал этиш имкони мавжуд. Саноат корхоналари ва университетларнинг ҳамкорликдаги тадқиқотларига оид йирик дастурлар давлатнинг мақсадли илмий жиҳатдан иштирокчилар фаолиятининг бошқа корпорация механизмини назарда тутди. Ўзбекистонда АҚШ давлат инновация сиёсатининг маълум бир томонини қўллаш мумкинки, бунда давлат молиявий маблағларининг умумлашишини ва саноат моддий техника базасини малакали олий ўқув юртлари кадрлари билан таъминлаши рағбатлантирилиши лозим. Узоқ истиқболга мўлжалланган таваккал илмий техника лойиҳаларига маблағ ажратишга саноат корхоналарини қизиқтириш учун давлат дастлабки харажатларни ўз бўйнига олиб қолмасдан, иштирокчи фирмаларга кашфиёт ва ихтиролардан фойдаланишда бепул лицензиялар ҳам бериши керак бўлади [14].

АҚШдаги энг йирик компанияларда ишлаб чиқариш ҳажми кўпинча энг мақбул меъёрдан ошади, айнан шу нарса илмий техника соҳаси ривожланишида монополияни тўхтатади, кичик фирмалар фаолиятининг муваффақияти ҳам шунда. Ўзбекистонда йирик фирмалар кўмакчиси сифатида ишлайдиган кичик фирмаларни ташкил этиш учун шарт - шароитлар мавжуд, уларни амалдаги ҳолатини фаоллаштириш зарур. Маълумки, Япония тез амалга оширилиб уларнинг рақобатчилари ҳам топилади. Кўплаб ривожланган мамлакатларда диверсификация шароитида илмий тадқиқот ишлари ва муҳандислик тадқиқотлари (ИТИМТ)ни молиялашдаги давлатнинг роли анча фаол бўлиб, фақат давлат ташкилотлари томонидангина амалга оширилмайди. Бунинг учун хусусий корхоналар ҳам ўз хиссаларини кўшиб борадилар. Ҳозирги вақтда АҚШда федерал ҳукумат улуши (молиялаш манбаи сифатида) барча харажатлар салмоғининг 50 фоизини ташкил этади. Бу кўрсаткич Буюк Британия, Швеция ва Германияда 40 фоиз атрофида, Францияда 57 фоиз, Японияда 28 фоизга тўғри келади. [14].

Диверсификация шароитида илмий тадқиқот конструкторлик ишлари давлат томонидан турли шаклларда қўллаб-қувватланиши мумкин, жумладан: – илмий тадқиқотлар учун бевосита бюджет маблағларини ажратиш (давлат ташкилотлари орқали молиялаш, шартномалар тузиш, субсидиялар ажратиш). Айни ҳолатда давлат йирик харажатлар талаб қилинадиган ва кўплаб таваккалчиликка эга бўлган фаннинг етакчи йўналишларидаги кўп капиталли тадқиқотларни молиялашни ўз бўйнига олади; – илмий тадқиқотларни (ИТИМТ) билвосита молиялашнинг турли усуллари: хусусий компаниялар, инновация жараёнини рағбатлантириш, шунингдек, улар инвестициясини янги асбоб-ускуналар олиш учун кенгайтириш мақсадларида солиқ ва амортизация имтиёзларидан фойдаланиш. Давлат айни вақтда кичик тадқиқот бизнеси учун шарт-шароит яратишга кўмаклашади, давлат томонидан фан-техника тараққиётини бевосита молиялаш тизимини алоҳида ёритиш мақсадга мувофиқдир [15]. Ривожланган давлатларда инновацияларни амалда қўллаш учун субсидиялар (грантлар) бериледи, субсидияларнинг ўзига хослигини қуйидагича белгилаш мумкин: – улар кичик ижрочиларнинг асосий иш жойида ойлик иш ҳақидан ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда бериледи; – субсидиялар қайтариб берилмайди; – субсидия олган олим ёки илмий жамоа, олган маблағларни мустақил сарфлайди. АҚШ давлат инновация сиёсатининг объекти – бу асосан хусусий бизнесдир. Давлатнинг бу борадаги сиёсати мавжуд илмий-

техник ютуқлардан ҳўжаликда фойдаланишга, илмий-техник мажмуада ички алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган [16].

Давлат инновация сиёсатининг усул ва воситалари анча кенг. Бунга у ёки бу маънода бизнеснинг инновацион фаоллигини рағбатлантирувчи турли хил давлат тадбирлари киради. Америкалик мутахассисларнинг таъкидлаши-ча, энг самарали ташкилий шакллардан бири университет – саноат ва тадқиқот марказлари саналади. Давлат иштирокида ташкил этиладиган бундай марказ-лар доирасида жуда кенг қўламдаги илмий-техник масалаларни ҳал этиш имкони мавжуд. Саноат корхоналари ва университетларнинг ҳамкорликдаги тадқиқотларига оид йирик дастурлар давлатнинг мақсадли илмий жиҳатдан иштирокчилар фаолиятининг бошқа корпорация механизмини назарда тутди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” Фармони 28.01.2022 й. N ПФ-60.
2. Акабиров Д.Н. Инновационная стратегия (уч. пос.) – Т.: Иқтисодиёт, 2011 г. – 352 стр.
3. Санто Б. Инновация как средство экономического развития: Пер. с венг./ Общ. ред. и вступ. ст. Б.В. Сазонова. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
4. Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии: Сокр. пер. со словац. / Авт. предисл. В.С. Рапопорт. – М.: Экономика, 1989. – 167 с.
5. Лапин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями // В сб.: Проблемы управленческих нововведений и хозяйственного экспериментирования. Всероссийская научно-практическая конференция. – Таллин, 1981. – 23 с.
6. Казанцев А.К., Миндели Л.И. Основы инновационного менеджмента. Теория и практика. Учебник. – М.: Экономика, 2004.
7. Саидов М.Х. Олий таълим иқтисодиёти, инвестициялари ва маркетинги: Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2003 Б.
8. Друкер П.Ф. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. – М.: Бук Чембер Интернешнл, 1999. С. 41.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 20 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/viewv>
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати. 2022-йил январь-декабрь. Тўплам –Т.: 2023й.
11. 2022-yilda asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha tahliliy axborotnoma. Toshkent 2023y.
12. Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигининг 2018-2022 йиллар кесимида амалга оширган ишлари юзасидан Ҳисоботи. Тошкент. 2023й
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июлдаги «2022 — 2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг инновацион ривожланиш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-165-сонли фармони
14. Абдуллаев А.М., К.Ахмедов. Инновационный менеджмент.-Т.: “LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти. 2020. 728 стр.
15. Хотамов И., Мустафакулов Ш., Исаков М. Корхона иқтисодиёти ва инновацияларни бошқариш. Ўқув қўлланма.-Т.: Иқтисодиёт, 2019 й. 483 бет
16. Сатторкулов О. Т., Тошбоев Б. Б. Методы государственного регулирования в инновационной сфере // Молодой ученый. – 2017. – №. 13. – С. 360-361.
17. Бусыгин А.В. Предпринимательство: Учебник для вузов. – М.: Дело, 2001. С. 176.

УЎК 338.48

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ТУРИЗМ САЛОҲИЯТИ ХУСУСИЯТЛАРИ М.А.Хабибулло Ҳожжи, талаба, Маъмун Университети НТМ, Хива

Аннотация. Мақолада Хоразм вилояти туризм салоҳияти хусусиятлари таҳлил қилинган. Хоразм вилоятининг туристик ресурслари турлари келтирилган.

Kalit so'zlar: Минтақа, туризм саноати, рекреацион туризм, туристик экскурсия, туризм салоҳияти, тенденция.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности туристического потенциала Хорезмской области. Перечислены виды туристских ресурсов Хорезмской области.

Ключевые слова: Регион, индустрия туризма, рекреационный туризм, туристская экскурсия, туристский потенциал, тренд.

Abstract. The article analyzes the features of the tourism potential of the Khorezm region. The types of tourist resources of the Khorezm region are listed.

Keywords: Region, tourism industry, recreational tourism, tourist excursion, tourism potential, trend.

Янги Ўзбекистонни барпо этишда Туризм соҳасини ривожлантириш мақсадида давлатимиз томонидан бир қатор устувор вазифалар белгиланган. Хусусан, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 35- моддасида "Ўзбекистон бўйлаб саёхат килинг" дастури доирасида маҳаллий сайёҳлар сонини 12 миллион нафардан ошириш ҳамда республикага ташриф буюрадиган хорижий туристлар сонини 9 миллион нафарга етказиш белгиланган[1]. Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2022 йилнинг 19 сентябрда ўтказилган "Ички ва ташқи туризм салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирларига бағишланган видеоселекторда "Туризмда топилган даромаднинг 30 фоизи одамларнинг қўлига иш ҳақи бўлиб боради, саноатда ва бошқа тармоқларда бу 10 фоиздан ошмайди. Туризм соҳасида яратилган битта иш ўрни турдош тармоқларда қўшимча иккита иш ўрни пайдо бўлишига туртки беради. Шунинг учун, куп давлатлар сайёҳ жалб қилишнинг янги-янги йўллари излапти" - деб, алоҳида таъкидлаб ўтган эди[2].

Жаҳон туризм саноати қарийб ярим аср давомида барқарор ўсиш ва чуқур диверсификацияни намойиш этиб, иқтисодийнинг энг катта ва тез ривожланаётган тармоқларидан бирига айланди. Туризм соҳасининг иш ўринлари яратиш, хорижий валютани жалб этиш ва аҳоли фаровонлигини оширишдаги салоҳияти, унинг давлатлар ва ҳудудлар иқтисодийотидаги аҳамиятини оширади. Бугунги кунда жаҳон ялпи маҳсулотининг 9%, иш ўринларининг 10 % ва хизматлар экспортининг 30%и айнан шу соҳада яратилаётганлиги, бу борада катта имкониятларга эга бўлган Хоразмда ҳам туризм соҳасини янада ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилишини тақозо этади.

Кўхна Хоразм тарихан Буюк Ипак йўлининг марказий шаҳарларидан бири сифатида танилиб, Ўзбекистоннинг энг юқори туристик салоҳиятга эга минтақаларидан ҳисобланади. Жаҳон ҳамжамияти томонидан Хива шаҳрининг очиқ музей-шаҳар сифатида эътироф этилиши ҳамда ЮНЕСКО бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилиши, нафақат Хоразм, балки Ўзбекистоннинг жаҳон туризм бозорига кириб бориши учун мустаҳкам замин яратди.

Хоразм вилоятида туризмни янада ривожлантиришда барча имкониятларни сафарбар қилиниши комплекс таҳлиллар асосида шакллантирилган стратегия қабул қилинишини талаб этади. Вилоятда мавжуд туристик салоҳиятни баҳолаш, ривожланиш тенденциялари ва ҳозирги ҳолатини ўрганишда қиёсий таҳлиллар ўтказиш учун республиканинг бошқа йирик туристик марказлари бўлган Тошкент шаҳри, Бухоро ва Самарқанд вилоятлари танлаб олинди.

Хоразм вилояти иқтисодийотида туризм соҳаси катта аҳамиятга эга бўлиб, у ялпи ҳудудий маҳсулот, экспорт таркиби ҳамда иш ўринлари яратишда салмоқли ҳиссага эга. Хоразм воҳасида неолит давридан то ўн тўққизинчи асргача бўлган даврни қамраб олувчи 255 дан ортиқ маданий мерос ёдгорликлари қайд этилган бўлиб, улардан 18 таси археология, 133 таси архитектура, 66 таси ҳайкалтарошлик ёдгорликлари, 6 таси диққатга сазовор жойлар ва 32 таси муқаддас қадамжолардир[3]. Бу ноёб туристик ресурслар асосан Хива ва Урганч шаҳарларида жойлашган бўлсада, вилоятнинг бошқа туман ва шаҳарларида ҳам катта улушни эгаллайди. Вилоятдаги мавжуд туризм ресурсларининг турли хусусиятларига кўра туркумланишини 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Хоразм вилоятининг туристик ресурслари турлари

Туристтик ресурслар	Таркиби	Географик тарқалиши
Табий ресурслар ҳамда биологик хилма-хиллик	Чўللarning табиати, ер усти рельефи, флора ва фаунаси	Боғот, Янгиариқ, Хива, Кўшкўпир туманлари.
Амударё ва унинг ҳавзаси манзаралари	Дарё, унинг соҳилидаги рекреация ресурслари дарё ўзанидаги тўқайзор ўрмонлари, ўсимликлар	Хазорасп, Боғот, Хонқа, Урганч, Гурлан ва Шовот туманлари
Археологик туризм ресурслари	Қадимий Хоразм пойтахтлари олтин ҳалқаси, қадимий қалъалар, археологик топилмалар	Хива, Хазорасп, Боғот туманлари.

Тарихий обидалар билан боғлиқ ресурслар	Тарихий обидалар	Хива, Урганч шаҳарлари ва Шовот, Боғот, Хазорасп, Янгиариқ туманлари
Диний зиёратгоҳ туристик ресурслар	Султон Увайс, Юсуф Ҳамадоний, Пахлавон Маҳмуд, Шайхмухторвали, Нормижон бобо зиёратгоҳлари ва вилоятнинг туманларидаги бошқа муқаддас қадамжолар	
Туризмнинг махсус турлари ресурслари	Ҳунармандчилик, урф-одатлар, миллий санъат ва ўйинлар, этнотуризм.	Бутун вилоят ҳудудида

Мана шундай катта маданий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган ноёб тарихий обидалардан дунёни хабардор қилиш ва бу ерга имкон қадар кўпроқ туристларни жалб этиш ушбу соҳани яқин келажакда ривожлантиришнинг энг долзарб вазифаларидандир. Вилоятда кўплаб тарихий археологик обидаларнинг мавжудлигига қарамасдан улар тўғрисида тўлиқ маълумотни ўз ичига олган ягона реестр тузилмаган. Бундан ташқари Боғот тумнидаги “Қалъажик” қалъаси, Урганч туманидаги “Улли ҳовли” обидаси, Хива туманидаги “Боғишамол” ёзги боғи, “Чодира” боғлари ва “Эшонравот” кўли асосида янги туристик йўналишларни очиш мумкин.

Бундан ташқари вилоятда экологик туризмни ривожлантириш учун ҳам катта салоҳият мавжуд. Боғот, Хонқа, Урганч туманларида Амударё соҳилида экологик туризм ва меҳмонхона хўжалиги хизматларини ривожлантириш имкониятлари эга. Минтақанинг Хазорасп туманида жойлашган Қизилқум давлат кўриқхонаси зонасида экологик туризмни ривожлантириш имконияти бор. Қизилқум давлат кўриқхонаси Амударёнинг ўрта оқими қисмида, асосан Хоразм вилоятининг Хазорасп ва қисман Бухоро вилоятининг Ромитон туманларида жойлашган. Кўриқхонанинг умумий майдони 10311 гектарни эгаллаб, шунинг 86 фоиз ҳудуди Хазорасп туманига тўғри келади. Кўриқхона асосан тўқайзорлардан ва қисман чўлдан иборат. Кўриқхонада 150 дан ортиқ флоралар, 86 хил ҳайвонлар ва 267 хил қушлар бор. Шулардан 8 хил балиқ, 1 та судралиб юрувчи, 18 хил қушлар ва 2 хил ҳайвон “Қизил китобга” киритилган. Бу ернинг ўзига хос табиати ва ландшафти сайёҳларнинг яқиндан танишиш иштиёқини оширади.

Шу кўриқхона асосида Хазорасп туманида Амударё соҳилида экологик туризм ва меҳмонхона хўжалиги хизматларини ривожлантириш ва сайёҳларга туя ва отда экскурсияга чиқишни ташкил этиш имкониятлари бор.

Минтақа маълум даражада рекреацион ресурсларга ҳам эга. Масалан, Хива туманидаги Ғовуққўл ва Эшонравот кўллари бўйида сайёҳлик мажмуи яратиш ва балиқчиликни ривожлантириш, чодирлар, сузиш воситалари ижараси хизматлари ҳамда чўмилиш ҳавзалари инфратузилмасини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бу дам олиш зонасини ташкил этиш нафақат минтақанинг, балки Қорқалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Навоий вилоятлари аҳолисининг ҳам ҳордиқ чиқариш мақсадида қизиқишини уйғотади. Келажакда эса хизмат кўрсатиш ва сервис сифатини ошириш эвазига бу ерга бошқа вилоятлар ва чет эллик туристларни ҳам жалб этиш мумкин.

Минтақада туризмни ривожлантиришнинг яна бир йўналиши, бу Хазорасп, Боғот, Хонқа, Урганч ва Гурлан туманларида шифобахш ер ости сувларининг мавжудлиги билан боғлиқдир. Бундай шифобахш сув ҳавзалари ва конлари негизида истикболда минтақада тиббий хизматларни ҳам ривожлантириш мумкин.

Хоразм вилояти туристик салоҳиятини тарғиб қилиш борасида кўпроқ чет эл тажрибасини ўрганиш, реклама ва маркетинг ишларини янгича ташкил қилиш, ҳар бир тарихий обидаларга тегишли ўзига хос афсоналарни ёзиб олиш ва тарқатиш ҳамда янги тадбир ва йўналишлар ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Туризм бозоридаги узоқ муддатли тенденцияларни таҳлилсак, Хоразм вилоятида узоқ муддатли вақт давомида туризмнинг ривожланиши туризм, иқтисодиёт, демография, экология, технология ва бошқа соҳалардаги қатор бозор тенденцияларига боғлиқдир.

Туризм соҳасидаги узоқ муддатли тенденцияларга қуйидагилар киради:

✓ Қарийб олтмиш йилдан буён халқаро туризмнинг барқарор ўсиб келаётганлиги;
 ✓ Хитой, Ҳиндистон, Россия Федерацияси, Яқин Шарқ ва Шарқий Осиёдаги ривожланаётган давлатларда туризм хизматларига ўсиб келаётган талаб ва бу давлатларнинг Ўзбекистонга нисбатан яқин жойлашганлиги;

✓ Ўзбекистон аҳолиси ва юқорида саналган давлатлар аҳолисининг жон бошига тўғри келадиган даромаднинг муттасил ошиб бораётганлиги;

✓ Дунё аҳолиси, хусусан сайёҳлар орасида экологик муаммоларни чуқурроқ англаш натижасида атроф-муҳитга зарар етказмасликка эътибор қаратиш, меҳмонхона ва овқатланиш жойлари бошқарувчиларининг бунга бефарқ бўлмасликлари;

✓ Ўзбекистондан ташқарида ва ичида ҳам Хоразмга рақобатчи туристик манзилларнинг жаҳон туризм бозорида ҳиссаси ошиб бораётганлиги.

Демографик тенденциялар:

✓ Дунё аҳолиси ичида ўрта ёшлилар ва қариялар салмоғининг ортиб бориши.
 ✓ Ёшлар орасида фаол дам олишга қизиқишининг ортиб бориши;
 ✓ Барча ёшдаги кишиларнинг дунё бўёлаб саёҳат қилишга, бошқа маданият ва табиат манзаралари билан танишишга иштиёқининг ортиб бораётганлиги;

✓ Ўзбекистон аҳолиси ичида ва Осиё давлатлари аҳолиси орасида оилавий туризмга талабнинг катталиги.

Туризм соҳаси ривожланган давлатлар тажрибаси кўрсатишича, туризмнинг ривожланишида узоқ муддатли тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда тегишли туризм инфратузилмаси ҳамда бир қатор зарур шарт-шароитлар яратилиши мақсадга мувофиқ.

ҲОРАЗМ ВИЛОЯТИДА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2022 йил 28 январдаги ПФ-6 сонли "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияе тугрисида"ги фармони. www.lex.uz

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2022 йилнинг 19 сентябрда ўтказилган "Ички ва ташқи туризм салоҳиятини янада ошириш чора-тадбирлари"га бағишланган видеоселектор. www.prezident.uz

3. Хўжаниёзова Ш. Туризм - воҳа тараққиётининг асосий таянчи. Ж.: Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 1/2014

УЎК 338.48

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИДА ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИК ЙЎНАЛИШЛАРИ

М.А.Хабибулло Ҳожи, талаба, Маъмун Университети НТМ, Хива

Аннотация. Мақолада Хоразм вилоятида туризмини ривожлантириш стратегик йўналишлари таҳлил қилинган. Туризм маҳсулотини диверсификациялаш ва жозибадорлигини ошириш учун бошқа минтақалар билан ўзаро фойдали ҳамкорликни кенг йўлга қўйиш тавсия этилган.

Kalit so'zlar: Минтақа, стратегия, туристик диверсификацияс, жозибадор туризм, турагентлик, туризм бозори.

Аннотация. В статье рассматриваются стратегические направления развития туризма в Хорезмской области. Для диверсификации туристского продукта и повышения его привлекательности рекомендовано широко налаживать взаимовыгодное сотрудничество с другими регионами.

Ключевые слова: Регион, стратегия, туристическая диверсификация, привлекательный туризм, туризм, туристический рынок.

Abstract. The article analyzes the strategic directions of development of tourism in the Khorezm region. To diversify the tourism product and increase its attractiveness, it is recommended to establish mutually beneficial cooperation with other regions.

Keywords: Region, strategy, tourist diversification, attractive tourism, tourism, tourism market.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида туризм ҳам, бошқа хизмат курсатиш соҳалари каби, ихтисослашган хўжаликлар каторига кириб, мамлакатни иқтисодий ривожлантириш

воситаси сифатида катта аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли, 2016 йилда мамлакатимизда туризм соҳасига иктисодиётнинг стратегик тармоғи мақоми берилди. Соҳани янада ривожлантириш мақсадида иктисодиётни эркинлаштириш жараёнида жаҳон туризм бозорини ўрганиш натижаларига асосланган рақобатбардош стратегияларни ишлаб чиқиш, туризм хизматлари, айниқса, уларнинг бозор тармоғидаги соҳаси бўлмиш стратегик менежмент ва маркетингни ўз ичига олган бошқарувнинг креатив усуллари катта эҳтиёж сезмокда. Шуларни эътиборга олган ҳолда, глобаллашув жараёнида туризм соҳасини барқарор ривожланишини бошқаришнинг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш юзасидан илмий ишланмалар, амалий тавсия, ёндашувлар ишлаб чиқиш лозим ҳамда ушбу тавсия ва ёндашувларни амалиёт билан уйғунлашувини амалга ошириш лозим[1].

Туризмни ривожлантириш стратегияси стратегик мақсадлар, эришилиши кутилаётган кўрсаткичлар, ишчи ҳамда мониторинг дастурларидан иборат бўлади. Мазкур стратегияда кўрсатилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши Хоразм вилояти туризм соҳасини фаол ўсиш циклига ўтишига, республика ва халқаро миқёсда рақобатдошлигини оширишга хизмат қилади. Туризм соҳасида қабул қилинган дастурнинг амалга оширилиши билан вилоятда кўрсатилаётган туризм хизматлари бозор қонунлари асосида ривожланиб ва кенгайиб бораверади. Туризм стратегиясининг муваффақиятли амалга оширилиши Вилоят ҳокимияти, МК “Ўзбектуризм” нинг вилоят бўлими ва қатор бошқа масъул ташкилот ва маҳаллий турбизнес вакиллариининг қўйилган стратегик мақсадларга эришишда ўзаро келишилган ҳолда фаол қатнашишларига боғлиқдир[2].

Стратегиянинг бош мақсади сифатида Хоразм вилоятида туризм соҳасини Самарқанд ва Бухоро туризм соҳаларининг ривожланиш даражасига етказиш ҳамда бебаҳо тарихий ёдгорликларни келажак авлодларга етказиб бериш белгиланди. Қўйилган стратегик мақсаднинг муваффақиятли амалга ошириши қуйидагилар билан ўзаро боғлиқдир:

✓ Хоразмни жаҳон тарихий туризм бозорида етакчи марказлардан бирига айланиши;

✓ Туристлар сонининг салмоқли ўсиши;

✓ Туризм даромадларининг ошириши;

✓ Туризм соҳасида самарали иш жойларининг ташкил этилиши.

Хоразм вилоятида туризмни ривожлантиришда ҳам маҳаллий, ҳам хорижий сайёҳларни кенг кўламда жалб этиш, минглаб йиллар давомида жамланган бой тарихий-маданий меросни бутунжаҳон миқёсда тарғиб қилиш ниҳоятда муҳимдир. Ташқи туризмнинг ривожланиши вилоятга хорижий валюта тушуми, экспорти диверсификацияси, аҳоли турмуш даражаси ўсишида муҳим ўрин тутса, маҳаллий туризмнинг ривожланиши жаҳон туризм бозоридаги салбий ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиш, ёшларда ватанпарварлик, ўзлигини англаш туйғуларининг кучайишини таъминлайди. Ҳар иккала шаклдаги туризмни ривожлантиришда умумий ва ўзига хос чора-тадбирлар ишлаб чиқирилиши талаб этилади. Қуйида белгиланган мақсадларга эришиш учун керакли чора-тадбирлар кўриб чиқилади:

➤ **Туристлик маҳсулот ва унинг диверсификацияси.**

Хоразмда туризмни ривожлантиришда энг асосий вазифалардан бири туристик маҳсулотни мукаммаллаштириш, унинг сифатини ошириш асносида туристик мавсумни узайтиришдир. Вилоятда туризм соҳасидан келадиган тушумни ошириш учун сайёҳларнинг яқка тартибда қулай ва мароқли саёҳат қилишлари учун шароитлар яратиш, яъни вилоятнинг яхши тушунарли харитасини ишлаб чиқишга, туристлар зич йиғиладиган жойларда туристик офис ёки марказлар ташкил қилишга, кўчаларда ва транспортда хорижий тиллардаги белгиларни ўрнатилишига катта эътибор ажратиш лозим.

Узоқ йиллардан буён кузатилаётган тарихий-меъморий туризмга ихтисослашув билан биргаликда янги экологик турлар, гастрономик турлар бозорини ўзлаштириш керак.

Туризм маҳсулотини диверсификациялаш ва жозибадорлигини ошириш учун бошқа минтақалар, айниқса Қорақалпоғистон туризм ташкилотлари билан ўзаро фойдали ҳамкорликни кенг йўлга қўйилиши тавсия этилади. Глобал интернет тармоқларида Хоразмга ташриф буюрган кўп сайёҳлар Қорақалпоғистондаги Аёз қалъага ҳам саёҳат қилганлари ва

аъло даражадаги таассуротлари ҳақида баён этганлар. Хоразм ва Қорақалпоғистон маҳаллий ҳокимият органлари ва туристик ташкилотларининг биргаликдаги ишлари орқали ҳар иккала томоннинг маданий ва табиий туризм ресурсларидан янада кенгроқ фойдаланиш, туристик маҳсулотларни диверсификациялаш, туризм ривожланишдан периферал туманлар ҳам фойда кўришларига эришиш, Хоразм маданияти асори атиқаларига ортиқча юкломани камайтиришга эришиш мумкин.

➤ ***Маданий хордиқ чиқариш ва кўнгилочар томошалар.***

Вилоятда замонавий истироҳат боғларидан ташқари қизиқарли тематик боғлар барпо этиш, масалан, кўп туристлар орасида “Хоразм эртақлар макони” сифатида танилганлигини ҳисобга олганда, Шарқ эртақлари мавзuidaги эксклюзив боғни барпо этиш мумкин, унда “Минг бир кеча”, “Аловиддин ва сеҳрли кўза” каби эртақларни жонлантирувчи персонажларни қўллаш, боғ ичида турли викториналар ва кичик совғалар улашилишини йўлга қўйиш мумкин. Хоразм тарихидаги афсонавий қаҳрамонлар жонланувчи намоишлар ташкил этиш тавсия этилади[3].

Бугунги кунда сайёҳларнинг савияси ва талаблари мунтазам кўтарилиб бораётганлиги туфайли туристик хизматлар кўрсатишда замонавий талабларни инобатга олиш ниҳоятда муҳимдир. Масалан, ҳозирги давр туризмнинг барча шаклларида сайёҳнинг фаол иштироки ривожланиб бормоқда, ушлаб кўриш, ясаб кўриш, иштирок этиш ва ҳоказо. Ҳар бир туристик маршрут тузилганда, сайёҳларнинг камида битта фаолият турида иштирок этишларини таъминлаш ҳисобга олиниши лозим. Масалан, ҳунармандчилик ярмаркаларида мунтазам мастер-класслар ташкил этилиши ва сайёҳларга элементар иштирок таклиф қилиниши мумкин. Бундан ташқари, ҳозирда Европа шаҳарларида кўча намоишлари кенг тарқалиб бормоқда, туристик шаҳарларнинг марказий кўчаларида жонли ҳайкаллар туриши, қизиқарли намоишлар уюштирилиши кузатилади. Хоразмда масалан полвонлар кураши, карнай гуруҳлари чиқиши каби миллий анъаналар намоишини ташкил этиш мумкин.

➤ ***Хизматлар сифатини ошириш.***

Туризм хизматлари сифатини ошириш энг устувор масалалардан биридир. Фан ва технологияларнинг шиддат билан ривожланиб бораётганлиги туризм соҳасида мукамал, ҳеч қандай ҳатоларсиз туристик хизмат кўрсатилиши талабини қўймоқда, тобора ҳар бир истеъмолчи хоҳиш-истакларини ҳисобга олиш аҳамияти ошиб бормоқда. Хизматлар сифатини яхшилаш учун халқаро стандартларни ўрганиб, соҳа вакилларига ҳавола этиш ҳамда туризм соҳасида таълим сифатини ўстириш, халқаро андозасида сифатга бўлган талаблар билан туризм соҳаси ва бошқа уйқаш соҳалар вакиллари таништириш керак.

Хизматлар сифатини ошириш учун Туркияда Профессинал малакани сертификатлаш тизими жорий этилган. Бунинг учун туризм, овқатланиш ва бошқа хизматлар йўналишида “Истеъмолчига йўналтирилган хизмат кўрсатиш” концепциясини кенг тарғиб этиш, муомала маданиятини тарбиялаш, ҳар бир шахсга ҳурмат ва ҳушмуомалалик билан мурожаат этиш ўргатилади.

Меҳмонхона ва бошқа жойлаштириш муассасалари учун ҳам халқаро стандартлар асосида миллий талабларни ўрнатиш ва туризм соҳасидаги нодавлат нотижорат ташкилотлар орқали сифатни ушлаб туришни мониторинг қилиш.

Хоразм Давлат Университети “Туризм” кафедраси замирида жаҳон, республика ва Хоразм вилояти туризм бозоридаги тенденциялар, талаблар, янги маҳсулотлар, истеъмолчилар ҳуқ-атвори ва бошқа хусусиятларини ўрганувчи илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш ва вилоятда туризмни ривожлантириш бўйича масъул шахсларга, хусусий бизнес вакилларига амалий тавсиялар ишлаб чиқишларини йўлга қўйиш Хоразм вилояти туристик маҳсулоти сифатини мунтазам ошиб бориши, инновацион ғоялар билан янгилашиб боришига ёрдам беради.

➤ ***Транспорт:***

Транспорт истеъмолчини туризм бозорига етказувчи асосий воситадир. Хоразм вилоятининг туристик салоҳиятидан янада кенгроқ фойдаланиш учун сайёҳларга мўлжалланган транспорт турларини ривожлантириш талаб қилинади. Энг аввало, Хоразм

аэропортини халқаро даражада юқори сифатли хизмат кўрсатувчи аэропорт сифатида танилишига эришиш, шунда Ўзбекистонга ташриф буюраётган сайёҳлар айнан шу аэропорт орқали келишни режалаштирадилар ва вилоятга келувчи туристлар сони ортади.

Вилоятни Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари билан боғловчи транспортни ривожлантириш, Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Тошкентга қатновчи поездлар рейсларини ташкиллаш ва уларнинг кундалик мунтазам қатновини таъминлаш.

Вилоят ичида енгил автомобиллар арендасини ташкил этиш. Ривожланган давлатларда сайёҳларга енгил автомашиналар арендасини таклиф қилиш хизматлари жуда юқори даражада ривожланган. Бу сайёҳларга кичик гуруҳларда марокли ҳордиқ чиқаришлари учун имконият беради. Бизнинг давлатимизда ҳам енгил автомобилларни кунлик арендага бериш хизматларини ташкил этиш, туризм бозори учун катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари узоқ муддатли стратегияда Хива ва Урганч шаҳарлари ичида электлаштирилган трамвай ёки велосипедларда саёҳат қилиш инфратузилмасини ҳам барпо этиш мақсадга мувофиқдир. Бу туристлар сони кескин ошган даврда вилоят экологиясига салбий таъсирни камайтириш учун катта аҳамиятли чорадир.

Туристик мавсумдан ташқари вақтларда чегирмалар таклиф этиш. Барча туризм ривожланган жойларда маҳаллий туризм катта аҳамиятга ва улушга эга бўлади. Маҳаллий туризмнинг ривожланиши маҳсулот ишлаб чиқилиши, маркетинг тадқиқотлари, дистрибуцияси, ахборот таъминоти ва ижтимоий туризм дастурларида кенгрок эътибор талаб қилади. Маҳаллий туризм ривожланишида камҳаражат ётоқ жойлари, транспортга чегирмалар берилиши, тегишли сегментга тегишли таклифлар ишлаб чиқилиши орқали ривожлантирилади. Масалан, Буюк Британияда “Миллий экспресс” транспорт корхонаси истаган еригача 5 фунт стерлинг (7 АҚШ доллари) миқдорида нарх белгилайди ва электрон тарзда барча талабаларга эълон қилади. Натижада талабалар энг узоқ манзилларга арзон нархларда саёҳат қилиб, у жойлар иқтисодиётига ҳисса қўшишлари мумкин.

➤ ***Меҳмонхона ҳўжалиги.***

Меҳмонхона ва бошқа жойлаштириш муассасаларида хизматлар сифатини халқаро талаб даражасида ташкил этиш. Жойлаштириш муассасалари таркибида талабалар ва ёшлар туризмга монанд қулай ва арзон ётоқ жойларини, ўрта даромадли туристлар сегментига мос меҳмонхоналар, уйлар ва шаҳардан ташқарида кемпингларни сонини кўпайтириш.

Шулар билан 5 юлдузли халқаро меҳмонхоналар вакилларини жалб этиш. Халқаро миқёсда 5 юлдуздан кам меҳмонхонада тўхтамайдиган сайёҳлар сегменти бўлиб, узоқ муддатли стратегияда шундай меҳмонхоналар ҳам қурилишини амалга ошириш лозим. Хоразм вилоятининг мавжуд туризм объектлари дунёнинг ўрта ва юқори табақа вакилларини бирдай мафтун этади.

➤ ***Туризм ташвиқоти.***

- Хоразм вилояти туристик вебпорталини ташкил этиш ва мазкур порталда ташвиқот ишларини фаол амалга ошириш.

- Халқаро кўргазмаларда иштирок этишни кенгайтириш

-Хоразм маданияти, яшаш тарзи, ҳаёти ёки тарихий қаҳрамонлари акс этган юқори сифатли бадий фильмлар суратга олиш. Бундай усул Туркия, Бразилия, Аргентина давлатлари туризм соҳаси ташвиқотида жуда кенг қўлланилади ва юқори самарали ҳисобланади.

➤ ***Қулай инвестиция муҳитини ташкил этиш.***

Туризм соҳаси жаҳон миқёсида инвестиция киритилиши учун энг кўп имтиёзлар ва жозибатор шарт-шароитлар яратиб берилган соҳадир. Хоразм вилоятида ҳам мазкур соҳанинг ҳудудий ва миллий иқтисодиётга қўшаётган ҳиссасини ўстириш мақсадида туризм соҳасидаги корхоналарга солиқ ва бошқа имтиёзлар тайинланиши лозим. Бундай имтиёзлар меҳмонхоналарда кичик модернизация ўтказиш ва турагентликлар туризм ташвиқотини кучайтиришлари учун берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундан ташқари, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилишни таъминлаш керак. Янги турдаги туристик маҳсулотлар (экологик, гастрономик, фаол ва бошқа туризм

шакллари)ни ривожлантирилиши учун молиявий ёрдам кўрсатиш механизмларини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Эштаев. Монография “Ўзбекистоннинг туризм салоҳияти ва уни ривожлантириш истикболлари”. Самарканд-2023.
2. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси https://president.uz/oz/pages/view/strategy?menu_id=144
3. Содиқов А. М. “Хоразм вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси”. Т.2014

УЎК 338.436.33:001.895

ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ КОРХОНАЛАР ИННОВАЦИОН САЛОҲИЯТИНИ БОШҚАРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

У.А.Хамрокулов, таянч докторант, Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Озиқ-овқат саноати барча даврлар учун долзарб бўлиб келган. Озиқ-овқат саноати корхоналари самарадорлигини оширишда корхоналар инновацион салоҳиятини бошқаришни такомиллаштириш бугунги кунда озиқ-овқат корхона бошқарувчилари олдида турган асосий мақсадлардан ҳисобланади. Ушбу мақолада озиқ-овқат саноати корхоналарида инновацион салоҳиятни бошқариш ва унинг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: озиқ-овқат саноати, кучли рақобат, самарадорлик, бошқарув, инновацион салоҳият, инновацион салоҳиятни бошқариш.

Аннотация. Пищевая промышленность была актуальна на все времена. Совершенствование управления инновационным потенциалом предприятий при повышении эффективности деятельности предприятий пищевой промышленности является одной из основных задач, стоящих сегодня перед руководителями предприятий пищевой промышленности. В данной статье раскрывается Управление инновационным потенциалом на предприятиях пищевой промышленности и его особенности.

Ключевые слова: пищевая промышленность, сильная конкуренция, эффективность, управление, инновационный потенциал, управление инновационным потенциалом.

Abstract. The food industry is really important for all period of the time. Improving the management of innovative capacity of enterprises in improving the efficiency of enterprises in the food industry is one of the main goals facing managers today. At this article it is tried to open typical features of managing innovation potential of companies.

Key words: food industry, strong competition, efficiency, management, innovative potential, innovative capacity management.

Кириш. Интеграцион алоқаларнинг кенгайиши ҳудудлар ўртасида савдо ва иқтисодий алоқаларнинг кучайишига олиб келмоқда. Натижада фаолият юритувчи субъектлар сони ортиб улар ўртасида кескин рақобат юзага келмоқда. Шу билан биргалик аҳолининг танлаш имкониятлари ортиб, харид қилинаётган маҳсулотлар сифатига бўлган талаби ҳам ортмоқда. Бу каби масалаларни самарали ечилишида корхоналар инновацион салоҳиятини бошқаришни самарали ташкил қилиниши муҳим аҳамият касб этади.

Озиқ-овқат саноати бутун дунё мамлакатлари қаторида Республикамиз учун долзарб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 сентябрдаги “Республика озиқ-овқат саноатини жадал ривожлантириш ҳамда аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлақонли таъминлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4281-сон Қарори юқорида келтирилган фикримизни ҳам тасдиқлайди [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий жаҳон иқтисодиётида компанияларни бошқаришда инновацион менежмент бошқаришнинг замонавий бўғинига айланди. Шу сабабли инновацион менежмент, инновацион салоҳият, инновацион салоҳиятни бошқариш юзасидан кўплаб тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, жумладан Б.Лавсон, Д.Самсон [2], Ф.Даманпоур [3], М.Терзиовский [4], Р.Фатхутдинов [5], А.Николаев [6], Чжан Ся [7], Е.Лаптева[8] ,

О.Белозёрова [9], Е.Асташова, Е.Погребцова, С.Дурнев[10], С.Бурланков, С.Кузьмин [11] илмий тадқиқот ишлари олиб боришган. Маҳаллий тадқиқотчи олимлардан корхоналарда инновацион салоҳият ва уни бошқариш бўйича Н.Йўлдошев, Ш.Мирсаидова. Й.Голдман [12], Ш.Зайнутдинов [13], Г.Шаназарова [14], Д.Мамаджанов [15], илмий тадқиқот ишларида тадқиқ этилган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, юқорида номлари зикр этилган олимлар томонидан айнан озиқ-овқат саноати корхоналарининг инновацион салоҳиятини бошқариш ва унинг ўзига хос хусусиятлари юзасидан изланишлар олиб борилмаган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида тадқиқотчи ва олимларнинг мавзуга доир назарий қарашлари ўрганилган бўлиб, мантикий фикрлаш, тизимли ёндашув, қиёсий таҳлил усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Инновацион менежмент корхоналар бошқарувининг замонавий шакли ҳисобланганлиги сабабли унда қўлланиладиган тушунчалар ҳам замонавий ва кенг қамровлидир. Инновацион салоҳиятни бошқаришни ўрганишда даставвал инновацион салоҳиятни тушуниш керак.

Б.Лавсон ҳамда Д.Самсонларнинг қарашларига кўра инновацион салоҳият билим ва ғояларни доимий равишда корхона ва унинг манфаатдор томонларининг манфаати учун ишлаб чиқариш жараёнларига, янги маҳсулотлар ишлаб чиқарилишига ҳамда тизимларга трансформация бўлиш жараёнларида шаклланади [2]. Ф.Даманпоурнинг фикрига кўра корхонанинг инновацион салоҳияти корхонанинг ички ва ташқи муҳит омиллари асосида шаклланиб, унинг умумий комплекс инновацион ҳолатини кўрсатади [3].

Корхонанинг инновацион салоҳияти корхонанинг барча жihatлари, янгиликни яратиш ва ундан амалиётда фойдаланиш қобилиятини ифодалаб қуйидаги: моддий-техник ресурслари, моддий ва номоддий активлари, молиявий ресурслари, ташкилий ресурслар, кадр ресурслари, ижтимоий-рухий омил ресурсларидан ташкил топади.[12] М.Терзиовски корхонанинг инновацион салоҳияти корхонада инновацияларни реализация қилиш имконияти бўлиб, электрон савдо, барқарор ривожланиш ва янгиланган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишида намоён бўлади [4].

Саноат корхоналарининг инновацион салоҳиятини шаклланиши кўп жihatдан корхонанинг молиявий ҳамда инсон капитали элементларининг имкониятлари асосида ривожланади. Тадқиқотчиларнинг диққат марказида корхонанинг инновацион салоҳияти биринчи навбатда корхонанинг молиявий ҳолати ҳамда корхонанинг инсон капитали ҳолатига боғлиқлиги туради. Шу сабабдан корхоналарнинг инновацион салоҳиятига энг катта таъсир килувчи ягона алмаштириб бўлмайдиган омил бу инсон омилidir. Хар қандай янгилик(инновация) қилиш ва уни фаолиятга реализация қилиш учун албатта молиявий ресурслар талаб этилади ҳамда уни реализация қилиш жараёнини самарали бўлиши кўп жihatдан корхонанинг раҳбар ҳамда ишчи ходимларининг салоҳиятига бевосита боғлиқ.

Корхонанинг инновацион салоҳияти - корхонанинг инновацион салоҳиятни шакллантириш, амалиётга реализация қилиш ҳамда ривожлантириш жараёнларини ўз ичига олувчи муносабатлар мажмуаси бўлиб, корхонанинг инновацион фаолиятни олиб боришга имконият, қобилият ҳамда тайёргарлик даражасини акс эттирувчи кўрсаткич ҳисобланади.

Инновацион салоҳият бошқариш корхонанинг умумий бошқарувининг ажралмас ва доимий таркибий қисми ҳисобланади. Менежментнинг замонавий бошқарув усуллари қўллаб, корхонани ресурслар билан таъминлаш, уни режалаштириш, шакллантириш, амалга ошириш ҳамда назорат қилиш жараёнлари инновацион салоҳиятни бошқаришнинг самарадорлигини таъминлайди.

Озиқ-овқат саноати корхоналарида инновацион салоҳиятни бошқаришда корхонанинг инсон ресурслари тўғри бошқарилиши энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бунинг сабаби корхоналарда инновацион янгиликларни реализация қилувчи аксарият ҳолларда уларни амалга оширувчи шахслар айнан корхонанинг салоҳиятли ходимлари ҳисобланади. Шу сабабдан инсон омиллари инновацион салоҳият даражасини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири бўлиб, уларнинг билим ва малакаларини оширишга йўналтирилаётган харажатлар узоқ муддатли инвестициялар сифатида қаралади. Ходимлар орасида корпоратив

хамда инновацион муҳитни шакллантириш уларнинг инноваторлик даражасини оширади. Озиқ-овқат саноати ишлаб чиқариш ва махсулотларни сақлаб савдо расталарига етказиб бериш маълум бир мажбурий шартларига эга. Шу жиҳатидан озиқ-овқат саноати корхоналари бошқа саноат корхоналари бошқарувида фарқ қилади. Озиқ-овқат саноати корхоналари инновацион салоҳиятни бошқариш жараёнида ишлаб чиқариладиган озиқ-овқат махсулотлари уларни қадоқлаш, омборларда сақлаш, бозор расталарига етказиб беришда махсулотнинг яроқсиз бўлиб қолишини олдини олишда инсон омили бошқарувнинг энг муҳим объекти ҳисобланади (1-расм).

1-расм. Корхоналарнинг инновацион салоҳиятини бошқариш механизми [17]

Инновацион салоҳиятни бошқариш юзасидан олиб борилган тадқиқотларимиз натижасида юқоридаги чизма шакллантирилди.

Корхонанинг инновацион салоҳияти ходимлар салоҳияти, молиявий-иқтисодий ресурслар салоҳияти, илмий ва техник салоҳият, ишлаб чиқариш технологияси салоҳияти, бошқарув-ташкилий салоҳияти, маркетинг хизмати ва ахборот билан таъминланганлик салоҳиятлари жамланмасидан ташкил топади [16].

Саноат корхоналарининг инновацион салоҳиятини бошқаришнинг биринчи босқичида инновацион салоҳиятни шакллантириш мақсади белгиланади. Бунда корхонанинг стратегик режаларига мос инновацион мақсад ва вазифалар тузилади. Кейинги босқичда инновацион салоҳиятнинг таркибий қисмлари шакллантирилади ҳамда инновацион фаолиятни юртишида ўз вазифаларини бажаришга киришилади. Бу босқичда корхона инновацион салоҳиятининг таркибий қисмлари тўлиқ шаклланганлиги инновацион салоҳиятнинг самарали натижаларга эришиш имкониятини беради. Учинчи босқичда корхонанинг инновацион фаолияти амалга оширилади. Инновацион фаолият натижасида инновацион махсулот ёки хизмат, бошқарув усули, ишлаб чиқариш жараёнлари ёки ишлаб чиқариш босқиларидаги янгилик, ўзгаришлар якуний натижа сифатида намоён бўлади.

Озиқ-овқат саноати корхоналари инновацион салоҳиятни бошқаришнинг бошқа саноат корхоналарини бошқаришдан куйидаги хусусиятларига кўра ахамиятлироқ:

- Биринчидан, озиқ-овқат махсулотлари хавфсизлигини таъминлаш биринчи галдаги масала ҳисобланади,
- Иккинчидан, озиқ овқат махсулотларини ишлаб чиқариш, қадоқлаш ва сақлаш учун алоҳида техник шартларнинг зарурлиги,
- Учинчидан, транспортировка ва махсулотларни тегишли сотув расталарига олиб боришнинг алоҳида техник шароитларни талаб қилиши,
- Туртинчидан, озиқ-овқат махсулотларининг бозор расталарида сақланиши ҳамда истеъмол қилиш муддатининг чекланганлиги.

Озиқ –овқат саноати корхоналари инновацион салоҳиятини бошқариш самарадорлигини оширишда юқорида санаб ўтилган масалаларни тўғри ташкил қилиниши ушбу корхоналарининг стратегик ривожланиш самарадорлиги таъминлайди.

Хулоса. Корхоналар инновацион салоҳияти ва уни бошқариш бўйича бажарилган илмий ишларини ўрганиш бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотларимиз натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

Корхоналарнинг инновацион салоҳияти – корхонада инновацион фаолиятни ташкил этувчи меҳнат ресурслари, моддий-техник ресурслар, молиявий ресурслар, маркетинг ва ахборот ресурслари ҳамда ташкилий-бошқарув ресурс ва механизмлар йиғиндиси ҳисобланади.

Инновацион салоҳият – корхонада инновацион фаолиятни олиб бориш ва унинг натижаларини таҳлил қилинишида корхона инновацион фаолияти ҳолати динамик даражасини акс эттирувчи кўрсаткич сифатида кўриш мумкин. Тадбиркорлик фаолияти инновацияларни ўзида қўллашга мойиллигининг юқорилиги, корхоналарда инновацион салоҳиятнинг қайсидир бир элементининг қайсидир даражада мавжуд бўлишига бу эса инновацион салоҳиятни аксарият ҳолларда 0 дан юқори даражада бўлишини кўрсатади.

Озиқ-овқат саноати корхоналари инновацион салоҳиятини бошқаришда мақсад қўйиш, уни шакллантириш ҳамда амалга ошириш босқичларида озиқ-овқат маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг талаб қилинадиган зарурий шарт-шароитларининг мавжудлиги, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлигини таъминлашга алоҳияда аҳамият бериш саноат корхоналарининг бошқа турларидаги бошқарувдан ажралиб турувчи хусусиятлари ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 9 сентябрдаги “Республика озиқ-овқат саноатини жадал ривожлантириш ҳамда аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлақонли таъминлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4281 сон Қарори. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 30.04.2021 й., 06/21/6218/0398-сон.
2. Lawson, B. and Samson, D. (2001). Developing innovation capability in organizations: A dynamic capabilities approach. *International Journal of Innovation Management*, 5 (3), 377–400.
3. Damanpour, F. (1991). Organizational innovation: A meta-analysis of effects of determinants and moderators. *Academy of Management Journal*, 34, 555–590.
4. Terziovski, M. Building Innovation Capability in Organizations An International Cross-Case Perspective. University of Melbourne, Australia P.Imperial College Press 2007. 19 p.
5. Р.Фатхутдинов, Инновационный менеджмент. СПб.: Питер, 2008. 448с.
6. Николаев, А. Инновационное развитие и инновационная культура // Проблемы теории и практики управления. 2001. № 5. 75–79 с..
7. С.Чжан, Оценка и управление инновационным потенциалом предприятия угольной промышленности. Диссертация. Санкт-Петербург – 2017. 35 с.
8. Е.Лаптева. Развитие методов оценки инновационного потенциала промышленных предприятий. Диссертация. Саратов – 2014. 26 с.
9. О.Белозёрова. Совершенствование механизма управления инновационным потенциалом коммерческой организации. Диссертация. Ставрополь–2019. 29 с.
10. Е.Асташова, Е.Погребцова, С.Дурнев. Инновационный потенциал предприятия: сущность, содержание и методики оценки. *Креативная экономика-2022.-Том16.-Номер3*. 925-940 с.
11. С.Бурланков, С.Кузьмин. Оценка инновационного потенциала сельскохозяйственного предприятия. *Вестник РЭУ им. Г.В.Плеханова*.2018. Номер 6(102). 79-82 с.
12. Йўлдошев, Н.Қ., Мирсаидова, Ш.А., Голдман, Й.Д. Инновацион менеджмент – Т.: ТДИУ. Дарслик 2011. 286 б.
13. Зайнутдинов, Ш.Н. Инновацион салоҳиятни ошириш стратегияси // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, сентябр 2011.
14. Шаназарова, Г. Саноат корхоналарида инновацион салоҳиятни бошқариш механизмларини такомиллаштириш. Диссертация, Тошкент-2018.
15. Мамаджанов, Д.. Автомобиль саноати корхоналарининг инновацион салоҳиятини ошириш ва уни бошқариш. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2018 йил. 3-5 б.
16. Hamrokulov, U.A. Innovation Capability is the Source of Developing of Enterprise. *Journal of Marketing and Emerging Economics*. Volume: 2 Issue: 3 in March 2022. 31 p.
17. Hamrokulov, U.A. Озиқ-овқат саноати корхоналар инновацион салоҳиятини бошқариш. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Volume: 2 Issue: 3 in March 2022. 1187-1188 p.

UO'K 725

SAVDO, UMUMIY OVQATLANISH VA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH BINOLARI**S.A.Masharipova, arx.f.n., dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent****B.A.Xamidova, o'qituvchi, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent****O'.M.G'oymatov, o'qituvchi, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy savdo va ko'ngil-ochar markazlarining kelib chiqish tarixi ya'ni qadimiy bozorlarimiz va mustaqillik davrida qurilgan bir nechta savdo markazlarini misol etib keltirilgan. Shuningdek hozirgi kunda dolzarb bo'lgan masala hozirgi zamon talabiga javob beradigan zamonaviy binolarni loyihadini yaratish maqsadida talabalarga jaxon tajribalari loyihalaridan namunalar bilan tanishtirish uchun foto suratlar joylashtirilgan

Kalit so'zlar: karvonsaroy, omborxona, ustaxonalar, supermarket, sayyohlar, CFC, Amerika Pizza, Caf.Jum, musiqiy zinapoya, hech qachon uxlamaydigan shahar.

Аннотация. В данной статье представлена история зарождения современных торгово-развлекательных центров, то есть наших старинных рынков и нескольких торговых центров, построенных в период независимости. Также актуальным вопросом является создание проекта современных зданий, отвечающих требованиям современности. С целью ознакомления студентов с примерами проектов мирового опыта были размещены фотографии

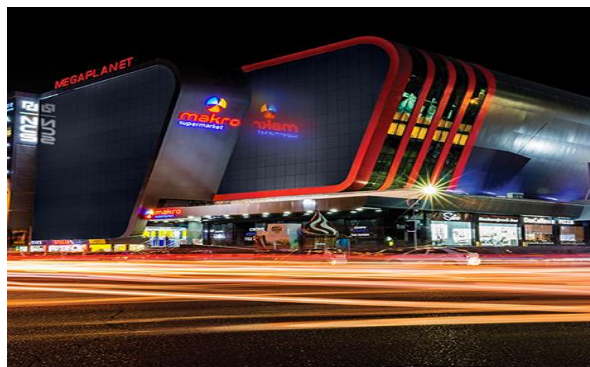
Ключевые слова: караван-сарай, склад, мастерские, супермаркет, туристы, ЦФК, Американская Пицца, КафеДжум, музыкальная лестница, город, который никогда не спит.

Abstract. This article presents the history of the emergence of modern shopping and entertainment centers, that is, our old markets and several shopping centers built during independence. Also, in order to create a project of modern buildings that meet modern requirements, which is a topical issue today, photographs were posted to familiarize students with examples of world experience projects.

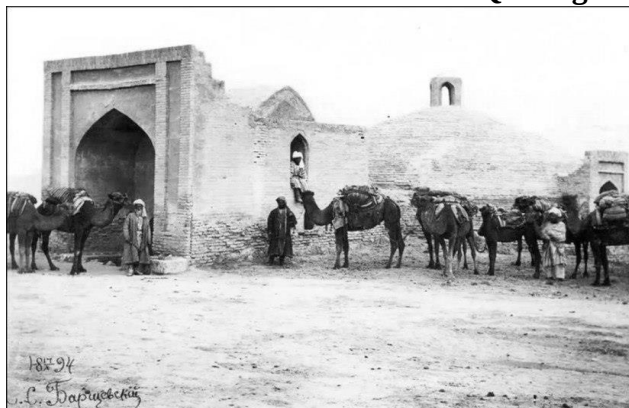
Key words: caravanserai, warehouse, workshops, supermarket, tourists, CFC, American pizza, Caf.Jum, musical stairs, the city that never sleeps.

Mustaqillik yillariga kelib vatanimiz qiyofasi yevropa davlatlaridan qolishmaydigan binolar turlari ancha ko'paydi, shular qatorida aholiga xizmat ko'rsatish uchun savdo markazlarining turli xillari qurila boshladi. Umumiy xizmat qilish tarmoqlarining rivojlanish asosini moddiy texnik baza tashkil etadi. Uni takomillashtirish esa tashkilot va muassasalarini hududlarda ratsional joylashtirish savdo, umumiy ovqatlanish va madaniy maishiy, xizmat qilishning yangi shakllari va usullarini kiritish tashkilotlar va muassasalarning o'zaro funksional aloqalarini rivojlantirish yangi tipdagi binolarni yaratish ularning tarkibini keng progresiv texnologiyalar va zamonaviy jihozlardan foydalanib yaxshilashdan iborat. Savdo, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat ko'rsatish binolari, ya'ni Supermarket sotishning ilg'or shakllarini qo'llagan hamda aholiga kompleks xarid talablarini qondiruvchi turli xizmatlar ko'rsatgan holda keng assortimentdagi oziq-ovqat tovarlarini va kundalik zarur nooziq-ovqat tovarlarini sotish uchun mo'ljallangan savdo korxonalarining eng maqbul turi hisoblanadi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan Rossiya o'rtasidagi savdo aloqalari ayniqsa Zakaspiy temir yo'l qurilgach, ancha rivojlangan. Toshkentdagi Eski jo'va bozori karvonlar kelib ketadigan yirik savdo markazi bo'lgan. Shaharning barcha darvozalaridagi yo'llar bozoriga kelib taqalgan. Atrofida karvonsaroy, omborxona, ustaxonalar, do'konlar va boshqa joylashgan. 19-asr 2-yarmidan boshlab bu yerda sanoatchi boylar o'z do'konlari, omborlari va idoralarini qurishgan. Farg'ona vodiysida o'zining kattaligi va savdo aylanmasi jihatidan Qo'qon bozori alohida ajralib turadi. O'zining obodonligi va qulayligi bilan Buxoro Bozor mintaqada birinchi o'rinda turgan. Ipak gazlamalari bilan butun Sharqda tanilgan Marg'ilonda qator qator tizilgan do'konlar (ko'cha bo'ylab 2,5 km cho'zilgan)da savdo-sotiq qilingan.

1- rasm. Mega Planet
Qadimgi savdo aloqalari

2-rasm. Karvon saroy

3-rasm. Chorsu bozori

O'zbekistonning eng yirik bozori paydo bo'lishi taxminan X asrga to'g'ri keladi. U "Buyuk Ipak yo'li" yo'lidagi muhim markaz bo'lgan to'rtta savdo ko'chalari kesishmasida tashkil etilgan. Savdo butun yil davomida amalga oshirilgan va bu yerda turli madaniyatlar bir-biriga bog'langan holda faoliyat olib borgan. Savdo yo'llarida chet ellik savdogarlarni, karvonlarni, do'kon egalari, hunarmandlar, boy dehqonlar va oddiy ishchilarni uchratish mumkin bo'lgan. 1000 yillar davomida Chorsu bozori o'z ko'rinishini o'zgartirmagan.

Supermarket turidagi do'konlar universal assortimentli, bo'sh savdo maydonlari bo'lgan, zarur talablarga javob beradigan universamlar, oziq-ovqat do'konlari, yirik oziq-ovqat do'konlari negizida, shuningdek, savdo maydoni kamida 600 kv metr bo'lgan, qishloq joylaridagi tuman markazlarida kamida 400 kv metr bo'lgan hamda tovarlarni qabul qilib olish, saqlash, ularni sotishga tayyorlash va sotish uchun barcha zarur sharoitlarga ega bo'lgan yangi qurilishlar hisobiga tashkil etilishi mumkin.

5-6-rasm. Next savdo majmuasi

WWW.SHERLAR.UZ

MEGA PLANET savdo majmuasi

2010-yil 11-dekabr sanasida Toshkent shahrining Yunusobod tumanida, O'zbek estradasining yorqin yulduzlari ishtirokida, O'zbekiston tarixida birinchi "Gipermarket" bo'lmush "Mega Planet" savdo majmuasining ochilish marosim bo'lib o'tdi. Mega Planet savdo majmuasi o'zining no-an'anaviy va o'ta zamonaviy ko'rinishi bilan ajralib turadi. Mega Planet savdo majmuasi 4 qavatdan iborat:

1-qavat: O'ta yirik Supermarket 2-qavat: Kiyim kechaklar (Butiklar) 3-qavat: Bolalar o'yin maydoni (5D kinozali) 4-qavat: Restorant, Kafe va 3D kinozaldan Shunidek Savdo majmuasining: Yer osti qismida: Avtomobillar to'xtash joyi Atrofida esa: Bolalar uchun mo'ljalgina o'yingoh barpo etilgan Mega Planet savdo majmuasi:

Toshkent shahri aholisi, Toshkent shahri mehmonlari va Chet ellik sayyohlar uchun eng qiziqarli maskanlardan biri hisoblanadi! [4].

NEXT savdo majmuasi 25000 kv.m. dan iborat bo'lib, 4 qavatdan iborat. Majmuada kuzatish maydoni, terrassa va 3D kinoteatr joylagan. Shuningdek, 500 o'rinli parkovka ham mavjud. Alohida e'tiborga savdo markazining 4-qavatida joylagan "COSMO PORT" o'yin hududi loyiq. Majmuaning Food-kordti turli formatdagi restoranlarni o'z ichiga oladi: WOK –osiyo oshxonasi, Shukran-arab oshxonasi Chaykhana food-milliy oshxona, Vanilla sky- shiriliklar va shokolad, EL Rancho, Fresh bar, New World Food, KFC, American pizza, Café JUM va boshqalar. Majmuaning Orqa hovlisida lazer 3D-shou taqdim etiladi. Umuman olganda, esa "Next" ko'ngilochar Savdo markazi o'zini zamonaviy va rivojlangan majmua sifatida taqdim etadi.

MEGA BELAYA SAVDO KO'NGILOCHAR MAJMUASI

7-rasm. Mega Belaya

8-rasm. Malayziya davlatidagi savdo markazlaridan biri

7 yil oldin, Moskvada bir xil miqyosdagi savdo markazi Mega Belaya Dacha oddiygina mavjud emas edi. 300 ming kvadrat metr vaqtinchalik bog' markazi nomi bilan atalgan yangi loyihaning eksklyuzivligini ta'minladi. Eng yaqin metro stantsiyasi "Kotelniki", mikroavtobusga to'g'ridan-to'g'ri "Vykhino" va "Lyublino" stantsiyalaridan borish mumkin. Savdo markazida katta muz arenasi va IMAX formatidagi lentlarni translyatsiya qiluvchi kinoteatr mavjud. Kompaniyada faol vaqt o'tkazishni xohlovchilar uchun - bilyard va bouling, istirohat bog'i. Ko'pchilik orasida do'konlar tarmog'i Sumsung, M-Video, Ikea, Decathlon ro'yxatga olingan. Oziq-ovqat do'konini gigant Auchan egallaydi. Savdo markazi atigi ikki qavatdan iborat bo'lib, bu savdo markaziga ko'ngilochar funksiyalarni talab va taklifning ramziy epitsentri maqomi bilan uyg'unlashtirishga to'sqinlik qilmaydi [5].

Aviapark

O'zining g'ayrioddiy kattaligi (400 ming kvadrat metr) tufayli savdo majmuasi tegishli parametrga ko'ra nafaqat Moskva, balki Evropadagi eng yirik savdo markazlari reytingida sharaflari o'rinni egallaydi. Xodinskoye qutbida joylashgan bo'lib, u barcha yoshdagi odamlar uchun ajoyib savdo va ko'ngilochar markaz hisoblanadi. Bu yerda siz turli xil rangdagi tropik baliqlar suv bilan ulkan suv havzalarida yashaydigan okeanariumga tashrif buyurishingiz mumkin. Kognitiv darsga alternativa kinoga tashrif bo'ladi. Savdo maydonini etakchi ijarachilar egallaydi turli hududlar (sport tovarlarini sotishdan tortib to sotishgacha maishiy texnika va uy-ro'zg'or buyumlari). Siz shinam

qahvaxonada, masalan, Costa Coffee-da ba'zan charchatadigan xarid qilishdan tanaffus qilishingiz yoki Evropadagi mashhur Starbucks-ni tanlashingiz mumkin. Siz "Polezhaevskaya" va "Aeroport" stantsiyalaridan markazga yurishingiz mumkin, masofa ikki kilometrdan oshmaydi.

Arxitektura jihatidan diqqatga sazovor bo'lgan Moskva savdo markazi Kuntsevo Plaza "Molodejnaya" er osti bekatiga piyoda masofada joylashgan. 245 ming kvadrat metrdan samarali foydalanilmoqda savdo maydonchalari, ofislar va hatto uy-joy fondi. Brend kiyim-kechak, parfyumeriya, sport mashg'ulotlari uchun tovarlar do'konlari ertalab soat 10 dan 22 gacha ishlaydi. Ko'ngilochar sanoat va faol dam olish Savdo markazida Kuntsevo Plaza ish bilan ifodalanadi tarmoq kompaniyasi Kosmik, ya'ni mehmonlar bouling klubi va istirohat bog'ida kutib olinadi. Bolalar uchun o'yin maydonchalari mavjud, kattalar esa bilyard stolida vaqt o'tkazishlari mumkin. Savdo markazida Mori kinoteatri ham joylashgan [6].

Berjaya times

Maydoni 2 million kvadrat metrdan ortiq bo'lgan Osiyodagi eng yirik savdo markazlaridan biri bo'lgan Berjaya Tayms maydoni Nyu-Yorkdagi mashhur Beshinchi avenyuga o'xshab ketgani uchun g'arbiy ko'rinishga ega. "Hech qachon uxlamaydigan" shahar atmosferasiga sho'ng'ishni xohlaydiganlar uchun markazda hatto metro stantsiyasi ham mavjud. 1000 ta chakana savdo nuqtalari haqiqatan ham ta'sirchan bo'lsa-da, savdo markazining diqqatga sazovor joyi Osiyodagi eng yirik yopiq attraksion parklaridan biri bo'lgan Berjaya Times Square mavzu parkidir. Bu yerda ko'plab diqqatga sazovor joylar mavjud, jumladan, ajoyib rolikli qirg'oq, karusellar, perili uy, sakkizoyoq karuseli va boshqalar. Bolalar bog'ning "Fantasy Garden" deb nomlangan maxsus qismida vaqt o'tkazishdan zavqlanadilar. Agar bu etarli bo'lmasa, siz ulkan musiqiy zinapoyaga, bolalar teatriga, kinoteatrga tashrif buyurishingiz va turli tomoshalarni tomosha qilishingiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Убайдуллаев Х.М, Иногорова М.М “Тураб жой ва жамоат биноларини лойиҳалашнинг типологик асослари” дарслик, Тошкент 2009 й.
2. Худаярова М.Б “Аҳоли пунктлари жамоат марказлари” Ўқув қўлланма Самарканд, 2019й.
3. Қодирова С.А. “Жамоат биноларини лойиҳалаш” ТАҚИ, Тошкент 2005 й. Ўқув қўлланма.
4. Гельфонд А.Л “Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений” учеб.пособии изд. Архитектура-С.М,2010г.
5. ҚМҚ 2.08.02-09 “Жамоат бинолари ва иншоотлари”
6. ziyonet.uz
7. davarx.uz
8. www. Library.uz
9. proekts.uz

UO'K 377.061:377.014.74

MADANIY VA MA'RIFIY MARKAZLARINING PAYDO BO'LISH OMILLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

S.A.Qodirova, prof., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

B.I.Inogomov, dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

L.Sh.Raximov, oq'ituvchi, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Madaniy va ma'rifiy markazlarning vorisi sifatida tarixiy shakllanishining taraqqiyot bosqichlari va istiqboldagi rivojlanish muammolari, madaniy va ma'rifiy markazlarni ob'ektlarini majmualar tarzida shakllantirish masalalari kompleks tarzda Yetarlicha va maxsus tadqiq qilinmagan.

Kalit so'zlar: kinematografchi, kompozitor, kinolektoriy, voizxonlik, klub, arxeolog, xvalissm, vaxshu, ardisura-anaxita.

Аннотация. В данной статье этапы развития исторического формирования культурно-просветительских центров как преемника и проблемы дальнейшего развития, вопросы формирования культурно-просветительских центров в виде комплексов не были достаточно и конкретно всесторонне исследованы.

Ключевые слова: кинематографист, композитор, кинематографист, проповедник, клуб, археолог, хвалиссм, вахшу, ардисура-анахита.

Abstract. *In this article, the development stages of the historical formation of cultural and educational centers as a successor and future development problems, the issues of forming cultural and educational centers in the form of complexes have not been adequately and specifically researched in a comprehensive manner.*

Keywords: *cinematographer, composer, cinematographer, preacher, club, archaeologist, khvalissm, vakhshu, ardisura-anakhita.*

Kirish. *Milliy-madaniy markazlar* — O'zbekistonda yashovchi muayyan bir millat vakillarining milliy madaniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi jamoat tashkilotlari. Milliy-madaniy mark O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining jamoat tashkilotlari to'g'risidagi amaldagi qonunlariga hamda o'z nizomiga asoslangan holda faoliyat ko'rsatadi. Milliy-madaniy markazlari. muayyan millatga xos bo'lgan milliy madaniyat, til, urf-odat, an'ana va taomillarni o'rganish, saqlab qolish va rivojlantirishdan manfa'atdor bo'lgan O'zbekiston fuqarolarini ixtiyoriy ravishda birlashtiradi.

Daslabki milliy-madaniy markazlar koreyslar, qozoqlar, yahudiylar, armanlar tomonidan respublika viloyatlarida 1989-yilda tuzildi. Bu markazlarning chinakam rivojlanishi va ravnaq topishi O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin boshlandi. O'zbekiston mustaqilligi munosabati bilan ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Natijada milliy-madaniy markazlar soni yil sayin ortib bordi. Agar 1992-yil 10 ta milliy-madaniy markazlar ish olib borgan bo'lsa, 1995-yilda ularning soni 72 taga, 2003-yilga kelib esa 135 taga yetdi. Ular respublika madaniy markazlari, viloyat, shahar, tuman madaniy markazlaridan iborat[1].

Asosiy qism: *Xorazm - o'rta asr Sharqning qadimgi madaniyat o'chog'i*

Xorazm - Amudaryoning quyi oqimi va Orol havzasidan janubda joylashgan, aholisining kundalik hayoti sug'orma dehqonchilikka asoslangan qadimgi madaniy o'lkadir. Yozma manbalarning guvohlik berishi, arxeologik qazishlar va hozirgi tadqiqotlarning tasdiqlashicha, Xorazm davlatchiligi kamida 2500-3000 yillik tarixga ega.

Xorazm etnosi ham qadim davrlarda, mil. avv.II mingyillik oxirlarida shakllangan. U paytlardagi Xorazm ancha janub va g'arbdagi erlarni ham qamragan, hatto hozirgi Xirotda atroflari, Kaspiy va Qora dengizi oralig'i Xorazmning ta'sir doirasida bo'lgan. Turli tarixiy davrlarda Xorazmning geografik o'rni va mavqei ko'p jihatdan

Amudaryoga bog'liq bo'lgan. Buyuk Xorazmlik olim Abu Rayhon Beruniy aytganidek, huddi Misr Nilning mahsuli bo'lgani kabi Xorazm ham Amudaryoning mahsuli bo'lgan. Amudaryoning oqimi va o'zanining o'zgarishiga qarab Xorazm aholisining ham qandaydir bir qismi yashash joylarini o'zgartirib turgan. Yana o'sha olimning guvohlik berishicha, milod boshlarida Amudaryoning bir o'zani Kaspiy dengiziga qo'shilgan paytlarda daryoning atrofida Xorazmliklarning 300 dan ortiq shahar va qishloqlari joylashgan. O'Sha davrlarning sadosi sifatida yana bir Xorazmlik buyuk olim Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) Kaspiyning Xorazm dengizi degan. Bu nom rus solnomasida ham akslangan. Qadimgi ruslar Xorazmni «Xvalissm» va Shu dengizni «Xvalisskoe More» deganlar. Eng qadimgi dinlardan bo'lmish zarduشتiylik (zoroastriзм) dinining ibtidosi ham Xorazm bilan bog'lanadi. Olimlarning tadqiqotiga ko'ra bu dinning payg'ambari bo'lmish Zarduht (yunonchada Zoroastr) miloddan avvalgi 1500 -1200 yillar oralig'ida Volgadan Sharqdagi chorvachilik bilan dehqonchilik madaniyati uzviy bog'langan mintaqada, demak, Xorazm madaniyati hududida paydo bo'lgan.

Qadimgi Xorazmda dunyoviy fanlar ham ma'lum darajada rivojlangan bo'lgan.

Qadimgi Xorazmning shahar-xarobalari qo'y qirilgan qal'a, Tuproq qal'a va boshqalarda yuksak darajadagi Shaharsozlik madaniyatidan va ilm fan izlaridan dalolat beruvchi ashyoviy dalillar topilgan. Xususan, qo'y qirilgan qal'adan astronomik kuzatishga moslashtirilgan qurilma va uskunalarining qismlari topilgan. Islomgacha Xorazmda astronomiya ilmining yuqori darajada rivojlanganligi haqida Beruniy ham dalillar keltiradi. Olim u paytlar Xorazmliklar astronomiyani «axtarvenik» deganlari va ularning astronomik bilimlari arablaridan chuqur va aniq bo'lganligini aytgan[2]. Samoviy hodisalarni tabiat hodisalari bilan bog'lash va qiyoslash natijasida O'rta Osiyoda

dastlab zardushtiylik taqvimini vujudga kelgan. Uning asosida Sug'd va Xorazm taqvimini tuzilgan. Taqvim yili 365 kun va 12 ta oydan iborat bo'lgan.

Mil. avv. V-IV asrlarda oromiy alifbosi harflari tizimiga asoslangan Xorazm yozuv madaniyati shakllanadi. Qadimgi xorazm yozuvi antik davrida keng yoyiladi. Bu yozuv 20 ta harfdan iborat bo'lib, sopol sirtiga, charmga va yog'och taxtachalariga bitilgan. Xorazm yozuvi orqali muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni, moddiy va ma'naviy madaniyatga oid tarixiy muammolarni o'rganish mumkin.

Hujjatlarda davlat xazinasiga soliq majburiyati sifatida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini topshirgan aholi vakillarning ro'yxati, ibodatxonalar xo'jaligidan chorva, un, hunarmandchilik buyumlari alohida shaxslarga berilganligi haqidagi ma'lumotlar, xonadonlar ro'yxati va shaxslar ismlari, qayd etilgan hamda "Avesto"dan ma'lum xudolar nomlari, Amudaryoning homiysi, ilohi "Vaxshu" va boshqa ma'lumotlar keltirilgan. Xorazmda saroy va ibodatxonalar qoshida boshlang'ich maktablar mavjud bo'lishini taxmin qilish mumkin. Bu maktablarda bolalarni yozish va hisobga o'rgatishgan. Ikkinchi bosqichda o'spirinlardan xo'jalik va ma'muriy ish yurituvchi xattotlar tayyorlanganligi ehtimoldan holi emas.

Xorazm ko'hna shaharlarida ko'pdan-ko'p sopol haykalchalar topilgan. Ular ichida ayol haykalchalari diqqatga molik. Mazkur haykalchalar buyuk "Ona iloha" yoki suv, hosildorlik, ma'budasi Ardivisura - Anaxita (xorazm tilida - Naxitak) ramzini o'zida aks etadi. Xorazm sopol idishlarning sirtidagi mifologik-asotirli mavzular bilan bog'liq bo'rtma rasmlar o'rganilgan. Ular qadimiy e'tiqodlar mazmun-mohiyatini ochib beradi. Shuningdek, Kushon davlati orqali Hindistondan Xorazmga olib kelingan Budda hamda fil, maymun sopol haykalchalari va xalsedondan ishlangan marjonlar topilgan[3].

Haykaltaroshlik, tasviriy san'at, musiqa.

Jamiyatning madaniy taraqqiyotida, e'tiqodlarda, madaniy aloqalar rivojida badiiy madaniyat, xususan, san'atning ahamiyati nihoyatda kattadir. O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari minglab yillar davomida yuksak darajadagi amaliy va badiiy san'at namunalarini yaratib, badiiy madaniyatni bosqichma-bosqich rivojlantirib borganlar. Bu jarayon antik davrda ham davom etdi.

Avvalambor Shimoliy Baqtriya haqida so'z yuritadigan bo'lsak, antik davrda bu hududlarning badiiy madaniyati boy va rang-barang edi. O'tgan asrning 30-yillaridan boshlab olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Shimoliy Baqtriyadan antik davrga oid ko'plab badiiy madaniyat namunalari topib o'rganilgan. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bu davrda aholining ma'naviy hayotida haykaltaroshlik, mahobatli inshootlar, musiqa, teatrlashtirilgan manzaralar, tasviriy san'at katta ahamiyat kasb etgan. Bu hududlardagi Ayritom, Xolchayon, Dalvarzin, Fayoztepa, Kampirtepa, Termiz, Qoratepa, Oqqo'rg'on, Barottepa kabi yodgorlikdan ko'plab topilgan badiiy san'at topilmalari yuqorida qayd etilgan mulohazalarning amaliy tasdig'i bo'lib xizmat qiladi[4].

Xulosa. *Madaniy-ma'rifat ishi* - keng ommani madaniy va ma'rifiy tarbiyalash, ularning umumiy madaniy saviyasini oshirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'sh vaqtlarini ko'ngilli o'tkazishga ko'mak beruvchi tadbirlar tariximizdan beri shakllanib kelmoqda. Madaniy-ma'rifat ishi mazmuni, vazifasi, maqsadi har bir davrning ijtimoiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy, g'oyaviy xususiyatlariga bog'liq, holda shakllanib rivojlanadi. Madaniy-ma'rifat ishi keng ma'noda o'quv muassasalaridan tashqarida insonning madaniy va ma'naviy o'sishiga ko'maklashuvchi barcha ishlar (klub tashkilotlari, ommaviy kutubxonalar, madaniyat va istirohat bog'lari faoliyati)ni qamrab oladi, muzey, kinoteatr, teatr va boshqa muassasalar ishlari, shuningdek, radio va televideniye muhim o'rin tutadi. Madaniy-ma'rifat ishi. muassasalarining keng tarmoqlari yaratilib, ularning usishi va takomillasha borishi bilan unga rahbarlik jarayoni ham o'zgarib boradi.

Dunyoqarashni shakllantirish tarbiyasi, axloqiy tarbiya, iqtisodiy bilimlarning ilmiy texnikaviy tashvikrt va targ'iboti, estetik va jismoniy tarbiya, badiiy havaskorlik, madaniy dam olishni tashkil qilish kabilar Madaniy-ma'rifat ishi faoliyatining turli yunalishlaridir.

Madaniy-ma'rifat ishi shakllari muntazam rivojlanadi va takomillashib boradi: klub muassasalarida an'anaviy shakllar (suhbat, ma'ruza, voixzonlik, spektakl, konsertlar) bilan birga mavzuli kechalar, kitobxonlar konferensiyalari va boshqa tadbirlar uyushtiriladi, xalq universitetlari, kinolektoriylar va boshqa tashkil qilinadi. Bunda badiiy havaskorlik muhim o'rin tutadi, xalq teatrlari,

yoshlar tashkiloti va boshqa jamoat tashkilotlari (yozuvchilar, kompozitorlar, rassomlar, kinematografchilar, xor jamiyatlari, tarixiy va madaniy yodgorliklarni himoya qilish va shahrik. tashkilotlar) katta Madaniy-ma'rifat ishini amalga oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 26 martdagi, №PQ-5040 <https://yuz.uz/uz/news/manaviy-marifiy-ishlar-tizimini-tubdan-takomillashtirish--chora-tadbirlari-to'grisida>.
2. Tolstov S. P., Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Toshkent, 1964;
3. Xayitboy Dedaxonovich Xolmirzayev Qadimgi xorazm madaniyati evolyusiyasida madaniy sintez, integratsiya va transformatsiya jarayonlari "oriental art and culture" scientific-methodical journal / issn 2181-063x.
4. Xolmirzaev X.D., Kadirova Ya.B., Kadirova X.B. Madaniyatshunoslik.-B. 190.-T.-2022.
5. Kidirniyazov M.Sh. Materialnaya kultura gorodov Xorezma v XIII—XIV vekax. Nukus: Karakalpakstan, 1989.
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Madaniy-ma%CA%BCrifat_ishi
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Milliy-madaniy_markazl
8. <http://taqvim.uz/uz/library/view/45>

УДК 725.38: 728.5 (575)

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ОСНОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА НА СОВРЕМЕННЫХ ШВЕЙНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

М.Т. Абдужаббарова, доцент, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Аннотация. Ушбу мақолада тикувчилик корхоналарининг асосий цехлари ва уларнинг классификацияси тўғрисида маълумотлар келтирилган. Ундан ташқари тикувчилик корхоналарининг асосий ишлаб чиқаришини лойихалаш ва уларнинг ечимлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Тикувчилик, саноат, тармоқ, корхона, асосий, жараён, цех, маҳсулот, тайерлаш, ишлаб чиқариш.

Аннотация. В этой статье представлена информация об основных цехах швейных предприятий и их классификациях. А также дана ценная информация о проектировании основного производства швейных предприятий и их решениях.

Ключевые слова: Швейная, промышленность, отрасль, предприятия, основной, процесс, цех, продукция, изготовления, производство.

Abstract. This article provides information about the main workshops of sewing enterprises and their classifications. And also provided valuable information about the design of the main production of clothing enterprises and their solutions.

Key words: Sewing, industry, department, enterprises, main, process, shop, products, manufacturing, production.

Швейная промышленность является одной из основных отраслей легкой промышленности. Основной задачей, стоящей перед швейной промышленностью, является удовлетворение спроса населения в красивой и добротной одежде различного ассортимента.

В условиях рыночных отношений и жесткой конкуренции швейные предприятия должны значительно повысить эффективность производства и улучшить качество выпускаемой продукции на основе достижений научно-технического прогресса.

Современные швейные предприятия представляют собой сложную систему взаимодействия основных, вспомогательных, побочных, подсобных и обслуживающих производств. Швейные цеха являются составной частью основного производства.

Резервы роста производительности труда швейных предприятий заключаются не только в развитии конструкторской и технологической подготовки производства, но и в решении организационных задач при проектировании и эксплуатации поточных линий как основной формы организации технологических процессов изготовления швейных изделий.

Повышение уровня проектных решений, их эффективность и качество можно осуществлять при условии непрерывного совершенствования методологии процесса проектирования и оптимизации производства.

На современных швейных предприятиях производство одежды складывается из нескольких этапов, взаимосвязанных между собой: подготовка моделей к запуску в производство, подготовка материалов к раскрою, раскрой, обработка деталей и узлов и сборка изделий, комплектовка и хранение готовых изделий.

Уровень современной технологии швейного производства характеризуется широким внедрением компьютерной техники на различных стадиях производственного процесса, совершенствованием технологических процессов на всех ее этапах.

Производственные процессы изготовления швейных изделий подразделяются на основные, вспомогательные, обслуживающие, подсобные, побочные (рисунок 1).

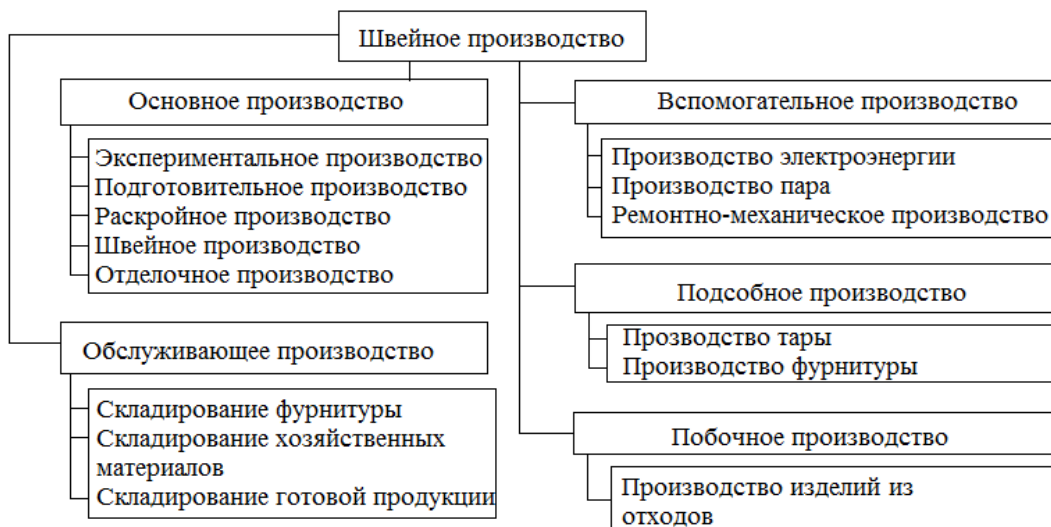

Рис.1. Схема производственной структуры швейного предприятия

Основным называются такие процессы производства, с помощью которых основное сырье и материалы превращаются в готовую продукцию [1].

Вспомогательными являются процессы, в результате которых изготавливается продукция, используемая для обслуживания основного производства: производство электроэнергии, пара, ремонтно-механическое производство и др.

Побочное производство изготавливает изделия широкого потребления и сопутствующие товары с целью экономного использования отходов, образовавшихся при раскрое материалов.

Подсобное производство изготавливает различные приспособления для изготовления швейных изделий, тару, фурнитуру.

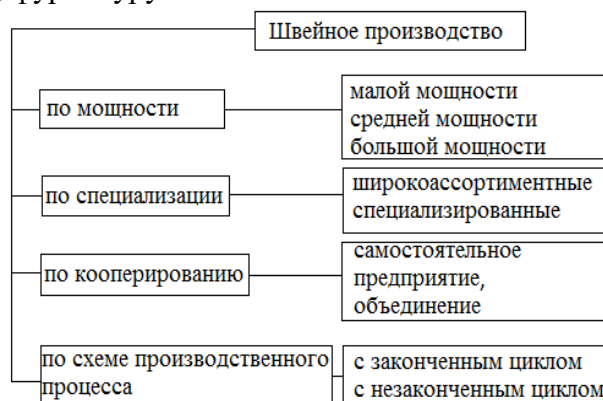

Рис.2. Классификация швейных предприятий

Обслуживающее производство обеспечивает складирование фурнитуры, хозяйственных материалов, готовой продукции, включая транспортные службы.

Все швейные предприятия классифицируются по следующим признакам: по мощности, по специализации, по кооперированию, по схеме производственного процесса (рисунок 2).

Основным структурным подразделением швейного предприятия является цех. Цех – территориальная часть предприятия, предназначенная для выполнения определенного цикла производственного процесса [2].

Экспериментальный цех осуществляет своевременную и качественную подготовку моделей к запуску в производство и подготовку производства к запуску новых моделей, в том числе определяет оптимальные режимы технологического процесса, нормирование расхода всех видов материалов, используемых для изготовления изделий, изготовление лекал, трафаретов, подготовка технической документации на модель.

Подготовительный цех предприятия принимает материалы по количеству и качеству, создает его оперативный запас для ритмичной работы предприятия, готовит материалы к раскрою, оформляет документацию по количественной и качественной приемке материалов.

Раскройный цех выполняет выкраивание деталей изделий из всех видов материалов, подготавливает их к пошиву (производит нумерацию деталей, дублирование деталей из основного материала клеевыми прокладками и т.д.), комплектует и подает крой в швейные цеха.

В швейных цехах обрабатывают детали, узлы и производят сборку швейных изделий.

Окончательная отделка изделий является заключительным этапом швейного производства, во время которого проводится окончательная влажно-тепловая обработка (ВТО), оформление и комплектование готовых изделий для транспортирования в торговую сеть. Окончательная отделка осуществляется на отделочных участках швейных цехов или в отделочном цехе.

Швейное производство отличается: частой сменной ассортимента (в связи с изменением спроса на изделие), технология, оборудования и организации производства; многолюдностью - на одного работающего в швейном цехе приходится 6,5-8,9 м² производственных площадей в зависимости от ассортимента и организации потоков; небольшими габаритами технологического оборудования (2 х 3,5 м в плане, за исключением настольных столов, которые требуют длины помещения 48 м). Основные процессы производства относятся к категории легких работ [3].

При размещении швейных предприятий необходимо учитывать следующие факторы:

- география населения;
- назначение готовой продукции и массовость ее потребления;
- обеспечение транспортом, сырьем;
- технический прогресс и формы общественной организации труда [2].

География населения предполагает учет трудовых ресурсов в районе. На швейных фабриках в основном работают женщины, поэтому в выбранной точке строительства должны быть размещены предприятия, где в основном применен мужской труд. Швейные предприятия следует размещать в центрах тяжелой промышленности с привлечением к труду женщин.

Целесообразно строить швейные предприятия там, где отсутствует или слабо развито массовое производство одежды.

Необходимо учитывать и наличие транспортных средств для перевозки сырья, материалов, топлива к точке строительства и вывоз готовой продукции к потребителям. При этом учитывается два показателя:

- уровень использования грузоподъемности транспортных средств;
- сохранение качества изделий при их транспортировке.

Готовые швейные изделия являются менее удобными для транспортирования, чем сырье и полуфабрикаты. Например, затраты на транспортировку тканей в 1,5 раза меньше, чем готовых изделий. Грузоподъемность вагонов при транспортировке одежды используется лишь на 20–25 %.

Точку строительства нового швейного предприятия следует выбирать на основании принципов рационального их размещения. При этом нужно экономически обосновать и дать характеристику эффективности работы будущего предприятия, сроки и стоимость строительства.

Для рационального размещения пункта строительства фабрики необходимо учитывать следующие факторы:

- данные о мощности существующих в данном районе электростанций и теплоэлектроцентралей с целью подключения к ним проектируемой фабрики;
- наличие трудовых ресурсов, возможность подготовки квалифицированных кадров;
- наличие железнодорожных линий, автомобильных дорог, что обеспечивает транспортирование грузов в период строительства и эксплуатации фабрики – снабжение материалами и вывоз готовой продукции;
- возможности водоснабжения и канализации путем присоединения фабрики к городской водопроводной и канализационной сети;
- возможности использования местных строительных материалов или материалов, доставляемых из ближайших районов;
- строительная площадка должна быть ровной, не затапливаться весенними водами, с прочным грунтом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. В. Е. Мурыгин, Е. А. Чаленко. Основы функционирования технологических процессов швейного производства: учебное пособие для вузов и сузов – Москва, Компания «Спутник», 2001. – 299 с.
2. А. Я. Измestьева и другие. Проектирование предприятий швейной промышленности: учебник для ВУЗов – Москва, Легкая и пищевая промышленность, 1983. – 264 с.
3. Н. Н. Ким и другие. Архитектура промышленных предприятий, зданий и сооружений: учебник. Москва, «Стройиздат». 1990 год. -467.
4. Инструкция по расчету производственных мощностей действующих предприятий, производственных объединений швейной промышленности. – Москва, ЦНИИТЭИлегпром, 1986.

УДК: 711

ПРЕДПОСЫЛКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНОГО ФАСАДА ДЛЯ СТАБИЛИЗАЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ГОРОДОВ УЗБЕКИСТАНА

М.С.Адилова, старший преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон шаҳарларини экологик, ижтимоий ва иқтисодий омилларни ҳисобга олган ҳолда модернизация қилиш зарурлиги муҳокама қилинади. Мамлакат мустақиллиги давридан бошлаб кўк ва яшил ресурсларнинг камайишининг статистик кўрсаткичлари ўрганилди. Шу билан бирга, республиканинг ҳудудий-географик жойлашуви ва урбанизациялашган ҳудудлардан антропоген юкга нисбатан ҳаво ҳавзасининг ифлосланиш даражасига салбий таъсир кўрсатадиган 2 турдаги омиллар ҳисобга олинади. Мақолада, шунингдек, Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида мавжуд сув манбаларининг қирғоқ чизигини ландшафт ва шаҳарсозлик яхшилаш орқали шаҳар таркибий элементлари ва табиий муҳитнинг ўзаро боғлиқлигини таъкил этиш ҳисобида шаҳарсозликни лойиҳалаш жараёнида "шаҳар экологик принциплари" ни амалда татбиқ этиш масаласи кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: экологик модернизация, "шаҳар экологик принциплари", қирғоқ, ландшафт ва шаҳарсозлик, антропоген таъсир, "экологик барқарорлик принциплари", табиий асос.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы необходимости модернизации городов Узбекистана с учетом экологических, социальных и экономических факторов. Изучены статистические показатели сокращения голубых и зеленых ресурсов, начиная с периода приобретения страной независимости. На ряду с этим, взяты во внимание, 2 вида факторов отрицательно воздействующих на уровень загрязнения воздушного бассейна, относительно территориально-географического расположения республики и антропогенной нагрузки от урбанизированных территорий. Так же в статье рассматривается вопрос практического внедрения "урбоэкологического принципа" в процесс градостроительного проектирования, за-счет организации взаимосвязей структурных элементов города и природного окружения, посредством ландшафтно-градостроительного совершенствования береговых линий имеющих водных источников в крупных городах Узбекистана.

Ключевые слова: экологическая модернизация, “урбоэкологический принцип”, береговые линии, ландшафтно-градостроительное совершенствование, антропогенное воздействие, “принцип экологической устойчивости”, природный каркас.

Abstract. This article discusses the need to modernize the cities of Uzbekistan, taking into account environmental, social and economic factors. The statistical indicators of the reduction of blue and green resources, since the period of the country's independence, have been studied. Along with this, 2 types of factors negatively affecting the level of pollution of the air basin, relative to the territorial and geographical location of the republic and anthropogenic load from urbanized territories are taken into account. The article also considers the issue of practical implementation of the “urban ecological principle” in the process of urban planning design, due to the organization of interrelations of structural elements of the city and the natural environment, through landscape and urban development improvement of the coastlines of existing water sources in large cities of Uzbekistan.

Keywords: ecological modernization, “urban ecological principle”, coastlines, landscape and urban development, anthropogenic impact, “principle of ecological sustainability”, natural framework.

Введение. Современное градостроительство все больше сталкивается с проблемами больших городов, связанных с их демографическим ростом, экологическим ухудшением и психологическим состоянием. Главы крупных передовых городов по всему миру налаживают сотрудничество, организуют форумы, создают возможности для инновационного развития городов, повышения экономических возможностей территорий, улучшения качества жизни населения и организации общественных пространств [1]. Но, являясь местами сосредоточения основного количества населения, урбанизированные территории, всё больше сталкиваются с растущими потребностями в обеспечении достаточно высокого, экологически обоснованного качества городской среды. Реконструкция и поиск свободных пространств на территории крупных городов становится с каждым годом все более проблематичной, так как плотность застройки городов фактически не позволяет выделить дополнительные территории для урбанизированной экологической трансформации.

В погоне за экономической прибылью пост - индустриальные города трансформируются в торгово-офисные, с бесконечным количеством бизнес комплексов и разнообразными вариациями так называемых “СИТИ”. Центры крупных городов, становятся заложниками предпринимательской деятельности, вытесняя жилую функцию на периферию, либо за пределы города. Вместе с жилыми территориями, города теряют и рекреационные пространства, тем самым всё быстрее превращаясь в “каменные джунгли”. В то время как увеличение рекреационного пространства влияет на улучшение градостроительных экологических показателей урбанизированных территорий.

За период независимости, Узбекистан осуществил немало реформ нормативно-правовой базы, экологического регулирования природоохранной деятельности в соответствии с Законом “Об охране природы” (Ст.28), Постановлениями Кабинета Министров Республики Узбекистан №111 от 03.04.02г. “Об утверждении Положения о государственном мониторинге окружающей природной среды в Республике Узбекистан”, №16 от 13.01.03г. “Об утверждении Программы мониторинга окружающей природной среды Республики Узбекистан на 2003-2005гг.” и № 48 от 16.03.06 “Об утверждении Программы мониторинга окружающей природной среды Республики Узбекистан на 2006-2010гг.” [2]. Несмотря на это, на фоне сложившихся сегодня экономических условий, наметилась тенденция “антиэкологичного” характера, в связи с этим для продолжения движения по пути реализации концепции устойчивого развития и “экологической экономики”, принято постановлением Президента Республики Узбекистан №ПП-4477 04.10.2019 об утверждении стратегии по переходу республики на “зеленую” экономику на период 2019—2030 годов [3].

Развитие концепции “зелёной” экономики окажет своё воздействие на сохранение природного капитала, экосистемы, а также биоразнообразия, при этом обеспечив рост доходов

и занятости населения. Это обеспечит последовательное продвижение страны в сторону устойчивой модернизации городов, включающую в себя иерархию долгосрочных и среднесрочных планов развития с учетом экологических, социальных и экономических факторов [4].

Основная часть. Начиная с 2017 года, Узбекистан является одной из наиболее быстроразвивающихся стран в Среднеазиатском регионе, но по-прежнему главное значение в экономическом и экологическом развитии страны имеет вопрос недостатка и сокращения голубых и зелёных ресурсов.

Согласно статистике “Министерства водного хозяйства Республики Узбекистан” динамика изменения годового водозабора в республике показала, что за период независимости, с 1991 по 2018 гг. количество запасов воды сократилось с 64 млрд. м³ до 51 млрд. м³ [5]. Это связано с тем, что Узбекистан не имеет крупных акваторий и 85% водных ресурсов республика получает из соседних стран верхнего течения [6]. Согласно официальным данным об окружающей среде Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике “примерно 88% городского и 79% сельского населения имеют доступ к водопроводной воде. Однако, только 17% пользователей имеют непрерывный доступ, а более 65 процентов пользователей получают воду менее шести часов в день” [7].

Таблица 1.

Мониторинг содержания загрязняющих веществ в атмосферном воздухе, по постам мониторинга

№	Город	Пыль	Диоксид серы	Оксид углерода	Диоксид азота	Оксид азота	Озон	Фенол	Твёрдые фториды	Фтористый водород	Аммиак	Сульфаты	Формальдегид	Хлор
1	Алмалык	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+			
2	Ангрен	+	+	+	+	+	+	+			+			
3	Андижан	+	+	+	+	+					+	+	+	
4	Бекабад	+	+	+	+	+	+		+	+	+			
5	Бухара	+	+	+	+	+		+			+			
6	Гулистан	+	+	+	+	+								
7	Денау	+	+	+	+					+				
8	Каган		+		+									
9	Карши		+		+									
10	Китаб		+		+									
11	Коканд	+	+	+	+	+					+			
12	Маргилан		+		+									
13	Мубарек		+		+									
14	Навои	+	+	+	+	+	+	+			+			
15	Наманган	+	+	+	+									
16	Нукус	+	+	+	+	+		+						
17	Нурабад		+		+									
18	Самарканд	+	+	+	+	+		+	+	+	+			+
19	Сариасия	+	+	+	+					+				
20	Ташкент	+	+	+	+	+	+	+		+	+		+	
21	Ургенч	+	+		+									
22	Фергана	+	+	+	+	+	+	+			+			
23	Чирчик	+	+	+	+	+	+	+			+			
24	Шахрисабс		+		+									
25	Янгиюль	+	+		+									

Источник: Обзор состояния загрязнения атмосферного воздуха в городах Республики Узбекистан на территории деятельности Узгидромета за 2018 г.

Наряду с этим не предпринимаются единые политические действия по восстановлению, рациональному управлению и дальнейшему планированию увеличения лесных массивов. Общие показатели лесного фонда страны достигли более чем 3,5 мил/га, из которых 81% занимает пустынный лесной покров, связанный с географическим расположением страны, а также с высокой степенью природного и антропогенного опустынивания [8, 9]. В основном

последствия от сложившейся ситуации отражаются на большей части урбанизированных территорий страны, так как концентрация большого количества населения приводит к развитию различного рода деформаций, источниками которых являются, деградация ценных природных комплексов, загрязнение воздушного бассейна, нарушение гидрологического режима, дефляция и эрозия почв, а также хозяйственные факторы и т.д.

По сводным данным оценки экологических факторов, воздействующих на показатели заболеваемости населения, большинству крупнейших городов республики характерны, неудовлетворительные показатели загрязнения атмосферного воздуха. В рассматриваемом регионе, можно выделить 2 вида факторов, отрицательно воздействующих на уровень загрязнения воздушного бассейна: территориального-географическое расположение республики; антропогенная нагрузка от урбанизированных территорий.

К первому относятся физико-географические и климатические условия расположения крупных городских агломераций, особенно в западной части страны, где пустынно-равнинные территории являются естественными источниками ремиссии аэрозолей и влияют на определение поступления загрязняющих веществ в атмосферу. Особенно ярким примером служит, ухудшение экологических показателей зоны Приаралья, связанных с осушением большей части Аральского моря, что приводит к распространению больших масс засоленной пыли с западной стороны в центральную и восточную часть республики. Ко второму виду относятся совокупное воздействие основных отраслей, загрязняющих атмосферный воздух антропогенными выбросами и увеличивающие уровень концентрации парниковых газов - это энергетика, нефтегазовая промышленность, металлургия, химическая промышленность, стройиндустрия и коммунальное хозяйство, а также изменение землепользования и лесное хозяйство (Таб.1) [10].

Нужно учитывать, что антропогенная нагрузка воздействующая на качество атмосферного воздуха характеризуется не только по стационарным, но и по растущим передвижным источникам загрязнения. Данный вид входит в «энергетический» сектор антропогенных выбросов, тем самым наносит наибольший урон, так как на него приходится порядка 80-82% образования парниковых газов [11].

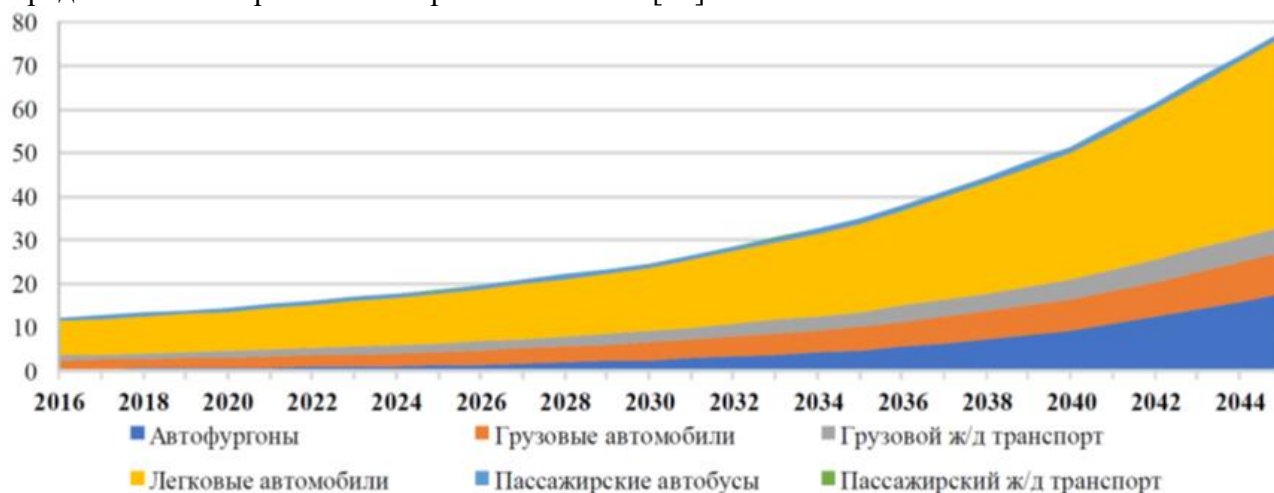

Рис.1. Объем выбросов WTW CO₂ по видам транспорта согласно Базовому сценарию, 2019-2045 гг., млн. тонн CO₂

По прогнозам выполненным ForFITS на основании исходных данных выбросы WTW CO₂ в транспортном секторе будут увеличиваться каждое десятилетие в 10 раз (рис. 1). Это связано с ростом показателя средней плотности населения страны, который на период 2018 г. составляет 72,7 жителя на 1 км², при этом плотность населения г. Ташкента – 7 380 жителей на 1 км², а уже в 2019 составила 7647,2 чел/км², тогда как в Навоинской области данный показатель не превышает 8,6 жителей на 1 км² (табл. 2) [12,18]. Таким образом оставшиеся 18 % распределяются между общей эмиссией антропогенной нагрузки от сельскохозяйственной отрасли - 10,5%, индустриальное производство - 3,8% и отходы - 3,7% [11].

Последствиями данного неравномерного распределения населения в локальных точках республики, влияет не только на загрязнение воздушного бассейна, в некоторых из них зарождаются предпосылки образования трущоб на ряду с многочисленными свалками, которые так же распространяются вдоль водотоков населенных пунктов, в виде бытовых и строительно-промышленных отходов.

Таблица 2.

Плотность населения (на начало года), 2012-2018 гг., число жителей на 1 км²

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Узбекистан	65,8	66,8	67,9	69,1	70,3	71,5	72,7
Республика Каракалпакстан	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9	11,1
Андижанская	631,2	641,0	652,4	664,5	676,9	689,0	700,4
Бухарская	42,3	42,9	43,6	44,3	45,0	45,7	46,4
Джизакская	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	62,5
Кашкадарьинская	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	110,2
Навоийская	7,9	8,0	8,1	8,2	8,4	8,5	8,6
Наманганская	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	362,8
Самаркандская	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	221,8
Сурхандарьинская	110,4	112,5	114,8	117,3	120,0	122,5	125,1
Сырдарьинская	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	187,6	190,6
Ташкентская	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	185,5	187,6
Ферганская	485,3	492,6	501,0	509,6	518,5	527,3	535,5
Хорезмская	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	293,7	298,5
г. Ташкент	6 914,0	7 009,0	7 045,0	7 100,0	7 165,2	7 257,9	7 380,0

Источник: Государственный комитет по статистике, 2019 г

Методология. Столкнувшись с аналогичными проблемами роста экологических последствий в крупнейших мегаполисах во второй половине XX века сложилось новое направление в градостроительстве – градостроительная экология [13]. В современных источниках вместо термина градостроительная экология часто можно встретить его синоним “урбоэкология”. Данная отрасль градостроительства вбирает в себя синтез системно-экологического, ландшафтно-экологического, архитектурно-экологического и социально-экологического аспектов, целью которых является повышение качества жизни населения путем экологизации жизнедеятельности человека, экореставрация природной среды и её внедрение в ткань города, тем самым повышая уровень привлекательности урбанизированных территорий.

Для решения практических задач и внедрения урбоэкологических принципов проектирования в Узбекистане необходимо придерживаться “*принципа экологической устойчивости*” направленного на создание “условий для устойчивого развития города, для высокого экологически обоснованного качества прибрежных территорий, для восстановления (реставрации) водного фасада города и поддержания экологического равновесия” [13].

В процессе градостроительного освоения территорий крупных городов имеется возможность организации взаимосвязей структурных элементов города и природного окружения, посредством ландшафтно-градостроительного совершенствования береговых линий имеющихся водных источников. Это аргументируется тем, что расположение водотоков в таких больших городах как Ташкент, Самарканд, Наманган, Фергана и т.д. при трансформации, так же позволяют использовать “принцип пространственного единства” территорий рекреационного назначения, тем самым повышая экологическую устойчивость и практичность развития функциональных возможностей территории. Данный принцип входит в рамки концепции целостного города, которая основывается на требованиях реабилитации водоёмов и прилегающих к ним территорий.

Территории всех вышеперечисленных городов прилегают к акватории рек, каналов либо арыков, они образуют взаимосвязанную непрерывную систему “природного каркаса”, но на сегодняшний день воздействие деградированных территорий оказанное на водные объекты, формирует единый неблагоприятный ландшафт городской среды. Создание сети структурированных, линейных, рекреационных территорий, приведет к росту доли зелёных

компонентов в прибрежного ландшафта, а так же ионизации воздуха, способствующей оздоровлению городской среды и повышению уровня комфортности города, а так приобретет социальное и коммуникативное значение. Сопутствующим благоприятным воздействием является то, что формы растительности в линейных прибрежных системах, так же применимы для решения таких задач, как: создание визуальных разделительных барьеров, акцентирование парадных зон, масштабирование среды в зависимости от характера использования пространства.

Выводы. Как мы видим, вопросы улучшения экологического состояния урбанизированных территорий Узбекистана, требуется рассматривать на законодательном уровне. Перед страной стоит необходимость разработки градоэкологических регламентов, контролирующих уровень экологизации и комфортности среды жизнедеятельности населения по средствам инженерно-технической системы, а так же возможности создания единой организации планировочно-пространственной и архитектурной среды прибрежных территорий городов Узбекистана. Разработка градоэкологического регламента актуальна не только для городов Узбекистана, об этом свидетельствует и то, что наряду с ООН в борьбу со сложившейся во всем мире экологической ситуацией, в рамках концепции “зелёный рост” вступили такие крупные города как Копенгаген, Лондон, Ванкувер, Сингапур, Нью Йорк и т.д. Национальные программы этих городов, разработаны на уровне градостроительной политики, создавшей возможность для увеличения общественных и рекреационных пространств, сделавших эти города лидерами с высоким Индексом “Зелёных” городов, инициированный британским исследовательским центром Economist Intelligence Unit и корпорацией “Siemens”.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Forum report of Urban Waterways In Global Cities. Chicago.2017 (June). – Electronic text data. – Mode of access: https://www.thechicagocouncil.org/sites/default/files/report_urban_waterways_170622.pdf (date of access: 06.12.2019). – Title from screen.
2. Программа Развития ООН в Узбекистане. Экологический обзор Узбекистана. Проект «Совершенствование и развитие базы данных экологических индикаторов с применением ГИС для мониторинга состояния окружающей среды в Узбекистане». Ташкент. 2018.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан Об Утверждении Стратегии По Переходу Республики Узбекистан На «Зеленую» Экономику На Период 2019 — 2030 Годов. №Пп-4477 04.10.2019.
4. С.А. Липина, Е.В. Агапова Зелёная Экономика Глобальное Развитие. Проспект. Москва. 2016.
5. Открытые интернет источники: Global Liveability Ranking. – Electronic text data. – Mode of access: <http://www.water.gov.uz/ru/statistica> (date of access: 18.02.2020). – Title from screen.
6. Указ Президента Республики Узбекистан О Мерах По Коренному Совершенствованию Системы Государственного Управления В Сфере Строительства. №УП-5392 02.04.2018.
7. Открытые интернет источники: Electronic text data. – Mode of access: <http://nsdg.stat.uz/goal/9> (date of access: 29.02.2020). – Title from screen.
8. Секцией лесного хозяйства и лесоматериалов ЕЭК ООН. Отчет по национальному семинару «Критерии и индикаторы для устойчивого управления лесами в Узбекистане». Ташкент, 2-4 августа 2017.
9. М.А. Абдурахманов, Я.Т. Рахимов. Состояние земельных ресурсов в Республике Узбекистан. Территория науки. 2017. №4
10. Государственный комитет Республики Узбекистан по охране природы. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан (2008-2011 гг.) // Ташкент, издательство «CHINOR ENK», 2013.
11. Национальное сообщение республики Узбекистана по рамочной конвенции ООН об изменениях климата/ Ташкент. 2018.
12. Открытые интернет источники: Electronic text data. – Mode of access: <https://stat.uz/ru/164-ofytsyalnaia-statystyka-ru/6569-demografiya2> (date of access: 29.02.2020). – Title from screen.
13. Сотникова, И. В. Ландшафтно-градостроительная организация городских транзитных пространств (на примере г. Волгограда): автореф. дис. канд. архитектуры: 18.00.04 / И. В. Сотникова. - СПб., 2008. - 23 с.

ЎЗБЕКИСТОНДА ГАНЧ ЎЙМАКОРЛИГИ САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Б.И.Иногамов, доц., Тошкент архитектура қурилиш университети

М.Т.Абдужаббарова, доц., Тошкент архитектура қурилиш университети

Р.И.Алимджанов, доц.в.б., Тошкент архитектура қурилиш университети

Аннотация. Ушбу мақолада қадимий санъат турларидан бири ганч ўймакорлик санъати, унинг Ўзбекистонда ривожланиши, бизгача сақланиб келган маданий мерос объектлари, ҳамда ушбу санъат турини ривожлантиришда ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшган машҳур устазодаларнинг бажарган бебаҳо ижодий ишларидан бир қанча намуналар ҳақида умумий маълумотлар ёритиб берилган

Калим сўзлар: Ганч, ўйма, гипс, қоришма, чока пардоз, занжира, ислими, нақш, ритм, шарафа, рута, муқарнас

Аннотация. В данной статье представлены общие сведения об одном из древних видов искусства, искусстве резьбы, его развитии в Узбекистане, объектах культурного наследия, сохранившихся до нас, а также некоторые примеры бесценного творчества известных мастеров, создавших большой вклад в развитие этого вида искусства

Ключевые слова: Ганч, резьба, гипс, смесь, чока пардоз, занджир, ислими, узор, ритм, шарафа, рута, мукарнас

Abstract. This article provides general information about one of the ancient art forms, the art of carving, its development in Uzbekistan, objects of cultural heritage that have been preserved to us, and some examples of the invaluable creative works of famous masters who made a great contribution to the development of this art form.

Key words: Ganch, carving, gypsum, mixture, choka pardoz, zanjira, islimi, pattern, rhythm, sharafa, ruta, muqarnas

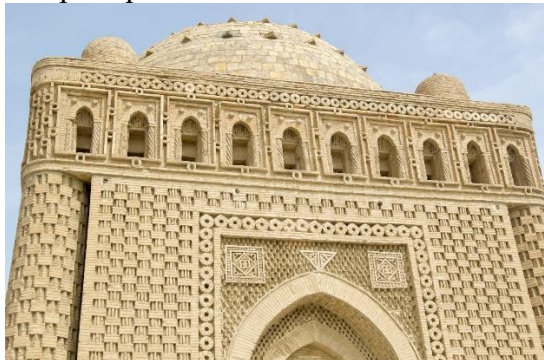
Ганчкорлик қадимий санъат турларидан бири булиб, ўз акси ҳусн-жамолини дунё меъморчилигида, шу жумладан Ўрта Осиё, Эрон, Туркия, Арабистон, Афронистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари меъморчилигида намоён этиб келмоқда. Айниқса, Ўрта Осиёда яратилган асарлар ўзига хос бадиийлиги композицияси ва ишланиш услуби билан фарк қилади. Хозирги кунда ганч ўймакорлиги серкуёш Ўзбекистонимизда ардоқланиб, авайлаб муҳофаза қилинаётган кўпгина ёдгорлик обидаларига кўркамлиқ, гўзаллик бахш этиб турибди. У Самарканд, Бухоро, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлардаги тарихий обидаларни қуриш ва безатишда ишлатилган.

Ганч қоришмаси янгилигида осон кесилади, ундан хоҳаганча шаклларни ўйиш, яшаш мумкин, лекин у қотгандан сўнг қаттиқ тошга ўхшаб қолади. Усталаримиз унинг бу ажойиб хусусиятидан қадимдан фойдаланиб келганлар. Шу тариқа ҳозиргача бу ҳунар авлоддан-авлодга ўтиб тарихий анъана сифатида ривожланиб бормоқда.

Ганчкорлик-санъатимиз фахри, бекиёс ва бебаҳо хазина. Ҳеч шубҳасизки, уни чуқур ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Ганч ўймакорлиги санъати асрлар давомида ўзига хос услуб билан ривожланиб келди. Бу санъатнинг энг қадимги, ўрта асрлардаги ва XX асрдаги ривожланишини кўздан кечириб, ўрганиб чиқсак бу даврлардаги ганч ўймакорлиги бир биридан мутлақо фарк қилади. Қадимги ганч ўймакорлиги ҳажмий бўлиб, реалистик тасвирлар асосида ишланган. Уларда кўпинча одамлар, ҳайвонлар, қушлар тасвири ишлатилган. Эрамизнинг биринчи асрларидаёқ кишилар ганчни ажойиб хусусиятга эга эканлигини билиб, қалъалар, карвонсарой ва бошқа жойларни безай бошлаганлар. Бўлиб ўтган жанрлар оқибатида улар вайронага айланиб, фақат қолдиқлари сақланиб қолган.

III асрда Тупроққалъанинг серҳашам сарой меҳмонхоналари ўйма ганч билан безатилган. Варахша шаҳарчасида жуда катта аҳамиятга эга бўлган ва эрамиздан аввалги III — IV асрларда ишланган ганч ўймакорлиги намунаси топилган. Унда ўсимликсимон нақшлар, геометрик шаклли нақшлар ганчдан ишланган. Айниқса горельефли ишланган балиқ тасвирида ўйилган ганч намунасини кўрсатиш мумкин. Варахшадаги топилмалардан VII— VIII асрлардаги

Бухоро саройи қолдиқларидан намуналар топилган. Бу топилмаларда қушлар, ҳайвонлар, балиқларни, ўсимликсимон ва геометрик шаклларнинг ўйма намуналарини кўриш мумкин. Ўрта Осиёга ислом дини ёйилганидан сўнг, бино ва иншоотлар архитектураси ва интерьер безагида тирик мавжудотни тасвирлаш таъқиқланди. Буни Ўрта Осиёдаги архитектура ёдгорликларидан кўриш мумкин. Хусусан VII— VIII асрлардаги ҳукмдорларнинг Варахшадаги саройларида бу санъатнинг хилма хил намуналари сақланган. Бухородаги Исмоил Сомонийлар мақбарасида ганч уймакорлиги намуналарида тўлқинсимон ишланган нақшлар топилган. Унда ўсимликсимон нақшнинг ислими тури кўп ишлатилган. X— XI асрларда наққошлик, ёғоч, тош ва ганч ўймакорлиги янада ривожланди. Мураккаб абстракт тасвирни акс эттирадиган нақшлар пайдо бўлди. Ганч ўймакорлиги ишлари уйнинг ички ва намгарчилик тегмайдиган ташқи қисмига ҳам қўлланилган. Ҳар хил геометрик шаклли қилиб гишт териш ривожланган.

1-расм. Сомонийлар мақбараси (X-аср бошлари)

2-расм. Ўзбекистон амалий санъат музейи

Афросиёбда археологик қазишмалар натижасида X — XI асрларда ишланган саройларнинг қолдиқлари топилган. Айниқса изора (панел) ганчи топилган бўлиб, унда геометрик ва ўсимликсимон нақшнинг чуқур ўймалари ишлатилган. Ўйма чуқурлиги 2—3 см гача борган, нақш қорамтир соя ҳисобига аниқ, оппоқ бўлиб кўриниб турибди. Ганч деворга калин қилиб сувалган, нақш тасвири деворнинг сиртига тўғридан-тўғри чизилиб ўйилган.

Ўша давр усталари ахгадан (улгудан) фойдаланмаганлар. Биноларнинг ташқи қисмига эса қўйма асосида ганч ишлари бажарилган. III асрга бориб мураккаб нақшлар пайдо бўлди. Усталар табиатдан ўсимлик ва ҳайвонларнинг тасвирини стиллаштириб, ганч ўймакорлигида ишлатганлар. Шу деворларда ўйманинг чуқурлиги 7 мм дан ошмаган. Уйларнинг ташқи қисмига намоён, усгун ва пештоқларига ганч ўйма ишлатилган. Фарғона водийсида XII асрда безак сифатида ҳар хил плиткасимон ўйма ганч намуналари ишлагилган. Бу биноларни ганч плиталари билан безатиш кенг авж олганлигини кўрсатади. Узган (Ўш вилоятида) ёдгорликлари шартли равишда шимолий, ўрта, жанубий деб номланган мақбараларнинг интеръери, девор пештоқлари, равоқлари жуда ҳам нафис ўйма нақшлар билан ишланган. Мавороуннаҳрда ганчкорлик санъати, айниқса раванак топган, меъморчиликнинг асосий безаги даражасига кўтарилган. Унда фантастик ҳайвонларнинг тасвирини кўриш мумкин. Термиз мақбараларидаги ганч ўймакорлик санъатини ўша даврнинг юқори чўккиси деса бўлади. XII асрда муқарнаслар (сталактитлар) ҳосил бўлди ва кўпгина биноларда қўлланила бошланди. Муқарнаслар оддий ганч ўймакорлигидан фарқ қилиб, анча мураккабдир. У тахмон ва бошқа жойларда безак сифатида қўлланила бошланди. Биноларнинг ички қисмларига ишланган муқарнаслар айниқса ажралиб туради. XIII асрда ганчкорлик санъати янада юксалди, Бунга Афросиёбда топилган ажойиб ганч ўймакорлиги ишлари мисол бўла олади. XIV—XVIII асрларда ҳам биноларнинг ички томонларини безатишда ганчкорлик санъатидан фойдаланилган. Бу даврларда янги-янги нақшлар яратилди. Биноларда ганч ўймакорлиги, узвий боғпанган кошнлар ва тошдан ясалган безаклар кенг ишлатила бошланди. Кошин ва тошдан ўйилган безаклардан фойдаланиш натижасида ганчкорлик аста-секин минораларнинг ички қисмида қўлланиладиган бўлди. Унинг ташқари қисмида эса жуда кам қўлланилди. Ганч ўймакорлигида машҳур бўлган XVIII аср устаси Уста Мулла Обид, унинг фарзанди Муҳаммад

Мусо отасининг касбини кунт билан эгаллаб, ўша вақтда халқни таниқли усталаридан: Муҳаммад Мусо ўғиллари Мадусмон, Исохон ва Юсуфалилар ганчкорликда бир канча вақт ишлашган, ғишт теришда ҳам обрў қозонишган. Ганчкорликнинг гуллаб яшнаган даври XVIII асрнинг охири — XIX арнинг бошлари бўлди. Унинг услублари, техникаси анча мураккаблашди. Ганч ўймакорлигининг барча турлари ривожланди. Қурилган биноларда халқ усталари ёрқин жилвали бўёқлар билан ганчга жило бердилар. Безакларнинг ҳамма турларига хос аниқ композицион қонунлар ишлаб чиқилди. Тошкент, Самарканд, Бухоро, Фарғона водийси ва Хивада ўзига хос мустақил мактаблар вужудга келди. Ганч ўймакорлиги техникаси кишини қойил қолдирадиган даражада ўсди. Бухоро безаклари майин, гуллари жуда ҳам нафис, Марғилоннинг гулдор безаклари яхлит кўринишга эга, Тошкентники эса қатъий ва аниқ ригм асосида тузилган, Хиванинг динамик ўйма нақшлари ўзига хос спиралсимонлиги билан фаркланади.

XIX асрнинг бошларида буюк ганч ўймакорларидан Абдурахим Ҳаётов, Уста Мурод, Уста Фузайл, Уста Носир, Уста Ҳаёт Носиров, Уста Ҳсжи Хофиз, Уста Насруллобой, Уста Абдужалил, Уста Азим, Уста Омонullo, Уста Ғофур, Уста Иброҳим, Уста Саври, Уста Абдуфаттоҳ ва бошқалар фаолият кўрсатдилар. Аср бошларидаги ишларда эса ўйма рельефли жуда майин услуб техникаси пайдо бўлди. Рангли ганчлар, бўёқлар, нақш ва тасвирлар қўлланиладиган бўлди. Бойлар, амалдорлар, хонлар ўзларига саройлар, боғлар ва қасрлар қурдириб, уларни ўйма ганч билан безаттирдилар. XX асрнинг бошларида дипломат амалдор А. Половцев Тошкентда яшарди. У Туркистон археологияси ҳаваскорлари тўғарагига аъзо бўлиб, шарқ маданиятига жуда қизиқар эди. Шунинг учун у ўзига европача уй қурдирди. Бино баланд айвон, меҳмонхона, ётоқхона ва бошқа хоналардан иборат эди. А. Половцев ўзбек халқи санъатини яхши биладиган этнограф М. С. Андреевни безак ишларига бошлиқ қилиб тайинлайди. У ўзбек халқи санъати намуналарини йиғиб, уларни ўрганишга ҳаётини бахшида этган ажойиб этнограф олим эди. Бу бинони безашга Тошкентдан ташқари Куқон, Бухоро, Фарғона ва бошқа шаҳарлардан ганч ўймакорлар, ёғоч ўймакорлари ва наққошлар таклиф қилинди. Шулар жумласидан Уста Ширин Муродов, Уста Арслонқул Назаров, Уста Усмон Икромов, Тошпўлат Арслонкулов ва бошқа ганч ўймакорлар ҳам бор эди. М. С. Андреев ганчкорлик ишларини усталарга тақсимлаб берди, чунончи Тошкент усталарига айвон, меҳмонхонанинг шарқий ва шимолий деворлари, токча, ғарбий ва жанубий деворларни безатиш Бухоро усталарига топширилди. 1902—1903 йилларда европача қурилган уй ўзбек миллий безагида пардоз қилинди.

Бинонинг айвон, катта зали ва ётоқхонаси жуда жимжимадор қилиб безатилган. Айникса, Тошкент ганчкорларининг ишлари ўзига хос характерда бўлиб, ўйма нақш композициясида катта шобарг ва тўпбарглар йирик жимжимадор қилиб безатилган. Бу ерда пардознинг ҳамма турлари қўлланилган. Деворларга ўйилган ганч ўймакор намоёнлар вертикал ҳамда горизонтал жойлаштирилган, атрофи геометрик, майда энсиз занжира, ислими ҳошия нақшлар билан безатилган. Намоёнлар худди юқорига қараб ўсаётган табиат ўсимликларини эслатади.

Пардоз турлари хонага тушаётган ёруғлик ҳисобига жуда ўринли танланган. Деразадан тушган ёруғлик ўймани янада бадиийлаштирган. Намоёнга назар ташлаб турган киши хох, узоқдан, хох, яқиндан қарамасин, у ўзига хос жозибага эга эканлигини кўради. Албатта, усталар буларни аввалдан ҳисобга олганлар. Намоёнлар худди гўзал табиат манзарасининг нафис тасвирини эслатади. Ўйма ганч заминлари ажойиб рангларда берилган. Бу бино XX асрнинг бошларидаги энг кўзга кўринган архитектура ёдгорлиги бўлиб қолди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қосимов Э.Қ. “Қурилиш ашёлари” Тошкент-2003 йил.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси Тошкент-2001 йил.
3. Технология вяжущих веществ М. 2000 г.
4. С.Булатов “Ганчкорлик” Тошкент-1996 йил.
5. С. Булатов, А. Мухторов “Ганчкорлик санъати” <<Мусика>> нашриёти Тошкент 2006
6. AMALIY SAN'AT TURLARI “Durdona” nashriyoti Buxoro – 2020
7. M.Muxamedova “Me'morchilik asoslari” T. - «Fan va texnologiya» - 2018
8. Abdujabbor K. Qadimgi Sharq tarixi.Toshkent - 2016 “Tafakkur” nashriyoti

9. Abdullayev N.U. «San`at tarixi» Tom-1, Toshkent O`qituvchi, 1986 y. (107-117)
11. Қодирова С.А., М.Т.Абдужаббарова “Турар жой ва жамоат биноларини лойиҳалаш” Дарслик.- Тошкент.: Низомий номли ТДПУ, 2019 й. -300 бет.
12. Убайдуллаев Х.М., Инагамова М.М. “Турар жой ва жамоат биноларини лойиҳалашнинг типологик асослари” Дарслик.-Т.: “Ворис”, 2009 й. -300 бет.
13. Пулатов Х.Ш. ва бошқалар “Архитектура ёдгорликларини таъмирлаш” Дарслик.-Тошкент.: 2009 й.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№10/2 (107)
2023 й., октябрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:

Русча матн муҳаррири:

Инглизча матн муҳаррири:

Мусахҳиҳ:

Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод

Ҳасанов Шодлик

Мадаминов Руслан, Ламерс Жон

Ўрозбоев Абдулла

Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.10.2023
Босишга рухсат этилди: 12.10.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 11,1 б.т. Буюртма: № 11-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18